

Tilburg University

Landverhuizing als regionaal verschijnsel

Stekelenburg, Henri Albert Victor Marie van

Publication date:
1991

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Stekelenburg, H. A. V. M. V. (1991). *Landverhuizing als regionaal verschijnsel: van Noord-Brabant naar Noord-Amerika 1820-1880*. [Tilburg University]. Stichting Zuidelijk Historisch Contact.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LANDVERHUIZING ALS REGIONAAL VERSCIJNSEL

Van Noord-Brabant naar Noord-Amerika
1820 – 1880

H. VAN STEKELENBURG

LANDVERHUIZING ALS REGIONAAL VERSCHIJNSEL

Landverhuizing als regionaal verschijnsel

Van Noord-Brabant naar Noord-Amerika
1820 - 1880

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Brabant,
op gezag van de rector magnificus, prof. dr. L.F.W. de Klerk,
in het openbaar te verdedigen ten overstaan van
een door het college van dekanen aangewezen commissie
in de aula van de Universiteit op
woensdag 11 december 1991 te 14.15 uur

door

HENRI ALBERT VICTOR MARIE VAN STEKELENBURG
geboren te Voorburg

STICHTING ZUIDELIJK HISTORISCH CONTACT
TILBURG — 1991

promotor: Prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Stekelenburg, H.A.V.M. van

Landverhuizing als regionaal verschijnsel Van Noord-Brabant naar Noord-Amerika 1820-1880 / H.A.V.M. van Stekelenburg. - Tilburg : Stichting Zuidelijk Historisch Contact. - (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland ; nr. 87)

Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg. - Met index, lit. opg., reg.

ISBN 90-70641-37-2 geb.

Trefw.: emigratie ; Noord-Brabant - Noord-Amerika ; geschiedenis ; 19e eeuw.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

WOORD VOORAF

Het is begonnen in 1953 met mijn kandidaatsscriptie voor prof. dr. L.G.J. Verberne over rooms-katholieke landverhuizers naar Noord-Amerika in de negentiende eeuw. In die tijd van recht overeind staande zuilen, van emancipatorische geschiedschrijving aan de Rooms-Katholieke Universiteit van Nijmegen, van het hoogtepunt van de naoorlogse emigratie en van Amerikaanse hegemonie in de vrije wereld was zo'n onderwerp niet verwonderlijk.

Merkwaardig is wel dat de na dit examen geheel afgebroken draad bijna vijfentwintig jaar later nog eens werd opgepakt en een artikel van mijn hand over hetzelfde onderwerp verscheen in *Spiegel Historiael* (1977). Deze publikatie had voor mij ingrijpende gevolgen. Er bleek een circuit te bestaan van enkele Nederlandse maar vooral Amerikaanse en Canadese wetenschapsbeoefenaars, de meesten van Nederlandse afkomst, waarin de bestudering van de migratie van Nederlanders in het verleden en van hun aanpassing in Noord-Amerika druk werd beoefend. Zowel in 1980 in Toronto als in 1982 in Philadelphia mocht ik op conferenties over dat thema een bijdrage leveren. Daarna werd het eerste contact opgenomen met de promotor, prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt.

Hoewel ik aan velen uit het genoemde circuit dank verschuldigd ben wil ik mij hier beperken tot een tweetal: prof. dr. Robert P. Swierenga, hoogleraar in de economische geschiedenis aan Kent State University in Ohio (V.S.) en prof. dr. Yda Schreuder, momenteel hoogleraar in de sociale geografie aan de University of Delaware (V.S.).

Bob Swierenga was door zijn vele artikelen over de Nederlandse landverhuizing, maar vooral door zijn hulp en vriendschap voor mij van onschatbare waarde. Als zeer te waarderen concrete bijdrage aan mijn dissertatie heeft hij de 'summary' geredigeerd.

Yda Schreuder leek, toen zij mijn pad kruiste, een rivaal in de bestudering van Noord-brabantse landverhuizers, maar bleek al gauw een vriendin die mij steeds op de hoogte hield van haar bevindingen, mij heeft gestimuleerd en mij uiteindelijk veel werk heeft bespaard.

In tal van archieven en bibliotheken trof ik steeds weer bereidwillige medewerkers en kreeg ik bewondering voor hun kennis en kunde. Bijzonder nuttig waren voor mij de Brabantica Collectie van de bibliotheek van de Katholieke Universiteit Brabant en de rijk voorziene bibliotheek van de Theologische Faculteit in Tilburg.

Op deze plaats kan ik de behulpzame archivariissen, bibliothecarissen en hun medewerkers slechts collectief bedanken, maar ik wil een uitzondering maken voor de oud-archivaris van het Land van Ravenstein en Megen, Hans Sluijters. Hij heeft van het begin af aan door zijn warme belangstelling, door zijn hulp en door zijn vertrouwen in de goede afloop van mijn ondernemingen, die hem ook persoonlijk ter harte gingen, mij zeer verplicht. Tenslotte heeft hij mij ook nog twee mooie foto's geleverd.

Dit brengt mij op deze plaats tot betuiging van dank voor de prachtige fotografische reproducties van mijn vrienden Aad Leget en Willem Keeris.

De voornaamste gids op mijn weg naar de promotie was prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt van de Katholieke Universiteit Brabant. Jaargenoot aan de Nijmeegse universiteit, daar promoverend nog voordat ik mijn doctoraalexamen had afgelegd, stond hij steeds bekend als voortvarend, voorzien van ontembare energie en zeer productief in de

wetenschap. Aangezien deze goede eigenschappen bij mij in veel geringer mate aanwezig zijn, heb ik daarnaast zijn geduld en wijsheid in het begeleiden van zijn promovendus zeer leren waarderen. Verrassend waren zijn arendsogen die zowel het gehele landschap als het kleinste detail konden waarnemen. Aan hem als begeleider, uitgever, corrector, maar vooral als betrouwbaar baken op een woelige zee ben ik alle dank verschuldigd.

Dankbaar ben ik het bestuur van de Stichting Zuidelijk Historisch Contact voor het opnemen van mijn studie in de serie *Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland*. Eveneens gaat de dank uit naar de Mr. Paul de Gruyter Stichting voor de verleende subsidie.

Tenslotte zal niemand het mij kwalijk nemen dat mijn grootste dank uitgaat naar mijn levensgezellin, Christel Hamer. Zij heeft nooit een klacht geuit over mijn soms tot monomanie leidende hobby. Zij heeft daarentegen niet alleen mijn zorgen gedeeld, maar die zorgen vaak voorkomen of weggenomen. Mijn dochters ben ik dankbaar voor hun voortdurend vertrouwen dat het nog wel wat zou worden.

Het thema 'landverhuizing' is symbolisch voor 'de mens onderweg'. Waarheen de weg leidt is niet zo zeker. Dat er nu een tussenstation is bereikt heb ik te danken aan de belangstelling, vriendelijkheid en steun van zeer velen. Zij maakten van mij een gelukkiger mens.

Vught, 1 september 1991

Henk van Stekelenburg

INHOUDSOPGAVE

WOORD VOORAF	V
ARCHIVALIA	XIII
BRONNENPUBLIKATIES EN LITERATUUR	XVI
GEBRUIKTE AFKORTINGEN	XXXI
LIJST VAN TABELLEN	XXXII
LIJST VAN AFBEELDINGEN EN KAARTEN	XXXIII

Hoofdstuk I

INLEIDING

§ 1	<i>Verantwoording van de keuze van het onderwerp</i>	1
§ 2	<i>De geringere aandacht voor rooms-katholieke landverhuizers</i>	2
§ 3	<i>De hernieuwde belangstelling door de ontwikkeling der economische en sociale wetenschappen</i>	4
§ 4	<i>De wenselijkheid van een regionale benadering</i>	5
§ 5	<i>De afbakening van de regio's</i>	6
§ 6	<i>De redenen van de keuze van juist deze provincie en juist deze periode</i>	8
§ 7	<i>De huidige stand van het onderzoek van de landverhuizing vanuit Noord-Brabant naar Noord-Amerika</i>	11
§ 8	<i>De opvulling van een aantal leemten in het onderzoek</i>	16
§ 9	<i>Samenvatting</i>	17

Hoofdstuk II

DEFINITIES EN THEORIEEN

§ 1	<i>De terminologie</i>	18
-----	------------------------	----

§ 2	<i>Problemen door het verschillend hanteren van de termen</i>	19
§ 3	<i>De begrippen 'Noord-Amerika' en 'Noord-Brabant'</i>	20
§ 4	<i>Een aantal theorieën ter verklaring van migratie</i>	20
§ 5	<i>Economische theorieën: Karl Marx; Brinley Thomas; Jim Potter</i>	21
§ 6	<i>Sociologische theorieën: William Petersen; Peter Marschalck; J.E.Ellemers</i>	28
§ 7	<i>Aan de hand van de theorieën te beantwoorden vragen</i>	35
§ 8	<i>Samenvatting</i>	36

Hoofdstuk III

ROOMS-KATHOLIEKE MISSIONARISSEN ALS VOORTREKKERS

§ 1	<i>De achtergrond van de missie-actie vanuit de Nederlanden in Noord-Amerika</i>	37
§ 2	<i>De rooms-katholieke kerk in Noord-Amerika in de tijd van John Carroll (1735-1815)</i>	42
§ 3	<i>Het begin van de missie-actie vanuit de Nederlanden naar Noord-Amerika. Een eenzame Franciscaan</i>	45
§ 4	<i>De Jezuïeten</i>	45
§ 5	<i>De Dominicanen</i>	61
§ 6	<i>Nog een eenzame Franciscaan</i>	64
§ 7	<i>Capucijnen die veelal wereldheren werden</i>	67
§ 8	<i>De Kruisheren</i>	71
§ 9	<i>Vrouwelijke religieuzen</i>	73
§ 10	<i>Een legertje van wereldheren</i>	74
§ 11	<i>De cijfers</i>	79

Hoofdstuk IV

THEODORUS J. VAN DEN BROEK EN DE NOORDBRABANTSE LANDVERHUIZERS

§ 1	<i>Het beeld van Van den Broek; de eerste zestig jaar van zijn leven</i>	82
§ 2	<i>Van den Broek en zijn motieven om zich aan het hoofd te stellen van een groep landverhuizers</i>	87
§ 3	<i>Gaf Van den Broek te gunstige of bedrieglijke voorlichting?</i>	90
§ 4	<i>De verwachting overtroffen: drie schepen vol landverhuizers</i>	92
§ 5	<i>De zee- en landreis der drie groepen</i>	98
§ 6	<i>Was Van den Broek een mislukte koloniestichter?</i>	102
§ 7	<i>De laatste jaren van Van den Broek</i>	106
§ 8	<i>Samenvatting</i>	108

Hoofdstuk V

VERHALENDE BRONNEN OVER DE NOORDBRABANTSE LANDVERHUIZERS TUSSEN 1820 EN 1880

§ 1	<i>Definities en methodiek</i>	111
§ 2	<i>Enkele sporadische gevallen tot 1847</i>	113
§ 3	<i>Noord-Brabant haakt in 1847 aan bij de massa-emigratie: met Scholte en Verwayen naar Amerika</i>	114
§ 4	<i>De groep van kapelaan Gerardus van den Heuvel in 1850</i>	121
§ 5	<i>Het cyclische verloop van de emigratiedeelname</i>	125

§ 6	<i>Berichten en advertenties in de Noordbrabantse regionale pers</i>	126
§ 7	<i>Samenvatting</i>	130

Hoofdstuk VI

NIET-VERHALENDE BRONNEN OVER DE NOORDBRABANTSE LANDVERHUIZERS TUSSEN 1820 EN 1880

§ 1	<i>De waarde der niet-verhalende bronnen voor het onderzoek</i>	132
§ 2	<i>De direct op de Noordbrabantse landverhuizers betrekking hebbende niet-verhalende bronnen</i>	132
§ 3	<i>Het onderzoek binnen achttien exemplarische Noordbrabantse gemeenten</i>	141
§ 4	<i>Samenvatting</i>	177

Hoofdstuk VII

'PUSH' EN 'PULL': WAT VEROORZAAKTE DE LANDVERHUIZING?

§ 1	<i>De causaliteit van de landverhuizing in de literatuur</i>	180
§ 2	<i>'Push' en 'pull': een kritisch overzicht van afstotings- en aantrekkingsfactoren op grond van de voorafgaande hoofdstukken</i>	184
§ 3	<i>De massa-emigratie als reactie op de malaise van de jaren 1845-1849</i>	186
§ 4	<i>De strijd der rooms-katholieken voor hun emancipatie en de emigratie</i>	190
§ 5	<i>Politieke en economische onvrijheid als mogelijke oorzaak van emigratie</i>	194
§ 6	<i>Het vraagstuk van de ruimte: bevolkingsdruk, gebrek aan grond en gebrek aan werk als mogelijke oorzaken van landverhuizing</i>	197

§ 7	<i>Handhaving of verbetering van stand als oorzaak van landverhuizing</i>	203
§ 8	<i>Drempelverlagende en drempelverhogende omstandigheden</i>	205
§ 9	<i>Het temporele verloop tussen 1847 en 1880 in Noord-Brabant bewijs van het gestructureerde karakter der landverhuizing</i>	206
§ 10	<i>Samenvatting</i>	207

Hoofdstuk VIII

ACCULTURATIE EN ASSIMILATIE IN HET NIEUWE LAND

§ 1	<i>De 'ware' brieven van Arnold Verstegen: een voorbeeld van ketting-emigratie en aanpassing</i>	210
§ 2	<i>De uitgegeven familiegeschiedenissen van de families Verboort en Van de Heij (Vandehey): voorbeelden van verdere trek naar het Westen</i>	217
§ 3	<i>De aanpassing van de rooms-katholieke Brabanders aan de Amerikaanse samenleving in deze periode volgens de verhalende bronnen</i>	220
§ 4	<i>De aanpassing volgens de niet-verhalende bronnen</i>	226
§ 5	<i>Samenvatting</i>	229

Hoofdstuk IX

TOETSING VAN DE BEHANDELDE THEORIEËN TER VERKLARING DER LANDVERHUIZING; SYNTHESE EN CONCLUSIE

§ 1	<i>De bedoeling van dit hoofdstuk</i>	232
§ 2	<i>De economische theorieën</i>	232
§ 3	<i>De sociologische theorieën</i>	239
§ 4	<i>Synthese en conclusie</i>	245

§ 5 <i>Samenvatting</i>	248
SAMENVATTING	251
SUMMARY	259
INDEX VAN GEOGRAFISCHE NAMEN	276
INDEX VAN PERSOONSNAMEN	283
CURRICULUM VITAE	291

ARCHIVALIA

Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage

Archief Departement van Justitie, over 'Landverhuizers', 1813-1876 (reg. nr. 4802).

Archief Departement van Binnenlandse Zaken, Staten der Landverhuizingen, II Noord-Brabant 1848-1877.

G.J. de Groot en G.H. de Kinkelder, Klapper op de Staten van Landverhuizers, 2 dln., 's-Gravenhage, 1978.

Rijksarchief in Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch

Archief provinciaal bestuur:

twee gedrukte lijsten, afkomstig van het Departement van Binnenlandse Zaken, resp. uit 1896 en 1910, "houdende opgaaf van de oude papieren, welke vernietigd kunnen worden en de termijnen welke zij moeten worden bewaard" (inv. nr. 4298); "Opgave Staat der Landverhuizingen 1847" van het 4e district (inv. nr. 12534); Gemeenteverlagen 1851-1880;

Notariële archieven 1842-1895:

repertoria met doosnummers:

Berlicum (303, 304); Boxmeer (428); Cuijk (622); Gemert (1152); Grave (1210); Klundert (1806, 1807); Mill (1938); Oss (2149, 2175, 2176); Vierlingsbeek (3201); Zevenbergen (3600).

Bisschoppelijke archieven

Archief bisdom Breda, Breda

Brieven uit Amerika (afdeling I, doosnr. 59, reg. nr. 2.108.944.9);

twee brieven (afdeling I, doosnr. 14, reg. nr. 2.108.151);

Brievenboek 1844: een brief (afdeling I, doosnr. 20, reg. nr. 220).

Archief bisdom Green Bay, Green Bay (Wisc.), Verenigde Staten

Nagelaten papieren Rev. Theodore J. van den Broek O.P. (second folder).

Archief bisdom 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch

Brieven aan J. Cuyten; Archief Groot-Seminarie (186 a en b).

Archieven geestelijke orden en congregaties

Provinciaal archief Dominicanen, Nijmegen

Archief Raken: brieven van den Broek O.P. (inv. nr. M.b.1-M.b.5); Annotatio provisionalis profitentium religionem ff. praedicatorum prov. Germaniae inf. (1808-1841).

Provinciaal archief Jezuïeten, Nijmegen

Aantekeningen F. van Hoeck (doosnr. 24, AD 17a); brieven (doosnr. 23, AD 11).

Archief van het Generaalat der Kruisheren, Amersfoort

Documenta de Milwaukee.

Archief St. Norbert Abbey (Norbertijnen) in De Pere (Wisc.), Verenigde Staten

Brieven van Arnold Verstegen bij nagelaten papieren van J.W. de Vries O. Praem.

Parochiearchief Zeeland

Doopboek r.k. parochie H. Jacobus de Meerdere, Zeeland.

Gemeentearchief Nijmegen

In handschrift: J.W. van Druijnen 'Vervolg op de Kronyk van Nijmegen, beginnende met het jaar 1841'.

Gemeentearchief Gemert

Bevolkingsregister Gemert 1860-1870.

Streekarchief langs Aa en Dommel, Vught

Archief gemeente Berlicum en Middelrode: bevolkingsregisters 1850-1880.

Streekarchiefdienst Brabant-Noordoost, Oss

Rayon Oss, Oss

Archief gemeente Oss: bevolkingsregisters 1860-1870 (1850-1860 afwezig); register van vertrokken personen 1861-1880 (inv. nr. 1745 en 1746); archief gemeente Nistelrode: bevolkingsregisters 1850-1880; Staten van Landverhuizing 1864-1924 (inv. nr. 476).

Rayon Veghel, Veghel

Archieven gemeenten Uden, Zeeland, Boekel, St. Oedenrode: bevolkingsregisters over 1850-1880. Over de Udense landverhuizers is er een ordner met gegevens over alle uit Uden tussen 1848 en 1914 vertrokken geregistreerde landverhuizers, samengesteld door J. Sluijters. Oud-archief Boekel: "Akte, houdende een verklaring der schepenen van Boekel betreffende enkele kwantitatieve gegevens over hun dorp, 1739, mei 13". Archief Boekel: Registrum Memoriale Parochiae de Boekel. Archief gemeente St. Oedenrode: registers van uitgaande personen (inv. nr. 1714 en 1715); register van landverhuizingen 1851-1870 en 1877 (inv. nr. 1722). Notarieel archief St. Oedenrode, repertoria 1848-1875.

Rayon Land van Cuijk, Grave

Archieven gemeenten Beugen, Maashees, Mill en St. Hubert, Oploo, St. Anthonis en Ledeacker en Sambeek: bevolkingsregisters 1850-1880 (van Mill en St. Hubert ontbreekt bevolkingsregister grotendeels over 1850-1860 en geheel over 1860-1870).

Streekarchief Eindhoven-Kempenland, Eindhoven

Archieven gemeenten Nuenen, Gerwen en Nederwetten en Vessem, Wintelre en Knegsel: bevolkingsregisters 1850-1880; notarieel archief Nuenen, repertorium 1854 (inv. nr. 1967); notarieel archief Vessem, repertorium 1855 (inv. nr. 3173).

Rayon Oirschot, Oirschot

Archief gemeente Oirschot: bevolkingsregisters 1850-1880; notarieel archief Oirschot, repertorium 1854, 1855, 1860.

Streekarchief Nassau-Brabant, Zevenbergen

Archieven gemeenten Klundert en Zevenbergen: bevolkingsregisters 1850-1880. Archief gemeente Zevenbergen: staten met opgaven van de woonplaatsveranderingen 1861-1874 (inv. nr. 4818).

Nederlands Historisch Scheepvaartmuseum, Amsterdam

Inventarisatie van de Nederlandse koopvaardijvloot in de negentiende eeuw (inv. nr. 1 rubr. G nr.5).

State Historical Society of Wisconsin at Madison (Wisc.)

John R. Roesler's Correspondence on Nationality Groups 1885-1890; Wisconsin Manuscript Collection.

Friedsam Memorial Library, St. Bonaventure University, St. Bonaventure (N.Y.)

Manuscripts no. 41-47 (nagelaten papieren van de Franciscaan Adrianus Dominicus Godthardt).

BRONNENPUBLIKATIES EN LITERATUUR

- Aernsbergen, A.I. van *Chronologisch overzicht van de werkzaamheden der Jezuïeten in de missie van Nederlands Oost-Indië*. Bandung/Amsterdam, 1934.
- Albers, P. *De Hoogerwaarde Pater Joannes Philippus Roothaan, XXI Generaal der Sociëteit van Jezus, en de voornaamste lotgevallen zijner Orde*. 2 dln. 's-Gravenhage, z.j.
- Algemeene Statistiek van Nederland* Beschrijving van den maatschappelijken toestand van het Nederlandsche volk in het midden der 19e eeuw. Leiden, 1870-1873.
- Allard, H. *Antonius van Gils en de kerkelijke gebeurtenissen van zijn tijd*. 's-Hertogenbosch, 1875.
- Almanak voor Noord-Brabant*. 's-Hertogenbosch, 1815-1874.
- Arnhemsche Courant* 14 maart 1848.
- Bade, K., Hg. *Auswanderer-Wanderarbeiter-Gastarbeiter*. Bevölkerung, Arbeitsmarkt und Wanderung in Deutschland seit der Mitte des 19. Jahrhunderts. Ostfildern, 1984.
- Barentsen, A. *Het oude Kempenland*. Eene proeve van vergelijking van organisme en samenleving. Z.pl., 1935.
- Beck, A. 'De Batavier. Staat en Letterkundig Weekblad'. Niet uitgegeven kandidaatscriptie van de Katholieke Universiteit Nijmegen, afd. geschiedenis, 1978.
- Beekelaar, G. *Rond Grondwetsherziening en Herstel der Hiërarchie*. De Hollandse Katholieke Jongeren 1847-1852. Hilversum/Antwerpen, 1964.
- Beijer G. ed. *Characteristics of Overseas Emigrants*. The Hague, 1961
- Bentham, C.B. van 'Pater Theodoor Jan van den Broek O.P., een Hollandsch Dominicaan als missionaris onder de roodhuiden'. *De Rozenkrans*, XXXI (1909) 56-60, 130-137, 206-215.
- Bergman, M. 'The potato blight in the Netherlands and its social consequences 1845-1847'. *International Review of Social History*, XII (1967) 390-432.
- Berlo, M. van 'Vanuit Oost-Brabant naar Amerika voor f. 59,-'. *Tijdschrift van de Heemkundekring 'Erthepe'*, III (1985) 4, 1-7.
- Biggelaar, J. van den 'Vessemse emigranten naar Noord-Amerika (1853-1856)'. *De Rosdoek, orgaan van de Heemkundestudiekring 'de acht zaligheden'*. XXXI (1984) 16-19.
- Bijdragen tot de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem*. XLVII (1930-1931) 384.
- Bijdragen tot de Statistiek van Nederland*. 's-Gravenhage, 1901.
- Bittle, C.N. *A Romance of Lady Poverty*. The History of the Province of St. Joseph of the Capuchin Order in the United States. New York, 1933.
- Blacquière, Henry J. *De Boeren van Kleidorp Noordbrabant*. Leiden, 1956.
- Blankert, W. 'De huwelijksstructuur in de Brabantse Kempen in de periode 1830-1859' in: Brink, G.J.M. van den; Veen, A.M.D. van der en Woude, A.M. van der, red. *Werk, kerk en bed in Brabant*. Demografische ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant 1700-1920, 's-Hertogenbosch, 1989, 101-115.
- Blink, H. 'De landverhuizing uit Nederland'. *Vragen van den Dag*, XXX (1915) 177-194.

- Blouin, F. en Warner, R., eds. *Sources for the Study of Migration and Ethnicity: A Guide to Manuscripts in Finland, Ireland, Poland, The Netherlands, and the State of Michigan*. Ann Arbor (Mich.), 1979.
- Bloyer, C. *Ship passenger lists New-York-New Jersey 1600-1825*. Newhall (Calif.), 1978.
- Bont, V. de 'Ik druk voor het laatst Uw hand in het oude vaderland. Emigratie uit de Gelderse Achterhoek naar Noord-Amerika in de periode 1848-1877'. Niet uitgegeven doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, afd. geschiedenis, 1983.
- Bossche Bijdragen*. IX (1928-1929) 200-208.
- Boxmeersch Weekblad Maasbode*. Vóór 17 juli 1869 *De Maasbode Boxmeersch Week- en Advertentieblad*. 29 aug. 1868; 5 okt. 1872; 9 mei 1874.
- 'Bouwstoffen voor de Biografie van de Nederlandse Landarbeider in de 19e eeuw' in: jaarboek *Historia Agricultura*, VI (1962), Wageningen.
- Branten, Th. 'Scholte, de leider van de Afscheiding in het Land van Heusden'. *Met Ganzen Trou*, XV-XVII (1965-1967).
- Brink, G.J.M. van den en Frijhoff, W.Th.M., red. *De wevers van Vincent van Gogh*. Zwolle, 1990.
- Brinks, H.J. *Schrijf spoedig terug*. Brieven van immigranten in Amerika 1847-1920. 's-Gravenhage, 1978.
- Broek, Th. van den *Godsdienstig Handboek voor Kranken en voor diegenen, welke Kranken en Stervenden bijstaan*. 2e dr. Rotterdam, 1826.
- Broek, Th. van den *Leerredenen op alle Zon-en Feestdagen van het jaar*. 3 dln. Alkmaar, 1824-1826.
- Broek, Th. van den *Reize naar Noord-Amerika*. Plaatselijke beschrijving en bijzonderheden gedurende zijn zeventienjarig verblijf aldaar, benevens reis-en andere kosten, welk land het gezondste en het voordeelgste is om te bewonen, enz. Amsterdam, 1847.
- Bronsema, H. *Over Bevolking een wegwijzer voor de praktijk*. NIDI-publikatie, 's-Gravenhage, 1990.
- Brouwer, J. 'Het binnenste naar buiten. Beginselen en activiteiten van Mr. J.J.L. van der Bruggen 1804-1863'. *Gelderse Historische Reeks*, XV (1981), Zutphen.
- Brugmans, I.J. *Paardenkracht en Mensenmacht Sociaal-Economische Geschiedenis van Nederland 1795-1940*. Den Haag, 1976.
- Buysse, F. *De Zeeuwse gemeenschap van Holanda, Brazilië 1858-1982* Een antropologische studie over integratie en identiteit. Doctoraalscriptie culturele antropologie Katholieke Universiteit Nijmegen. Heemkundige Kring West-Zeeuws-Vlaanderen, 1984.
- Castele, E. van de *Geschiedenis der Nederduitsche katholieke parochieën en nederzettingen in Wisconsin*. De Pere (Wisc.), 1893.
- Catholijke Nederlandsche Stemmen*. III (1837) 173; XII (1846) 228-230; XIV (1848) 396-397.
- Centennial of St. John Congregation Little Chute, Wisconsin 1836-1936*. Published by the Senior Class of St. John High School. Little Chute (Wisc.), 1936.
- Centennial of Visitation Blessed Virgin Mary Church 1875-1975*. Verboort (Wash.), 1975.

- Chittenden, H. & Richardson, A. eds. *Life, Letters and Travels of Father Pierre-Jean de Smet S.J., 1801-1873*. 4 vols., New York, 1905.
- Coleman, T. *Going to America*. New York, 1972.
- Congratulatory to our beloved Pastor Very Rev. E. Daems, V.G., from his faithful Parishioners at Bay-Settlement*. Green-bay (Wisc.), 1875.
- Conroy, J. *Arnold Damen A chapter in the making of Chicago*. Z.pl., 1930.
- Corry, M.A. *The Story of Father Van den Broek O.P.* Chicago, 1907.
- Crijns, A.H. en Kriellaars, F.W.J. *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden van Noord-Brabant 1800-1885*. Tilburg, 1987.
- Daan, J. *Ik was te bissie ... Nederlanders en hun taal in de Verenigde Staten*. Zutphen, 1987.
- Deboutte, G. 'Pater Franciscus Eduardus Daems O.S.C. (1826-1879) en de eerste Kruisheren in de Verenigde Staten'. Niet uitgegeven proefschrift tot het bekomen van de graad van licentiaat in de godsdienstwetenschappen. Katholieke Universiteit Leuven, 1982.
- Deckers, L. *De landbouwers van den Noord-Brabantschen zandgrond*. Eindhoven, 1912.
- Diggelen, M. van 'De Afscheiding van 1834 in Genderen en Doeveren' in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 1988 153-176.
- Doppen, F.H. 'Theodoor J. van den Broek: Missionary and Emigration Leader. The History of the Dutch Catholic Settlement at Little Chute, Wisconsin'. *U.S. Catholic Historian*, 3 (Fall/Winter) 1983, 202-225.
- Douma, H. *Inventaris van het archief van het Kruisherenklooster Sint Agatha 1371-1887*. 's-Hertogenbosch, 1972.
- Droesen, W.J. *De gemeentegronden in Noord-Brabant en Limburg en hunne ontginning*. Roermond, 1927.
- Duijvendak, M. 'Boeren en collectieve actie Tienden en groepsvorming in Noord-Brabant in de 19e eeuw'. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* XVI (1990) 4, 364-386.
- Eerenbeemt, A.J.J.M. van den *De Missie-actie in Nederland 1600-1940*. Nijmegen, 1945.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den 'Armoede in de gedrukte optiek van de sociale "bovenlaag" in Nederland'. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXVIII (1975), 4, 468-500.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den *Bestaan en bedrijvigheid; aspecten van het sociaal en economisch leven in stad en meierij van 's-Hertogenbosch 1750-1850*. Tilburg, 1976.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den *Ontwikkelingslijnen en scharnierpunten in het Brabants industrieel bedrijf 1777-1914*. Tilburg, 1977.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den en J. Hannes 'Economische en sociale verhoudingen in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden ± 1770-midden 19e eeuw' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, X, Haarlem, 1981, 140-158.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den 'Pre-moderne industrialisering in de Nederlanden' in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, XLIV (1981), 1-6.

- Elich, J. en Blauw, P. *Emigreren*. Utrecht/Antwerpen, 1983.
- Ellemers, J.E. 'Naar een theorie van emigratieverschijnselen'. *Sociologische Gids*, IV (1957) 178-186.
- Ellemers, J.E. 'The Determinants of Emigration. An Analysis of Dutch Studies on Migration'. *Sociologia Neerlandica*, vol. II, number II (1965).
- Elsen, G. van den, *Twintig brieven uit Amerika*. Helmond, 1907.
- Elsen, M. van den, 'Letters of Arnold Verstegen'. *The Annals of St. Joseph*, LV (1943) en LVI (1944), passim.
- Elsen, P. van den, *Boerenapostel Pater Gerlacus van den Elsen 1853-1925*. Gemert, 1983.
- Filby, P.W. *Passenger and Immigration Lists Index*. 3 vols. Detroit, 1981
- Freitag, A. red. *Emigranten voor God* Wereldbetekenis van het Nederlandse missiewerk. Samengesteld en uitgegeven door de Theologanten van het Groot-Seminarie te Roermond. 1 dln. Steijl-Tegelen, 1949.
- Frenken, A.M. *Memoriaal van de dorpen Gerwen, Nuenen en Nederwetten*, 's-Hertogenbosch, 1948.
- G., M.W. *De landverhuizing naar de Vereenigde Staten van Noord-Amerika*. Bergen op Zoom, 1853.
- Ganzevoort, H. & Boekelman, M. eds. *Dutch Immigration to North America*. Toronto, 1983.
- Garraghan, G.J. *The Jesuits of the Middle United States*. 3 vols. New York, 1938.
- Gast, C. de *Afscheiding en Doleantie in het Land van Heusden en Altena* spanningen tussen gereformeerden en samenleving in de negentiende eeuw. Tilburg, 1989.
- Geurts, P.A.M. en Messing, F.A.M. *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis*. 2 dln. Den Haag, 1979.
- Godsdienstvriend (De)*. dl. 12 (1824) 147-152; dl. 30 (1833) 280-285; dl. 43 (1839) 22-27; dl. 44 (1840) 92-98; dl. 46 (1841) 228-236 en 302-310; dl. 47 (1841) 34-43; dl. 49 (1842) 316-321; dl. 50 (1843) 276-277; dl. 51 (1843) 257-263; dl. 54 (1845) 90-99 en 142-146; dl. 60 (1848) 164; dl. 64 (1850) 49-50; dl. 65 (1850) 152 en 245-247; dl. 68 (1852) 33-37, 101-104, 190-197, 299; dl. 80 (1858) 183-190; dl. 86 (1861) 303-308; dl. 89 (1862) 152-155.
- Gordon, M. *Assimilation in American Life* The Role of Race, Religion and National Origins. New York, 1964.
- Gorris, G.C.W.J.G. *Le Sage ten Broek en de eerste fase van de emancipatie der katholieken*. 2 dln. Amsterdam, 1947-1949.
- Graafsche Courant*. 1853 -12 mei 1877: *Weekblad voor de Stad en het Kanton Grave*. 12 febr. 1853; 2 en 16 april 1853; 16 juni 1855; 25 april 1857; 2 en 30 mrt. 1867; 8 aug. 1868; 24 okt. 1868; 10 april 1869; 1869, passim (advertenties); 12 mrt. 1870.
- Griffin, J.A. *The Contribution of Belgium to the Catholic Church in America 1523-1857*. Washington D.C., 1932.
- Griffiths, R.T. *Industrial Retardation in the Netherlands 1830-1850*. 's-Gravenhage, 1979.

- Groenendijk, C.A. *Op weg naar een Nederlandse paspoortwet*. Deventer, 1973.
- Haagmans, A. en Hooft, P. van 't 'De plaats in de kerk als standskenmerk. Een kwantitatief onderzoek naar sociale stratificatie' in: *Jaarboek Varia Historica Brabantica*, VIII (1979) 105-136.
- Handlin, O. *The uprooted*. The Epic Story of the Great Migrations that Made the American People. Boston, 1951.
- Hansen, M.L. *The Atlantic Migration 1607-1860*. Cambridge (Mass.), 1941.
- Harkx, W.A.J.M. *De Helmondse textielnijverheid in de loop der eeuwen, de grondslag van de huidige textielindustrie, 1794-1870*. Tilburg, 1967.
- Hartland, J. *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie tot de Tweede Wereldoorlog*. 's-Gravenhage, 1959.
- Hecht, Irene W.D. 'Kinship and Migration. The Making of an Oregon Isolate Community'. *Journal of Interdisciplinary History*, VIII (Summer 1977) 45-67.
- Heel, D. van 'De statie van de Minderbroeders genaamd "Het Boompje" in de Kalverstraat in Amsterdam'. *Bijdragen voor de geschiedenis van de provincie der Minderbroeders in de Nederlanden*, VI (1954), bundel 17, 217.
- Heertum, J.A. van 'Roman Catholics in the United States' in: *Regeeringsjubileum 1898-1923* (gedenkbok aangeboden aan koningin Wilhelmina bij 25-jarig regeringsjubileum; alleen aanwezig in de bibliotheek van het Koninklijk Huisarchief).
- Heijden, C.W.G.P. van der 'Migratie en economische conjunctuur in het Oostbrabantse textielgebied 1850-1920' in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, IV (1987) 83-120.
- Heijden, C.W.G.P. van der 'Nuenen omstreeks 1880' in: Uitert, E. van (red.) *Van Gogh in Brabant*, 102-127.
- Heijden, C.W.G.P. van der 'Wevende landbouwers of landbouwende wevers? Een onderzoek in het Oostbrabants textielgebied aan het einde van de negentiende eeuw' in: *Textielhistorische Bijdragen*, 28 (1988), 53-80.
- Heijden, J. van der 'Vessemse emigranten naar Noord-Amerika (2)'. 'De Rosdoek' Orgaan van de Heemkundige Studiekring "de acht Zaligheden", LVI (1990), 24-28.
- Heming, H.H. *History of the Catholic Church in Wisconsin*, Milwaukee, 1895-1898.
- Herberg, W. *Protestant, Catholic, Jew: An Essay in American Religious Sociology*. Garden City, 1956.
- Hermans, C.R. *Annales Canoniorum Regularium Sancti Augustini Ordinis S. Crucis*. Dl. I 's-Hertogenbosch, 1858, 229.
- Hertling, L. *Geschichte der Katholischen Kirche in den Vereinigten Staaten*. Berlin, 1954.
- Heuvel, H. van den *Het Lustige Leven van Naat Piek uit het Land van Ravenstein*. Antwerpen, 1933 (facsimile-uitgave Uden, 1987).
- Heyden, J. van der *The Louvain American College 1857-1907*. Louvain, 1909.
- Hildebrand, O.F.M. Cap. 'P. Augustinus Spierings van Uden, Capucijn, missionaris in Noord-Amerika'. *Uni Trinoque*, II 226-234.
- Hildebrand, O.F.M. Cap. 'De drang naar Amerika in de gewezen Hollandsch-Belgische Provincie 1857-1871'. *Uni Trinoque*, V 107-116, 127-132 en 142-144.

- Hinte, J. van *Nederlanders in Amerika*, 2 dln. Groningen, 1928.
- Hinte J. van (ed. R.P. Swierenga) *Nederlanders in America*. Volumes I and II Grand Rapids (Mich.), 1985.
- Hinte J. van 'Nederzettingen van Nederlanders in het Zuiden van Wisconsin' in: *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, III (De Koloniën), 's-Gravenhage, 1934, 19.
- Historical Statistics of the United States* Colonial Times to 1970 Bicentennial Edition Part U.S. Washington, D.C., 1975.
- Hoeck, F. van *Schets van de geschiedenis der Jezuieten in Nederland*. Nijmegen, 1940.
- Hoeck, F. van 'Nederlandse Jezuieten in de Verenigde Staten'. *Het Missiewerk*, XXVIII (1949), 1, 42-49.
- Hofstede, B. *Thwarted Exodus* Post-War Overseas Migration from the Netherlands. The Hague, 1964.
- Hofstee, E.W. 'De functie van de internationale migratie'. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, XL (1949), 10-22.
- Hofstee, E.W. 'Netherlands' in: Thomas Brinley, ed. *Economics of International Migration*, London, 1958, 96-107.
- Hofstee, E.W. *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*. Haarlem, 1981.
- Hollenberg, P. P. *Gerlacus van den Elsen, Ord. Praem.* Emancipator van de Noordbrabantse Boerenstand (1853-1925). 's-Hertogenbosch, 1956.
- Hollenberg, P. 's-Hertogenbosch als perscentrum' in: *Varia Historica Brabantica*, IV (1976) 165-238.
- Hollenberg, P. en Peters, C.E.H.M. *Ontginningen in de Noordbrabantse Peel in de 19e eeuw*. Tilburg, 1980.
- Holthoorn, F. van, red. *De Nederlandse samenleving sinds 1815* Wording en Samenhang. Assen/Maastricht, 1985.
- Hospers, H. *Jowa*. De vraag: Zal ik naar Noord-Amerika gaan? kort en praktisch beantwoord door een geboren Nederlander, die zich sedert 23 jaren in een der beste staten van de Unie van Amerika gevestigd heeft. Gorinchem, 1870.
- Hurk, A.W. van den 'Berne's nageslacht in de Nieuwe Wereld'. *Berne*, XXVIII (1975) nr. 5, 103-110.
- Hvidt, K. *Flight to America* The Social Background of 300.000 Danish Emigrants. New York, 1975.
- Hyma, A. *Albertus C. van Raalte and his Dutch Settlements in the United States*. Grand Rapids (Mich.), 1947.
- Itersen, W.J.D. van *Schets van de Landhuishouding der Meijerij*. 's-Hertogenbosch, 1868.
- Jansen, J.W. 'The Life of the Reverend Theodore J. Van den Broek, O.P.' in: *Centennial of St. John Congregation*, 18-48.
- Jellinghaus, G.M.W. *De Staat tegenover de Landverhuizing*. 's-Gravenhage, 1894.
- Jerome H. *Migration and Business Cycles*. New York, 1926.
- Johnson, P.L. ed. 'Records of the Bureau of Indian Affairs. Letters Received'. *The Salesianum* LIII (1958) 19-211.

- Jones, M.A. *Destination America*. London, 1976.
- Jones, M.A. 'The Background to Emigration from Great Britain in the Nineteenth Century'. *Perspectives in American History*, VII (1973).
- Jong, G.F. de *The Dutch in America 1609-1974*. Boston, 1975.
- Jonge, J.A. de *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*. Amsterdam, 1968.
- Jonge, L. de *De Orde der Jezuïeten* Schets van haar wezen en werken. Dl.III: Nieuw leven en nieuwe strijd 1773-1914. Wassenaar, 1931.
- Kappelhof, A. *Literatuurgids voor de Noordbrabantse geschiedenis*. 's-Hertogenbosch, 1978.
- Kappelhof, A. *Lijst van Noordbrabantse kranten en hun vindplaatsen*. 's-Hertogenbosch, 1979.
- Katholiek (De)*. Verschijnt vanaf 1842. Zie XXVII (1855); LIV (1868); LV (1869).
- Katholieke Illustratie*. Verschijnt vanaf 1867. Zie bij J.W. de Vries.
- Katholieke Missiën (De)*. Verschijnt vanaf 1874.
- Kerkelijke Courant*. Nr. 311 (1862); uittreksel uit brief van P. de Smet.
- Kersten, F. *De Groote Zwartrok*. P.J. de Smet S.J. Leuven, 1930.
- Klep, P.M.M. *Groeyndynamiek en stagnatie in een agrarisch grensgebied; de economische ontwikkeling in de Noordantwerpse Kempen en de Baronie van Breda, 1750-1850*. Tilburg, 1973.
- Klep, P.M.M. 'Over de achteruitgang van de Noordbrabantse huisnijverheid, 1810-1920'. *Brabants Heem* XXXIX (1987) nr. 2, 79-94.
- Kleijntjens, J. 'Mgr.Grooff, Apostolisch-Vicaris van Batavia'. *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, XLVII (1931) 380-381, 384-385, 393-395; XLIX (1932), Bijlagen IX en X, 5-6.
- Koeweiden-Wijdeven, A.F.M. 'Vergeten Emigranten. Landverhuizing van Noord- en Midden-Limburg naar Noord-Amerika in de jaren 1847-1877'. Niet uitgegeven doctoraalscriptie, Katholieke Universiteit Nijmegen, afdeling geschiedenis, 1982.
- Koeweiden-Wijdeven, A.F.M. 'Vergeten emigranten'. *Spiegel Historiae*, XIX (1984) nr. 3, 120-124.
- Kok, J.A. *de Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie* Numerieke aspecten van de Protestantisering en Katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880. Assen, 1964.
- Krijnen, B.G. *Reisverhaal van den Wel Eerwaarden Heer B.G. Krijnen Missionaris in Noord-Amerika*. 's-Hertogenbosch, 1837.
- Kroes, R. ed. *American Immigration Its Variety and Lasting Imprint*. Amsterdam, 1979.
- Kroes, R. *Naar het Beeld van de Vrijheid* Immigranten en Amerika. Amsterdam/Dieren, 1986.
- Kroes, R. & H.O. Neuschäfer, eds. *The Dutch in North America Their immigration and cultural continuity*. Amsterdam, 1991.
- Kuyper, J. *Gemeenteatlas van de provincie Noordbrabant 1865*. Facsimile-uitgave Groningen, 1982.

- Lagerwey, W. *Neen Nederland, 'k vergeet U niet* Een beeld van het immigrantenleven in Amerika tussen 1846 en 1945 in verhalen, schetsen en gedichten. Baarn, 1982.
- Lambermont, C.H. *Gedenkboek bij het 75-jarig bestaan der Dominicanenkerk te Tiel*. Tiel, z.j.
- Laveille, R.P. *Le P. de Smet (1801-1873)*. 2e ed. Liège/Arras, 1913.
- Lelie, L.D. en Beer, J.B. *de Uit het Dagboek van een Tilburger Cronique in en omtrent Tilburg voorgevallen*. Tilburg, 1918.
- Ligterink, G.H. *De Landverhuizers* Emigratie naar Noord-Amerika uit het Gelders-West-faalse grensgebied tussen de jaren 1830-1850. Zutphen, 1981.
- Lindberg, J.S. *The Background of Swedish Emigration to the United States* An Economic and Sociological Study in the Dynamics of Migration. Minneapolis (Minn.), 1930.
- Linden, J. van der *Verzint Eer Gij Begint*. Een hartelijk woord aan mijne landgenooten over de in ons Vaderland heerschende ziekte, genaamd Landverhuizing. 's-Hertogenbosch, 1846.
- Linssen, G.C.P. 'Limburgers naar Noord-Amerika' in: *Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek*, XXXV (1972) 209-225
- Lis, C. en Soly, H. *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*. Antwerpen/Amsterdam, 1980.
- Lucas, H.S. *1847 Ebenezer 1947* Memorial souvenir of the centennial commemoration of Dutch immigration to the U.S., held in Holland, Mich. 13-16 August 1947. New York, 1947.
- Lucas, H.S. *Netherlanders in America*. Ann Arbor (Mich.), 1955.
- Lucas, H.S. *Dutch Immigrant Memoirs and Related Writings*. 2 vols. Assen, 1955.
- Lucas, H.S. 'De reize naar Noord-Amerika van Theodorus J. van den Broek O.P.'. *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, XLI (1956) 96-123.
- Lucassen, J. en Trienekens, G. 'Om de plaats in de kerk Een onderzoek naar maatschappelijke ongelijkheid, voornamelijk in de negentiende eeuw'. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, XII (1978) 239-304.
- Lucassen, J. *Naar de kusten van de Noordzee* Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900. Gouda, 1984.
- Maas, H. 'De emigratie van Dungenaren naar de Verenigde Staten voor de Eerste Wereldoorlog' in: *Den Dungen Omgeploegd*, jubileumnummer van de Heemkundevereniging 'Den Dungen', X (1985) afl. 3 en 4, 75-80.
- Marschalck, P. *Deutsche Überseewanderung im 19 Jahrhundert*. Stuttgart, 1973.
- Marx, K. *Das Kapital* Kritik der Politischen Oekonomie. Herausgegeben von Fr. Engels. Neunte Auflage. Hamburg, 1921.
- Meersman, A. 'De Minderbroeders der Germania Inferior op Curaçao (1776-1820)' in: *Collectanea Franciscana Neerlandica*, II. 's-Hertogenbosch, 1931, 585-600.
- Meijer, G.A. *Gedenkboek van de Dominicanen in Nederland 1803-1910*. Nijmegen, 1912.
- Melief, P.B.A. *Joannes van Hooydonk, apostolisch administrator en vicaris van het vicariaat Breda, eerste bisschop van Breda, 1827-1853-1867*. Tilburg, 1987.
- Melville, A.M. *Louis William Du Bourg*. 2 vols. Chicago, 1986.

- Meurkens, P. *Sociale verandering in het oude Kempenland* Demografie, economie en cultuur van een pre-industriële samenleving 1840-1910. Nijmegen, 1984.
- Mokyr, J. *Industrialization in the Low Countries 1795-1850*. New Haven/London, 1976.
- Multilingual Demographic Dictionary*. Prepared by the Demographic Dictionary Committee of the International Union for the Scientific Study of Population. United Nations, New York, 1958.
- Neerlandia Seraphica* (uitgave van de Nederlandse Franciscanen), 1933, 622-625 en 1934, 38-47.
- Nerinckx, C. *Brief van den Eerwaardigen Heer Carolus Nerinx* Voor deezen Pastoor tot Everberg-Meerbeek, nu Missionaris in Noord-Amerika. Z.pl., 1807
- Nerinckx, C. *Nagelaten Brief van den Weleerw. Heer Carolus Nerinckx*, in leven missionaris in Kentucky, aan zijne bloedverwanten en vrienden in Nederland. 's-Gravenhage, 1825.
- Nieuwe Rotterdamse Courant*. 6, 13 en 27 maart 1848.
- Noordam, A. sr. 'Waar kwamen ze vandaan?' *Oud Nuus*, Stg. Oud-Aalsmeer, IX (1979) 3, 23-25
- Noord-Brabander Staat-en Letterkundig Dagblad*. 1 en 6 okt. 1846; 28 jan., 27 febr. en 26 aug. 1847; 11 mrt. 1848.
- Oliemans, W.H. *Het brood van de armen De geschiedenis van de aardappel temidden van ketters, kloosterlingen en kerkvorsten*. 's-Gravenhage, 1988.
- Oostendorp, L.H.P. Scholte, *Leader of the Secession of 1834 and Founder of Pella*. Franeker, 1964.
- Otten, A. 'Gemertse emigranten naar Noord-Amerika 1848-1876'. *Gemerts Heem*, XXV (1983) 1, 14-19.
- Ourarda, P.K. *The Menomini Indians, A History*. Norman (Okla.), 1979.
- Pape, C.W. *De Landverhuizing* Leerrede over Genesis XI: 8a. Heusden, 1846.
- Pegman Doezeema, L. *Dutch Americans: A Guide to Information Sources*. Detroit, 1979.
- Pennings, M. 'Uit de begintijd van 't missiewerk van Berne in Amerika'. *Berne*, tijdschrift van de Abdij van Berne, XXV (1972) 4, 88-91 en 5, 101-117.
- Petersen, W. *Population*. 3rd edition New York/London, z.j.
- Poppel, F.W.A. van *Demografische ontwikkelingen in Nederland 1850-1950*. Voorburg, 1981.
- Prakke, H.J. *Drenthe in Michigan* 'n studie over het Drentse aandeel in de Van Raalte-trek van 1847. Assen, 1948.
- Prins, E. *Dutch and German Ships Passenger Lists 1846-1856*. Holland (Mich.), 1972.
- Provinciaal Dagblad van Noord-Brabant en 's-Hertogenbossche Stads-Courant*. 26 febr. 1847; sinds 1853 voortgezet als:
- Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant*. 18 sept. 1846; 22 dec. 1846; 26 mei 1856; 23 april 1857; 13 en 20 okt. 1865; 1866, 1867, 1870 passim (advertenties); 29 mrt. 1870.
- Puijtenbroek, F.J.M. van *Onder de voet gelopen; Het ontstaan en verdwijnen van een*

kleinnijverheid in Nederland na 1800, de Brabantse klompenmakerij. Tilburg, 1969.

- R. *Amerikaansche Levenservaring* Schetsen en lotgevallen uit het leven van een Hollandsch emigrant met eene gids voor den landverhuizer naar Amerika. Amsterdam, 1892.
- Rausch, J. *The Crosier Story* A History of the Crosier Fathers in the United States. Onamia (Minn.), 1960.
- Rees, O. van 'De landverhuizing in de 19e eeuw'. *Pantheon*, I, 1-23.
- Rees, O. van *Geschiedenis der Nederlandse volksplantingen in Noord-Amerika beschouwd uit het oogpunt der koloniale politiek*. Tiel, 1855.
- Rees, O. van 'Over de oorzaken van de landverhuizing der Nederlanders naar de Vereenigde Staten'. *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, XXVI (1866) 87-102.
- Ridder, J. *Een Conjunctuur-analyse van Nederland 1848-1860*. Rotterdam, 1935.
- Rijn, N.A. van *Drie eeuwen Dominikanenwerk in Alkmaar*. Alkmaar, 1932.
- Roemen, H.C.W. 'Vertrek uit de provincie Limburg naar overzeesche gewesten in de jaren 1851 tot en met 1877'. *Tijdschrift voor economische geografie*, XII (1946) 372-376.
- Rogier, L.J. en Rooy, N. de *In Vrijheid Herboren* Katholiek Nederland 1853-1953. 's-Gravenhage, 1953.
- Rogier, L.J. *Katholieke Herleving* Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853. 's-Gravenhage, 1956.
- Roovers, J.J. *De plaatselijke belastingen en financiën in den loop der tijden*. Alphen a.d. Rijn, 1932.
- Runblom, H. & Norman, H. eds. *From Sweden to America* A History of the Migration A Collective Work of The Uppsala Migration Research Project. Minneapolis (Min.)/Uppsala, 1976.
- Rüter, A. *Rapporten van de gouverneurs in de provinciën 1840-1849* III, 1844, 1845.
- Rutten H. 'Het trieste relaas van de Nederlandse landarbeiders'. *Spiegel Historiael*, XXII (1987) 5, 211-216.
- Sabbe B. en Buyse, L. *Belgians in America*. 's-Gravenhage, 1960.
- Samson, M. *Population mobility in the Netherlands 1880-1910* A Case Study of Wisch in the Achterhoek. Uppsala, 1977.
- Sancta Maria* Kerkelijk weekblad voor het Bisdom Breda. Dubbelnummer n.a.v. 150-jarig bestaan over het groot-seminarie Hoeven. XXII (1948), XXII en XXI-II, 85-93.
- Saris, M.C. 'Emigratie naar Brazil, 1858-1862'. Niet uitgegeven rapport uit 1977, aanwezig in ARA 's-Gravenhage.
- Saueressig-Schreuder, Y., zie Schreuder.
- Sauter, *The American College of Louvain 1857-1898*. Louvain, 1959.
- Schaftrat A., Nikkelen, W., Leeuw, D. de en Sleenwen, M. van *Boekel 650 jaar*. Boekel, 1963.

- Scheerder, J. *Henricus van den Wijmelenberg: een religieus emancipator in Oost-Brabant 1800-1881 De nieuwe lente in de orde van het H. Kruis*. Tilburg, 1976.
- Schegget, G.H. *ter Kernwoorden bij Marx*. Baarn, 1977.
- Schneider, M. *De Nederlandse krant van "nieuwestijdinghe" tot dagblad*. Amsterdam, 1949.
- Schoeters, K.P.J. *de Nef 1774-1844 Een katholiek van de daad Een groot vaderlander Een weldoener van Amerika*. Leuven, 1948.
- Scholl, S. 'De werknemers in de Kempen tussen 1830 en 1870.' *Gids op maatschappelijk gebied*, XIX (1954), 3-32.
- Schreuder, Y. 'Emigration, Settlement, and Assimilation of Dutch Catholic Immigrants in Wisconsin 1850-1905'. Niet uitgegeven dissertatie voor het behalen van de graad van D. Phil. (Geography) van de Universiteit van Wisconsin in Madison (1982).
- Schreuder, Y. en Swierenga, R.P. 'Catholic emigration from the southern provinces of the Netherlands in the nineteenth century'. *Working Paper N.I.D.I.* 27, Voorburg, 1982.
- Schreuder, Y. en Swierenga, R.P. 'Catholic and protestant emigration from the Netherlands in the 19th century A comparative social structural analysis.' *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, LXXIV (1983), nr. 1, 25-40.
- Schreuder, Y. 'Dutch Catholic Immigrant Settlement in Wisconsin' in: R.P. Swierenga, ed. *The Dutch in America*, New Brunswick (N.J.), 1985, 105-124.
- Schreuder, Y. 'Dutch Catholic emigration in the mid-nineteenth century: Noord-Brabant, 1847-1871'. *Journal of Historical Geography*, XI, 1 (1985) 48-69.
- Schreuder, Y. *Dutch Catholic Immigrant Settlement in Wisconsin, 1850-1905*. New York/London, 1989.
- Schulte Nordholt, J.W. *De Verenigde Staten Het grote experiment*. Amsterdam, 1965.
- Schulte Nordholt, J.W. 'Perceived in poetry Poetical images of America for Dutch immigrants' in: R. Kroes & H.-O. Neuschäfer eds. *The Dutch in North-America*. 3-15.
- Schutjes, L. *Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch*. II, bijlage XII, 291-305. St. Michielsgestel, 1872.
- Sesquicentennial of St. John Nepomucene*. Little Chute (Wisc.), 1986.
- Sickenga, F.N. *Geschiedenis der Nederlandse belastingen sedert het jaar 1810*. 2 dln. Utrecht, 1882.
- Simons-Overing, D.A. 'Emigranten uit het Land van Cuijk naar Amerika in 1848 en 1851.' *Merlet*, uitgave van de Archiefdienst 'Land van Cuijk', XXII (1986), 2.
- Sluijters, J. *Klein Historisch Prentenboek* De lotgevallen van het Land van Ravenstein en het Graafschap Megen. Z.pl., z.j.
- Sluijters, J., Voorzee, M. en Buur, J., *Onder pet en poffer Op Zeeland*. Zeeland, 1981.
- Sluijters, J. *Bundel kattekwaad met dubbele bodem*. Bijsluiter bij heruitgave van *Het Lustige Leven van Naat Piek* (zie bij Heuvel, H. van den).
- Smet, A de *La Communauté belge du Nord-Est du Wisconsin Ses Origines, Son Evolution jusque vers 1900*. Wavre, 1957.
- Smet, P. de *Voyages aux Montagnes Rocheuses et une année de séjour chez les tribus Indiennes du vaste territoire de l'Oregon*. Malines, 1841.

- Smet, P. de *Missien van den Oregon en Reizen naar de Rotsbergen en de bronnen der Colombia, der Athabasca en Sascatschawin in 1845-1846*. Gent, 1849.
- Smet, P. de *Letters and Sketches With a Narrative of a Year's Residence among the Indian Tribes of the Rocky Mountains*. Philadelphia, 1843.
- Smet, P. de *Oregon Missions and Travels over the Rocky Mountains in 1845-46*. New York, 1847.
- Smet, P. de *Cinquantes nouvelles lettres de P. Pierre de Smet*. Tournai, 1850.
- Smet, P. de *Western Missions and Missionaries: A Series of Letters*. New York, 1863.
- Smet, P. de *New Indian Sketches*. New York, 1863.
- Smits, C. *De Afscheiding van 1834* Derde deel: Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A. Dordrecht, 1977.
- Smits, C. *De Afscheiding van 1834* Achtste deel: Provincie Noord-Brabant. Dordrecht, 1988.
- Snyers, J. 'The Former Missions of Crosier Fathers in Wisconsin 1850-1879'. The Crosier Missionary, 1931.
- Souvenir Book Commemorating the Centennial Jubilee of the Establishment of Saint Francis Parish Hollandtown, Wisconsin 1848-1948*.
- Staatscourant, Nederlandsche: 1848-1876, met uitzondering van 1863, jaarlijkse opgaven landverhuizingen*.
- Stekelenburg, H.A.V.M. van 'Rooms-katholieke landverhuizers naar de Verenigde Staten'. *Spiegel Historiae*, XII (1977) nr. 12, 681-689.
- Stekelenburg, H.A.V.M. van 'Tracing the Dutch Roman Catholic Emigrants to North America in the Nineteenth and Twentieth Centuries' in: Ganzevoort, H. & Boekelman, M., eds. *Dutch Immigration to North America*. Toronto 1983, 57-83.
- Stekelenburg, H.A.V.M. van 'Dutch Roman Catholics in the United States' in: Swierenga, R.P. ed. *The Dutch in America*. New Brunswick (N.J.), 1985, 64-77.
- Stellingwerff, J. *Amsterdamse Emigranten* onbekende brieven uit de prairie van Iowa 1846-1873. Amsterdam, 1975.
- Stokvis, P.R.D. *De Nederlandse Trek naar Amerika 1846-1847*. Leiden, 1977.
- Stokvis, P.R.D. 'Het Nederlandse emigratiepatroon van de jaren 1840 in Europees perspectief'. *Sociologische Gids*, XXVII (1980) 9-33.
- Stokvis, P.R.D. 'Dutch Mid-Nineteenth Century Emigration in a European Perspective' in: Ganzevoort, H. & Boekelman, M. eds. *Dutch Emigration to North America*. Toronto, 1983, 35-55.
- Stokvis, P.R.D. 'Dutch International Migration 1815-1910' in: R.P. Swierenga ed., *The Dutch in America* Immigration, Settlement and Cultural Change. New Brunswick (N.J.), 1985, 43-63.
- Stokvis, P.R.D. 'Nederland en de Internationale Migratie 1815- 1960' in: F.L. van Holthoorn, red. *De Nederlandse samenleving sinds 1815* Wording en samenhang. Assen/Maastricht, 1985, 71-92.
- Stokvis, P.R.D. 'Afscheiding en emigratie' in: A. de Groot en P.L. Schram, red. *Aspecten van de Afscheiding*. Franeker, 1984, 57-64.
- Swierenga, R.P. & Stout, H. 'Dutch Immigration in the Nineteenth Century 1820-1877 A Quantitative Overview'. *Indiana Social Studies Quarterly*, XXVIII (Autumn 1975), 2-34.

- Swierenga, R.P. 'Dutch Immigrant Demography, 1820-1880'. *Journal of Family History*, V (Winter 1980), 390-405.
- Swierenga, R.P. 'Dutch International Migration Statistics, 1820-1880: An Analysis of Linked Multinational Nominal Files'. *International Migration Review*, XV (Fall 1981), 445-470.
- Swierenga, R.P. 'Dutch International Labour Migration to North America in the Nineteenth Century' in: Ganzevoort, H. & Boekelman, M. eds. *Dutch Immigration to North America*. Toronto, 1982, 1-34.
- Swierenga, R.P. *Dutch Emigrants to the United States, South America, South Africa and Southeast Asia, 1835-1880: An Alphabetical Listing by Household Heads and Independent Persons*. Wilmington, (Del.), 1982.
- Swierenga, R.P. *Dutch Immigrants in U.S. Population Censuses 1850, 1860 and 1870: An Alphabetical Listing by Household Heads or Single Persons*. Kent, (Ohio), 1982.
- Swierenga, R.P. 'Exodus Netherlands, Promised Land America: Dutch Immigration and Settlement in the United States' in: Schulte Nordholt, J.W. & Swierenga, R.P. *A Bilateral Bicentennial A History of Dutch-American Relations, 1782-1982*. Amsterdam/New York, 1982.
- Swierenga, R.P. 'Het bestuderen van de Nederlandse emigratie naar de Verenigde Staten. Nieuwe methoden en begrippen' in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, 's-Gravenhage, XXXVI (1982) 252-268.
- Swierenga, R.P. & Schreuder, Y.: zie Schreuder.
- Swierenga, R.P. *Dutch Immigrants in United States Ship Passenger Manifests 1820-1880 An Alphabetical Listing by Household Heads and Independent Persons*, I & II, Wilmington, (Del.), 1983.
- Swierenga, R.P. *The Dutch Transplanting in Michigan and the Midwest*. The Clarence M. Burton Memorial Lecture 1985. Historical Society of Michigan. Grand Rapids, 1986.
- Swierenga, R.P. 'Dutch Immigration Patterns in the Nineteenth and Twentieth Centuries' in: Swierenga, R.P. ed. *The Dutch in America*. New Brunswick (N.J.), 1985, 15-42.
- Swierenga, R.P. 'Archival Materials and Manuscripts in the Netherlands on Immigration to the United States' in: Hanke, L. ed. *Guide to the Study of United States History Outside the U.S. 1945-1980*. III New York, 1985, 195-215.
- Swierenga, R.P. 'Religion and Immigration Patterns. A Comparative Analysis of Dutch Protestants and Catholics 1835-1880'. *Journal of American Ethnic History*, V, 2 (Spring 1986), 23-45.
- Swierenga, R.P. 'Jews First, Dutch Second, Americans Third. Dutch Jewish Settlement and Life in the United States in the Nineteenth Century' in: R. Kroes & H.-O. Neuschäfer *The Dutch in North-America*, Amsterdam, 1991, 391-404.
- Taylor Ph. *The Distant Magnet European Emigration to the U.S.A.* New York, 1971.
- Terlouw F. 'De aardappelziekte in Nederland in 1845 en volgende jaren' in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek XXXIV* (1971) 263-308.

- Teurlinckx, H. *Van Tolinc tot Teurlinckx* Familiegeschiedenis van het geslacht Teurlinckx. Eindhoven, 1977.
- Thiery, C. 'De Boxmeersche geschiedschrijver Duljé in de mondelinge overlevering'. *Merlet* Uitgave van de Archiefdienst 'Land van Cuijk', XXII (1986) 3/4, 81-86.
- Thijssen, J. 'Wat is er terecht gekomen van de landverhuizers uit Nieuwstad?' In *'Nieuwstad van stad tot dorp'*, uitgave van de Heemkundekring Nieuwstad, 1977.
- Thistlethwaite, F. 'Migration from Europe Overseas in the Nineteenth and Twentieth centuries'. XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm 1960. *Rapports V, Histoire Contemporaine*. Stockholm, 1960, 32-60.
- Thomas, B. ed. *Economics of International Migration*. Proceedings of a conference held by the International Economic Association. 1958.
- Thomas, B. *International Migration and Economic Development*. 1961.
- Thomas, B. *Migration and Economic Growth* A Study of Great Britain and the Atlantic Economy. Cambridge, 1975.
- Thomas, D.S. *Social and Economic Aspects of Swedish Population Movements 1750-1933*. New York, 1941.
- Tijd (De)*, 19 sept. en 1 dec. 1846; 13 mei, 10 en 14 aug, 2 en 25 sept. 1847; okt. en nov. 1847 passim (advertenties); 23 febr. 1850.
- Tijn, Th. van 'De zwarte jaren 1845-1849' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* Bussum 1977, XII, 145-150.
- Uitert, E. van, red. *Van Gogh in Brabant*. Uitgave bij gelijknamige tentoonstelling in het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch. Zwolle, 1987.
- Uitkomsten van de derde tienjarige volkstelling (1849) van het Koninkrijk der Nederlanden op den 19den November 1849*. Provincie Noord-Brabant. 's-Gravenhage, 1852.
- Valk, L.A. van der 'Landverhuizersvervoer via Rotterdam in de negentiende eeuw' in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek XXXIX* (1976) V 148-171.
- Vandehey, S. *Wooden Shoes West* A Saga of John Henry Vandehey. Forest Grove (Oreg.), 1979.
- Veld-Langeveld, H.M. in 't *Migratiemotieven, migratiebeheersing en hun selectieve betekenis* Een onderzoek in Oost-Groningen. Assen, 1957 (met aparte bijlagen).
- Velden, A.J.H. van der *De Roomsche-Katholieke missie in Nederlandsch Oost-Indië 1808-1908* Eene historische schets. Nijmegen, 1908.
- Veen, H.N. ter *De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied* Proeve eener sociaal-geographische monographie. Groningen, 1925.
- Velthoven, H. van *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*. 2 dln. Amsterdam, 1935 en 1938.
- Velthoven, H. van *Noord-Brabant op weg naar groei en welvaart (1850-1920)*. Nijmegen, 1963.
- Velthoven, H. van 'De geest van Noord-Brabant, voor het België-conflict van 1830' in: *Varia Historica Brabantica*, II (1966) 205-259.

- Verberne, L.G.J. *Noord-Brabant in de negentiende eeuw tot omstreeks 1870*. Nijmegen, 1947.
- Verberne, L.G.J. *Geschiedenis van Nederland in de jaren 1830-1850*. 2 dln. Utrecht, 1958.
- Verberne, L.G.J. *Geschiedenis van Nederland in de jaren 1850-1925*. 2 dln. Utrecht, 1957.
- Verboort, J. Brief aan John Smith, opgenomen in Lucas, *Dutch Immigrant Memoirs and Related Writings*, II 145-151.
- Verboort, J.A.H. Niet uitgegeven familiegeschiedenis van het geslacht Verboort. Elsloo, 1984.
- Verslag nopens den Staat der Provincie Noord-Brabant en de zaken van algemeen belang voorgekomen bij den Staatsraad Gouverneur en de Gedeputeerde Staten der Provinsie van den toestand der Provincie Noord-Brabant*. 1850-1880.
- Verstegen, A. Zogenaamde brieven van Verstegen (overgenomen van de bewerking door Matthias van den Elsen in *The Annals of St. Joseph*, LV (1943) en LVI (1944)) in Lucas, *Dutch Immigrant Memoirs and Related Writings* II 151-174.
- Verthé, A. *150 Jaar Vlamingen in Detroit*. Tiel/Bussum, 1983.
- Verwijst, Chr.A. *Het leven van Baraga, bisschop van Marquette*. Z.pl., 1900.
- Verwijst, Chr.A. *Missionary Labors of Fathers Marquette, Menard and Allouez in the Lake Superior Region*. Milwaukee/Chicago, 1906.
- Verwijst, Chr.A. 'Reminiscences of a Pioneer Missionary' in: *Proceedings of the State Historical Society of Wisconsin for 1916*, 148-185. Zie ook Lucas, *Dutch Immigrant Memoirs and Related Writings*, II 174-187.
- Visker, J.M. 'Pater Th.J. van den Broek O.P., pionier in Noord-Amerika'. *Neerlandia Dominicana*, VIII (1953) 196-199.
- Voermans, F. *Van Amerikaansche tot Oirschotse stoel* De ontwikkeling van de Oirschotse stoelen- en meubelindustrie in de jaren 1860-1985. Oirschot, 1985.
- Vries, H. de 'The Labor Market in Dutch Agriculture and Emigration to the United States' in: Swierenga, ed. *The Dutch in America*, 78-101.
- Vries, J.W. de 'Een Hollandsche Kolonisatie in Wisconsin'. *Katholieke Illustratie*, XLIII (1909) 208-214, 221-223, 242-245 en 270-274 (20 en 27 febr.; 6 en 13 mrt.).
- Wilterdink, W. *Winterswijkse Pioniers in Amerika*. Winterswijk, 1990.
- Woud, A. van der *Het Lege Land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*. Amsterdam, 1987.
- Woude, A.M. van der 'Het gebruik van begrippen ontleend aan de sociale wetenschappen bij het analyseren van economische en sociale verschijnselen in het verleden' in: Geurts, P.A.M. en Messing, F.A.M. *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis*, Den Haag, 1979, I, 200-217.
- Zanden, J.L. van *De economisch ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914*. Utrecht, 1985.
- Zee, J. van der *The Hollanders of Iowa*. Iowa, 1912.
- Zeegers, G., Oldendorff, A. en Kusters, W. *Sociografische Aspecten van de Emigratie*. 's-Gravenhage, 1954.

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

ARA	: Algemeen Rijksarchief
a.w.	: aangehaald werk
dl.	: deel
ed. en eds.	: 'editor(s)': redacteur(en)
Hrg.	: 'Herausgeber': redacteur
inv.nr.	: inventarisnummer
jrg.	: jaargang
RANBr	: Rijksarchief in Noord-Brabant
red.	: redacteur
t.a.p.	: ter aangehaalde plaatse
z.j.	: zonder jaartal
z.pl.	: zonder plaatsnaam

LIJST VAN TABELLEN

1. Fluctuatie transatlantische migratie volgens Thomas	p. 25
2. Vanuit het groot-seminarie Haaren naar de Jezuïeten in Missouri vertrokken	p. 57
3. Overige uit Noord-Brabant naar Jezuïeten in Missouri vertrokken	p. 58
4. Uit Noord-Brabant afkomstige, naar de Verenigde Staten vertrokken Kruisheren	p. 73
5. Aantal bisdommen in de Verenigde Staten tussen 1790 en 1870	p. 75
6. Amerikaanse bisdommen en daaraan verbonden Noordbrabantse priesters	p. 77-78
7. Overzicht personele bijdrage aan de Amerikaanse missie vanuit Noord-Brabant	p. 79
8. Oostbrabanders aan boord van de 'Libra'	p. 94
9. Oostbrabanders aan boord van de 'America'	p. 96
10. Oostbrabanders aan boord van de 'Maria Magdalena'	p. 98
11. Noordbrabanders aan boord van de 'John Parker'	p. 120
12. Oostbrabanders aan boord van de 'Triskina'	p. 124
13. Landverhuizing uit Noord-Brabant volgens de <i>Staatscourant</i> (1848-1875)	p. 126
14. Plaatsen en procenten van inschepping landverhuizers naar de Verenigde Staten uit geheel Nederland en uit de provincie Noord-Brabant tussen 1820 en 1880, afgerond op halve procenten	p. 138
15. Totalen landverhuizers en percentages der bevolking in vijf Peelgemeenten	p. 160
16. Overzeese emigratie van hoofden van gezinnen en alleenstaande personen in drie decennia	p. 161
17. Leeftijdsgroepen, gezinshoofden en alleenstaanden van de landverhuizers in de vijf gemeenten	p. 162
18. Beroepen gezinshoofden en alleenstaanden onder de landverhuizers in de vijf gemeenten	p. 163
19. Gemeente van geboorte van een groot aantal gezinshoofden en alleenstaande personen onder de landverhuizers in vier gemeenten (Mill ontbreekt)	p. 164
20. Migranten uit Zevenbergen met gebied van vestiging	p. 172
21. Opbrengsten in hl per ha en prijzen per hl van aardappelen en rogge in de jaren 1844-1851	p. 188

LIJST VAN AFBEELDINGEN EN KAARTEN

1. Kaart van de provincie Noord-Brabant uit *Gemeente Atlas* van Kuiper (1865).
Repr. Bibl. K.U.B. Brabantica Collectie. t.o.p. 12

2. Kaart van de Verenigde Staten van Noord-Amerika uit 1849 uit Jonathan, *Brieven uit en over de Vereenigde Staten van Noord-Amerika*, Schoonhoven, 1853. Repr. Aad Leget. t.o.p. 13

3. Portret van John Carroll (1735-1815), Jezuïet, eerste bisschop in de Verenigde Staten (1789). Repr. Aad Leget uit L. de Jonge, *De Orde der Jezuïeten*, III. t.o.p. 36

4. Gravure naar een schilderij van de Jezuïet Pieter de Smet, de missionaris van de Rocky Mountains. Het schilderij was in 1865 gemaakt bij gelegenheid van de onderscheiding met de Belgische Leopoldsorte. Repr. Aad Leget uit R.P. Laveille, *Le P. De Smet*. t.o.p. 36

5. Portret Joannes Roothaan (1785-1853), Generaal der Jezuïeten (1829-1853). Repr. Aad Leget uit L. de Jonge, *De Orde der Jezuïeten*, III. t.o.p. 36

6. Portret Eduard Daems (1826-1879), Kruisheer, vanaf 1868 Vicaris-Generaal van het bisdom Green Bay. Dit portret is gemaakt bij gelegenheid van zijn zilveren priesterfeest in 1875.
Repr. Aad Leget uit Jerome W. Rausch, *The Crosier Story*. t.o.p. 36

7. Portret naar een schilderij van de Dominicaan Theodorus van den Broek (1784-1851), missionaris in Wisconsin vanaf 1834.
Het portret is waarschijnlijk uit de tijd dat hij in Alkmaar pastoor was (1820-1830).
Repr. Aad Leget uit *Centennial of St. John Congregation*. t.o.p. 84

8. De oude kerk in Little Chute, toegewijd aan St.Johannes Nepomucenus. Afgebroken in 1871. De pastorie rechts is van omstreeks 1866. Repr. Aad Leget uit *Centennial of St. John Congregation*. t.o.p. 84

9. Kaart van een deel van Wisconsin met de Fox River Valley.
Uit Jacob van Hinte, *Netherlanders in America*. Repr. Aad Leget. t.o.p. 85

10. Kaart van een deel van Michigan met de kolonie van Van Raalte, Holland en omgeving. Uit *Geschiedkundige Atlas van Nederland*. Repr. Bibl. Univ. van Amsterdam. t.o.p. 108

11. Kaart van de kolonie van Scholte, Pella in Iowa. Uit Jacob van Hinte, *Netherlanders in America*. Repr. Aad Leget. t.o.p. 109

12. Bidprentje van de missionaris Gerardus van den Heuvel (1816-1851), die met een grote groep Oostbrabantse landverhuizers in 1850 naar Wisconsin trok, maar al in 1851 overleed.
Repr. Aad Leget. t.o.p. 120

13. Verschillende kranteberichten en advertenties uit het *Weekblad voor de Stad en het Kanton Grave*. Repr. Aad Leget. t.o.p. 120

14. De raderstoomboot die zomers twee maal per dag een dienst onderhield van 's-Hertogenbosch naar Rotterdam. De vertrekplaats was aan de Zuidwillemsvaart, bij de Binnenhaven. Foto van een kleurenlitho van G.J.Bos, gemaakt in 1860 en aanwezig in *Gemeentearchief 's-Hertogenbosch*. Repr. Aad Leget. t.o.p. 121

15. Portret van Arnold Verstegen, afkomstig uit het dorp Zeeland, in 1850 met zijn vrouw Anna Maria Biemans en hun vier kinderen naar Little Chute (Wisc.) vertrokken. Repr. Hans Sluijters. na p. 216

16. De graanmolen van Arnold Verstegen in Little Chute droeg de naam 'Zeeland Mills'. Repr. Aad Leget uit *Sesquicentennial of St. John Nepomucene*. na p. 216

17. De tot nu toe laatst bekende brief van Arnold Verstegen, waarschijnlijk uit 1889 of 1890, aanwezig in het archief van de gemeente Erp. Repr. Aad Leget. na p. 216

18. Bruiloftsfoto van het huwelijk van een zoon van Ardiena Verkampen- Van de Heij (dochter van Driek) met een dochter van Willem van der Loop en Cornelia Jacobs, allen uit Zeeland. Bruid en bruidegom reiken elkaar de rechterhand. Naast hen van links naar rechts de ouders van de bruid en de moeder van de bruidegom. Aan de andere kant de getuigen: Petronella, waarschijnlijk een zus van de bruid, en een broer van de bruidegom.
Geheel op de voorgrond de priester Joannes Verstegen, als seminarist naar Amerika vertrokken vanuit Zeeland in 1869, vanaf 1882 pastoor in De Pere (Wisc.). De bruidegom draagt een pijp in de linkerhand, bewijs van het voortbestaan van oude gewoonten (in dit geval het zogenaamde tegen-roken) in de nieuwe omgeving. De foto is uit de jaren 1880.
Repr. Willem Keeris. na p. 216

19. Hoe een Amerikaan een boom omhakt. Tekening uit een gids voor landverhuizers (R., *Amerikaansche Levenservaring*).
Repr. Aad Leget. na p. 216

20. Cornelia Coenen-Jacobs, geboren in 1803 in het dorp Zeeland, in 1848 met haar man en kinderen uit Reek vertrokken, op zeer hoge leeftijd met zoon, schoondochter en kleinkinderen.
Repr. Hans Sluijters. na p. 216

21. Monument voor de priester Wilhelmus Verboort, naar wie de kolonie 'Verboort' (Forest Grove, Washington County) in de staat Oregon is vernoemd. Repr. Willem Keeris. na p. 216
22. Portret van Ardina Boudewijns, die met haar man Johannes van de Heij en drie kinderen uit zijn eerste huwelijk uit Uden emigreerde in 1853. Over Johannes van de Heij, een zoon van Driek, en zijn nakomelingen informeert uitgebreid het boek van Scott Vandehey, *Wooden Shoes West*, waar op p. 231 deze foto staat. Op de foto, gemaakt in Forest Grove, Oregon in 1890, is zij weduwe. Repr. Willem Keeris. na p. 216
23. Foto van familie in Verboort: de familie van Wilhelmus Hermens uit Zeeland, in 1858 vertrokken naar Amerika. Hij trouwt daar met de Belgische Catharina Natalie Meulemans. Deze foto is hoogstwaarschijnlijk gemaakt bij hun zilveren bruiloft en de volgende bij hun gouden bruiloft. Een zoon is intussen gestorven. Repr. Willem Keeris. na p. 216
24. Dezelfde familie als bij 23, nu 25 jaar later. Repr. Willem Keeris.
25. Drie Zeelandse broers Van de Heij, neven van Driek. Van links naar rechts Martinus, Antonius en Hendrikus. Zij emigreerden pas later (Antonius in 1857, Martinus in 1865, Hendrikus in 1866). Foto van rond de eeuwwisseling. Repr. Willem Keeris. na p. 216
26. Gedeelte van de huidige begraafplaats van Little Chute (Wisc.). Foto van de auteur, repr. Aad Leget. t.o.p. 217

HOOFDSTUK I

INLEIDING

§ 1. *Verantwoording van de keuze van het onderwerp*

De geschiedschrijving van de negentiende en twintigste eeuwse landverhuizing vanuit Nederland naar Noord-Amerika was lange tijd gericht op herdenken en daarom gelegenheidsgeschiedenis, fragmentarisch en weinig kritisch.¹ Zij beschreef eigen streek of plaats, kerk of leider.

De eerste poging om tot een verantwoord samenvattend overzicht te komen was – afgezien van een tijdschriftartikel van Blink uit 1915² – de indrukwekkende, tweedelige dissertatie van Van Hinte: *Nederlanders in Amerika* (1928).

Blink en Van Hinte waren als geografen zeer geïnteresseerd in de reacties der landverhuizers bij hun verandering van natuurlijk en menselijk milieu.³ Net als in de geschiedbeoefening stond in die jaren in de geografie het vaderland en daarbij inbegrepen de vestigingen van Nederlanders in de koloniën, vroegere koloniën en in het buitenland, centraal.

Van Hinte was op zoek naar, zoals hij dat in zijn voorwoord noemde, "de taaiheid, de hechtheid van den Nederlandschen stam".⁴ Hij was, zoals Swierenga in zijn redactionele inleiding van de in 1985 uitgegeven Engelse vertaling terecht opmerkte, fier op het Nederlandse volk en fier op het calvinisme, dat hijzelf, zij het niet in streng-dogmatische zin, beleed.⁵

Hoewel Van Hinte ook de "Roomsche landverhuizing" voor het eerst nauwkeurig beschreef en de bestaande vooroordelen over de geringheid in aantal en betekenis krachtig weerlegde kon hij zich niet weerhouden om inzake de kolonisatie binnen de Verenigde Staten te spreken van "Calvinistische drift en Roomsche-Katholieke lauwheid".⁶ En dat terwijl

¹) Voorzover deze geschiedschrijving bestaat uit ego-documenten blijft zij natuurlijk wel van groot belang. Zie bijvoorbeeld Lucas, *Dutch Immigrant Memoirs and Related Writings*.

²) Blink, De landverhuizing uit Nederland, in *Vragen van den Dag*, XXX (1915), 177-194.

³) H. Blink en J. van Hinte zijn beiden gepromoveerd bij de Amsterdamse hoogleraar S.R. Steinmetz, grondlegger en naamgever van de sociografie en sociale aardrijkskunde. Hij legde de nadruk op empirisch onderzoek.

⁴) Van Hinte, *Nederlanders in Amerika*, I, voorwoord.

⁵) Van Hinte, *Netherlanders in America*, xxxix.

⁶) Van Hinte, *Nederlanders in Amerika*, II, 104.

hij met zijn scherp analytisch inzicht al enkele belangrijke oorzaken van de verschillen tussen de twee categorieën had aangegeven. Niet alleen (onterecht) dat "velen bleven bij huis onder des priesters vleugelen", maar ook dat "de zich ontwikkelende nijverheid menigeen een bestaan bood" en (de belangrijkste) dat "door het internationale karakter van het Rooms-Katholicisme het stambewustzijn veel meer zal zijn verzwakt" en dat de rooms-katholieken zich veel eerder aansluiten bij andere nationaliteiten "dan de veel meer stambewuste Calvinisten, die met hun godsdienst trouwens een veel meer geïsoleerde plaats innemen".⁷

Ontegenzeggelijk kan men de calvinisten, voorzover zij tot de van oorsprong Nederlandse gereformeerde kerkgenootschappen behoorden, duidelijker als een etnische groep onderscheiden, maar het is een ideologische visie om aan het behoud van de religieus-etnische identiteit meer waarde toe te kennen dan aan het opgaan in de multinationale Amerikaanse samenleving en in een multinationalaal kerkgenootschap.

De vergelijking tussen de orthodoxe calvinisten en de rooms-katholieke landverhuizers blijft interessant en kan, indien dit geschiedt zonder vooringenomenheid, in het licht van het probleem van de Amerikanisatie tot belangrijke conclusies leiden.

§ 2. *De geringere aandacht voor rooms-katholieke landverhuizers*

Van Hinte heeft het al duidelijk gesteld: "Heeft men in het algemeen bitter weinig belangstelling getoond voor de pioniers van de 19e eeuw in de Vereenigde Staten – bijna alleen in kerkelijke kringen weet men van hun bestaan af – in nog sterker mate geldt dit voor de Roomschen onder hen".⁸

Dit leidde onder meer tot een onderschatting van hun aantal. In de periode 1835-1880 was rond 20% van de Nederlandse immigranten in de Verenigde Staten rooms-katholiek (65% hervormd, 13% afgescheiden of gereformeerd en 2% israëlitisch). Dat wil zeggen rond de 11.000 rooms-katholieken volgens de officiële cijfers van het Departement van Binnenlandse Zaken en rond de 17.000 volgens een meer betrouwbare schatting.⁹

In *Netherlanders in America* (1955), het eerste grote overzicht in de Engelse taal, bestreed de historicus Henry S. Lucas met kracht van argu-

⁷) a.w., II, 103.

⁸) a.w., I, 186.

⁹) Swierenga, in Swierenga ed., *The Dutch in America*, 20, 33, 38.

menten de opvatting van Van Hinte dat protestante immigratie een energieke en potentieel meer succesvol pionierselement bezat.¹⁰

Lucas was duidelijk meer vertrouwd met de rooms-katholieke wereld in de Verenigde Staten en voegde juist over de rooms-katholieken veel kennis toe, wat echter niet wil zeggen dat aan hen volledig recht werd gedaan. Daarvoor was Lucas' bronnenonderzoek niet toereikend.

En ook nu weer, evenals in het werk van Van Hinte, werden de achtergronden van de landverhuizingsbeweging vanuit Nederland relatief onderbelicht, zoals de titels van beider boeken al doen vermoeden.

Verder heeft Lucas de neiging tot overschatting van het religieuze motief, met name het gevoel van onderdrukking van de rooms-katholieken door de merendeels protestante overheid rond 1848 en eerstvolgende jaren.¹¹

Nadat Lucas de betekenis van de rooms-katholieke emigratie duidelijk heeft aangetoond is het bevreemdend in het boek van Gerald M. de Jong: *The Dutch in America 1609-1974* (1975), te moeten lezen dat de Nederlandse katholieken vóór de twintigste eeuw niet veel interesse in emigratie hebben getoond.¹²

De vele, vaak uitgebreide en diepgaande, zeer gevarieerde historische onderzoeken en publikaties van de orthodox-calvinistische, van afstamming Nederlandse, Amerikanen, staan in schril contrast tot de weinige en fragmentarische studies van schrijvers van rooms-katholieke huize.

Dit ligt behalve aan het religieus-etnische karakter van deze calvinistische groep (of groepen) ook aan de gerichte inspanning om het erfdeel der vaders te bewaren, vaak in krachtige kerkelijke en wetenschappelijke instituten, zoals 'Heritage Hall Archives' en 'Calvin College' in Grand Rapids (Michigan) en 'Hope College' in Holland (Michigan).

Het gevaar van eenzijdigheid is daarbij niet uitgesloten en dat moge nog een goede reden zijn om andere groepen beter te bestuderen.

Deze studie over Noord-Brabant, waar in de statistisch best beschreven periode (1835-1880) 85% van de landverhuizers rooms-katholiek was¹³, kan wellicht bijdragen tot verdere nuancering van het beeld.

¹⁰) Lucas, *Netherlanders in America*, 23, 445-468.

¹¹) Lucas, *Dutch Immigrant Memoirs and Related Writings*, Foreword, 3.

¹²) De Jong, *The Dutch in America 1609-1974*, 144.

¹³) Swierenga, Religion and Immigration Patterns, A Comparative Analysis of Dutch Protestants and Catholics, 1835-1880, in *Journal of American Ethnic History*, V, 2, 26, table 1.

§ 3. *De hernieuwde belangstelling door de ontwikkeling der economische en sociale wetenschappen*

De geschiedschrijving van bijvoorbeeld Van Hinte of Lucas kan men verhalende of narratieve geschiedschrijving noemen. Men kan ook zeggen traditionele geschiedschrijving.

Onder invloed van de economische en sociale wetenschappen en naast de economische en sociale geschiedenis die meer traditioneel beoefend werd, kwamen, steeds duidelijker, vooral vanaf 1960, nieuwe methoden van historisch onderzoek.

De computer opende ongekennde mogelijkheden om grote bestanden te verwerken en door bewerking van het materiaal allerlei vragen te beantwoorden. Nieuwe bronnen werden aangeboord.

Het reilen en zeilen van gewone mensen in het verleden werd meer onderwerp van studie en economische en sociale wetenschappers zochten naar wetmatigheden en tendensen in het materiaal dat de geschiedschrijving moest aanreiken.

Nieuwe vormen van geschiedbeoefening baanden zich een weg: historische demografie, mentaliteitsgeschiedenis, 'Histoire Quantitative' en 'New Economic History'. Het is hier niet de plaats om op die veranderingen in te gaan, maar voor de studie van de migratie in allerlei aspecten betekende dit alles modernisering. Veel meer dan vroeger werd het multi-nationale en multi-culturele karakter van de Noord-Amerikaanse samenleving erkend en bestudeerd. Dit leidde zelfs tot het ontstaan van nieuwe studierichtingen ('Ethnic Studies', 'Religious Studies') of nieuwe terreinen van onderzoek ('Urban History', 'Family History') en sindsdien kan men in Noord-Amerika ook 'Migration Studies' onderscheiden, die de gehele problematiek van migratie en aanpassing met de nieuwe kennis en methoden te lijf gingen. Daarvoor was een statistisch onderzoek van de basisgegevens noodzakelijk.

Het is de grote verdienste van Robert P. Swierenga geweest dat hij op grond van computerisering van grote bestanden (landverhuizerslijsten, scheepspassagierslijsten, gegevens van Amerikaanse volkstellingen) in talrijke artikelen analyses publiceerde over aantal, geslacht, leeftijd, beroep, gezindte, gegoedheid, familieverband, plaats van afkomst, plaats van vertrek, plaats van aankomst, plaats van bestemming, reden van vertrek van Nederlandse landverhuizers naar de Verenigde Staten.¹⁴ De

¹⁴⁾ Zie literatuurlijst bij R.P. Swierenga.

studie van de landverhuizing kon daardoor op een meer exacte wijze worden verricht, met behulp van tabellen, grafieken en berekeningen.

Voor dergelijke bestudering in Noord-Brabant, met name de landverhuizers uit de gemeenten Uden, Zeeland en Boekel, heeft ook de sociaal-geografe Yda Schreuder zich zeer verdienstelijk gemaakt.¹⁵ Haar proefschrift (van 1982, maar in 1989 enigszins gewijzigd in druk gepubliceerd onder de titel *Dutch Catholic Immigrant Settlement in Wisconsin, 1850-1905*) heeft de grote verdienste van koppeling van onderzoek in de genoemde regio in Noord-Brabant aan dat in Wisconsin. Daarbij toetste zij haar conclusies steeds aan de algemene thesen in de vakliteratuur over migratie en assimilatie en benadrukte zij de rol van de kerk daarbij. Uitbreiding van haar bronnenonderzoek en toetsing van haar conclusies zijn mede doeleinden van de onderhavige studie. De voornaamste verschillen in uitgangspunten tussen haar dissertatie en de onderhavige studie worden verderop in dit hoofdstuk genoemd.

§ 4. *De wenselijkheid van een regionale benadering*

"The nearer we approach districts and individuals, the nearer our study will be to the truth".¹⁶ Deze uitspraak van Philip Taylor over het belang van een regionale benadering van de landverhuizing kan dienen als motto van voorliggende studie. Ook andere bekende auteurs over het onderwerp, met name Frank Thistlethwaite¹⁷ en Maldwyn Allen Jones¹⁸, hebben op het belang van een lokale en regionale aanpak gewezen.

Swierenga beziet het emigratieverschijnsel in deze periode in Nederland als een reeks lokale bewegingen, vormend een soort van keten, die bepaalde Nederlandse dorpen verbond met specifieke gemeenschappen in Amerika. En hij vervolgt: "The primary mechanism of the Dutch migration was the removal over a period of time of related families and friends from particular Dutch communities to their particular American counterparts".¹⁹

¹⁵) Zie literatuurlijst bij Yda Schreuder.

¹⁶) Taylor, *The Distant Magnet*, 27.

¹⁷) Thistlethwaite, Migration from Europe Overseas in the Nineteenth and Twentieth Centuries, in *Rapports V, Histoire Contemporaine, Congrès International des Sciences Historiques*, 32-60.

¹⁸) Jones, The Background to Emigration from Great Britain in the Nineteenth Century, in *Perspectives in American History*, VII (1973), 3-4.

¹⁹) Swierenga, Dutch Immigration Patterns in the Nineteenth and Twentieth Centuries, in Swierenga, ed., *The Dutch in America. Immigration, Settlement and Cultural Change*, 32, 35.

§ 5. De afbakening van de regio's

De regio's van vertrek en vestiging waren niet afgebakend door de grenzen van rijk, provincies en gemeenten in Nederland of die van staten, regionale en lokale bestuurseenheden in Amerika. Voor de administratieve gegevens zijn deze eenheden van het grootste belang, maar om een beeld van de werkelijkheid te geven moet men over de grenzen heen kijken.

Er was bijvoorbeeld een duidelijke samenhang tussen de Duitse en met name Westfaalse en de Oost-Nederlandse landverhuizing in de jaren 1830-1850.²⁰ Zeker was er ook samenhang tussen aan de ene kant Gelderse, Limburgse en zelfs Belgische en aan de andere kant Noordbrabantse emigratie naar Noord-Amerika, waarover later meer.

Welke regio's in Noord-Brabant waren in de landverhuizersbeweging betrokken en in welke mate?

Voor de periode 1848-1877 lijkt een betrouwbare bron de staten van landverhuizers, per gemeente in die periode jaarlijks opgestuurd naar de provinciale griffie, waar de gemeentelijke opgaven werden overgeschreven en als jaarlijkse overzicht naar het Departement van Binnenlandse Zaken verzonden. Het Algemeen Rijksarchief in 's-Gravenhage bezit nog deze provinciale jaarlijkse overzichten, die, behalve de namen van de landverhuizende hoofden van gezinnen of alleenstaande personen, een hele reeks van gegevens behelzen: gemeente van vertrek, beroep, leeftijd, godsdienstige gezindheid, welstandsklasse, klasse van de gemeentelijke hoofdelijke omslag, eventueel meereizende echtgenotes, kinderen en dienstboden, vermoedelijke reden van vertrek, plaats van bestemming en soms nog opmerkingen van de registrerende ambtenaar.²¹

Zonder te mogen stellen dat het hier een volledige opgave betreft (hierover later meer), kan men een goed beeld krijgen van de relatieve deelname van gemeenten en regio's aan de landverhuizersbeweging, die voor Noord-Brabant zeer beperkt was. In totaal betreft het ongeveer 3.000 personen (vrouwen, kinderen en dienstboden inbegrepen) in geheel Noord-Brabant, in de periode 1835-1877. Die Brabantse landverhuizers waren echter zeer ongelijk verdeeld over de verschillende gemeenten: van de in 1865 in Kuyper's *Gemeente Atlas* genoemde 185 Noord-

²⁰⁾ Ligterink, *De landverhuizers. Emigratie naar Noord-Amerika uit het Gelders-Westfaalse grensgebied tussen de jaren 1830-1850*, 33-41.

²¹⁾ ARA 's-Gravenhage, Archief Departement van Binnenlandse Zaken, Staten der Landverhuizingen, II, Noord-Brabant 1848-1877.

brabantse gemeenten komen er 73 in de landverhuizingslijsten niet voor en hadden nog eens 54 gemeenten minder dan tien landverhuizers in de gehele periode.

De overige 58, met tien of meer landverhuizers, liggen, praktisch aangesloten, in drie plattelandsgebieden, zoals de volgende opsomming laat zien (achter de plaatsnamen staan de aantallen landverhuizers die in de genoemde lijsten zijn opgenomen):

I. OOST-BRABANT:

Uden (313), Boekel (158), Oploo, St. Anthonis en Ledeacker (158), Beugen en Rijkevoort (140), Zeeland (116), St. Oedenrode (94), Oss (83), Gemert (78), Mill en St. Hubert (67), Nistelrode (66), Berlicum en Middelrode (63), Sambeek (62), Maashees en Overloon (52), Nuenen, Gerwen en Nederwetten (50), Reek (48), Ravestein (46), Berchem (41), Cuijk en St. Agatha (41), Grave (38), Erp (40), Oeffelt (37), Boxmeer (29), Herpen (29), Veghel (26), Den Dungen (21), Rosmalen (20), Lieshout (17), Haps (14), Schaijk (14), Schijndel (14), Vierlingsbeek (13), Geldrop (12), Wanroij (11), Leende (11).

Totaal: 2.018.

II. DE KEMPEN:

Oirschot (73), Eersel (33), Vesseem, Wintelre en Knegsel (53), Oostel-, Westel- en Middel-Beers (32), Bladel en Netersel (28), Valkenswaard (12), Veldhoven en Meerveldhoven (11), Bergeijk (11), Hoogeloon, Hapert en Casteren (10), Waalre (10).

Totaal: 273.

III. NOORDWEST-BRABANT:

Klundert (103), Zevenbergen (81), De Werken en Sleeuwijk (42), Fijnaart en Heijningen (27), Werkendam (22), Willemstad (19), Emmikhoven en Waardhuizen (14), Dussen, Munster en Muilkerk (13), Hooge- en Lage-Zwaluwe (13).

Totaal: 334.

Gemeten naar het totaal over Noord-Brabant in deze periode en uitgaande van deze bron, kwam rond 71% uit Oost-Brabant, rond 10% uit de Kempen en rond 12% uit Noordwest-Brabant. In totaal rond 93% uit deze gebieden gezamenlijk. Verder waren er nog maar enkele plaatsen met tien of meer landverhuizers, namelijk de steden 's-Hertogenbosch (33), Breda (12) en Tilburg (10) en de gemeenten Sprang (18) en Zun-

dert (12). Samen rond 3%. De overige emigranten, 4%, kwamen uit de rest van de provincie. Het lijkt verantwoord deze studie op de drie genoemde plattelandsgebieden te richten voor de periode 1820-1880.

Nog een opmerking over de aantallen. Swierenga berekende voor de periode 1820-1880 voor heel Nederland 48% meer emigranten, dus ongeveer een op de drie landverhuizers kwam volgens hem niet voor in deze officiële landverhuizingslijsten.²² Dit hoge aantal geldt echter niet voor de Noord-Brabantse emigratie. Het percentage niet op de landverhuizingslijsten en wel in de bevolkingsregisters of scheepslijsten voorkomenden was in Noord-Brabant naar schatting niet meer dan 10%.²³ Men kan dus uitgaan van ongeveer 3.300 Noord-Brabantse landverhuizers naar Noord-Amerika in de behandelde periode, dat is 3,8% van het door Swierenga geschatte (misschien te hoog geschatte) Nederlandse totaal van 86.800. Vergelijkt men met andere totalen dan is het tussen 5% en 6%.²⁴ Maar door de concentratie in enkele gebieden is het Noordbrabantse aandeel interessanter dan men op grond van het percentage zou kunnen verwachten.

§ 6. *De redenen van de keuze van juist deze provincie en juist deze periode*

Hoe klein het aantal landverhuizers naar Noord-Amerika vanuit Noord-Brabant ook was, de regionale verdeling maakt het mogelijk en zinvol een studie aan hen te wijden.

Behalve dat onder de landverhuizers geheel anders geaarde groepen te vergelijken zijn, zoals gereformeerde Westbrabanders en katholieke Oostbrabanders, dringen zich vergelijkingen op met diegenen die dichterbij omwille van hun bestaan een nieuwe woonplaats kozen, binnen of buiten de provincie.

Het lijkt zinvol om eens, nauwkeuriger en uitgebreider dan in het verleden geschied is, te trachten het netwerk van oorzaken, motieven, betrekkingen en omstandigheden te ontwarren waaronder het vertrek plaats vond. Maar tevens hoe de vestiging en aanpassing in de Nieuwe Wereld hun beslag vonden.

²²) Swierenga, Dutch International Migration Statistics 1820-1880: An Analysis of Linked Multinational Nominal Files, in *International Migration Review*, XV, 3, 465.

²³) In Uden, waaruit de meeste landverhuizers vertrokken, is het genoemde percentage bijvoorbeeld 9,56%.

²⁴) Swierenga, *t.a.p.*, table 4, 461. Alleen uitgaande van de landverhuizingslijsten (57.000 personen naar Noord-Amerika) is het Noordbrabantse aandeel bijna 5,3%. Volgens de *Nederlandsche Staatscourant* emigreerden tussen 1831 en 1876 in totaal 58.475 Nederlanders en 3.339 Noordbrabanders, dat is 5,8%.

Wat dat laatste betreft verkeert Noord-Brabant in een gunstige positie doordat vanuit het rooms-katholieke Oost-Brabant kolonisatie in de Amerikaanse staat Wisconsin plaats vond, terwijl de protestanten in Noord-west-Brabant zich veelal vestigden temidden van hun Nederlandse geloofsgenoten in Michigan en Iowa. Van de 323 passagiers, bijna allen landverhuizers, die in maart 1848 aan boord van drie schepen vanuit Rotterdam naar de Verenigde Staten vertrokken, kwamen er tenminste 190 uit Oost-Brabant. Zij vestigden zich in het missiegebied van hun leider, de Dominicaanse missionaris Theodorus Johannes van den Broek, in Little Chute of in de naaste omgeving, in het dal van de Fox River.

De volgende jaren kozen nog talrijke Brabanders, maar ook Limburgers voor dat gebied, zodat in de Fox River Valley ondanks de geleidelijke vermenging met andere nationaliteiten, in 1909 gesproken kon worden over meer dan 9.000 katholieke Nederlanders (zelf uit Nederland afkomstig of uit Nederlandse ouders in Amerika geboren), die konden gebruik maken van zeven kerken waar Nederlands gesproken werd en een Nederlandse priester was.²⁵

Door toenemende uitwisseling van personen en berichten tussen Noord-Brabant en Wisconsin is het proces van aanpassing achteraf goed te reconstrueren.

Dit wordt bevorderd door het bronnenmateriaal van kerkelijke aard. Noord-Amerika was vanaf zijn ontdekking een geliefd missieterrein. Voor 1900 waren er al honderden Nederlandse priestermissionarissen werkzaam.²⁶ Het waren zowel seculiere als reguliere priesters. Velen van hen waren afkomstig uit de Brabantse bisschoppelijke seminaries of kloosters. Bij de laatste valt vooral te denken aan de Kruisheren en de Norbertijnen die hun orden vanuit Oost-Brabant in de Verenigde Staten vestigden.

Maar ook vanuit de groot-seminaries van de apostolische vicariaten en latere bisdommen 's-Hertogenbosch en Breda in Haaren en Hoeven vertrokken tientallen priesters en theologanten om hun opleiding te voltooien bij de Jezuiten in Florissant (Missouri), aan het 'American College' in Leuven of elders, om daarna de rooms-katholieke kerk in Amerika te dienen. Hun vertrek kwam voort uit een algemene missieijver, zodat men terecht kan spreken van een missie-actie.²⁷

²⁵) De Vries, Een Hollandsche Kolonisatie in Wisconsin, in *Katholieke Illustratie*, 1909, 209.

²⁶) Van den Eerenbeemt, *De Missie-actie in Nederland 1600-1940*, 180.

²⁷) a.w.: zie de titel.

Het is voor een juiste beoordeling van groot belang zich in te leven in het religieus en kerkelijk leven van die tijd, omdat bijna alle landverhuizers hun bestaan met kerk en religie verbonden hadden. Een voordeel van deze situatie voor de historicus is dat de kerkelijke instanties en de met hen verbonden maatschappelijke organen, bijvoorbeeld de katholieke pers, in de vastlegging van de feiten, de communicatie en de propaganda veel hebben geregistreerd en voor het nageslacht bewaard. Van die omstandigheid zal in deze studie goed gebruik gemaakt worden.

Samenvattend lijkt de bestudering van de landverhuizing vanuit Noord-Brabant interessant vanwege het regionale karakter, dat vergelijking tussen rooms-katholieken en protestanten en economisch verschillende gebieden mogelijk maakt; vanwege een noodzakelijke correctie van de betekenis van landverhuizing en kolonisatie door rooms-katholieken; vanwege het onvoldoende en nogal fragmentarisch onderzoek tot op heden en het onvoldoende gebruik van kerkelijke en aanverwante bronnen.

Waarom juist de periode 1820-1880? Hierop kan kort antwoord gegeven worden. Vanaf 1 januari 1820 gold in de Verenigde Staten de verplichting voor elke gezagvoerder van een schip dat vanuit een vreemd land een Amerikaanse haven aandeed om aan de douane-officier van de desbetreffende haven een lijst van de passagiers te overhandigen.

Daarop moesten van elke passagier vermeld zijn de familienaam, voor- naam, geslacht, leeftijd, land/plaats van herkomst, plaats van bestemming, plaats en datum van aankomst, naam van het schip, passageafdeling en eventuele bijzonderheden, bijvoorbeeld 'overleden'. Hoewel deze lijsten, zeker voor passagiers die uit buitenlandse havens vertrokken, niet erg betrouwbaar zijn wat betreft namen en lang niet in alle gevallen lijsten zijn gemaakt of goed bewaard gebleven, geven zij een beeld van de landverhuizing, dat met andere bronnen kan worden gecorrigeerd of aangevuld.

De in de National Archives in Washington bewaarde scheepslijsten zijn door Swierenga voor de periode 1820-1880 met de computer verwerkt en de alfabetische computerlijsten zijn door hem uitgegeven.²⁸

Overigens kan men in Nederland pas van massa-emigratie spreken sinds de tweede helft van de jaren veertig van de negentiende eeuw.²⁹

Tot eindpunt van dit boek is gekozen het jaar 1880 omdat uit de periode daarna weinig lijsten met namen en bijzonderheden van landverhui-

²⁸⁾ Swierenga, *Dutch Immigrants in U.S. Ship Passenger Manifests 1820-1880*.

²⁹⁾ Stokvis, *De Nederlandse Trek naar Amerika 1846-1847*, 195.

zers naar de Verenigde Staten en andere landen van Noord-Amerika meer zijn. Ook veranderde na 1880 het karakter der emigratie: in Amerika begon de zogenaamde nieuwe immigratie, met vele Oost- en Zuid-Europeanen. Het transport veranderde al in de jaren zeventig: de stoomboten vervoerden sindsdien verreweg de meeste landverhuizers. Maar van groter belang is dat in Nederland en Noord-Brabant de modernisering zich rond 1880 doorzette en dat die ook krachtig zich liet gelden op het platteland, waar men zich moest verweren tegen de ernstige landbouwcrisis. De buitenlandse migratie nam na 1880 toe, maar dan vooral naar de buurlanden.

§ 7. *De huidige stand van het onderzoek van de landverhuizing vanuit Noord-Brabant naar Noord-Amerika*

Over het titelonderwerp, de landverhuizing vanuit geheel Noord-Brabant naar Noord-Amerika tussen 1820 en 1880, zijn geen wetenschappelijke studies verschenen, met uitzondering van het verderop te bespreken in 1989 verschenen boek van Yda Schreuder, *Dutch Catholic Immigrant Settlement in Wisconsin, 1850-1905*. De meeste publikaties richten zich, wat Noord-Brabant betreft, op de kolonisatie van de Dominicaan Theodorus van den Broek in Wisconsin en de verdere geschiedenis van de Nederlanders, voornamelijk Noord-Brabanders en Limburgers, aldaar.

De eerste poging om het leven van Van den Broek uitgebreid te beschrijven is *The Story of Father van den Broek, O.P.*, met de ondertitel: *A Study of Holland and the Story of the Early Settlement of Wisconsin*, geschreven door een religieuze (1907). Het behoort tot de categorie stichtelijke lectuur, geheel passend in dat neo-romantische tijdperk, bestemd voor middelbare scholieren (gezien de vragen achterin), is niet nauwkeurig, heeft nauwelijks bronnenopgave, maar werd door latere auteurs bij gebrek aan beter vaak geraadpleegd. Interessant is wel dat zuster Mary Alphonsa Corry de Jong, de schrijfster, gebruik heeft kunnen maken van het notitieboek van pater Van den Broek.³⁰

Zakelijker en betrouwbaarder is een viertal artikelen, in de *Katholieke Illustratie* van februari en maart 1909, getiteld: *Een Hollandsche Koloni-*

³⁰⁾ In het boek is de naam van de schrijfster niet voluit vermeld. Het voorwoord tekent zij met M.A., wat staat voor Mary Alphonsa, haar kloosternaam (zij was een Dominicaanse). Meijer, *Gedenkboek van de Dominicanen in Nederland*, 231, noot 2, noemt haar Miss Mary de Jong.

satie in Wisconsin, van de hand van de Norbertijn J.W. de Vries. Hij citeert zijn bronnen soms letterlijk. Bovendien beschrijft hij de geschiedenis van de verschillende gebieden en Nederlandse gemeenschappen en vooral de kerkelijke ontwikkeling.³¹

Zeer informatief en betrouwbaar is de geschiedenis van de orde der Kruisheren in Amerika, beschreven door Jerome W. Rausch in *The Crosier Story* (1960).³² Deze orde had via de vestigingen in Oost-Brabant nauwe banden met de landverhuizers uit dat gebied. De Kruisheren waren van 1851 tot 1879 in Wisconsin en hun voornaamste figuur was Eduard Daems.³³ Over die periode is ook van belang het boek van de Kruisheer J. Scheerder: *Henricus van den Wijmelenberg: een religieus emancipator in Oost-Brabant 1800-1881* (1976). De eerste poging van de Kruisheren tot vestiging in Amerika mislukte uiteindelijk. Maar juist in het gebied van de Fox River bleven talrijke parochies bediend worden door Nederlandse en meestal Noordbrabantse of Limburgse priesters en van hun achtergronden zijn wij door talrijke publikaties op de hoogte.

Een samenvattend werk dat over alle Nederlandse priesters overzee de beste informatie verstrekt is het reeds genoemde proefschrift van de missionaris van Scheut, A. van den Eerenbeemt: *De Missie-actie in Nederland* (1945). Het is niet alleen een goed overzicht, maar weet ook de trek van Nederlandse missionarissen naar Noord-Amerika in een juiste context van missionaire geestdrift, organisatie en resultaten te plaatsen. Men leest daarin dat van alle landen Noord-Amerika in de negentiende eeuw de meeste aantrekkingskracht heeft uitgeoefend op Nederlandse priesters.³⁴

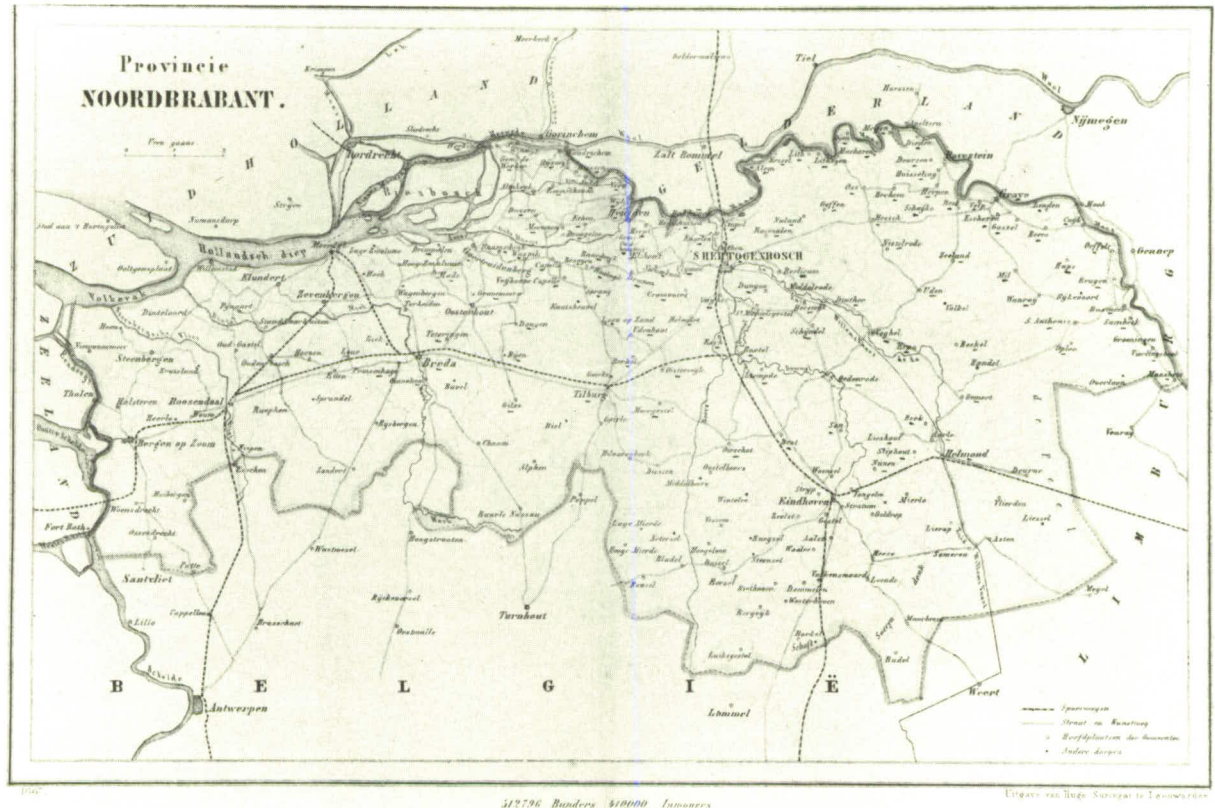
Vanaf de tijd van Columbus waren in Amerika missionarissen de binnenlanden ingetrokken om de Indianen te bekeren. Bij de trek naar het Westen ging de bekeringsijver zich mede uitstrekken over kolonisten en zetten de missionarissen zich in om in het Midden Westen en later het Verre Westen de rooms-katholieke kerk en haar instellingen tot bloei te brengen. Het tekort aan priesters in die gebieden noopte tot werving in Europa. En daar was juist een geweldige missionaire activiteit ontstaan,

³¹) *Katholieke Illustratie*, XLIII (1909), 208-214, 221-223, 241-245 en 270-274.

³²) Rausch, *The Crosier Story. A History of the Crosier Fathers in the United States*.

³³) De meest recente biografie over Daems is geschreven door Gie Deboutte als licentiaats-thesis aan de Theologische Faculteit, Instituut voor Godsdienstwetenschappen, van de Katholieke Universiteit Leuven in 1982: *Franciscus Eduardus Daems O.S.C. (1826-1879) en de eerste Kruisheren in de Verenigde Staten. Verwezenlijkingen en problemen*.

³⁴) Van den Eerenbeemt, *a.w.*, 59.

Afb. 1 Kaart van de provincie Noord-Brabant uit *Gemeente Atlas van Kuyper* (1865).

niet alleen van priesters maar ook van leken, die vaak grote vermogens ter beschikking stelden. Het toonaangevende land was aanvankelijk Frankrijk, maar daarvandaan kwam de missieijver in het toen Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Vanaf 1817 kwam een stroom op gang van priesters, maar vooral theologiestudenten, die intraden bij de Amerikaanse Jezuïeten of andere orden of rechtstreeks aan bisschoppen hun hulp aanboden. Over deze 'emigranten voor God' is veel bekend en aan hen wordt in het derde hoofdstuk van deze studie uitvoerig aandacht besteed. Het is hier van belang vast te stellen dat de kerkelijke interesse voor Noord-Amerika veel te maken heeft met de Noordbrabantse landverhuizers en de kerkelijke bronnen veel informatie verschaffen en verklaringen geven in het kader van deze studie.

Het gevaar dreigt echter, dat de gewone (of echte?) Noordbrabantse landverhuizers te weinig aandacht krijgen. Om dat te voorkomen moeten andere bronnen aangeboord worden: behalve de schaarse egodocumenten en de genealogische gegevens zijn op hen betrekking hebbende administratieve data, bijvoorbeeld van bevolkingsregistratie, van notariële akten, van registers van de hoofdelijke omslag, van registers van de burgerlijke stand, van verslagen van overheidsinstanties, van groot belang. Zo kunnen zij voorwerp worden van economisch en sociologisch onderzoek, van historische demografie, historische geografie, sociologische en economische geschiedenis, waarbij men door nauwkeurige analyse tracht te komen tot algemene verklaringen, liefst wetmatigheden of sterke tendensen, bij het verschijnsel emigratie.

De dissertatie van P.R.D. Stokvis: *De Nederlandse Trek naar Amerika 1846-1847* (1977), is de eerste poging tot modern-wetenschappelijke benadering van het onderwerp, het begin van de massa-emigratie in Nederland. Dit strak gestructureerd boek is gebaseerd op de theorie van de Duitse emigratie-demograaf en socioloog Peter Marschalck.³⁵ Stokvis verschaft veel inzicht in de aard van de Nederlandse trek in de jaren 1846 en 1847, tegen welke achtergrond de landverhuizing uit Noord-Brabant ook gezien moet worden, maar door de beperking tot die twee jaren komt de kolonisatie van Van den Broek in 1848 nauwelijks ter sprake.

De Amerikaanse hoogleraar (van Nederlandse afkomst) Robert P. Swierenga heeft door zijn computerlijsten en daarop gebaseerde analyses het onderzoek naar de Nederlandse landverhuizing in een stroomversnelling gebracht.

³⁵) Stokvis, *a.w.*, Inleiding.

Dit werd nog bevorderd door enkele conferenties die de emigratie, assimilatie en in het algemeen de betrekkingen van Nederlanders met Noord-Amerika tot thema hadden. De resultaten van deze conferenties zijn in druk uitgegeven.³⁶

Mede dank zij de computerrevolutie in de jaren tachtig kon het hiervoor al genoemde boek van Yda Schreuder ontstaan, dat vooral op Noord-Brabant betrekking heeft en dus uitvoeriger bespreking vergt. Yda Schreuder, afkomstig uit Nederland, promoveerde in 1982 aan de Universiteit van Wisconsin in Madison op een historisch-geografisch proefschrift met als titel: *Emigration, Settlement and Assimilation of Dutch Catholic Immigrants in Wisconsin 1850-1905*.³⁷ Een bewerking van deze dissertatie verscheen in 1989 onder de titel: *Dutch Catholic Immigrant Settlement in Wisconsin, 1850-1905*. In haar boek staat de assimilatie centraal. Haar voornaamste vraag was: hoe is van deze groep immigranten in die tijd het aanpassingsproces verlopen in de Nieuwe Wereld, vooral ook in vergelijking met de niet-katholieken. Om dat proces te begrijpen was onderzoek naar achtergrond van de Nederlandse immigranten in Wisconsin noodzakelijk. In de tijd van haar studie kon zij beschikken over volkstellingsgegevens (gedeeltelijk nog de originele handschriften) in Wisconsin, die zij kon koppelen aan de data van de hierboven al genoemde staten van landverhuizers/hoofden van gezinnen en alleenstaande personen, 1835-1880, door Swierenga gecomputeriseerd. Zo kon zij onderzoek doen naar zowel de eerste als de tweede generatie Nederlandse immigranten, voor verreweg het grootste deel afkomstig uit Noord-Brabant en Limburg.

Haar werk in Nederland concentreerde zich op de gemeenten Uden, Zeeland en Boekel in Noord-Brabant, waarvan een relatief groot deel van de Noordbrabantse landverhuizers afkomstig was, die zich bijna uitsluitend in Wisconsin gevestigd hadden. Door nauwkeurige analyse kon zij vaststellen dat deze mensen door economische oorzaken de keuze voor Amerika maakten, maar dat het emigratieproces geleid werd langs kerkelijke kanalen, evenals het latere proces van assimilatie in Wisconsin. Er is

³⁶) Zie Ganzevoort en Boekelman, eds.: *Dutch Immigration to North America* (1983); Schulte Nordholt en Swierenga, eds.: *A Bilateral Bicentennial, A History of Dutch-American Relations 1782-1982* (1982); Swierenga, ed.: *The Dutch in America. Immigration, Settlement and Cultural Change*, (1985); Kroes en Neuschäfer, eds., *The Dutch in North-America, Their immigration and cultural continuity* (1991).

³⁷) Van dit proefschrift bestaan maar zeer weinig kopieën. In Nederland is er een aanwezig in het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut in 's-Gravenhage. In het vervolg van deze studie wordt uitgegaan van haar bewerking, in 1989 in druk verschenen.

in die streek van Noord-Brabant duidelijk een begin van massa-emigratie te constateren, namelijk de onderneming van de Dominicaan Theodorus van den Broek in 1848, tot gevolg hebbend een kettingmigratie, die zich in fasen voltrok, maar bleef voortduren tot zelfs na de Tweede Wereldoorlog.

De geschiedenis van de kerk in dat Oostbrabantse gebied met een aantal heerlijkheden, waar vanouds talrijke kloosters bestonden (toen zij elders in de Republiek der Verenigde Nederlanden verboden waren), is mede van invloed geweest. Men denke slechts aan de vestigingen van de Kruisheren en (vanaf 1893) de Norbertijnen in Wisconsin. Temidden van hun eigen priesters en kerken raakten de Oostbrabanders, na een vaak moeilijke begintijd, in het zich sterk ontwikkelende Midden Westen geïntegreerd.

In navolging van Milton M. Gordon (*Assimilation in American Life*) is volgens Yda Schreuder assimilatie het proces waarin leden van een minderheid of een groep immigranten hun etnische identiteit verliezen te midden van een 'gastheergroep' of 'kerngroep'.

In dit proces zijn drie stadia te onderscheiden:

- 1 Acculturatie of culturele assimilatie: een aanpassing van de uiterlijke gedragingen.
- 2 Structurele assimilatie: het op grote schaal binnentreden in de instituten van de gastheergroep.
- 3 Huwelijksassimilatie ('intermarriage' of 'gemengde huwelijken') als gevolg van assimilatie in de persoonlijke verhoudingen.

'Intermarriage' is duidelijk sterk toegenomen, blijkens de volkstelling in 1905, als bewijs van de nogal snelle en geslaagde assimilatie, maar niet via de groep van Engelse of Ierse, maar via de Duitse Amerikanen, die in Wisconsin in het gebied van de Fox River Valley waar de rooms-katholieke Nederlanders voornamelijk neergestreken waren, de meerderheid vormden. Dit proces, dat sterker was in de stedelijke gebieden dan op het platteland, werd volgens Yda Schreuder bespoedigd door de snelle modernisering van de streek, die in vijftig jaar zich ontwikkelde van pioniersgebied tot een geheel met de Amerikaanse markt verbonden, sterk geïndustrialiseerde en welvarende modern-stedelijke regio.

De hoofdstelling van Yda Schreuder is dan ook dat, in tegenstelling tot de opvatting van Frederick Jackson Turner in *The Frontier in American History*, de assimilatie niet plaats had aan de 'Frontier' (de zich naar het Westen verplaatsende lijn van de kolonisatie, dus op het platteland) maar dat die plaats vond in de geïndustrialiseerde steden in het Midden Westen. Dit was het voornaamste verschil tussen rooms-katholieke en ortho-

dox-calvinistische landverhuizers van Nederlandse afkomst, welke laatsten zowel om kerkelijke als sociaal-economische redenen minder snel assimileerden.

Deze zeer summiere samenvatting van de dissertatie van Yda Schreuder, die het proces zowel in tijd als in regio genuanceerd en zo exact mogelijk heeft beschreven, doet wellicht de vraag rijzen naar het nut van onderhavige studie.

Wat voor nieuws is er verder nog te bieden?

§ 8. *De opvulling van een aantal leemten in het onderzoek*

Het is zeker niet de bedoeling de speurtochten van anderen nog eens te herhalen. Een doublure moet de voorliggende studie nergens worden, al lijkt het goed in samenvattingen en verwijzingen een zo volledig mogelijk beeld te geven. Dit beeld zal zo kritisch mogelijk de beschrijvingen en studies uit het verleden trachten te incorporeren, omdat er toch wel een behoefte is tot samenvatting van dit gedeelte van de geschiedenis der Nederlandse landverhuizers, op een kritische wijze.

Wellicht is bestrijding van legenden en mythen, hoe aantrekkelijk die ook kunnen zijn, het hoofddoel van geschiedschrijving. Zo zal moeten worden nagegaan, of onderdrukking van rooms-katholieken en onverdraaglijke achterstelling van hen of verdwijnende plattelandsindustrie (proto-industrie) of aardappelziekte, in Noord-Brabant in en rond 1848, oorzaken waren van de plotselinge toename van landverhuizing, zoals zij oorzaken waren van het massale vertrek van Ieren in de 'Hungry Forties'. Voortdurend vindt men, evenzeer in recente studies, deze factoren als enige of hoofdoorzaken genoemd en, hoewel voorzichtig en aarzelend, volgt Yda Schreuder deze traditionele verklaringen.

Zal onderhavige studie enerzijds trachten samen te vatten, anderzijds kritisch te toetsen, op grond van eigen onderzoek zal bovendien gepoogd worden tot nieuwe oordelen te komen.

In vergelijking met de dissertatie van Yda Schreuder is het onderwerp van onderzoek ruimtelijk uitgebreider (geheel Noord-Brabant), beperkt het zich niet tot de katholieke landverhuizers, zal meer aandacht besteed worden aan godsdienstige en kerkelijke zaken, zullen aanvullingen en wellicht afwijkende opvattingen gedebiteerd worden, maar het grootste verschil zal liggen in de wijze van benadering van de materie: de sociaal-geograaf heeft voorkeur voor het algemene, het wetmatige; de historicus voor het bijzondere, de uniciteit van elk gebeuren.

§ 9. *Samenvatting*

Het aantal landverhuizers naar Noord-Amerika uit de provincie Noord-Brabant was tussen 1820 en 1880 opvallend gering. Maar zij die gingen kwamen veelal uit dezelfde gebieden, zodat in enkele gebieden en plaatsen de landverhuizing niet geheel onaanzienlijk was.

Interessant is dat door de regionale verdeling vergelijking tussen rooms-katholieke en calvinistische regio's, samenvattend met een verdeling in zand- en kleigebieden, in deze ene provincie mogelijk is.

De pas in de laatste decennia gereduceerde, maar nog steeds niet geheel verdwenen achterstand van de bestudering van de rooms-katholieke emigratie was een van de redenen om de grotendeels rooms-katholieke provincie Noord-Brabant als studieterrein te nemen. Tevens zal de belangrijke rol van missionarissen voor de begeleiding en aanpassing der landverhuizers blijken. Het feit dat verreweg de meeste Noordbrabanders de staat Wisconsin als vestigingsgebied kozen, maakte het mogelijk hun proces van assimilatie goed te volgen.

Deze studie beoogt het tot heden ontdekte samen te vatten, hier en daar kritiek te leveren, maar ook nieuwe feiten aan te dragen en nieuwe opinies uit te spreken.

HOOFDSTUK II

DEFINITIES EN THEORIEËN

§ 1. *De terminologie*

'Landverhuizing', zoals de officiële term tot na de Tweede Wereldoorlog luidde, is een synoniem voor 'emigratie' en alle vormen van migratie behoren in eerste instantie tot het terrein van de demografie.¹

In de onderhavige studie zullen zoveel mogelijk de termen gebruikt worden zoals die zijn omschreven in de verklarende begrippenlijst in een uitgave van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut.²

Onder 'migratie' moet men verstaan het verplaatsen van personen over een bepaalde grens met het doel zich in een nieuwe vaste woonplaats te vestigen.³ Verhuizing binnen een gemeente is geen migratie. Geschiedt die verandering van woonplaats binnen het eigen land of, anders gezegd, binnen het territorium van dezelfde soevereine staat, dan spreekt men van 'binnenlandse migratie'. Hierbij kan men onderscheiden 'intraregionale migratie', bijvoorbeeld binnen de provincie ('intraprovinciale migratie') en 'extraregionale migratie'.⁴

Bij vestiging in het buitenland spreekt men van 'emigratie' gezien vanuit het land van vertrek en 'immigratie', gezien vanuit het land van vestiging. Emigratie en immigratie zijn de twee zijden van de 'buitenlandse migratie'.⁵

Minder officieel is de term 'intercontinentale migratie', waarmee alle migratie tussen verschillende werelddelen wordt aangeduid. Is het werelddeel Amerika doel van vestiging (vanuit Europa) dan spreekt men wel van 'transatlantische emigratie'.

'Retourmigratie', ook 'remigratie' genoemd, is de migratie naar het land waaruit men eerder is geëmigreerd.⁶ Hoe ingewikkeld het patroon

¹) In 1935 kwam bijvoorbeeld een 'Landverhuizingswet' tot stand. Daarnaast werd de term 'emigratie' gebruikt. Zo ontstond er in 1931 een fusie tussen 'De Nederlandsche Vereeniging "Landverhuizing"' en de 'Emigratie Centrale Holland'. De naam van de door deze fusie ontstane organisatie werd 'Stichting Landverhuizing Nederland'.

²) Bronsema, *Over bevolking*, 97-115.

³) *a.w.*, 108.

⁴) *a.w.*, 100.

⁵) *a.w.*, 101.

⁶) *a.w.*, 110.

van migratie kan zijn blijkt uit het gebruik van de termen 'doorstroome-migratie', 'heremigratie' en 'continue emigratie', waarbij men in het eerste geval verder emigreert, bijvoorbeeld eerst naar Canada en vandaar naar de Verenigde Staten en in de twee laatste gevallen weer, respectievelijk telkens weer, na terugkeer naar het moederland, opnieuw emigreert, bijvoorbeeld eerst naar de Verenigde Staten, dan terug naar Nederland en dan opnieuw naar de Verenigde Staten of een ander land.⁷

'Kolonisten' is geen demografisch begrip. De benaming wordt hier gebruikt voor diegenen die met anderen een nieuwe nederzetting of kolonie stichten of daarvan deel uitmaken.⁸ Een kolonie begint met een collectieve vestiging op een plaats waar geen of weinig buitenstaanders wonen.

Een tussenvorm, die wel tot migratie kon leiden, is 'trekarbeid'. Trekwerkers zijn tenminste een week en meestal gedurende een bepaald seizoen van de woonplaats van het huishouden waartoe zij behoren, gescheiden. Er zijn echter ook niet-seizoengebonden trekwerkers.⁹ Zij onderscheiden zich van emigranten, omdat het huishouden waartoe zij behoren, niet in den vreemde is.

Met bovenstaande aanduidingen is niet de gehele terminologie behandeld, maar de voor deze studie meest noodzakelijke. Indien nodig zal een term ter plaatse nader worden gedefinieerd.

§ 2. *Problemen door het verschillend hanteren van de termen*

Het is vanzelfsprekend dat bij de registratie van migratie allerlei verschillen gemaakt zijn, waardoor bij elke statistiek gevallen al of niet meegerekend zijn die volgens andere normen wel of niet geregistreerd zouden zijn. Vooral in de tijd dat er geen internationale afspraken op dit gebied waren, zoals in de periode 1820-1880, waren de gegevens over migratie verre van volledig en geenszins internationaal eenduidig.

Zich beperkend tot internationale migratie kan men volgens Petersen de volgende hoofdoorzaken daarvoor aanwijzen.¹⁰

1. Velen onttrokken zich aan de registratie.
2. Die registratie was niet neutraal, maar gebonden aan de wetten en voorschriften van het land van vertrek en het land van vestiging, zodat onderlinge vergelijking moeilijk of onmogelijk wordt.

⁷) Elich en Blauw, ...*En toch terug*, 22.

⁸) Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (1984), 1410.

⁹) Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee*, 2-5.

¹⁰) Petersen, *Population* (2nd edition), 42-43.

3. De toepassing van die wetten en voorschriften kon bovendien verschillen.
4. Onvrijwillige migranten, zoals gedeporteerden, vluchtelingen, ont-heemden, die volgens speciale wetten werden toegelaten, vielen vaak buiten de migratiestatistieken.

In beginsel was de immigratie in Noord-Amerika in de beschreven periode vrij en hoefde men, naast het paspoort, geen documenten te hebben om toegelaten te worden. Elke deelstaat en havenstad nam wel bepaalde maatregelen zoals controle op ziekten en het niet toelaten van alleenstaande kinderen en invaliden.

§ 3. *De begrippen 'Noord-Amerika' en 'Noord-Brabant'*

Het is nodig deze algemeen gebruikte begrippen nader te specificeren. Met de term 'Noord-Amerika' is hier bedoeld het in het Noorden van het werelddeel Amerika gelegen grondgebied van de Verenigde Staten van Amerika en van Canada. Groenland wordt er bijvoorbeeld niet bij gerekend. De territoria van Canada en de Verenigde Staten hebben zich in de bestudeerde periode nogal uitgebreid. In deze studie is van de huidige situatie uitgegaan. Waren de Verenigde Staten van Amerika sinds 1776 autonoom, Canada, sinds 1760 onder Brits gezag, kreeg pas in 1840 beperkt zelfbestuur en werd in 1867 een dominion binnen het Britse Imperium. Emigratie naar Canada kwam binnen de bestudeerde periode vanuit Noord-Brabant, voorzover bekend, niet voor.

Wat betreft de Nederlandse provincie Noord-Brabant zijn de grenzen in de periode 1820-1880 niet veranderd. Slechts twee Noordbrabantse gemeenten werden in die zestig jaar samengevoegd.¹¹

§ 4. *Een aantal theorieën ter verklaring van migratie*

Het is niet de bedoeling met een geheel eigen theorie te komen ter verklaring van migratie in het algemeen. Zou dit al mogelijk zijn, het zou niet gaan zonder de grenzen van het onderwerp te overschrijden. Het lijkt echter zinvol om een aantal bestaande theorieën over migratie bij het onderwerp te betrekken en daaraan te toetsen. Vandaar een keuze van schrijvers, met een uitzondering (Karl Marx) uit recente tijden. Hier volgt een summiere behandeling van hun theorieën, die in het slothoofdstuk getoetst zullen worden aan de beschreven situatie in Noord-Brabant.

¹¹⁾ In 1879 werd Emmikhoven bij Almkerk gevoegd.

§ 5. *Economische theorieën: Karl Marx; Brinley Thomas; Jim Potter*

a. Karl Marx

1848: Verschijnen van het Communistisch Manifest in het revolutiejaar; het verband ligt voor de hand.

1848: Een paar honderd landverhuizers uit Noord-Brabant volgen hun geestelijke leidsman naar Amerika; verwacht men nog enige samenhang?

De jaren 1845-1849 worden door Van Tijn "de zwarte jaren" genoemd.¹² De economische en sociale malaise leidde met de vele kritische geluiden tot een goede voedingsbodem voor de massa-emigratie van 1846/1847. Bekende leiders van de kolonisatie der afgescheidenen in die tijd, de dominees Brummelkamp en Van Raalte, publiceerden in 1846 een brochure (waarvan in 1846/1847 vier drukken uitkwamen) waarin zij niet alleen de *godsdienstig-kerkelijke redenen* voor hun onderneming noemden, maar ook schreven dat de arbeiders in Nederland geen loon naar werken kregen, dat het evenwicht der standen was verbroken door de uitmergeling van het burgervolk, dat niets vermocht tegen het geweld der opeengestapelde kapitalen en de hebzucht veler groten.¹³

Deze meningen hadden zij niet uit de geschriften van Karl Marx overgenomen, maar zij waren gemeengoed bij liberale en ultra-liberale of 'democratische' schrijvers van die tijd als een 'pre-marxistische' maatschappijanalyse evenzeer als bij genoemde orthodox-calvinistische voorgangers.¹⁴ De consequenties die de schrijvers eruit trokken, waren echter geheel verschillend. Van Raalte en andere afgescheiden dominees gingen met vele volgelingen naar Amerika, meer vrijheid en gelijkheid en, naar zij hoopten, meer welvaart tegemoet. Karl Marx predikte de revolutie en gaf er leiding aan. Bij de meeste schrijvers bleef het bij constateringen.

¹²⁾ Van Tijn, *De Zwarte Jaren 1845-1849*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XII, 145.

¹³⁾ Brummelkamp en Van Raalte, *Landverhuizing of waarom bevorderen wij de volksverhuizing en wel naar Noord-Amerika en niet naar Java?*, geciteerd uit Stokvis, *De Nederlandse Trek naar Amerika*, 104.

¹⁴⁾ Stokvis, *a.w.*, 107. De uitdrukking 'pre-marxistisch' is van H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Armoede in de 'gedrukte' optiek van de sociale bovenlaag in Nederland*, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXVIII (1975), 4, 468-500. Onder anderen Johannes van den Bosch en Johan Rudolf Thorbecke hadden dergelijke 'pre-marxistische' opvattingen, zoals in dat artikel wordt aangetoond.

Toch maakten zij allen het armoedeprobleem, dat eeuwenlang als een soort natuurverschijnsel was gezien, tot een sociaal-economisch vraagstuk, dat in principe oplosbaar was. En dat terwijl Robert Malthus had verkondigd en beargumenteerd, dat de armoede een noodzakelijk gevolg was van de overbevolking en nooit zou kunnen verdwijnen omdat, als de omstandigheden beter worden, de bevolking weer sterker gaat groeien en de armoede daardoor terugkeert. Dominee Malthus was dan ook voorwerp van verering door de conservatieven, maar van hevige bestrijding en bespottung door de Marxisten, die het vraagstuk der overbevolking geheel anders zagen: het was volgens hen in de moderne tijd een voortbrengsel van het kapitalistische systeem.

In *Das Kapital*, deel I, wijdt Marx een paragraaf aan de verschillende bestaansvormen der relatieve overbevolking.¹⁵ Om de inhoud van die paragraaf te kunnen volgen is enige kennis van een aantal sleutelbegrippen van Marx noodzakelijk. Te beginnen met de begrippen 'arbeid', 'arbeidsloon' en 'meerwaarde'.¹⁶

In de kapitalistische maatschappij is de arbeid een waar, die de arbeider moet 'verkopen'. De prijs wordt uiteindelijk bepaald door de wet van vraag en aanbod, maar er is enige speelruimte. De uiterste grens wordt gevormd door de kosten van het fysieke bestaansminimum van de arbeider en de reproductie van de arbeid (de procreatie). Maar aan de andere kant spelen historische en maatschappelijke elementen een rol en bepalen mede de levensstandaard. De waarde van de arbeid is daarom nogal variabel. Het maximum van de lonen is niet aan te geven, in tegenstelling tot het maximum van de haalbare winst, want dat beantwoordt aan het fysieke minimum van het arbeidsloon, gepaard aan het fysieke maximum van de arbeidsdag. De kapitalist heeft er globaal belang bij het arbeidsloon zoveel mogelijk terug te brengen tot de prijs van het fysieke minimum bij een maximaal lange en intensieve arbeidsdag. De arbeider oefent druk uit in tegengestelde richting. Alles wat de arbeider door zijn arbeid meer produceert dan hij kost, met andere woorden zijn niet betaalde arbeid, wordt als 'meerwaarde' toegevoegd aan het kapitaal.

Het kapitaal is onderworpen aan de wetten van accumulatie, concentratie en centralisatie. Accumulatie betekent de innerlijke tendens van het kapitaal om zich te vermeerderen. Dit gaat gepaard met vermeerde-

¹⁵⁾ Marx, *Das Kapital*, Erster Band, Neunte Auflage, Hamburg, 1921, Siebenter Abschnitt, Dreiundzwanzigstes Kapitel, 4, S. 606-619.

¹⁶⁾ Voor de omschrijving van deze begrippen is gebruik gemaakt van Ter Schegget, *Kernwoorden bij Marx*.

ring van het proletariaat. Deze ontwikkeling wordt versterkt door concentratie (omzetting van vele kleinere in steeds minder, maar grotere kapitalen) en centralisatie (bijvoorbeeld trustvorming). Door dit alles worden de arbeiders steeds afhankelijker van de grillen van het kapitaal, dat een 'industriële Reservearmee' van arbeiders niet alleen in stand houdt, maar ook bevordert ten bate van zijn eigen groei. Door de mechanisatie zijn steeds minder arbeiders of hoger gekwalificeerde arbeiders nodig. Gevolgen: uitstoot of vervanging. Maar wellicht ook is er een vraag naar meer prestaties (vervanging ouderen door jongeren) of goedkopere arbeidskrachten (mannen vervangen door vrouwen en/of kinderen). De relatieve overbevolking is derhalve geenszins een natuurwet (zoals Malthus gesteld had), maar een gevolg van het proces van accumulatie van het kapitaal.

Volgens Marx zijn er talrijke schakeringen van relatieve overbevolking.

De arbeider die geheel of gedeeltelijk tijdelijk werkloos is, maakt ook deel uit van die overbevolking. Bijvoorbeeld in het geval van conjuncturele neergang.

Meer structureel bestaat de overbevolking echter in drie vormen: een fluctuerende, een latente en een verstarde vorm, alle drie een gevolg van het beschreven accumulatieproces.

De fluctuerende ('fliessende') vorm uit zich in de centra van de moderne industrie. Er zijn steeds ontslagenen, maar ook steeds weer nieuw aangestelden, de laatsten in toenemende mate, maar disproportioneel aan de toeneming van het kapitaal. Hier vindt men bijvoorbeeld dat ouderen door jongeren en meer gekwalificeerden door minder gekwalificeerden worden vervangen of omgekeerd, naar gelang de mechanisatie vordert. Er bestaat werkloosheid naast vraag naar arbeidskrachten. De ontslagenen, die weten dat zij nog weinig kans maken opnieuw aangenomen te worden, zoeken hun werk vaak elders (emigratie). De vrouwelijke bevolking groeit in die gebieden sneller dan de mannelijke, de gemiddelde levensverwachting is er laag evenals de gemiddelde huwelijksleeftijd, en de vruchtbaarheid is groot.

De latente vorm van relatieve overbevolking manifesteert zich op het platteland. Door kapitaalintensiever produktie is er steeds minder vraag naar landarbeiders. Een deel van de bevolking van het platteland staat voortdurend klaar om naar de stad of elders te vertrekken (migratie). Latent is deze overbevolking op het platteland in die zin, dat de omvang ervan pas duidelijk wordt "sobald sich die Abzugskanäle ausnahmsweise weit öffnen". Zo wordt de landarbeider steeds minimaal betaald en staat hij met één voet in het moeras van het pauperisme.

Een derde vorm van relatieve overbevolking ziet Marx in het ongeregelde deel van het arbeidsleger. Hier zit weinig beweging in, maar het blijft toch een reserveleger voor het kapitaal, in te zetten voor een maximum aan arbeidstijd tegen een minimum aan beloning. Men moet hier denken aan diegenen die met wegwijnende huisindustrie nog proberen in leven te blijven. Deze groep breidt zich steeds meer uit, ook door hun grote gezinnen.

Geheel onderaan is er het 'lumpenproletariaat' dat zich op allerlei wijzen in leven probeert te houden. Men kan hier onderscheiden de slachtoffers van het systeem, zoals versleten ouderen, arbeidsinvaliden, weduwen van omgekomen arbeiders en daarnaast nog vele anderen, samen het dode gewicht van het pauperisme vormend.

Zo veroorzaakt de accumulatie van het kapitaal een accumulatie van elende voor hen die dat kapitaal produceren.

b. Brinley Thomas

Gaf Karl Marx een verklaring van de 'push'- of afstotingsfactoren (ontstaan uit de accumulatie van het kapitaal), Brinley Thomas, in onze tijd, in retrospectief de transatlantische migratiebeweging tussen 1830 en 1913 analyserende, zocht, op basis van statistische gegevens en berekeningen, naar de wisselwerking van demografische en economische processen aan beide kanten van de Atlantische Oceaan. Hij ontdekte een dynamisch en ritmisch proces dat bepaald werd door de wisselwerking van 'push' (afstoting) en 'pull' (aantrekking) door die periode heen. De fase-ring in de migratiebeweging hangt samen met de cyclische ontwikkeling van de Atlantische economie.

"The acknowledged authority on transatlantic migration" noemt Swierenga Brinley Thomas.¹⁷ *Migration and Economic Growth, A Study of Great Britain and the Atlantic Economy* verscheen in 1954, maar is in de tweede uitgave, van 1973, geheel herzien en uitgebreid.¹⁸ Hoewel niet gebaseerd op de Nederlandse situatie zijn talrijke conclusies van dit standaardwerk wel daarop toepasbaar. Van een aantal relevante resultaten van Thomas' analyse volgt hier een samenvatting.

Al eerder was geconstateerd dat de massa-emigratie uit Europa naar de Verenigde Staten een cyclisch verloop had, beantwoordend aan de

¹⁷⁾ Swierenga, Dutch International Migration Statistics, 1820-1880: An Analysis of Linked Multinational Nominal Files, in *International Migration Review*, XV (1981), 3, 445.

¹⁸⁾ Thomas, *Migration and Economic Growth*, second edition, Cambridge, 1973.

conjunctuurbeweging in de Verenigde Staten, maar ook beïnvloed door het conjunctuurverloop in het vertrekland.¹⁹ Thomas heeft vastgesteld dat ook op wat langere termijn (18 tot 20 jaar) zich met regelmaat fluctuaties voordeden in de migratie naar de Verenigde Staten tussen 1830 en 1913. Deze perioden ziet men in het volgende staatje, waarin de dieptepunten en de hoogtepunten van de Britse, Ierse, Duitse en Scandinavische transatlantische migratie gecombineerd zijn weergegeven.²⁰

Tabel 1: *Fluctuatie transatlantische migratie volgens Thomas*

Dieptepunten	Hoogtepunten
1838-43	1849-54
1861-62	1869-73
1877-78	1882-83
1898	1903-07

Swierenga heeft vastgesteld dat de Nederlandse emigratie deze beweging evenzeer meemaakte.²¹

Om Thomas verder in zijn redenering te kunnen volgen is hier een kleine uitweiding noodzakelijk, in de vorm van een citaat:

”De economen gaan ervan uit dat de zich conjunctureel manifesterende economische groei plaats vindt in een op lange termijn oplopende lijn. F.J. de Jong vat dit in zijn handboek als volgt samen: ‘Het eigenaardige is nu, dat het plafond en de vloer van het economisch proces niet horizontaal plegen te liggen, doch schuin omhoog lopen. Hun helling geeft de zgn. trendmatige groei van de volkshuishouding aan’, en hij zegt verder nog hierover: ‘De lange golf en derhalve ook de conjunctuurgolf, schroeven, in totaal genomen, langzaam omhoog; men drukt dit uit door te zeggen, dat de conjunctuurgolf een voortdurend stijgende seculaire trend vertoont’. En weer op een andere plaats: ”een zeer langzame voortdurende stijging van het le-

¹⁹⁾ Jerome, *Migration and Business Cycles* (1926); Dorothy S. Thomas, *Social and Economic Aspects of Swedish Population Movements 1750-1933* (1941).

²⁰⁾ Thomas, *a.w.*, 89.

²¹⁾ Swierenga, Dutch Immigration Patterns in the Nineteenth and Twentieth Centuries, in Swierenga ed., *The Dutch in America*, 27, 30 en Figure 1.3.

venspeil in wat men wel eens de beschaafde wereld noemt. Deze langzame stijging heet de seculaire trend".²²

Thomas nu volgt de theorie van Simon Kuznets (de vader van de 'Histoire Quantitative' en de 'Quantitative History' en de peetvader van de 'New Economic History') dat er ook kleinere seculaire trends (van ongeveer 20 jaar) te onderscheiden zijn. Voor het gemak noemt hij die kortweg 'lange cycli'. Volgens Thomas gingen de opwaartse bewegingen in die lange cycli in de Verenigde Staten gepaard met de grote emigratiegolven. De massa's immigranten ('cheap labor') veroorzaakten een investeringsklimaat waardoor de groei van de Amerikaanse economie snel kon toenemen. Het ontstaan van die emigratiegolven werd bepaald door de geboortengolven in Europa in combinatie met onzekerheid scheppende innovaties, vooral in de landbouw.²³

Voor het onderwerp van onderhavige studie is van belang dat Thomas heeft aangetoond dat in het macro-gebeuren van de transatlantische migratie 'push' en 'pull' van elkaar afhankelijk waren en dat het proces ook op langere termijn cyclisch verliep. In hoeverre datzelfde geldt op de minischaal van de Noordbrabantse situatie zal later beantwoord moeten worden.

c. Jim Potter

The Economic Context of Migration. Zo heette de bijdrage van de Engelse econoom Jim Potter aan een conferentie over 'American Immigration' in 1977.²⁴ Deze beschouwing is interessant, omdat Potter zijn sceptische eigen standpunt betreffende de mogelijkheid van een economisch model inzake migratie combineert met een samenvatting van de discussies die onder economen en econometristen eerder gevoerd werden naar aanleiding van Brinley Thomas' publikaties. Hij begint met zich af te vragen of men wel verder kan komen dan het debiteren van algemene vaagheden bij een macro-aanpak of het plegen van vele micro-studies die niet tot algemene waarheden leiden. Tenslotte zijn er zoveel verschillen van

²²⁾ Geciteerd uit Van der Woude, Het gebruik van begrippen ontleend aan de sociale wetenschappen bij het analyseren van economische en sociale verschijnselen in het verleden, in Geurts en Messing, *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis*, I, 213. De citaten van De Jong zijn uit *De werking van een volkshuishouding*, I, 164 en II, 53, 59.

²³⁾ Thomas, *a.w.*, 174.

²⁴⁾ Deze bijdrage verscheen in Kroes, ed., *American Immigration*, 19-31.

tijd en plaats dat er geen sprake is van één economische context en is de economische context niet louter economisch, maar hangt die ook af van de politieke instellingen, de sociale structuur, de religie en de attituden ten aanzien van produktie en consumptie. Migratie als vrije verplaatsing is het resultaat van ontelbare individuele keuzen als gevolg van vele omstandigheden. Men zou moeten nagaan of er enige wetmatigheid is in de totstandkoming van die keuzen. Anders blijft men in de bekende frasen ter verklaring van migratie steken. Bijvoorbeeld dat migratie een gevolg is van het einde van de traditionele landbouwsamenleving, van de industriële revolutie, van de transportrevolutie, van het ontstaan van een Atlantische economie, van de toenemende vrijheid van het verkeer van goederen, kapitaal en arbeid naar gebieden met de hoogste opbrengst, van het investeringsproces. Zo zijn er nog vele economische elementen te noemen, maar zij verklaren niet waarom sommigen migreren en vele anderen, in vergelijkbare omstandigheden, niet.

Met de traditionele 'push-pull' analyse komt men niet veel verder. Want het gaat niet zozeer om mechanische krachten (naar analogie van een trein die tegelijk door een locomotief wordt getrokken en door een andere geduwd, doch in de richting die de rails aangeven), maar om een meer complex proces waarin aan de ene kant (het vertrekland) zowel afstoten als vasthouden en aan de andere kant (het vestigingsland) zowel aantrekken als terugstoten het krachtenveld bepalen. Naar analogie met het potentiaalverschil in electriciteit. Want deze vergelijking heeft volgens Potter het voordeel dat zij toont dat de verplaatsing niet noodzakelijk, maar mogelijk is en dat die mogelijkheid aanwezig is op elk punt van de economische schaal, dus voor iedereen, afgezien van zijn plaats op de maatschappelijke ladder. Als de resultante van de vier krachten positief is (volgens de afweging van de potentiële migrant) en er verder nog gunstige omstandigheden zijn (bijvoorbeeld goede transportmogelijkheden) en zich geen wettelijke belemmeringen voordoen, kan migratie plaats vinden.

Als dan toch een meer economische analyse van migratie gewenst is, kan men het best denken aan investering, zowel op macro- als op micro-niveau. Want de migrant ruilt voor een onzekere periode zijn relatief veilige bestaan in voor een ongewisse toekomst in de verwachting het later voor zichzelf en/of zijn nageslacht beter te hebben en het land waaruit hij vertrekt verliest een produktieve kracht in wie is geïnvesteerd ten voordele van het vestigingsland. Zo kan men de migrant zien als menselijk kapitaal, maar het verschil met financieel kapitaal is dat er voor de verschaffer (het vertrekland) geen prijs en aflossing zijn te verwachten, al kan

men zich afvragen of bijvoorbeeld niet later toerisme als gevolg van migratie indirect de investering goed zal maken.

Verder heeft volgens Potter de fluctuatie in de transatlantische migratie te maken met de conjunctuurbeweging in Noord-Amerika en Europa. In de eerste plaats met de vanouds bekende 'business cycle' of Juglargolf van ongeveer tien jaar, waarbij men bij migratie rekening moet houden met een vertragsfactor ('time lag') vanwege de benodigde tijd voor informatie over een lange afstand en de nodige tijd van voorbereiding om tot emigratie te komen.

De invloed van de Kuznetsgolf ('lange cycli' van ongeveer twintig jaar) op migratie is volgens Potter minder zeker. Wel kan men in de Verenigde Staten een zekere afwisseling zien van decennia met meer industriële en grootstedelijke ontwikkeling (de jaren 1880 en 1900) en met meer groei van de agrarische sector, het platteland en de kleinere steden (de jaren 1870 en 1890). Er is zowel logisch als statistisch verband met de toestroom van migranten, die in de jaren 1880 en 1900 groter was dan in het voorafgaande en het tussenliggende decennium.

De moeilijkheid is het exacte mechanisme van oorzakelijk verband met de migratie te vinden en daarbij rekening te houden met de sterk individuele beslissingen van zo vele personen.

De veranderingen in de scheepvaart kunnen daarbij zeker niet buiten beschouwing gelaten worden. Aldus besluit Potter zijn relativerend betoog.

Het moge na dit alles duidelijk zijn dat de discussies van de economen niet geleid hebben tot een algemeen acceptabel model, wel tot het releveren van vele krachten die de migratie beïnvloeden.

§ 6. *Sociologische theorieën: William Petersen; Peter Marschalck; J.E. Ellemers*

Voor sociologen is migratie, met zijn aspecten van losraken van de oude en integreren in de nieuwe omgeving, misschien nog meer dan voor economen, een interessant studieveld. Zij zijn minder geneigd de beweegredenen en de effecten van het menselijk gedrag, dus ook migratie, te vangen in mathematische modellen, doch streven evenals de economen naar generaliseringsen.

a. William Petersen

William Petersen wijdt in zijn bekende handboek *Population* een tien-

tal bladzijden aan *A General Typology of Migration*.²⁵ Hiervan volgt nu een samenvatting.

Het bestaan van echte wetmatigheden sluit Petersen bij voorbaat uit. Het enige waartoe men kan geraken is een typologie, waarin de verschillende omstandigheden waaronder migratie plaats vindt in verband worden gebracht met de effecten. Evenals Brinley Thomas verwerpt hij het simpele 'push-' en 'pull'-model, dat veronderstelt dat mensen alleen door krachten van buiten in beweging worden gebracht. Van de andere kant is het ook onzinnig om uit te gaan van een innerlijke, bij alle mensen aanwezige 'Wanderlust' om migratie te verklaren. Men moet eerst onderscheid maken tussen nomadische en sedentaire volkeren en bij sedentaire gemeenschappen zijn 'push' en 'pull' wel relevant. Voorts kan men opmerken dat mensen door te emigreren ofwel iets nieuws willen bereiken ofwel iets ouds willen behouden. Men kan daarom spreken van 'invoerende migratie' en 'conserverende migratie'.

Vervolgens moeten wij onderscheiden sociale oorzaken en persoonlijke motieven als het gaat om 'push' en 'pull'. Bijvoorbeeld: bij wat men wel noemt 'absolute overbevolking', leidende tot hongersnood, is er geen of nauwelijks persoonlijke keus mogelijk, anders dan bij mildere vormen van overbevolking. In de massa-emigratie vanuit Europa was er, behalve bij uitzondering, geen sprake van fysieke nood, hevige onderdrukking of vervolging om politieke of religieuze redenen.

Het verschil in deelname aan de massa-migratie tussen bourgeoisie en lagere klassen is niet simpel een gevolg van economische verschillen. Ook leden van de bourgeoisie hadden door te emigreren hun positie kunnen verbeteren, maar voor hen was dit nu eenmaal iets van de lagere klassen en enigszins onvaderlandslievend. Zo kwamen uit deze hogere klasse alleen nog idealisten of 'zwarte schapen' tot emigratie en wel om hoogstpersoonlijke redenen.

Onder voorwaarde van nuanceren (onder andere door onderscheid te maken tussen innoverende en conserverende emigratie en door erkenning van de persoonlijke aspiraties) is het 'push-' en 'pull'-model bruikbaar.

Op grond van dit verfijnde model onderscheidt Petersen vijf vormen van migratie, namelijk primitieve migratie, min of meer gedwongen migratie, volledig gedwongen migratie, vrije migratie en massa-migratie. Alleen de twee laatste vormen zijn in het kader van onderhavige studie van belang en worden in deze samenvatting besproken.

²⁵) Petersen, *a.w.*, 289-291.

Bij vrije migratie is de wil van de migranten het beslissende element. De vrijheid van keuze om te gaan en te staan (zich te vestigen) waar men dat verkiest is een grondrecht, stammend zowel uit de Amerikaanse als de Franse Revolutie. Waar dit grondrecht geldt, zoals in principe in die tijd in de Verenigde Staten en Europa, is vrije migratie mogelijk.

In navolging van Lindberg onderscheidt Petersen twee fasen die ongemerkt in elkaar overlopen:

1. de pioniersmigratie, waarin de pioniers ofwel avonturiers ofwel goed onderlegde en idealistische, meestal jonge, mannen zijn;
2. de groepsmigratie, vaak een gevolg van de berichtgeving van de pioniers en hun activiteiten om nieuwkomers, uit andere klassen stammend, de weg te bereiden; de groepen, groot of klein, stonden onder leiding van een geestelijke of andere als autoriteit aanvaarde persoon; zij ontstonden ter wederzijdse bescherming tegen de gevaren onderweg en in het immigratieland.²⁶

Is vrije migratie nog beperkt in omvang, omdat de deelnemers daaraan speciale, weinig voorkomende eigenschappen van ondernemingslust bezitten, bij massa-migratie gaat het om een heersend gedragspatroon, een voorbeeld van collectief handelen voor een grote groep mensen. Wanneer dit type migratie eenmaal op gang is gekomen, zet zich de groei bijna automatisch voort: de hoofdrede van emigratie is dan de eerdere emigratie van anderen. Individuele motivatie is niet langer echt relevant. Want het individu verkeert in een wankel evenwicht en er is slechts een klein stootje nodig om hem te doen besluiten te gaan. De motieven die hij voor zijn stap opgeeft, zijn ofwel triviaal ofwel beantwoorden aan de te verwachten algemeenheden. Er is in dit geval vaak sprake van een gemeenschap in de oude wereld, die intensieve relaties onderhoudt met de eerder vertrokken streekgenoten. Deze streekgenoten vormen in de nieuwe wereld een geschikt milieu voor eerste vestiging van nieuwkomers uit de oude wereld. Kortom, er is een traditie waarmee nieuwe generaties opgroeien, soms zich uitend in een ware Amerikakoorts.

Deze vorm van massa-emigratie is vooral voorgekomen in de periode van de algemene trek van het platteland naar 'nieuw land' of naar de stad en er is geen wezenlijk verschil tussen emigratie en binnenlandse migratie in deze fase. Als na de Eerste Wereldoorlog de emigratie door allerlei wettelijke maatregelen terugloopt, is dat geen teken van het verminderen van de massa-migratie: nog steeds neemt het aantal toe van diegenen die

²⁶) Lindberg, *The Background of Swedish Emigration to the United States*.

in een andere plaats dan hun geboorteplaats hun levenseinde zullen vinden.

Samengevat zijn volgens Petersen de kenmerken van massa-migratie, in haar ideale vorm, in vergelijking met die van vrije migratie, dat bij massa-migratie het collectief gedrag zwaarder weegt dan de persoonlijke afweging, dat de gemeenschap meer de drijfkracht is dan de eigen hogere aspiraties, dat de reeds bestaande kolonie belangrijker is dan de groep waarin men vertrekt en dat men niet uit is op pionieren maar op aanpassing.

b. Peter Marschalck

Ein Beitrag zur soziologischen Theorie der Bevölkerung is de ondertitel van Marschalck's werk over de Duitse transatlantische migratie in de negentiende eeuw.²⁷ Evenals Petersen heeft Marschalck een sociologische benadering. Daarbij formuleert hij in de inleiding zeer duidelijk de theoretische uitgangspunten van zijn studie en wel als volgt.²⁸

1. Noodzakelijke voorwaarde voor migratie is een niveauverschil, bijvoorbeeld lage lonen tegenover hoge lonen of politieke onderdrukking versus politieke vrijheid.
2. Een andere noodzakelijke voorwaarde is informatie, waardoor het niveauverschil bewust kan worden ervaren.
3. Niveauverschil is er ook als er te veel mensen in een ruimte zijn en elders te weinig.
4. Onder 'ruimte' moet men niet alleen verstaan materiële bestaansmogelijkheid. Zo kunnen bijvoorbeeld politieke onderdrukking of overbevolking, hoe relatief die begrippen ook mogen zijn, evenzeer als gebrek aan ruimte ervaren worden.
5. Stel het evenwicht tussen mensen en ruimte als 1.
Is in een gebied de verhouding groter dan 1, dan is dat gebied een potentieel vertrekgebied; is die verhouding kleiner dan 1, dan is dat gebied een potentieel vestigingsgebied.
6. Voor het vaststellen van de grootte van de ruimte is men afhankelijk van wat er werkelijk gaat gebeuren: eerst als er vertrek heeft plaats gehad, kan men het gebrek aan ruimte aan het aantal vertrokkenen afmeten.
7. Pas als men de redenen van vertrek kent, kan men de vraag naar de kwaliteit van de ruimte beantwoorden.

²⁷⁾ Marschalck, *Deutsche Überseewanderung im 19. Jahrhundert*.

²⁸⁾ *a.w.*, 13.

8. De verhouding van mensen tot ruimte kan veranderen:
 - a) door verandering van het voortplantingspatroon bij gelijkblijvende structuur van de ruimte;
 - b) door verandering van die structuur bij gelijkblijvend voortplantingspatroon;
 - c) door gelijktijdige verandering van structuur en voortplantingspatroon, wanneer die veranderingen elkaars effecten niet opheffen.
9. Als de verhouding van mensen tot hun ruimte niet in evenwicht is zal herstel van het evenwicht gezocht worden en wel op de lange duur door aanpassing en op de korte duur door migratie.

Pieter Stokvis gebruikt dit model in zijn proefschrift over het begin van de Nederlandse massa-emigratie in 1846-1847.²⁹ Hij ontbindt echter de complexe factor ruimte in verschillende aspecten (demografische, economische, sociale, kerkelijke en politieke) en maakt bij de redenen onderscheid tussen (objectieve) oorzaken en (subjectieve) motieven. Daarbij besteedt hij veel aandacht aan de voorwaarden: de informatie, positief en negatief; de organisatie in verenigingen en gezelschappen; de houding van de overheid, zowel in Nederland als in de Verenigde Staten; de omstandigheden van het transport. Steeds heeft hij oog voor de interactie tussen de betrokkenen in de oude en de nieuwe wereld.

Duidelijk toont Stokvis aan de hand van zijn beschrijving van de Nederlandse trek in die jaren aan, dat het ruimteverschil niet alleen er moet zijn, maar ook als zodanig ervaren moet worden, wil er sprake zijn van emigratiebereidheid die kan leiden tot een emigratiebesluit, waarbij genoemde voorwaarden van beslissende betekenis zijn.³⁰

c. J.E. Ellemers

Na de Tweede Wereldoorlog ontstond er een massale emigratie vanuit Nederland.³¹ Door de sterk toenemende bemoeienis van de overheid (emigratiepolitiek) verschenen er vooral in de jaren vijftig en zestig enke-

²⁹) Stokvis, *a.w.*, 1-3, 200.

³⁰) *a.w.* passim; zie speciaal hoofdstuk 6: 'Oorzaken en motieven' en hoofdstuk 11: 'Conclusie'.

³¹) Tot en met 1963 emigreerden volgens officiële cijfers 409.724 personen; 147.511 naar Canada (36%) en 76.218 (18%) naar de Verenigde Staten. Verder 29% naar Australië, 8% naar Zuid-Afrika, 6% naar Nieuw-Zeeland en 3% naar andere landen. Zie Ellemers, *The Development of Emigration from the Netherlands since 1946*, in *Sociologia Neerlandica*, II, II (Summer 1965), 59, 62.

le wetenschappelijke studies over de buitenlandse migratie op sociologisch en sociaal-psychologisch gebied.³² Het interessante van deze publicaties is dat zij gebaseerd zijn op verantwoorde enquêtes, niet alleen van voor, maar ook van tijdens de migratie en niet alleen onder migranten, maar ook onder niet-migranten, waardoor vergelijking mogelijk is. Bovendien verschaffen een tweetal wetenschappelijke beschouwingen over de binnenlandse migratie belangwekkende uitgangspunten. Daarbij is vooral van belang voor het betoog van Ellemers de nauwkeurige analyse door H.M. In 't Veld-Langeveld van de redenen van blijven of vertrekken bij een onderzoek in Oost-Groningen rond 1955. Van haar afkomstig zijn onder andere de door Ellemers gebruikte termen '(standaard-)migratiemotief' en '(standaard-)migratieaanbod'.³³

Onder andere op grond van deze literatuur kwam de socioloog J.E. Ellemers tot het volgende kader van determinanten, van belang omdat de psychologische momenten hierin meer tot uiting komen dan in de andere hier behandelde theorieën en de gecompliceerdheid van het keuzeproces wordt ontrafeld.³⁴

Ellemers stelt vast dat bij wat grotere aantallen migranten uitgegaan moet worden van een structurele spanning die vooral invloed heeft, als er structureel al een losmakingsproces ('losweking') van de eigen omgeving aan de gang is. Bij spanning kan men denken aan het gevoel van bedreiging van het bestaan in de oorspronkelijke omgeving, maar meestal bestaat die spanning in subtielere vorm en in het algemeen zou men kunnen zeggen dat het individu een incongruentie ervaart tussen zichzelf en de sociale en/of culturele omgeving, nog afgezien van spanningen tengevolge van de persoonlijkheidsstructuur.

Uit de studies van Hofstee, Frijda en Wentholt is gebleken dat de emigranten vaak personen zijn met verminderde deelname aan het sociale leven of althans met minder binding aan en minder culturele vereenzelving met hun omgeving. In een aantal gevallen was er sprake van een problematische achtergrond.³⁵ Men kan dan spreken van losweking, maar die kan leiden tot spanning.

Het is wel duidelijk dat als derde voorwaarde voor de migratie er be-

³²⁾ Onder meer van Hofstee, Frijda, Beijer en Wentholt. Hun studies, berustend op interviews, zijn in een verkorte vorm in het Engels herdrukt in Beijer, ed., *Characteristics of Overseas Migrants*.

³³⁾ In 't Veld-Langeveld, *De Trek naar het Westen: migratiemotieven en migratiebereidheid*; Boekestijn, *Binding aan een streek*.

³⁴⁾ Ellemers, *t.a.p.*, 41-58.

³⁵⁾ Zie noot 32.

wuste ervaring van spanning moet zijn. Dan pas kan men spreken van een migratiemotief en als zo'n motief collectief ervaren wordt, kan men dat een standaard-migratiemotief noemen.

Er kan zich nog een 'buffereffect' voordoen in die zin dat de persoonlijke verwerking de spanning sterker of minder sterk maakt dan die objectief is.

Persoonlijke aspiraties spelen eveneens een rol, bijvoorbeeld bij feitelijke of dreigende maatschappelijke achteruitgang (spanning) kan men zich daarbij neerleggen of proberen die achteruitgang in een andere omgeving te voorkomen of te verminderen.

Wil de spanning tot migratie leiden dan moet die waarschijnlijk ook niet te erg zijn. Mensen in echt ernstige economische, sociale of psychologische moeilijkheden besluiten zelden te emigreren.

Migratie is natuurlijk maar één reactie op spanning. Men kan ook anders reageren, bijvoorbeeld zich laten omscholen of berusten.

Voorts zijn er nog vele persoonlijke omstandigheden van invloed, bijvoorbeeld leeftijd, burgerlijke staat, aantal kinderen, aard van het werk, bezit van een woning.

Verder moet er sprake zijn van een migratieaanbod. De aspirant-migrant moet, op grond van informatie, kunnen verwachten dat in het vestigingsgebied zich betere mogelijkheden voordoen, waarbij men zich laat leiden door aspiraties en de referentiegroep: personen in dat gebied met wie men zich kan vergelijken, maar die het net iets verder hebben gebracht.

In het geval de goede kansen in het immigratieland sterk leven in de waardering van een grote groep, kan men spreken van een standaardaanbod en daarvan kan een sterke autonome zuigkracht uitgaan, waardoor mensen kunnen worden aangetrokken die anders nooit tot migratie zouden zijn overgegaan. Zo'n grote aantrekkingskracht gaat algemeen uit van relaties (familieleden, bekenden) die eerder zijn vertrokken en het goed maken. Men kan in dat geval van relatie-migratie spreken.

Soms geeft al het bovenstaande nog niet genoeg motivatie en is een versnellende factor nodig, bijvoorbeeld de stormramp in 1953.

Van belang is verder de persoonlijkheidsstructuur. Hoewel emigranten in het algemeen vrij normale mensen zijn, met een actieve persoonlijkheidsstructuur, een individualiserende levensinstelling en een grote vitaliteit (dus beslist geen 'kneusjes'), liggen in een klein aantal gevallen persoonlijke psychische problemen aan de migratiebeslissing ten grondslag.

Tenslotte is er nog de sociale controle, die kan gaan van dwingen, be-

vorderen, tolereren, bemoeilijken tot verbieden van emigratie, wanneer het de overheid betreft.

Het is duidelijk dat vele factoren van invloed zijn en dat die onderling in een relatie staan, elkaar versterkend of afzwakkend. De keuze om te migreren of niet is afhankelijk van de onderlinge wisselwerking van deze vele factoren, die overigens niet beslist allemaal in het spel hoeven te zijn. Tot zover het betoog van Ellemers.

§ 7. *Aan de hand van de theorieën te beantwoorden vragen*

Het is vanzelfsprekend dat ook in het onderzoek van de Noordbrabantse situatie allerlei vragen gesteld moeten worden.

Zo zal de historische demografie antwoord moeten geven op de vraag naar de opbouw van de bevolking in de behandelde eeuw om na te gaan of er sprake is van overbevolking, maar de economische geschiedenis van het gewest is bij het beantwoorden van die vraag evenzeer van belang. In hoeverre is dan die overbevolking een dwingende factor geweest? (Malthus, Marx)

Zijn er wetmatigheden in de dynamiek van de transatlantische migratie, samenhangend met het ontstaan van een Atlantische economie, met investeringen en arbeidsmarkt in een Atlantisch verband? En wordt het ritme der emigratiegolven beheerst door de conjunctuurbeweging in die economie? (Thomas)

Moet men emigratie zien als een soort investering in menselijk kapitaal in het vestigingsland en een verlies aan dat kapitaal in het vertrekland? Zijn 'push' en 'pull' niet meer potentiële krachten in een krachtenveld dan mechanische krachten in elkaars verlengde? Wat was de betekenis van de verbeterde en goedkopere transportmogelijkheden? (Potter)

Moet men niet goed onderscheid maken tussen min of meer gedwongen migratie (waartoe ook massa-migratie behoort) en vrije migratie, individueel (pioniers) of 'en groupe' (volgelingen)? En welke invloed hadden die pioniers op de volgelingen? Was migratie niet zowel een innoverend proces als een conserverend proces? (Petersen)

Zo zal nagegaan moeten worden, of er gebrek aan ruimte werd gevoeld (materieel en ideëel) en door wie? Welke oplossingen daarvoor werden nagestreefd. En of de informatie over 'ginds' als betrouwbaar werd ervaren en men een gunstig beeld van Amerika kreeg (Marschalck). Waren er standaard-migratiemotieven en was er soms sprake van een standaard-migratieaanbod? Wat was eigenlijk het verschil tussen migranten en non-migranten in dezelfde omstandigheden? Is dat wel te achterhalen? Welke

betekenis had de houding en activiteit van de wereldlijke en kerkelijke overheid, in het algemeen de sociale controle? Wat waren, kortom, de vele mogelijke en feitelijk aanwezige determinanten? (Ellemers) En hiermee zijn nog lang niet alle vragen gesteld die opgrond van het bovenstaande mogelijk zijn.

In dit hoofdstuk zijn vele suggesties gedaan die helpen bij het onderzoek, ook in de Noordbrabantse situatie. In het laatste hoofdstuk zullen die suggesties worden getoetst aan de resultaten van dat onderzoek.

§ 8. *Samenvatting*

Het eerste gedeelte van dit hoofdstuk is gewijd aan de gekozen terminologie en de afbakening van het onderzoeksterrein, in temporele en geografische zin.

Of de term 'emigrant' voor iemand toepasselijk is, hangt in deze studie niet af van een bepaalde tijdsduur dat hij in het immigratieland gevestigd is, maar van zijn intentie om er zich blijvend te vestigen.

Aan de hand van de theorieën over migratie van drie economen en drie sociologen zal getracht worden bij het onderzoek de juiste vragen te stellen, waarna in het slothoofdstuk de eigen bevindingen aan die theorieën zullen worden getoetst.

De theoretische benadering van de emigratie heeft een ontwikkeling doorgemaakt. De aanvankelijke neiging tot monocausale verklaring (Malthus: absolute overbevolking; Marx: relatieve overbevolking; verder ras, religie of 'Wanderlust'), heeft plaats gemaakt voor erkenning van de gecompliceerde en dynamische wijze waarop maatschappelijke krachten werken, en van de ruimte die de mens in de meeste omstandigheden geboden wordt om keuzen wel of niet te maken. Van wetmatigheden heeft men daarom afgezien: men spreekt hoogstens nog van tendensen.

Intussen is er wel **meer helderheid gekomen over de vele factoren die bij de migratie een rol spelen**. In concrete gevallen kan de historicus die factoren opsporen en trachten te combineren, zodat er een aannemelijke verklaring uit voortkomt, waarbij de theorieën hem richtlijnen aanreiken.

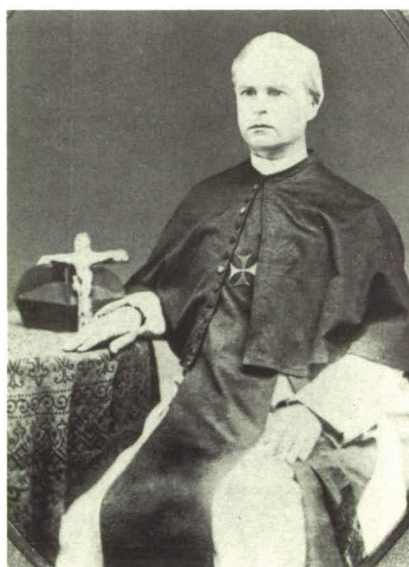
Afb. 3 Portret van John Carroll (1735-1815), Jezuiet, eerste bisschop in de Verenigde Staten (1789).

Afb. 4 Gravure naar een schilderij van de Jezuiet Pieter de Smet, de missionaris van de Rocky Mountains.

Afb. 5 Portret Joannes Roothaan (1785-1853), Generaal der Jezuieten (1829-1853).

Afb. 6 Portret Eduard Daems (1826-1879), Kruisheer, vanaf 1868 Vicaris-Generaal van het bisdom Green Bay.

HOOFDSTUK III

ROOMS-KATHOLIEKE MISSIONARISSEN ALS VOORTREKKERS

§ 1. *De achtergrond van de missie-actie vanuit de Nederlanden in Noord-Amerika*

Een niet onbelangrijk onderdeel van de expansie van Europa in de wereld sinds de vijftiende eeuw bestond uit de verbreiding van het christelijk geloof en de vestiging van kerkelijke instituten als dragers van dat geloof. Dat geschiedde behalve door kolonisten en andere emigranten door 'specialisten': missionarissen van de rooms-katholieke kerk en later ook zendelingen van de vele protestante kerken en sekten.

In de vijftiende en zestiende eeuw ressorteerde de missie, volgens het principe van de eenheid van kerk en staat, onder de vorsten, vooral die van Portugal en Spanje. Hoewel regeringen nog lang een soort patronage over de kerken in de overzeese gebieden zouden uitoefenen, gingen in de tijd van de Contrareformatie of Katholieke Restauratie steeds meer stemmen op om het bestuurscentrum van de missie in Rome te vestigen en in 1622 werd door paus Gregorius XV opgericht de 'Congregatio de Propaganda Fide', die nog steeds als een pauselijk departement aan de wereld-missie leiding geeft.¹

Vanaf het begin waren het vooral de grote geestelijke orden, zoals Franciscanen, Dominicanen, Carmelieten, Capucijnen en Jezuïeten, waaruit aanvankelijk de missionarissen gerecruteerd werden en die zich later als orden op de missiegebieden gingen richten.

De Nederlanden, in de zestiende en zeventiende eeuw verdeeld rakend in de zelfstandige Noordelijke Nederlanden, zelf een missiegebied vormend (de 'Hollandse Zending'), en de onder Spaans bewind blijvende Zuidelijke Nederlanden, toonden een grote belangstelling voor het missionaire werk. Men kan dit nog waarnemen aan de hand van de in die Nederlanden uitgegeven missieliteratuur en zelfs werden er toneelstukken vervaardigd en opgevoerd waarin missionarissen een hoofdrol speelden. Vooral de gedrukte verslagen van de belevenissen der missionarissen waren populair.

¹) Voor dit hoofdstuk is veel gebruik gemaakt van het proefschrift van A.J.J.M. van den Eerenbeemt: *De Missie-actie in Nederland*. Het eerste hoofdstuk behandelt de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw.

Al in het stichtingsjaar 1622 werd door de 'Congregatio de Propaganda Fide' aan de pauselijke nuntius in Brussel opgedragen de zorg op zich te nemen voor de missie in Holland, Engeland, Ierland, Schotland, Noorwegen, Zweden, Denemarken en Noord-Duitsland.² Ook naar Curaçao en Suriname werden Nederlandse missionarissen uitgezonden.³

De achttiende eeuw was door allerlei oorzaken, waaraan hier voorbij gegaan wordt, een tijd van verval van de missie. Pijnlijke slagen werden toegebracht door de opheffing der Jezuïetenorde door paus Clemens XIV in 1773, door de Franse Revolutie en door de concurrentie der protestanten, die zich meer en meer deed gevoelen.⁴

Een nieuwe bloeitijd van de missie begon echter na de tijd van Napoleon, in het tijdvak der Restauratie en Romantiek. In zijn *De Missie-actie in Nederland* noemt A.J.J.M. van den Eerenbeemt daarvoor verschillende oorzaken. Al was de rooms-katholieke kerk zwaar geteisterd in de tijd van de Franse Revolutie, door de aanvaarding van het beginsel van scheiding van kerk en staat werd de kerk bevrijd van vele knellende banden. Diezelfde Franse Revolutie had de burgers meer macht gegeven en de weg geopend voor een massale deelname aan het sociale leven, ook dat van de kerk. Het rooms-katholieke kerkvolk, vooral in de meer democratische landen, werd als het ware gemobiliseerd voor de missie-actie. Restauratie en Romantiek brachten een geestelijke reactie op de geloof en kerk vijandig gezinde stroming der Verlichting. Toenemende belangstelling ontstond voor de ontsluiting van nieuwe gebieden en de kennis van vreemde volkeren. De koloniserende regeringen waardeerden de missionarissen als verbreiders van de, toen algemeen hoger geachte, Europese cultuur en steunden hun werk. Hierbij kwamen nog de verbeterde reis- en communicatiemogelijkheden.

Het belangrijkste was echter een diepgaande innerlijke actie van de kerk met een nieuwe oriëntering op 'Rome', ook als centrum van een missiebeweging. Nieuwe zogenaamde liefdewerken ontstonden om te voorzien in de financiële noden van de missie na de confiscaties van het kerkelijk bezit in de periode van de Franse Revolutie en Napoleon. De 'Sociëteit van Jezus', de Jezuïetenorde, in 1814 hersteld, stortte zich weer op het missiewerk, dat door steeds meer priesters en religieuze zusters en broeders in vele orden en congregaties, waarvan sommige echte missiecongregaties, steeds beter werd georganiseerd, waarbij het

²) a.w., 20.

³) a.w., 23-25.

⁴) a.w., 26.

werk en de financiële ondersteuning van ontelbare particulieren en organisaties in de Europese landen van wezenlijk belang waren. Zo kan men terecht spreken van een mobilisatie voor de verbreiding van het geloof, het apostolaat, waaraan geen rooms-katholiek ontkwam.⁵

In Nederland kwam sinds 1795 in principe gelijkstelling voor de achtergestelde rooms-katholieken. De Nationale Vergadering bepaalde op 5 augustus 1796 dat er geen bevoorrechte of heersende kerk meer geduld werd en dat al de plakkaten en resoluties uit het oude stelsel der vereniging van kerk en staat werden gehouden voor vernietigd. Vrijheid van godsdienst en scheiding van kerk en staat werden als grondrechten in de Staatsregeling van 1798 vastgelegd. In de volgende jaren kwamen deze principes onder druk te staan, zowel door de reactie van de kant van de gereformeerden die hun voorrechten, bijvoorbeeld het bezit van de vroeger katholieke kerkgebouwen, niet wilden afstaan, als door het optreden van Napoleon, vooral tijdens de periode van de Inlijving (1810-1813). Alhoewel Napoleon in 1801 een concordaat met paus Pius VII had gesloten dat voor de katholieke kerk in Frankrijk, na de afbraak in de tijd van de Revolutie, niet ongunstig was en dit concordaat na de annexatie ook in de Noordelijke Nederlanden ging gelden, bepaalde Napoleon dat in deze gebieden, net als in Frankrijk, de kloosters moesten worden opgeheven, voorzover zij niet in dienst stonden van onderwijs of ziekenverpleging. Onder koning Willem I werd in 1814 deze suppressie bestendigd in iets verzwakte vorm: de vroegere kloosterlingen mochten weer samenwonen, maar zij mochten geen nieuwe leden aannemen (behalve onder bepaalde voorwaarden, als zij zich op onderwijs en ziekenverpleging toelegden). Bij de aanvaarding van de regering door koning Willem II in 1840 werd deze maatregel ingetrokken.

Voor de priesterstudenten betekende de suppressie dat zij óf op de seminaries van de vicariaten óf in het buitenland moesten gaan studeren. Voor de kloosterorden dat zij een steeds nijpender tekort aan leden kregen. Voor de missie heeft deze toestand belangrijke gevolgen gehad. Waar vanuit Nederland de missie opnieuw opgezet moest worden, namelijk in Nederlands Oost-Indië (vanaf 1808), gebeurde dat door wereldgeestelijken. Verder nam het aantal priesterstudenten op de groot-seminaries der vicariaten zo toe dat gesproken kan worden van een overschot, zodat het niet verwonderlijk is dat een deel zich van daaruit meldde bijvoorbeeld voor de missie in Noord-Amerika en dat de naar priesters snakkende Amerikaanse kerk alle medewerking kreeg van de presiden-

⁵) *a.w.*, 27-30.

ten der groot-seminaries als Van Gils en Cuyten in het vicariaat 's-Hertogenbosch.

Ook maken de geschetste omstandigheden begrijpelijk dat de kloosterorden in de eerste helft der eeuw niet of nauwelijks konden gevolg geven aan de roep vanuit Amerika om meer missionarissen. Een goed voorbeeld daarvan is te vinden bij de Dominicaan Theodorus van den Broek, wiens grote ideaal, in Wisconsin een klooster te stichten van Dominicanen (lieft ook nog een van Dominicanessen), door gebrek aan ordeleden in Nederland niet in vervulling kon gaan.

Een andere belangrijke factor voor het beschikbaar komen van Nederlandse missionarissen is de invloed van de Zuidelijke Nederlanden, na 1830 het onafhankelijke België, vooral op de rooms-katholieke kerk in het gebied beneden de grote rivieren. Niet alleen waren er bestuurlijke banden, ook de universiteit van Leuven, waar Van Gils hoogleraar was geweest en Cuyten goede relaties had, de vele betrekkingen tussen de reguleren, wier provincies vanuit dat Zuiden geleid werden en de gemeenschappelijke talen (zowel Nederlands als Frans, dat voor de ontwikkelde Nederlanders de tweede moedertaal was), maakten de banden stevig. Bewegingen vanuit dat Zuiden, op zichzelf weer opgeroepen vanuit het toonaangevende missieland Frankrijk, hebben in de zuidelijke provincies van Nederland gemakkelijk weerklank gevonden.

Van grote betekenis voor de verspreiding van de missiegedachte was de rooms-katholieke pers met in de eerste helft der negentiende eeuw periodieken als *De Godsdienstvriend* (vanaf 1818), de *Catholijke Nederlandsche Stemmen* (vanaf 1835), *De Katholiek* (vanaf 1842), een landelijk dagblad als *De Tijd* (vanaf 1846) en regionale dagbladen als *De Noord-Brabander* (vanaf 1829, sinds 1849 *De Noord-Brabanter*).

Samengevat maakte de herleving van de missiebeweging in een sterk op Rome gerichte, zelfbewuste en expansieve katholieke kerk in een tijd van toenemende emancipatie van de burgerij en belangstelling voor nieuw te betreden gebieden, vooral in exotische verre landen, onder invloed van de Romantiek, de geesten van een aantal jonge mannen ontvankelijk voor het werken in de missie, en dit gebeurde onder meer in Vlaanderen en Noord-Nederland. In dat laatste gebied speciaal op de groot-seminaries in Noord-Brabant.

Tenslotte nog een citaat uit *De Missie-actie in Nederland*:

"Van alle missielanden heeft Noord-Amerika de meeste aantrekkingskracht uitgeoefend op de Nederlandse priesters. Terwijl de eigen koloniën zo moeilijk aan een voldoende aantal priesters kunnen komen, voelen zich talrijke priesters uit Noord en Zuid, aangelokt

om in Amerika apostolaat te gaan uitoefenen. In de ontwikkelingsgeschiedenis van de katholieke kerk in de Verenigde Staten hebben deze priesters een groot aandeel gehad. Werkte de regeringscontrôle en – bemoeienis in onze koloniën misschien afschrikwekkend – voelde men zich in Amerika misschien vrijer? – leefde men er minder eenzaam? – of was het de aantrekkingskracht van het jonge van de Amerikaanse republiek?.”⁶

De invloed van deze de gehele rooms-katholieke kerk anderhalve eeuw lang doordrenkende missiebeweging, de aantrekkingskracht van Amerika verhogend, moet ook onder de gewone landverhuizers direct en indirect zich hebben doen voelen. Maar waren de priester-missionarissen en de religieuze broeders en zusters eigenlijk wel landverhuizers?

a. In hoeverre waren deze missionarissen landverhuizers?

Volgens de in het **tweede hoofdstuk aangenomen definitie van landverhuizer** moet men depriesters of aanstaande priesters, de broeders en zusters rekenen tot de landverhuizers.⁷ Zij waren immers van plan hun bestaan in Amerika voort te zetten voor in beginsel onbepaalde tijd. De grote meerderheid is in Amerika gestorven en begraven. Hun afhankelijkheid van Nederlandse kerkelijke overheid was, indien aanwezig, van tijdelijke aard. Dat een aantal ooit naar Nederland is teruggekeerd geldt, evenals voor leken, niet als reden om hen de status van landverhuizer te ontzeggen.

b. In hoeverre waren de missionarissen voorlopers van andere landverhuizers?

Indien men onder voorlopers moet verstaan verkenners of pioniers die de weg bereiden voor een groep die na hen komt, hetzij dat zij door die groep erop uit worden gestuurd, hetzij dat zij uit zichzelf het initiatief nemen om een groep te laten overkomen, dan zijn slechts weinig uit Nederland afkomstige priesters daartoe te rekenen. Wel bijvoorbeeld de Dominicaan Theodorus van den Broek met de kolonisatie in de Fox River Valley in Wisconsin in 1848.

Een aantal priesters en religieuzen heeft pionierswerk verricht voor de vestiging van de eigen orde of congregatie in Noord-Amerika. Zo werden

⁶) a.w., 59.

⁷) Zie hoofdstuk II, § 1.

de twee Kruisheren uit Uden, die in 1850 naar Little Chute in Wisconsin gingen met het doel om de orde in Amerika te vestigen, nog door zeven andere Kruisheren gevolgd. In totaal vijf priesters en vier broeders. Onder hen Eduard Daems, die een zustercongregatie stichtte ('Franciscan Sisters of the Holy Cross'). Ook de Zusters van Liefde uit Tilburg hebben in de bestudeerde periode (vanaf 1874) huizen in de Verenigde Staten opgericht.⁸

§ 2. *De rooms-katholieke kerk in Noord-Amerika in de tijd van John Carroll (1735-1815)*

Gaat men uit van het huidige grondgebied van de Verenigde Staten en Canada, dan vindt men tot de onafhankelijkheid van de Verenigde Staten geen vrije rooms-katholieke kerk in Noord-Amerika. De Spaanse en Franse regeringen behartigden de zaken van de staatskerk in de grote gebieden die onder hun bestuur stonden op een onverdraagzame wijze.

Zo deden ook de regeringen in de Engelse koloniën aan de Oostkust, waar het katholicisme verboden was, zoals in de koloniën van New England (behalve in Rhode Island), of aan beperkende bepalingen onderworpen, dat laatste in navolging van de toestand in het Verenigd Koninkrijk, zoals in de middelste of zuidelijke koloniën. De koloniën waar de rooms-katholieken nog het meeste vrijheid genoten, waren Rhode Island, Pennsylvania en vooral Maryland, waar enkele katholieke families behoorden tot de politieke en sociale elite.

Na het einde van de Zevenjarige Oorlog tussen Engeland en Frankrijk (1756-1763), tijdens welke oorlog het anti-papisme, een steeds terugkerend verschijnsel in Amerika, opnieuw was opgelaaid, waren er in de dertien koloniën niet meer dan rond 25.000 rooms-katholieken, niet meer dan één procent van het totaal aan kolonisten. In Maryland en Pennsylvania waren in 1776 23 priesters, allen voormalige Jezuiëten (paus Clemens XIV had de orde in 1773 opgeheven): acht geboren Marylanders, zeven Engelse missionarissen, vier Duitse en telkens één uit Ierland, Oostenrijk, de Oostenrijkse Nederlanden en Luxemburg. Van hen waren er zes in Pennsylvania, de rest in Maryland. In het Oosten was verder nog maar één Ierse priester (voor 300 Schotse katholieke kolonisten in de Mohawk Valley in New York). Van de Franse missionarissen

⁸⁾ Lauret, *Imperatief Mandaat*, 47-48.

in het voor 1763 Franse en daarna Engelse Westen (ten oosten van de Mississippi) waren er slechts twee overgebleven.⁹

Teleurgesteld en bedroefd vanwege de opheffing van de Jezuïetenorde keerde John Carroll in 1774, na een 25-jarig verblijf in Frankrijk en de Oostenrijkse Nederlanden, terug naar Maryland. Hij behoorde tot een van de rijkste families van wat enkele jaren later de Verenigde Staten werd en in deze welvarende katholieke families was het gebruikelijk hun zonen en dochters naar Europa te sturen ter voltooiing van hun opvoeding. Op dertienjarige leeftijd was John Carroll in St. Omer in Noord-Frankrijk aangekomen. Na zijn studietijd aldaar, in Luik en aan het college der Jezuïeten in Brugge en zijn intrede in de Sociëteit was hij verbonden geweest aan dat college in Brugge en belast met de zorg voor de Engelstalige studenten.

Onder invloed van de gebeurtenissen werd hij spoedig van zeer grote betekenis voor de katholieke kerk in Amerika en de eerste bisschop en aartsbisschop in de Verenigde Staten.

De katholieken speelden een ondergeschikte rol in de Vrijheidsoorlog, maar Charles Carroll, neef van John, was een van de ondertekenaars (en de enige katholieke) van de Onafhankelijkheidsverklaring. In gezelschap van zijn neef Charles en Benjamin Franklin maakte John Carroll deel uit van de eerste Amerikaanse diplomatieke missie, in 1776 gezonden naar Montreal, om de Canadezen over te halen de zijde van de Amerikanen te kiezen, hetgeen mislukte.¹⁰

De Amerikaanse Vrijheidsoorlog was een echte revolutie, ook in die zin dat er voortaan principieel uitgegaan werd van vrijheid van godsdienst en scheiding van kerk en staat binnen de Unie (een aantal staten kenden echter nog lang maatregelen ter beperking der vrijheid en gelijkheid). Politiek en juridisch bleef dit overeind ondanks steeds weer opdoemende anti-katholieke bewegingen.

Sinds de erkenning van de onafhankelijkheid der Verenigde Staten in 1783 was er behoefte aan een kerkelijke organisatie van eigen Amerikaanse signatuur. De plannen daartoe van John Carroll mislukten in die zin dat de Amerikaanse katholieke kerk een missiekerk bleef, geheel afhankelijk van de 'Congregatio de Propaganda Fide' (tot 1908) en van de paus, die door vele Amerikanen als een absolute vorst werd gezien en

⁹) Hennesey, *American Catholics*, 55. Voor de geschiedenis van de r.k. kerk in de Verenigde Staten is behalve van Hennesey's werk gebruik gemaakt van Hertling, *Geschichte der Katholischen Kirche in den Vereinigten Staaten*.

¹⁰) Hennesey, *a.w.*, 64-65.

wiens gezag over de katholieken als inmenging van een vreemd staats-hoofd in Amerikaanse aangelegenheden werd ervaren. Bovendien was de organisatie niet aangepast aan de democratische geest die in de Verenigde Staten heerste, ook in de kerken.

In 1784 werd John Carroll benoemd tot apostolisch prefect van de Verenigde Staten, in 1789 tot bisschop van Baltimore. In 1808 werd Baltimore verheven tot aartsbisdom en werd Carroll aartsbisschop.

De eerste bisschop van Boston, Jean Lefebvre de Cheverus, gevlucht uit het revolutionaire Frankrijk, bestuurd succesvol de kerk in New England, waar overigens in 1820 maar 4.600 katholieken woonden, de meesten Fransen en Ieren en 750 in de Indianen-missies in Maine. Lefebvre ging in 1823 terug naar Frankrijk, werd daar bisschop van Montauban en later aartsbisschop van Bordeaux en kardinaal. Ook in Frankrijk zou hij de missie in Amerika blijven bevorderen. In Boston werd hij opgevolgd door de zeer bekwame Jezuïet (de Jezuïetenorde was in de Verenigde Staten in 1804 al hersteld), Benedict Fenwick.

In Bardstown in Kentucky (het latere bisdom Louisville) was de Franse Sulpiciaan Benedict Joseph Flaget gedurende 42 jaar een kundige bisschop.¹¹ Het Franse element, in de Amerikaanse kerk, vanouds aanwezig door de Franse kolonisatie in Noord-Amerika en in de tijd van de Franse Revolutie en Napoleon versterkt door gevluchte Franse priesters, verklaart mede de grote belangstelling voor de Amerikaanse missie in Frankrijk en via dat land ook in de Nederlanden.

Het grootste probleem was het tekort aan priesters voor de snel toenevende en zich steeds verder verspreidende katholieke bevolking. Het aantal rooms-katholieken in de Verenigde Staten liep op tot 318.000 in 1830 om daarna nog veel sneller te stijgen.¹²

Na de aankoop van Louisiana door de Verenigde Staten in 1803 (voor vijftien miljoen dollar) was het grondgebied verdubbeld en lagen zowel de weg naar de Stille Oceaan als die naar de Golf van Mexico open.

Carroll werd door de paus benoemd tot administrator van het bisdom van Louisiana en de Twee Floridas. De in 1815 voor New Orleans benoemde bisschop, de Sulpiciaan Guillaume Dubourg, trof echter een ker-

¹¹⁾ *a.w.*, 90. De Sulpicianen, wier hoofdactiviteit was de opleiding van priesters, kwamen als groepen onder invloed van de Franse ontwikkelingen naar de Verenigde Staten. Zij stichtten een seminarie in Baltimore dat tot 1815 30 priesters afleverde. Hertlin, *a.w.*, 46, 47.

¹²⁾ *a.w.*, 5. De cijfers zijn ruwe schattingen. Bij de immigratie en de volkstellingen werd niet naar de godsdienst gevraagd. De tellingen waren per bisdom nogal eens verschillend van opzet. Zie voor de onbetrouwbaarheid van de kerkelijke statistiek Hertling, *a.w.*, 160-165.

kelijk verdeeld en verwaarloosd bisdom aan en verbleef tot 1823 in St. Louis. Drie jaar na zijn komst naar New Orleans deed hij afstand en vertrok naar Frankrijk.¹³

De behoefte aan priesters eiste de oprichting van seminaries (het eerste ontstond in Boston in 1790), maar ook hiervoor waren priesters nodig, liefst met grondige opleiding. De roep om priesters van over de oceaan werd zeker ook in de Nederlanden, waarmee al zoveel banden waren, goed verstaan.

§ 3. *Het begin van de missie-actie vanuit de Nederlanden naar Noord-Amerika. Een eenzame Franciscaan*

Steeds als men de missie vanuit de Nederlanden in Noord-Amerika beschouwt valt het op dat het onderscheid tussen Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden in deze zeer betrekkelijk was. De eerste van afkomst Noord-Nederlandse missionaris in Noord-Amerika, Theodorus Brouwers, geboren in 1738 in Rotterdam, trad in de Oostenrijkse Nederlanden in de orde der Franciscanen, was tien jaar apostolisch-prefect op Curaçao en vertrok daarna (1787) naar Philadelphia.¹⁴ Hij werkte de drie laatste jaren van zijn leven met succes in het westen van Pennsylvania, in Westmoreland County.¹⁵ De Franciscanen zouden vanuit Nederland niet naar Noord-Amerika gaan, met een opvallende uitzondering, de verderop te behandelen Godthardt, die in 1848 vertrok zonder toestemming van de provinciale overste.

§ 4. *De Jezuïeten*

De opheffing van de Jezuïetenorde in 1773 was een zware slag voor de wereldmissie (er waren toen 3.260 Jezuïetenmissionarissen).¹⁶ Voor de snel groeiende kerk in de Verenigde Staten, met een steeds nijpendere te-

¹³⁾ *a.w.*, 34, 35. Over deze bisschop verscheen in 1986 een tweedelige biografie van de hand van Annabelle M. Melville: *Louis William Du Bourg*.

¹⁴⁾ A. van den Eerenbeemt, *a.w.*, 24, 192.

¹⁵⁾ Lucas, De Reize naar Noord-Amerika van Theodorus J. van den Broek, O.P., in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, XLI (1956), 96, 97. Daarin is vermeld als literatuur: Fellner, The Rev. Theodorus Brouwers O.F.M., in *Records of the American Catholic Historical Society*, XXV (1914), 356-363. Zie ook: Meersman, 'De Minderbroeders der Germania Inferior op Curaçao' in: *Collectanea Franciscana Neerlandica*, II, 587, 590, 591.

¹⁶⁾ Zie voor de hier volgende geschiedenis van de Jezuïeten Van Hoeck, *Schets van de geschiedenis van de Jezuïeten in Nederland*, VIII en IX.

kort aan priesters, een tekort dat steeds zo goed mogelijk door de Jezuïeten in Europa was aangevuld, leek het niet minder dan een ramp.

Toch werd het geen echte ramp. In 1814 werd de orde immers volledig hersteld. In de tussentijd bleef het onderling contact tussen de voormalige ordebroeders, zij het langs minder officiële kanalen, in stand. Wat belangrijker was: de orde werd niet overal opgeheven. In Wit-Rusland bleef zij bestaan, paus Pius VII erkende in 1801 officieel dat de Wit-Russische provincie leden uit andere landen mocht opnemen en het lag voor de hand dat diegenen die Jezuïet wilden blijven of Jezuïet wilden worden zich in St. Petersburg als gegadigden aanmeldden.

In het gebied van de Hollandse Missie waren enkele ex-Jezuïeten op deze wijze weer lid geworden van de Sociëteit en de in Rusland zetelende plaatsvervangende generale overste machtigde de pastoor van de Jezuïetenstatie 'De Krijtberg' in Amsterdam, de in 1803 weer in de orde opgenomen en in 1805 tot overste der Jezuïeten in de Nederlanden benoemde Adam Beckers, om priesters en leken die hij geschikt vond naar St. Petersburg te zenden om de orde te versterken. Dat werden er onder hem en zijn opvolger als overste, Henricus Fonteijne, enkele tientallen, onder wie de latere 'Generaal' (algemene overste) van de orde, de bekende Nederlander Joannes Roothaan.

Adam Beckers, geboren in Maastricht (1744), leraar geweest op het college in Mechelen, had na zijn priesterwijding in Keulen in Leuven theologie gestudeerd en was na het behalen van zijn baccalaureaat enige jaren werkzaam geweest in de zielzorg in Mechelen en vandaar naar 'De Krijtberg' gekomen. Hij overleed daar in 1806.

Jezuïet te worden was het ideaal van de priester Antonius Kohlmann, een Elzasser, die, geholpen door Adam Beckers, via Amsterdam, Engeland, Rusland en waarschijnlijk opnieuw Amsterdam als Jezuïet in 1806 in Maryland belandde, waar inmiddels de Sociëteit gerestaureerd was.¹⁷ Hij werd in Maryland overste der Jezuïeten en was van 1808-1815 vicaris-generaal van het bisdom New York, waar hij de bekende St. Patrick-kathedraal bouwde. Hij kon daar echter geen bisschop worden, omdat deze zetel toekwam aan de Ierse Dominicanen.¹⁸

Door bemiddeling van pastoor Beckers en door hem van het benodigde voorzien gingen in 1806 nog meer missionarissen op verzoek van John

¹⁷) Van Miert, *Some Historical Documents Concerning the Mission of Maryland (1807-1820)*, in *The Woodstock Letters*, XXX, 3, 333-343. Aldaar ook brieven van Kohlmann, gestuurd naar de pastorie van 'De Krijtberg'.

¹⁸) Hennesey, *a.w.*, 90, 91.

Carroll naar Amerika. Het waren de Jezuïeten Adam Britt (afkomstig uit de Palts), Jean Henri (uit Luxemburg), François Malevé (waarschijnlijk geboren in Leuven en een vriend van de hieronder genoemde Karel Nerinckx), in 1807 gevolgd door Johann Beschter (eveneens uit Luxemburg) en diens reisgenoot Karel Wouters (uit Frans-Vlaanderen). Men vindt in *The Woodstock Letters* van al deze Jezuïeten gegevens en brieven.¹⁹

Kan men het bovenstaande de eerste Nederlandse missie-actie voor de Verenigde Staten noemen, meer gevolgen had het initiatief van de al genoemde Vlaming Karel Nerinckx, die nooit Jezuïet is geworden, maar aan de uitbreiding van die orde in Amerika veel heeft bijgedragen.²⁰ Nerinckx, als dokterszoon geboren in 1761 in het plaatsje Herfelingen in het Pajottenland in (Belgisch) Brabant, weigerde als pastoor van het dorpje Everberg (gelegen tussen Brussel en Leuven) zowel de eed op de Franse constitutie als later de eed van trouw aan Napoleon af te leggen. Omdat hij zo zijn ambt niet kon uitoefenen, in contact gekomen met de ex-Jezuïeten in Amerika, ging hij met hulp van de Leuvense wijnhandelaar en belangrijke begunstiger van de Amerikaanse missie, Jozef Peemans, in 1804 naar John Carroll, van wie hij de opdracht kreeg te missioneren in Kentucky. Een brief van Nerinckx vanuit Kentucky aan zijn ouders uit 1807 werd gedrukt en uitgegeven.²¹

Na succesvolle missiearbeid en het stichten van de eerste Amerikaanse zustercongregatie (de onderwijscongregatie van de zogenaamde Zusters van Loretto) kwam hij in 1814 naar Europa om de regels van zijn congregatie in Rome te laten goedkeuren en in Vlaanderen jonge mannen voor de Amerikaanse missie te werven.²² Tijdens zijn verblijf in de Nederlanden publiceerde hij twee brochures. Van beide wordt als auteur vermeld C.N.M.A., welke letters staan voor Carolus Nerinckx Missionarius Apostolicus. De eerste verscheen in 1815, kort na zijn aankomst, de tweede in 1817, kort voor zijn vertrek. Het is een aanwijzing voor de be-

¹⁹) *The Woodstock Letters*, XXX, 3, 333-351.

²⁰) Zie over Nerinckx A. van den Eerenbeemt, *a.w.*, 59-64. Een daar niet genoemde biografie is Howlett, *Life of Rev. Charles Nerinckx*. Zie verder Griffin, *The Contribution of Belgium to the Catholic Church in America (1523-1857)*. Het standaardwerk over de Jezuïeten van Missouri is Garraghan, *The Jesuits of the Middle United States*, waarin echter onvoldoende onderscheid gemaakt wordt tussen Nederlanders en Belgen zolang de Provincia Belgica van de Sociëteit ook het Noorden omvatte (tot 1849). De Nederlandse Jezuïeten worden tot die tijd door Garraghan als Belgen gezien.

²¹) Zie literatuurlijst onder Nerinckx. Een exemplaar, dat in het bezit is geweest van Antonius van Gils, is aanwezig in de bibliotheek van de Theologische Faculteit in Tilburg.

²²) K. Schoeters, *P.J. de Nef*, 43-48.

trokkenheid van Antonius van Gils, oprichter en eerste president van het groot-seminarie van het vicariaat 's-Hertogenbosch, dat deze brochures in zijn nalatenschap aanwezig waren.

Behalve om ijverige priesters, financiële middelen om jonge priesters te vormen, boeken, sieraden en kerkornamenten, vroeg Nerinckx ook "deugdelijke en ieverige vrouwspersoonen" voor zijn congregatie. In 1817 nam hij tien missionarissen mee, van wie twee priesters. Acht van hen kwamen op het noviciaat van de Jezuïeten in Georgetown (toen nog Maryland, nu Washington D.C.). Bij een tweede werftocht in 1821 volgde een negental, onder wie de later beroemde Pieter de Smet. Van hen traden er zeven in bij de Jezuïeten in White Marsh (Maryland), waar toen het noviciaat gevestigd was. Zij werden ontvangen door de Vlaamse novicemeester Karel van Quickenborne.

Er waren nog anderen die wervend rondgingen, zoals de bovenge-noemde bisschop van New Orleans (tot 1823 zetelend in St. Louis), de Fransman Dubourg, die na zijn bisschopswijding in Rome in 1814 een rondreis maakte en in totaal 29 missionarissen meenam, van wie een aantal uit de Zuidelijke Nederlanden. Dergelijke wervingen stuitten nogal eens op verzet van burgerlijke en kerkelijke autoriteiten. De burgerlijke autoriteiten waren bevreesd hun controle op de kerk te verliezen en overigens waren enkele jonge mannen nog minderjarig. Zo werd Nerinckx vervolgd en veroordeeld wegens onttrekking aan de ouderlijke macht. De kerkelijke autoriteiten waren het evenmin met de werving eens. Zij zagen niet graag dat onder hun duiven werd geschoten.

Nerinckx wist ook in de Noordelijke Nederlanden belangstelling voor de Amerikaanse missie te wekken en stond in nauwe relatie tot Joachim George le Sage ten Broek, die verschillende brieven van Nerinckx publiceerde (in 1819 en, na de dood van Nerinckx, in 1825).²³

Na Nerinckx' activiteiten zijn die van de Vlaming Pieter de Smet, afkomstig uit Dendermonde, van wezenlijke betekenis voor de Amerikaanse missie geworden. Hij werd de grootste propagandist voor de Amerikaanse missie door zijn talrijke brieven, de boeken over zijn werk onder de Indianen van de Rocky Mountains, maar vooral door zijn persoonlijke contacten op zijn reizen in de Nederlanden. Hij was een goede vriend van Jacques Cuyten (1799-1886), vanaf 1837 president van het groot-seminarie van het vicariaat, later bisdom, 's-Hertogenbosch, vanaf 1839 gevestigd in Haaren.²⁴

²³) *ibidem*

²⁴) *a.w.*, 67-68.

De langzamerhand grootscheepse actie om tientallen mannen voor de Amerikaanse kerk te werven, te laten overbrengen, opleiden en te voorzien van het noodzakelijke om hun werk goed te kunnen doen zou niet mogelijk zijn geweest zonder de steun van velen, onder wie zeer vermogende begunstigers. Genoemd is al de Leuvense wijnhandelaar Jozef Peemans, die Karel Nerinckx naar Amerika hielp. In een biografie over Antonius van Gils wordt vermeld dat deze in 1808 in Leuven een onderhoud met Peemans had, onder andere over de Amerikaanse missie, waarover Van Gils enige tijd later door John Carroll zelf schriftelijk werd geïnformeerd.²⁵

De Amsterdamse families Roothaan, Van Has, Damme en Koedijk droegen in 1821 bij in de kosten van de reis van Pieter de Smet.²⁶

In rechtstreeks verband met de missie-actie vanuit Noord-Brabant stond het werk van Pieter-Jan de Nef uit Turnhout, die men een missie-ondernemer zou kunnen noemen. De Nef werd in 1774 geboren als zoon van een redelijk welvarende landbouwer te Gierle, gelegen in de Kempen, tussen Turnhout en Herentals. Hij studeerde aan de Latijnse school in Turnhout en de universiteit van Leuven. In de Napoleontische tijd werd hij als textiel- en wijnhandelaar en verder door zijn huwelijk zeer vermogend. Hij wist zijn goed lopende zaken te combineren met grootse activiteiten in de politiek, het onderwijs en de organisatie van de Amerikaanse missie vanuit de Nederlanden. Zijn inspiratie putte hij uit een sterk geloof en hij gaf blijk van grote afhankelijkheid aan de hiërarchie van de rooms-katholieke kerk in het Zuiden, strijdend tegen Gallicanisme en Josephisme, in de personen van keizer Napoleon en koning Willem I. Een staat die zich neutraal verhield ten opzichte van godsdienst en kerk en waar bovendien zoveel zielen te winnen waren als de Verenigde Staten moest hem wel na aan het hart liggen.

De Nef stichtte in Turnhout in 1811 een onderwijsinstituut, met het doel om jongemannen kosteloos voor te bereiden om priester en missionaris te worden (de klein-seminaries waren in de tijd van Napoleon en koning Willem I aan door de kerk niet aanvaarde beperkingen onderworpen). Men zegt dat meer dan vijfhonderd priesters daar hun eerste vorming hebben gekregen. De winst van zijn zaken ging hoofdzakelijk naar

²⁵⁾ Allard, *Antonius van Gils en de kerkelijke gebeurtenissen van zijn tijd*, 170. Van Gils heeft waarschijnlijk toentertijd al, maar zeker later in Turnhout, De Nef bezocht. Zie Schoeters, *a.w.*, 47.

²⁶⁾ A. van den Eerenbeemt, *a.w.*, 67.

de school en naar de missionarissen. Hij betaalde het reisgeld van zijn oud-leerlingen die missionaris werden en raakte zo betrokken bij de Jezuïetenmissie in Amerika.²⁷

Daar had de bovengenoemde bisschop Dubourg een belangrijke rol gespeeld bij de stichting van een nieuwe Jezuïetenmissie in Missouri (1823). Door onderhandelingen met de Secretary of War, John C. Calhoun, onder wiens departement de zaken der Indianen ressorteerden, en met president James Monroe, verwierf Dubourg morele en materiële steun voor zijn plannen om de Indianen te 'civiliseren', onder andere door oprichting van een Indianenschool. Daarvoor moest hij Jezuïeten aantrekken.

Dit kwam bijzonder gelegen voor het noviciaat in Georgetown (Maryland, nu Washington D.C.), waar door de komst van de vele Vlamingen langzamerhand het evenwicht tussen Vlamingen en Amerikanen verbroken was, wat tot spanningen leidde, terwijl bovendien de materiële toestand onhoudbaar was geworden.²⁸

Dubourg sloot met de Jezuïeten een akkoord en twee paters, onder wie bovengenoemde novicenmeester Karel van Quickenborne, zeven novicen, onder wie Pieter de Smet, allen Vlamingen, drie broeders, onder wie de Noord-Nederlander Henricus Rieselman (ook wel geschreven 'Reiselman'), en drie neger-echtparen bereikten na een avontuurlijke reis St. Louis. Iets verder werd in Florissant, bij de samenstroming van de Missouri en de Mississippi, een nieuw noviciaat en een nieuw centrum van de Jezuïetenmissie in Amerika gevestigd (1823).²⁹

Voor De Nef en zijn 'Hollandse' vrienden was dit ontstaan van een 'Vlaamse' missie in Amerika zeer stimulerend. De eerste Noord-Nederlandse en Noordbrabantse Jezuïetenmissionaris, Joannes van Lommel uit Terheyden, 'afgestaan' door Joannes van Hooydonk, administrator van het apostolisch vicariaat Breda, werd met een grote vracht goederen naar Amerika verscheept (1826). Van Lommel bleef zelf voorlopig in Maryland, maar de goederen arriveerden in Missouri. Van Lommel's neef, Petrus Havermans uit Baarle-Nassau, eveneens uit het vicariaat

²⁷) a.w., 64.

²⁸) Schoeters, a.w., 76-79.

²⁹) a.w., 80, 81. Zie voor Henricus Rieselman: Albers, *De Hoogerwaard Pater Joannes Philippus Roothaan*, I, 17, 18. Als Amsterdammer had hij, evenals Roothaan, godsdienstles van pastoor Beckers genoten. In 1803 was hij met enkele Franse en Vlaamse Trappisten naar Amerika vertrokken. In 1810 ging hij echter als 26 jarige naar de Jezuïeten in Georgetown en werd daar in 1813 lekebroeder. Zijn noviciaat maakte hij pas in Missouri door. In 1857 overleed hij in Florissant in Missouri.

Breda en oud-student van het groot-seminarie Hoeven, vertrok als priester in 1830. Hij ging wel naar de Jezuiten in Georgetown, maar is geen Jezuïet gebleven.³⁰

In 1829 begon De Nef rechtstreeks brieven te zenden met ingesloten een bericht van de provinciaal van de Amerikaanse Jezuiten, Franciscus Dzierzynski, onder anderen aan de bovengenoemde administrator van het apostolisch vicariaat Breda, Joannes van Hooydonk, tevens president van het groot-seminarie van dat vicariaat in Hoeven, professor Antonius van Dijk aldaar en professor Philippus van de Ven van het groot-seminarie van het apostolisch vicariaat 's-Hertogenbosch, toentertijd gevestigd in Nieuw Herlaer in Halder (St. Michielsgestel). Van Gils, eerste president van dat laatstgenoemde seminarie, kwam, evenals Van Dijk, van dezelfde Turnhoutse Latijnse school als De Nef. Met Van Gils heeft De Nef zeker al in 1818 gecorrespondeerd met het oog op het werven van missionarissen voor Amerika.³¹ Met Van de Ven, opvolger van Van Gils en voorganger van Cuyten als president van het Bossche groot-seminarie, ging De Nef geregeld op bedevaart naar Scherpenheuvel.³²

Behalve door middel van vele brieven wist De Nef door een circulaire belangstelling en financiële steun voor de Missouri-missie te verkrijgen. Onder andere door bovengenoemde contacten.³³ Publiciteit verkreeg hij ook door medewerking van enige redacteurs van de *Courrier de la Meuse*, waarin geregeld kerkelijk nieuws uit Amerika verscheen.³⁴ Met enkele weldoeners uit Antwerpen had De Nef een associatie gevormd om in effecten te handelen. De winst ging naar de Amerikaanse missie.³⁵

In 1831 ontstond in Nederland, vooral door toedoen van Le Sage ten Broek, het 'Genootschap tot Voortplanting des Geloofs', een zuster van de in Lyon al in 1822 tot stand gekomen 'Association de la Propagation

³⁰⁾ *a.w.*, 87-91. In het archief van het groot-seminarie Haaren, aanwezig in het Archief van het bisdom 's-Hertogenbosch, (Van Lommel aan De Nef, 8 April 1828), en in het Archief Provincia Neerlandica S.J. in Nijmegen zijn brieven van Van Lommel bewaard. Over Havermans *De Godsdienstvriend*, LXVIII (1852), 33-37.A. van den Eerenbeemt, *a.w.*, 210, geeft over het jaar en de aanleiding van zijn vertrek verkeerde informatie. Van Hoeck, Nederlandse Jezuiten in de Verenigde Staten, in *Het Missiewerk*, XXVIII (1949), 1, noemt hem niet. Begrijpelijk omdat hij de orde heeft verlaten. Het archief van het bisdom Breda (I, 20, Brievenboek 1844, 220) bezit een brief van Havermans inzake financiële kwesties, waarin zijn seculiere status wordt bevestigd.

³¹⁾ Schoeters, *a.w.*, 58, 59.

³²⁾ *a.w.*, 138.

³³⁾ *a.w.*, 134-135.

³⁴⁾ *a.w.*, 138.

³⁵⁾ *a.w.*, 215.

de la Foi'. De leden verplichtten zich, behalve tot gebed, tot het bijdragen van tenminste een halve stuiver per week voor de missie. Vanaf 1842 verschenen de *Annalen* van dit genootschap, louter een vertaling van de Franse *Annales*. Deze in enkele duizenden exemplaren verspreide *Annalen* hebben velen voor de missie enthousiast gemaakt. Vooral in de Noordbrabantse vicariaten (Breda, 's-Hertogenbosch en Megen-Ravenstein-Grave) was de belangstelling voor dit genootschap en zijn *Annalen* groot.³⁶ In het latere België was in 1826 al een aftakking van het Franse genootschap ontstaan. In 1828 was daar echter de Broederschap van Franciscus Xaverius opgericht, die uitsluitend werkte voor de Vlaamse missionarissen in Amerika en gelden inzamelde voor de bouw van kerken en kapellen aldaar. Deze gebouwen werden voorzien van het inschrift 'Sumptibus Belgarum' ('Op kosten der Belgen'). In 1843 verlangde de 'Propaganda' dat deze vereniging zou samengaan met het genootschap in Lyon, hetgeen geschiedde. Doch onder voorwaarde dat de in Noord-Brabant opgehaalde gelden naar de missie in Missouri zouden gaan. Hier viel weer het onderscheid weg tussen Vlaanderen, gezien als het na 1830 Nederlandstalige België, en de Nederlandse provincie Noord-Brabant, die kerkelijk bleef ressorteren onder het aartsbisdom Mechelen (de apostolisch vicariaten Breda en 's-Hertogenbosch en na 1842 ook Megen-Ravenstein-Grave).³⁷

De Nef organiseerde, gesteund door vele weldoeners, na 1830 nog acht expedities tot versterking van de missie in Missouri. Sinds 1829 was de Amsterdammer Joannes Roothaan, vanouds vertrouwd en bevriend met de Amerikaanse missionarissen, de hoogste overste der Jezuïeten in de wereld, de zogenaamde Generaal. Hij machtigde De Nef, behoudens een onderzoek op de geschiktheid door de presidenten der groot-seminaries, kandidaten voor de Sociëteit in Amerika aan te nemen.

Roothaan bepaalde in 1830 dat de missie van Missouri los van die van Maryland kwam te staan. Maryland werd in 1833 een provincie, Missouri in 1839 een vice-provincie van de Sociëteit. Alle Belgische en Nederlandse aspirant-missionarissen die naar de Jezuïeten in Amerika gingen, moesten zich melden bij het noviciaat in Florissant (Missouri) (hieraan werd niet geheel de hand gehouden).³⁸

In 1832, na de moeilijkheden van de Belgische Opstand, vertrok de

³⁶) A. van den Eerenbeemt, *a.w.*, 81-85.

³⁷) *a.w.*, 85. Zie ook Schoeters, *a.w.*, 267.

³⁸) Albers, *a.w.*, II, 186-187; Schoeters, *a.w.*, 208-209; A. van den Eerenbeemt, *a.w.*, 64-65.

eerste grote expeditie van De Nef: vier Noord-Brabanders en een Vlaming en een groot bedrag aan geld, gedeeltelijk ook uit Noord-Brabant afkomstig.

”Van de circa 11.000 fr. uit U.E. provincie is door Professor Van Dijk van Breda en de zijnen bij de 4.000 fr. bezorgd; de rest is door Uw ijver en die van Uw goede kennissen van de omtrek van 's-Bosch verstrekt.”

Aldus De Nef in een brief aan Van de Ven.³⁹ Verder ging een grote hoeveelheid goederen mee. De Noordbrabanders van deze expeditie waren Johannes Blox (Bergeijk), Christiaan Hoecken (Tilburg), beiden oud-leerlingen van De Nef, Mattheus Sanders (Breugel) en Petrus Kroes (Breda). Hoecken en Sanders waren oud-studenten van het Bossche groot-seminarie en kort voor hun vertrek tot priester gewijd.⁴⁰

In 1833 vertrokken Joannes Schoenmakers (Waspik) en Cornelis Walters (Wijler bij Groesbeek), beiden jonge priesters, afkomstig van het **Bossche seminarie, met twee Vlamingen en zeer veel geld en goederen richting Missouri.**⁴¹

In 1834 kwam Pieter de Smet naar Europa. Hij was belast geweest met de zorg voor het Indianenschooltje in Missouri, dat echter, door het wegtrekken der Indianen, geen bestaansmogelijkheid meer had. Daarna was hij verbonden geweest aan het college (dat uitgroeide tot een universiteit) in St. Louis. Zijn mede-missionarissen wensten dat de Missouri-missie aan de in 1832 gestichte Belgische provincie zou worden gehecht (hier toe behoorden ook de Nederlandse Jezuïeten tot 1850). Hiervan kwam niets terecht, maar wel zou de provinciale overste van de Belgische provincie der Jezuïeten de kandidaten voor de Missouri-missie mogen examineren, met andere woorden mogen uitmaken of zij voor de Sociëteit

³⁹⁾ Geciteerd uit Schoeters. Zie noot 40.

⁴⁰⁾ Schoeters, *a.w.*, 215-218. Zie ook Van Hoeck, *t.a.p.*, 48. Over M. Sanders en Chr. Hoecken en alle anderen die uit het Bossche groot-seminarie naar de Verenigde Staten vertrokken zijn (tot 1870) raadplege men Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, II, bijlage XII, 291-305.

Christiaan Hoecken is van de vier Brabanders het meest bekend geworden door zijn werk onder de Indianen. Brief in *De Godsdienstvriend*, 54 (1845), 90-99 en 142-146. Een bericht over zijn dood, overgenomen uit de *Noord-Brabanter*, vindt men in *De Godsdienstvriend*, LXVIII (1852), 101-104.

Een brief uit 1839 verscheen posthuum (1918) in Lelie en De Beer, *Uit het dagboek van een Tilburger*, 98-105. Brief van P. Kroes, oud-student van het groot-seminarie Hoeven, in *De Godsdienstvriend*, XXX (1833), 280-285.

⁴¹⁾ Schoeters, *a.w.*, 220-222. Zie ook Van Hoeck, *t.a.p.*, 48 (waar bij Schoenmakers een verkeerd jaartal staat) en Schutjes, *a.w.*, II, bijlage XII, 297.

geschikt zouden zijn.⁴² Pieter de Smet hielp nog de derde expeditie van De Nef te organiseren (met de theoloogant Hermanus Aelen uit Oosterhout, een Vlaamse theoloogant, een student, twee aanstaande lekebroeders, meer dan vijftig kisten en koffers met onder meer een kloosterbibliotheek, een fysica-kabinet, dertig schilderijen, kleding, benodigdheden voor de eredienst en een groot bedrag aan geld), maar tijdens de zeereis naar Amerika werd hij in Engeland ziek aan land gezet, kwam terug naar België, vroeg en kreeg ontslag uit de Sociëteit en werd enige tijd rector van een zusterklooster. De expeditie ging rechtstreeks naar Missouri.⁴³

Zo ook de vierde tocht, in 1835, waarbij de priesters Bartholomeus Krijnen en Theodorus de Leeuw, beiden Bredanaren, Antonius Eysvogels uit Oss, de theoloogant Henricus van Mierlo uit Soerendonk en drie Vlamingen vertrokken uit Antwerpen.⁴⁴ Het reisverhaal van Bartholomeus Krijnen is in 's-Hertogenbosch uitgegeven.⁴⁵

De Jezuïeten in Missouri besloten om, na verkregen verlof van de federale regering, 'onder de wilden' in de Indian Territory een missie te openen. Er volgde een vijfde expeditie, waaraan geen Nederlanders deelnamen.⁴⁶

In 1837 ging De Smet, intussen weer Jezuïet geworden, terug naar Amerika met onder anderen de studenten Gulielmus Boex uit Eindhoven en Arnold Damen uit Leur en de lekebroeder Adrianus Hendrikx uit Breda. Arnold Damen werd later zo bekend dat er in Chicago nog een avenue en een brug naar hem genoemd zijn.⁴⁷

Met de zevende tocht, in 1839, vertrokken de theologanten Adrianus Hoecken uit Tilburg (broer van Christiaan) en Adrianus van Hulst uit Veldhoven. De seminaries van Den Bosch en Breda hadden juist genoeg bijgedragen om de reiskosten te betalen.⁴⁸

In 1840 was de achtste en laatste expeditie van De Nef (sinds 1832 was er elk jaar één geweest, zoals De Nef aan de Amerikaanse provinciaal

⁴²) Schoeters, *a.w.*, 223-225.

⁴³) *a.w.*, 223-229. Brieven van H. Aelen in *De Godsdienstvriend*, XLIII (1839), 23-27 en L (1843), 276-277.

⁴⁴) *a.w.*, 82. Brief van T. de Leeuw in *De Godsdienstvriend*, XLVII (1841), 34-43.

⁴⁵) Krijnen, *Reisverhaal*.

⁴⁶) Schoeters, *a.w.*, 232.

⁴⁷) *a.w.*, 234, 235. Van Hoeck, *t.a.p.*, 44. Conroy, *Arnold Damen S.J. A Chapter in the Making of Chicago*.

⁴⁸) Schoeters, *a.w.*, 264. Brieven van Adrianus Hoecken in *De Godsdienstvriend*, XLIV (1840), 92-98; XLVI (1841), 228-236; XLIX (1842), 316-321; LXXXVI (1861), 303-308; LXXXIX (1862), 152-155.

had beloofd) en vertrokken uit Noord-Brabant nog de studenten Theodorus van der Does de Willebois uit 's-Hertogenbosch en Abraham Baekers uit Eindhoven, vergezeld van broeder Arnold van den Heuvel uit Oirschot.⁴⁹

De Nef, die in 1844 stierf, zou in totaal geïntermedieerd hebben voor 55 jonge mannen, bestemd voor de Jezuïetenmissie in Amerika. Van hen waren er zeventien oud-leerlingen van zijn onderwijsinstituut in Turnhout, onder wie de genoemde Blox, Damen, de gebroeders Hoecken en Schoenmakers.⁵⁰

Steeds meer moesten de Indianen in het Midden Westen wijken voor de Europese kolonisten. Daarbij trad de regering soms meedogenloos op. Een schrijnend voorbeeld is de deportatie van achthonderd zogenaamd brutale katholieke Potawatomi-Indianen uit het gebied van Indiana en Michigan, waar zij vreedzaam leefden, naar Kansas. Begeleid door dragonders te paard en plaatselijke vrijwilligers, de Amerikaanse vlag voorop, maakten zij de zware tocht. Dertig van hen stierven onderweg; meer dan honderd vluchtten. Het protest van de bisschop bij de federale regering leidde tot de beschuldiging van oppositie tegen regeringsmaatregelen, genomen 'for the benefit of these Indians'. In Kansas werden deze Indianen opgewacht door Christiaan Hoecken die het werk van de Franse missionarissen van vóór 1763 onder hen voortzette.⁵¹

De Indianen van het Verre Westen daarentegen leefden in die tijd nog in vrijheid en zochten steun bij de rooms-katholieke 'Zwartrokken' (al eeuwenlang 'Robes Noires' of 'Black Robes' genoemd) en hun Romeinse 'Groot-opperhoofd' tegen de federale regering, beducht als zij waren voor deze hun onafhankelijkheid bedreigende macht. Van de protestante zendelingen, door die regering gesteund, geholpen met geld van welvarende Amerikaanse geloofsgenoten, wilden zij meestal niets weten, ook al omdat zij goede ervaringen hadden met de Franse missionarissen, door wie zij gedeeltelijk tot de rooms-katholieke godsdienst waren bekeerd. Diezelfde Amerikaanse regering gebruikte echter behalve de zendelingen ook de missionarissen om haar normen aan de Indianen op te leggen en vond hen goede bemiddelaars in de veelvuldige conflicten. Door de

⁴⁹⁾ *a.w.*, 265. Van Hoeck, *t.a.p.*, 48, laat De Willebois al een jaar eerder vertrekken.

⁵⁰⁾ *a.w.*, 282.

⁵¹⁾ Hennesey, *a.w.*, 130-131. In *Uit het Dagboek van een Tilburger*, Cronique, aangetekend door L.D. Lelie en J.B. de Beer en in 1918 uitgegeven door Het Nieuwsblad in Tilburg, 98-105, verhaalt Christiaan Hoecken in een brief aan zijn ouders over zijn werk onder die verbannen Indianen.

missionarissen zelf werd het bekeren van de Indianen, 'de roodkoperen wilden', gekoppeld aan het beschavingswerk. Hieronder werd verstaan het aanleren van de Europese beschaving: van accommodatie aan de Indianenbeschaving was ook bij de rooms-katholieke missionarissen geen sprake. Wel werd hun taal geleerd, zelfs werd in die taal onderwijs gegeven, maar hun gebruiken werden als primitief ervaren en hun oorspronkelijke geloof als bijgeloof.⁵²

Vanaf 1831 kwamen in St. Louis Indianen van het Verre Westen, met het verzoek om priesters te zenden. Het duurde echter tot 1840 voordat Pieter de Smet als eerste een verkenningstocht naar het Rotsgebergte ondernam. Daarna heeft hij nog acht reizen naar het Verre Westen gemaakt, en doopte hij duizenden Indianen van talrijke stammen (die hij in reducties, zoals de Jezuiten in Paraguay hadden, wilde onderbrengen). Dit werk heeft hem waarschijnlijk de meeste voldoening verschaft, maar historisch gezien was zijn grootste verdienste het in een aantal veelgelezen boeken en vele honderden brieven en lezingen op zijn talrijke reizen bekend maken van het leven der Indianen en de betekenis der Amerikaanse missie.⁵³ Voor zijn missiepropaganda is hij negen maal naar Europa teruggekeerd. Door zijn boeiende verhalen zal hij de missionaire geest van velen hebben aangewakkerd.

Na De Smet en De Nef is de grootste promotor van de Amerikaanse missie in Nederland ongetwijfeld geweest Jacques Cuyten, geboren in 1799 te Nuenen, vanaf 1837 president van het groot-seminarie van het apostolische vicariaat, na 1853 bisdom, 's-Hertogenbosch, eerst nog in Nieuw-Herlaer in Halder (St. Michielsgestel), maar vanaf 1839 in 'zijn' nieuwe gebouw in Haaren. Hij doceerde daar vanaf 1825 theologie, werd verschillende malen gevraagd voor een leerstoel aan de universiteit van Leuven, maar kon in het Bossche vicariaat niet gemist worden. Hij

⁵²) Hennesey, *a.w.*, 132.

⁵³) *a.w.*, 133. Voor zijn boeken raadplege men de literatuurlijst. De Smet had een zeer intensief contact met Cuyten, waarvan getuigt een tiental brieven aan Cuyten uit de periode 1854-1872 (Archief bisdom 's-Hertogenbosch, archief van het groot-seminarie Haaren, 186 a, correspondentie Cuyten). Hij heeft Cuyten zeker bezocht vóór zijn vertrek naar Amerika in 1857 (brief van Cuyten aan de Provinciaal van 30 april 1857 in het archief van de Provincia Neerlandica S.J. in Nijmegen). Hoe populair De Smet ook in deze streken was blijkt uit enkele berichten in *De Godsdienstvriend*, LX (1848), 164. In *De Godsdienstvriend* verschenen, al of niet vertaald uit het Frans, vele tientallen brieven van De Smet, onder andere van 1853 tot en met 1863 een serie van 51 brieven, overgenomen uit de *Précis Historiques*. De belangrijkste biografieën over De Smet zijn Chittenden en Richardson, *Life, Letters and Travels of Father Pierre-Jean de Smet* (drie delen) en Laveille, *Le Père de Smet*.

kreeg vele nevenfuncties en eretitels, waarvan die van ere-vicaris-gene-
raal van het bisdom Louisville en later van het aartsbisdom Baltimore
hier genoemd moeten worden. Hij zette de traditie voort van Van Gils en
Van de Ven, voorgangers in het ambt, in het bevorderen van de Ameri-
kaanse missie zoals hierboven geschetst, maar in het aankweken van roe-
pingen voor die missie heeft hij hen verre overtroffen.

Dank zij een bijlage van Schutjes' *Geschiedenis van het Bisdom 's-Her-
togenbosch* is er tot 1872, het verschijningsjaar van dit werk, een nauw-
keurige lijst gepubliceerd van 'seminaristen, die naar de uitlandsche mis-
siën zijn vertrokken', met bijzonderheden zoals plaats en jaar van ge-
boorte en wanneer en waarheen zij zijn vertrokken.⁵⁴ Hierin vindt men
de volgende Noordbrabantse missionarissen die vanuit het groot-semina-
rie te Haaren na de expedities van De Nef, dat wil zeggen na 1840, naar
de Jezuïeten in Missouri zijn gegaan (achter de naam het jaar van ver-
trek):

Tabel 2: *Vanuit het groot-seminarie Haaren naar de Jezuïeten in Missouri vertrokkenen*

Naam	Jaar	Priester/Theolog.	Geb.plaats	Jaar
A. Levisse	1841	theologant	Den Bosch	1822
J. van Zeeland	1853	idem	Geldrop	1831
C. van Zeeland	1856	idem	idem	1834
J. van Goch	idem	priester	Den Bosch	1834
H. Baselmans	1860	idem	Meerveldhoven	1836
W. Boex	1862	idem	Eindhoven	1835
M. van Agt	1865	theologant	idem	1844
M. Aarts	1867	priester	St. Oedenrode	1841
J. Driessen	idem	idem	Someren	1841
A. van der Eerden	idem	idem	Boxtel	1842
W. van der Heijden	idem	idem	Vught	1842
A. Sweere	idem	idem	Zevenbergen	1841
H. Bronsgeest	1868	idem	Den Haag	1842
			(ouders in Tilburg)	
V. van der Putten	idem	idem	Dennenburg	1845
P. van den Bergh	1869	idem	Veghel	1839
A. van der Heijden	1870	idem	Vlijmen	1846
F. Heuvelmans	idem	idem	Vught	1846

Vervolgens vermeldt F. van Hoeck nog als uit Noord-Brabant afkomstige Jezuïeten, die hierboven niet zijn genoemd en in Missouri zijn ingetreden (na 1840):

⁵⁴) Schutjes, *a.w.*, II, 291-305.

Tabel 3: Overige uit Noord-Brabant naar Jezuïeten in Missouri vertrokken⁵⁵

Naam	Jaar	Priester/Broeder	Geb.plaats	Jaar
C. Smarius	1841	priester	Tilburg	1823
A. van den Heuvel	1846	idem	Oirschot	1826
D. Swagemakers	1848	idem	Tilburg	1828
F. de Kock	1855	broeder	Halsteren	1827
J. Panken	1857	priester	Duizel	1832
C. Otten	1861	broeder	Ginneken	1835
P. Koopmans	1867	priester	Etten	1830
J. van Leent	1872	idem	Geldrop	1839
H. Wolters	1874	idem	Rosmalen	1852
W. van der Hagen	1876	idem	Lith	1843
A. van der Velden	1882	idem	Woensel	1848
M. Bronsgeest	1883	idem	Tilburg	1857
J. van der Pol	1887	idem	Oosterhout	1862

Het kwantitatieve aandeel van Noord-Brabant in de Jezuïetenmissie in Noord-Amerika kan nu voor de gehele periode van 1827 tot en met 1887 gesteld worden op 50 personen, van wie 4 broeders. Op de inbreng vanuit Nederland van 65 in totaal is dit 77%. Verreweg de grootste bijdrage leverde het groot-seminarie van het vicariaat, later bisdom 's-Hertogenbosch.⁵⁶

Voor het kwalitatieve aandeel, de werkzaamheden van de missionarissen, volgt hier een samenvatting van een gedrukte brief van Pieter de Smet uit 1862, de tijd van de Burgeroorlog:⁵⁷

”Mij nu alleen bepalende tot de Societeit van Jesus in Missouri, aar-

⁵⁵) Van Hoeck, *t.a.p.*, 48-49. Op grond van aantekeningen van Van Hoeck (Archief Prov. Neerl. S.J.) en vermeldingen bij A. van den Eerenbeemt, *a.w.*, bijlage VIII, 181-257 is deze lijst enigszins gecorrigeerd en aangevuld. P.C. Koopmans en J.B. van der Pol komen voor in de lijst van oud-studenten van het groot-seminarie Hoeven. W. van der Hagen was oud-student van Haaren en professor aan het klein-seminarie in St. Michielsgestel.

⁵⁶) Nog enkelen meer kwamen van dat seminarie, maar zijn niet meegeteld omdat zij afkomstig waren uit het Gelderse deel van het vicariaat/bisdom 's-Hertogenbosch, namelijk C.W. Walters uit Wyler bij Groesbeek (geb. 1807, vertrokken 1833) en J. van Krevel uit Hurwenen (geb. 1846, vertrokken 1866). Van Hoeck noemt in zijn artikel, *t.a.p.*, 47, een aantal van 63, maar in zijn lijst op het eind van dat artikel, op 48 en 49, zijn het er 65. Deze lijst begint echter in 1826 en noemt niet broeder Rieselman, noch de in Amerika uitgetreden Havermans. Van de andere kant komt wel in de lijst voor J. Meuffels uit Susteren die volgens A. van den Eerenbeemt, *a.w.*, 228, in 1874 naar Brits Honduras ging.

⁵⁷) De Smet, Onze Nederlandsche Missionarissen in Missouri, in *Kerkelijke Courant K.N.S.*, 311, 1-7.

zel ik niet te verklaren, dat wij het welslagen onzer pogingen in dit gedeelte van het uitgestrekt Amerika, inzonderheid mede te danken hebben aan de seminariën van Noord-Brabant en Holland. Ziet eens hoe voortreffelijke medearbeiders zij ons hebben opgeleverd.”

En dan prijst De Smet de al overleden Christiaan Hoecken, vooral voor zijn werk onder de Indianenstam der Potawatomes. Ook diens broer, Adrianus Hoecken, voor zijn arbeid onder de stammen der Plathoofden, Kalispels, Koetenezen en Elzenharten in het Rotsgebergte.

”In de onmetelijke vlakten van Missouri volgde hij de Zwartvoeters, en op dezen oogenblik wijdt hij zijnen ijver aan het zielenheil der Osagen, aan de boorden van den Niosho, die zich in den Arkansas uitstort.”

Onder de Osagen werkte eveneens Joannes Schoenmakers, die zorgde dat er een bloeiende jongensschool kwam en dat de Zusters van Loretto uit Kentucky een meisjesschool voor hen stichtten. Hij voorzag tevens in de geestelijke behoeften der blanke kolonisten. Hij werd daarbij vijf jaar geassisteerd door Jacobus van Goch, die daarna Arnold Damen in Chicago bij ging staan.

De al in 1833 overleden Joannes van Lommel wordt door De Smet geprezen als een uitmuntende predikant en een uitstekende catecheet en de eveneens jonggestorven Bartholomeus Krijnen en Cornelius Walters worden nog herdacht als voorbeeldige werkers zowel in de colleges als op de missieposten. De Smet schrijft verder:

”Aan onze universiteit te St. Louis, en in onze collegies te Bardstown in Kentucky, en te Cincinnati in Ohio, worden onderscheidene belangrijke bedieningen door verschillende Hollandsche Paters en Scholastieken met gelukkig gevolg waargenomen.”

In dit verband worden genoemd Daniel Swagemakers, vice-rector der universiteit in St. Louis, docent in de botanie, geologie en natuurlijke historie; Theodorus de Leeuw, mede bekend om zijn retraits; Antonius Levisse, na zijn leraarschap werkzaam in de St. Franciscus Xaveriusparochie in Cincinnati. Ook Adrianus van Hulst bediende een kerk, niet ver van St. Louis, waar hij in het kerkelijk verenigingsleven zeer actief was. Arnold Damen had zich duidelijk onderscheiden in het maken van bekeerlingen. Als pastoor van de parochie van de H. Familie in Chicago werd hij nog steeds uitgenodigd tot het houden van retraits en volksmissies. Ook wist hij veel godsdienstige verenigingen te stichten. Tenslotte nog een wat langer citaat uit De Smet's verslag:

”De eerw. Pater Smarius, van Tilburg, die een bijzonder talent voor de talen bezit, gaf in onderscheidene collegies, alsmede aan de uni-

versiteit, onder veel toejuichingen lessen in de welsprekendheid. Na het vertrek van P. Damen heeft hij diens plaats ingenomen te St. Louis. Ik durf gerust verklaren, dat P. Smarius eene eerste plaats bekleedt onder de beste redenaars van Amerika. In de controvers is hij vooral uitstekend. Veeltijds zijn de kerken niet in staat de toegestroomde menigte, zoo van Protestanten als Katholieken, te bevatten. Tot dusverre zijn alle controvers-preken van Pater Smarius openbaar gemaakt in een protestantsch nieuwspapier. De uitgever deed goede zaken met zijne speculatie. Zijn blad wordt gevraagd van het eene einde van het land tot het andere, en men vindt het in alle hôtels, op stoombooten en spoorwegen. De burgeroorlog heeft de zucht tot controvers, voor zijne uitbarsting hier zoo levendig, intuschen veel verminderd. Ook bepaalt zich de werkzaamheid van P. Smarius voorshands meestal tot het geven van missiën en retraites in steden en dorpen. Sedert Augustus werkt hij gezamenlijk met P. van Goch.

De eerw. Pater van Mierlo, uit de diocees van 's-Hertogenbosch, werkt met ijver en goeden uitslag onder de Westphalingen die zich in Missouri hebben neergezet. Hij werd opvolger van P. Antonius Eysvogel, van Oss geboortig, die na 22 jaren arbeidens, door een heiligen dood de kroon opzette aan een verdienstelijk en voorbeeldig leven.

De eerw. P. Panken, uit de omstreken van Eindhoven, is kortelings Priester gewijd. Hij is een uitmuntende Religieus, en geeft thans onderderrigt aan onze jonge scholastieken.

Nog bevinden zich onder ons twee scholastieken, insgelijks uit de nabuurschap van Eindhoven, met name van Zeeland."

Uit dit verslag blijkt duidelijk de gevarieerdheid van het werk der missionarissen. Zij legden zich toe op bekering der Indianen, zwarten en protestanten, op parochiewerk, retraites en volksmissies, op onderwijs en opleiding van goed-katholieke leken en religieuzen. In velerlei opzicht deden zij pionierswerk.

Van enkele Noordbrabantse Jezuïeten zijn later biografieën geschreven, verantwoord, maar vallend onder de rubriek 'stichtelijke lectuur'.⁵⁸

In kranten en tijdschriften werden de katholieken van reilen en zeilen der missionarissen goed op de hoogte gehouden. Gedeeltelijk was de verslaggeving bedoeld om de interesse in het missiewerk aan te wakkeren en

⁵⁸) Conroy over Arnold Damen, *a.w.* Van Hoeck, *De Manke Zwartrok Een Noord-Brabantse missionaris onder de Indianen. Levensschets van den E.P. Aloysius van der Velden S.J.*

ondersteuning te verkrijgen, vooral in de vorm van giften en roepingen. Zij paste echter goed in de algemene sfeer van rooms-katholiek leven in Nederland.

In 1886 eindigde de emigratie van Jezuïeten uit Nederland naar Amerika. De Nederlandse provincie der Sociëteit had steeds meer andere missiegebieden opgedragen gekregen en de Amerikaanse kerk kon zich zelf redelijk redden, al waren vooral voor de missie onder de niet-blanken nog Europese priesters welkom.

§ 5. *De Dominicanen*

De verschillende groepen van priester-missionarissen apart behandelend, enigszins in tijdsvolgorde, is nu de beurt aan de Predikheren of Dominicanen. De banden van de Amerikaanse Dominicanen met de Nederlanden dateren van de achttiende eeuw.

De behoefte aan scholing van priesters voor de Britse eilanden en koloniën, een missiegebied dat ressorteerde onder de nuntius in Brussel, veroorzaakte, dat in de toenmalige Oostenrijkse Zuidelijke Nederlanden meerdere Engelstalige colleges waren. Eén ervan was het Dominicaanse college van het Heilig Kruis te Bornhem bij Antwerpen, in 1658 door de Engelse Dominicaan Philip Thomas Howard gesticht. Na de opheffing van de Jezuïetenorde in 1774 gingen jongemannen van katholieken huize in Maryland naar dat college, onder anderen John Ceslas Fenwick (1759-1815) en zijn neef Edward Dominic Fenwick (1762-1832). De laatste keerde in 1804 terug in Amerika en werd in 1806 door John Carroll naar Kentucky gezonden, waar hij in datzelfde jaar de Dominicanenprovincie van St. Joseph stichtte met een priorij van St. Rose te Springfield. Twaalf jaar later stichtte hij een priorij in Somerset (Ohio). Daarmee waren de Dominicanen in de Verenigde Staten gevestigd en kregen zij een groot missiegebied toegewezen.⁵⁹

Het is dan ook niet vreemd dat in *De Godsdienstvriend* een verslag over de missie van Edward Fenwick (in 1821 de eerste bisschop van Cincinnati in Ohio geworden) en zijn bezoek aan Rome, Frankrijk en Vlaanderen (onder andere het klooster te Bornhem) met een oproep voor hulp aan de missie werd afgedrukt (1824).⁶⁰ De hoofdpersoon van het volgende hoofdstuk van deze studie, de Dominicaan Theodorus Johannes van

⁵⁹) Lucas, De reize naar Noord-Amerika van Theodorus J. van den Broek O.P., in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 41 (1956), 97, 98.

⁶⁰) *De Godsdienstvriend*, XII (1824), 147-152.

den Broek, toen nog pastoor van de St. Dominicusparochie in Alkmaar, zal deze oproep ongetwijfeld hebben gelezen. De eerste Nederlandse Dominicaan echter die naar Noord-Amerika ging was niet Van den Broek, maar de Vlaming Johannes Baptista de Raijmaecker, die al in 1822 in Kentucky zijn geloften aflegde maar later om gezondheidsredenen uit Kentucky naar Nederland terugkeerde en vele activiteiten ontplooipte om de reis van Van den Broek en de zijnen in 1832 te laten slagen. Zo werden gelden verzameld om in Noord-Amerika vanuit Nederland een noviciaat en missiehuis te stichten, nadat het oprichten daarvan in Gent, het oorspronkelijke plan, niet was doorgegaan.⁶¹ Tegelijk met Van den Broek vertrok de voormalige pastoor van de Dominicanenkerk in Tiel, de Vlaming Adrianus van de Weijer (1832). In 1851 gingen de Dominicaar Jacobus Aerden uit Wouw en de schoenmakersgezel Franciscus de Kock uit dezelfde streek (de laatste als lekebroeder) naar het bisdom Vancouver. Daar werd De Kock Jezuïet. Waarschijnlijk is Aerden geen Dominicaan gebleven.

Meer Nederlandse Dominicanen zijn waarschijnlijk niet naar Noord-Amerika vertrokken, ondanks verzoeken van Van den Broek die plannen heeft gehad voor de stichting van zowel een Dominicanenklooster als een Dominicanessenklooster.⁶²

Vergeleken met die der Jezuïeten lijkt de inbreng van de Nederlandse Dominicanen aan de Noord-Amerikaanse missie zeer gering. De bijdrage van Van den Broek aan de landverhuizing der Oostbrabanders overtrof echter die van alle andere missionarissen tezamen. Daarover gaat het volgende hoofdstuk, maar het is hier de plaats om de relatie van de Dominicanen met Uden en omgeving, het centrum der Oostbrabantse landverhuizing in 1848 en later, kort te behandelen, omdat het een der verklaringen kan zijn voor de weerklink die Van den Broek's oproep in 1847 en 1848 in die streek heeft gekregen.

Na de inname van 's-Hertogenbosch en de verovering van de Meierij door de Staatse troepen in 1629 werd de uitoefening van de rooms-katholieke godsdienst in dat gebied onderdrukt, maar bleef zij toch bestaan door de weerbaarheid van priesters en kerkvolk. Er waren bij alle overheidsdwang enkele gelukkige omstandigheden. Een daarvan was het be-

⁶¹⁾ Meijer, *Gedenkboek van de Dominicanen in Nederland*, 51-52.

⁶²⁾ Van den Broek, zowel in brief (1840) aan de Nederlandse overste der Dominicanen, Arnold Raken (Meijer, *a.w.*, bijlage XIII, 541-544) als in circulaire (1848) (Meijer, *a.w.*, bijlage XIV, 544-547). Aerden schreef enkele reisbrieven in *De Godsdienstvriend*, LXVIII (1852), 190-197.

staan van enclaves waar die godsdienstuitoefening wel was toegestaan, omdat het gezag van de Republiek er niet gold, onder andere in het graafschap Megen en de heerlijkheid Ravenstein. Priesters en kloosterlingen zochten er hun toevlucht en de gelovigen uit de gebieden waar de kerkgang verboden was, maakten gebruik van de zogenaamde grenskapellen in de enclaves. Daar bestond dientengevolge een bloeiend kerkelijk leven. Het graafschap Megen en de heerlijkheid Ravenstein ressorteerden tot 1831 onder de bisschop van Luik, die plaatsvervangers aanstelde in de kerkelijke districten Ravenstein en Megen. In 1831 kregen Ravenstein en Megen een afzonderlijke apostolisch vicaris, die in 1840 ook apostolisch vicaris werd van het vicariaat Grave.

Dit laatste bestond uit drie vroegere heerlijkheden: het land van Grave, de heerlijkheid Cuijk en de baronie van Boxmeer, waar de Republiek meer te zeggen had gehad en de kerk in die tijd niet vrij was, en die kerkelijk vielen onder de bisschop van Roermond tot 1801, toen zij werden verenigd, eveneens onder de bisschop van Luik, in het district Grave.

Beide mini-vicariaten Megen-Ravenstein en Grave) werden in 1842 door een personele unie met het apostolisch vicariaat 's-Hertogenbosch verbonden.

Intussen waren deze gebieden politiek gezien sinds het ontstaan van de Bataafse Republiek (1795) geen enclaves meer en golden de suppressiebepalingen van het bestuur in de tijd van de inlijving bij Frankrijk en van koning Willem I er onverkort: er mochten geen nieuwe leden in de kloosters worden aangenomen, zodat bijvoorbeeld de orde der Kruisheeren, al enige tijd alleen nog gevestigd in oostelijk Noord-Brabant (St. Agatha te Cuijk en Uden), bijna uitgestorven raakte.

Maar er was wel voor de opleiding van geestelijken in Megen-Ravenstein en Grave een (zeer kleine) 'Hogeschool', eerst te Huisseling en vanaf 1823 te Uden. De priesterstudenten aan dit instituut werden zelfs in 1831 vrijgesteld van militaire dienstplicht. Nadat al eerder postulanten en fraters der Dominicanen in Uden hadden gestudeerd, werd door de orde in 1837 een herenhuis aldaar ingericht als noviciaat, al mocht het wegens de bepalingen van de regering niet die naam hebben. De suppressiebepalingen vervielen echter direct na de troonsbestijging van Willem II. Ook mochten de regulieren toen weer in het openbaar hun habijt dragen en, wat belangrijker was, er werd gesproken over invoering van het concordaat van 1827, waardoor er weer een kerkelijke hiërarchie zou worden ingesteld.

In de tengevolge der veranderingen onder de rooms-katholieken ontstane euforie (de protestante reactie bleef niet uit) kreeg Uden in april

1841 bezoek van de Amerikaanse Dominicaan Richard P. Miles, bisschop van Nashville (Tennessee), die zijn medebroeders kwam bezoeken (en waarschijnlijk missionarissen onder hen werven) en met spontane feestelijkheid in Uden en omgeving (hij consacreerde ook de kerk te Schaijk) werd ingehaald.

Ondanks verzet van enkelen, onder wie de conservatieve overste der Dominicanen, Arnold Raken, tot in Rome toe, werden de afzonderlijke vicariaten Megen-Ravenstein en Grave en dus ook de 'Hogeschool' definitief opgeheven (1842) en verdwenen het noviciaat en de opleiding der Dominicanen, die eerst nog met de Kruisheren de schoolbanken hadden gedeeld, in 1846 naar Nijmegen en in 1852 naar Langenboom in Escharen bij Grave.⁶³

Samenvattend kan men nu stellen:

1. Oost-Brabant had een andere kerkelijke geschiedenis meegemaakt dan de rest van de provincie: er was na 1629 in een gedeelte van Oost-Brabant een zich duidelijk manifesterende kerk met een zekere vrijheid blijven bestaan en dit had geleid tot een conglomeraat van kloosters en andere kerkelijke instellingen, zoals Latijnse scholen;
2. er was een nauwe band tussen de bevolking en de clerus;
3. de Dominicanen waren in Oost-Brabant geen onbekenden;
4. gedurende een aantal jaren waren er nauwe betrekkingen tussen de Dominicanen en de Kruisheren in Uden.

Deze vier draden passen goed in het weefsel dat deze studie tracht te reconstrueren en dat in de volgende hoofdstukken zichtbaar wordt.

§ 6. *Nog een eenzame Franciscan*

Het is nodig even stil te staan bij een metgezel van Van den Broek en zijn groep landverhuizers in 1848: Adrianus Dominicus Godthardt van de orde der Franciscanen (kloosternaam: Pacificus Maria; in de Verenigde Staten ook bekend als Pacificus d'Arlem). Zowel Van Hinte als Lucas behandelen hem kort en onnauwkeurig. Van Hinte noemt hem nog minder bekend dan Van den Broek.⁶⁴ Lucas laat 'Father Godhart' uit Uden komen, geeft hem het leiderschap van een groep Brabanders die met de 'Libra' arriveerden en later in de buurt van Little Chute Franciscus

⁶³) Meijer, *a.w.*, 51-73 en 92. Over het bezoek van bisschop Miles aan Uden en Schaijk vindt men een verslag in *De Godsdienstvriend*, XLVI (1841), 302-310.

⁶⁴) Van Hinte, *Nederlanders in Amerika*, 320.

Bosch, het latere Hollandtown (Wisconsin) stichtten.⁶⁵ Lucas ontleende zijn informatie voornamelijk aan door hem gepubliceerde herinneringen van Jan Verboort en Adriaan Verwijst.⁶⁶

In een boekje, uitgekomen bij gelegenheid van de viering van het honderdjarig bestaan van de parochie in Hollandtown (1848-1948), met als eerste hoofdstuk een door een 'pionier' verhaalde geschiedenis van de kolonie (voor een groot deel meer legende dan historie), volgt in hoofdstuk twee een overzicht van de pastoors, te beginnen met 'Godthert', daar ten onrechte een Capucijn genoemd, die maar twee jaar bleef in Hollandtown, toen nog Franciscus Bosch geheten. Hij was in die tijd ook nog pastoor geweest van de St. John parochie in Green Bay.⁶⁷

Is het moeilijk na te gaan waarom Godthardt Franciscus Bosch verliet (in *De Godsdienstvriend* werd gerept van een "hoogst betreurenswaardige omstandigheid" en "een huurling" die zijn plaats verliet⁶⁸) en hoe het daarna met hem ging, over zijn verleden is meer bekend. Van den Eerenbeemt vernoemt hem en vertelt enkele feiten, maar vraagt zich af of het dezelfde Godthardt is die eerst naar Nederlands Oost-Indië ging en toen naar Amerika.⁶⁹ Deze vraag is positief te beantwoorden en het is mogelijk gebleken veel meer over hem te weten te komen, zodat het volgende beeld ontstaat.

Adrianus Dominicus Godthardt is in 1811 op 12 juli gedoopt in Haarlem in de R.K. Statie van St. Joseph (Begijnenhof) als vierde kind van Ferdinand Dominicus en Catharina la Tour. In 1829 trad hij in bij de Franciscanen, doch vanwege de suppressie niet in Nederland, maar in Urbino (de Marken) in Italië. Zijn kloosternaam werd Pacificus Maria. In 1832 kon hij naar Nederland terugkeren en daar verder studeren. Van 1839-1842 was hij assistent ('socius') aan de kerk van St Franciscus van Assisië ('Het Boompje' of 'De Boom', een voormalige schuilkerk tussen Kalverstraat en Rokin) in Amsterdam.

Via de internuntius in Brussel en zonder toestemming van zijn provinciaal kreeg hij van de 'Congregatio de Propaganda Fide' een missieopdracht in Nederlands Oost-Indië. In die tijd moest het Departement van Koloniën daarmee instemmen en de missionaris in functie aanstellen en

⁶⁵) Lucas, *Netherlanders in America*, 218-221.

⁶⁶) Lucas, *Dutch Immigrant Memoirs and Related Writings*, II, 145-151 en 174-187.

⁶⁷) *Souvenir Book Commemorating the Centennial Jubilee of the Establishment of Saint Francis Parish, Hollandtown, Wisconsin 1848-1849*, 14.

⁶⁸) *De Godsdienstvriend*, LXIV (1850), 49.

⁶⁹) A. van den Eerenbeemt, *a.w.*, 207.

bezoldigen. Zo werd hij benoemd tot pastoor 3e klas in Soerabaja, gelijkstaande met een kapelaan in Nederland. Hij kreeg wegens bezuiniging geen subsidie van het departement op de reiskosten. Een rijke wel-doenster en de internuntius zorgden voor het nodige reisgeld en eind oktober 1842 arriveerde hij in Batavia.

Vanuit Weltevreden stuurde hij meteen na aankomst een uitvoerig verzoek naar het generalaat der Franciscanen in Rome om allerlei volmachten en rechten te verkrijgen in de hoedanigheid van overste van de Franciscanenorde in het gebied tussen Kaapstad en Australië. Antwoord op dit verzoek heeft hij waarschijnlijk nooit ontvangen. Na enkele maanden in Soerabaja gewerkt te hebben ontstonden er grote moeilijkheden met zijn pastoor, die zich dan ook weinig voorbeeldig gedroeg. In die tijd waren er behalve Godthardt slechts zes missionarissen in Nederlands Oost-Indië, allen wereldheren, van wie er later drie gesuspendeerd zijn. Dit leidde tot 'de zaak Grooff', waardoor de verwijten en aanklachten van Godthardt bij latere historici meer aandacht kregen dan anders het geval zou geweest zijn.⁷⁰

Toen aan Godthardt's herhaald verzoek aan de kerkelijke gezagsdrager in Nederlands Oost-Indië, de vice-prefect in Batavia, om overplaatsing naar de Molukken, niet werd voldaan, vroeg hij hem verlof om naar Nederland terug te keren. Het burgerlijk bestuur had geen bezwaar. De vice-prefect bleef weigeren en dreigde met ontheffing uit zijn priesterlijke functies (suspensie), met welk wapen deze vice-prefect ook in andere gevallen nogal gauw dreigde. Godthardt ging echter toch, zonder toestemming, maar niet naar het vaderland, doch naar België, om in afwachting van de reactie van de 'Congregatio de Propaganda Fide' op zijn uitvoerige beschrijving van de wantoestanden der missie in Oost-Indië als het ware onder te duiken. Of de 'Propaganda' hem geantwoord heeft is niet bekend, maar wel heeft Godthardt nog in 1845 in de zaak van zijn vroegere pastoor moeten getuigen bij de internuntius.⁷¹ In de periode 1844-1846 was Godthardt weer assistent, nu aan de Franciscanenmarkt van de H.H. Antonius en Lodewijk in 's-Gravenhage.⁷²

⁷⁰⁾ Van der Velden, *De Roomsche-Katholieke Missie in Nederlandsch Oost-Indië*, 95-98 en Kleyntjens, Mgr. Grooff, Apostolisch-Vicaris van Batavia, in *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, XLVII (1931) 384, 385, 393 en 395 noot en XLIX (1932), Bijlagen IX en X, 5-6 (brieven van Godthardt).

⁷¹⁾ De uitvoerigste informatie en publikatie van Godthardt's brieven die in Rome zijn teruggevonden, vindt men in het tijdschrift der Nederlandse Franciscanen, *Neerlandia Seraphica*, jrg. 1933, 622-624 en jrg. 1934, 38-48.

⁷²⁾ Mededeling archivaris Provinciaal Archief Minderbroeders Nederland in Utrecht.

Door het recentelijk ontdekken van wat men zou kunnen noemen 'de verzameling Godthardt', een reeks manuscripten en gedrukte curiosa, gevonden in de bibliotheek van de 'St. Bonaventure University' in St. Bonaventure (bij het Eriemeer in de staat New York), waaronder een reisbeschrijving, is over Godthardt en zijn rol bij de vestiging van rooms-katholieke kolonisten in Wisconsin veel meer bekend geworden. In het volgende hoofdstuk zal daarover verslag worden gedaan.

Na twee jaren heeft hij Hollandtown, door hemzelf het Bosch of Franciscusdorp of Bissettlement genoemd, verlaten, en in 1851 was hij missionaris in Winnebago (Wisconsin). Zeker heeft hij tijdelijk vertoefd in het genoemde St. Bonaventure, en vandaar is hij met medebroeders gaan missioneren in Texas.⁷³ Een (voorlopig?) laatste levensteken van Godthardt is een brief aan het generalaat van de Franciscanen in Rome, geschreven in 1866 vanuit Pulaski (Illinois), waarin hij verzoekt in de Provincia Westphalia van de Franciscanen in Amerika te worden opgenomen, hetgeen waarschijnlijk niet gebeurd is, want hij komt in de lijsten van de genoemde provincie niet voor. Door het generalaat in Rome werd hem geantwoord zich eerst tot zijn Nederlandse overste te wenden (die hem echter niet meer als provinciegenoot erkende).

Er blijven nog raadsels over, maar het lijkt duidelijk dat deze monnik met al zijn geloofsijver, inzet en goede bedoelingen, ongeschikt was voor het kloosterleven, zoals hij in zijn gedrag demonstreerde en op latere leeftijd ook zelf erkende.⁷⁴ Als leider van een groepje pionierende Noordbrabanders, die een woudkolonie stichtten, heeft hij ongetwijfeld zijn verdiensten gehad, doordat hij niet alleen hun zorgen enkele jaren deelde, maar ook de mogelijkheden schiep het vertrouwde geloofsleven te continueren.

§ 7. *Capucijnen die veelal wereldheren werden*

De eerste priester die, na een periode waarin Gerardus van den Heuvel en de Kruisheren de geestelijke verzorging waarnamen, weer vast aan de

⁷³) Mededeling van Paul J. Spaeth, 'rare books librarian' van de Friedsam Memorial Library van de St. Bonaventure University, St. Bonaventure, N.Y.

⁷⁴) 'De verzameling Godthardt' bevindt zich in de Friedsam Memorial Library van de St. Bonaventure Library, St. Bonaventure, N.Y. Zij omvat zes manuscripten, waaronder een zogenaamd Missieboek van 1842-1852, met o.a. de Reisbeschrijving, behelzende een verslag van de reis met de kolonisten in Amerika en de eerste twee jaren daarna. Voor de beoordeling van Godthardt, gebaseerd op zijn correspondentie, zij verwezen naar *Neerlandia Seraphica*, jrg. 1933, 622-624 en jrg. 1934, 38-48.

kerk van Hollandtown was verbonden, van 1857 tot 1860, was de gewezen Capucijn Egbertus Spierings uit Uden.

De Nederlandse Capucijnen hadden geen missie in Noord-Amerika, waar de orde pas in 1856 (officieel 1858) door een tweetal Zwitserse wereldheren werd gevestigd (hetgeen niet wil zeggen dat er daarvoor geen Capucijnen werkzaam waren). Het Amerikaanse moederhuis kwam in Mount Calvary, niet ver van Fond du Lac en in het bisdom Green Bay gelegen.

De aanleiding om naar Amerika te vertrekken was voor Spierings waarschijnlijk de werfkracht van een der Zwitsers, later genoemd pater Franciscus Haas van Metzerlen, in 1857.⁷⁵ Verder moet men bedenken dat een aantal belangrijke Capucijnenvestigingen, zoals de kloosters in Velp bij Grave en in Handel, midden in het concentratiegebied der Brabantse landverhuizers waren gelegen, de Capucijnen nauwe betrekkingen met de bevolking onderhielden en al honderden landverhuizers daarvandaan waren vertrokken, ook familieleden van de hier genoemde Capucijnen.

Egbertus Spierings was in 1827 in Uden uit Udense ouders geboren. In 1850 werd hij als Capucijn tot priester gewijd.⁷⁶ Hij zorgde in Hollandtown voor uitbreiding van de 'blokkerk'. Van 1860-1865 was hij pastoor in Little Chute en begon hij aldaar met het bouwen van een definitieve kerk. Door de armoede van de parochianen was het werk bij zijn vertrek (om gezondheidsredenen) nog niet voltooid. Hij stierf als pastoor van Oconto (Wisconsin) in 1868.⁷⁷

In Hollandtown werd Spierings opgevolgd door Mauritius Hens, geboren in 1831 in Turnhout, een Vlaming dus, maar wel oud-kloosterling van Velp bij Grave. Hij was slechts korte tijd pastoor, in Hollandtown en in andere plaatsen, en aanvaardde in 1871 weer het kloosterleven, in Mount Calvary, waar hij zeer gezien was. Hij overleed in 1881.⁷⁸

Hoewel in Little Chute Spierings niet werd opgevolgd door een Capucijn (maar door de uit Uden afkomstige, in 1853 op 21 jarige leeftijd met zijn familie in Amerika gearriveerde en daar opgeleide wereldheer Antonius Verberk), werden nog twee Capucijnen pastoor in Little Chute: Marianus de Wilt of Elzearius van Uden (de Capucijnen plachten een

⁷⁵) Bittle, *A Romance of Lady Poverty. The History of the Province of St. Joseph of the Capuchin Order in the United States*, 30-31.

⁷⁶) Hildebrand, *Ons Roemrijk Verleden*, in *Uni Trinoque*, V (1936-1939), 109.

⁷⁷) *Souvenir Book Hollandtown*, 14-15; *Centennial of St. John Congregation Little Chute*, 29; Hildebrand, *t.a.p.*, 127-128.

⁷⁸) Hildebrand, *t.a.p.*, 129; Bittle, *a.w.*, 278-279.

kloosternaam aan te nemen met als achternaam de plaats van afkomst) en Justinus de Louw of Cajetanus van Geldrop, respectievelijk 1869-1874 en 1879-1881.

De Wilt, geboren in 1827, docent aan het groot-seminarie der Capucijnen in Handel, vertrok in 1868. Na verschillende pastoratien stierf hij in 1907 in Wrightstown in het bisdom Green Bay, waar hij ruim dertig jaar succesvol had gewerkt, temidden van zijn voor een groot deel Nederlandse parochianen.⁷⁹

De Louw, geboren in 1839, werd tot Amerika aangetrokken door een bezoek van de bisschop van Savannah (Georgia) aan Antwerpen in 1870. In 1871 werd hij aanvaard door de bisschop van Green Bay en geseculariseerd (uit de orde ontslagen). Hij werkte in verschillende parochies in dat bisdom. Van 1881 tot zijn dood in 1901 in Hollandtown, waar hij een nieuwe kerk bouwde, nadat de vorige door brand was verwoest.⁸⁰

Joannes de Goey (Bonaventura van Grave), geboren in 1824, ging in 1860 naar Ierland en kwam in 1863 in Amerika, waar hij een aantal pastoratien vervulde. Zo ook dat van Hollandtown, waar hij een kerk en een school bouwde (1865-1870).⁸¹

Behalve de vijf bovengenoemden, die in Little Chute of Hollandtown werkzaam waren, zijn er nog vier Capucijnen uit de Belgisch-Nederlandse provincie der orde (pas in 1882 kwamen twee aparte provincies) naar Amerika vertrokken, van wie tenminste drie in het bisdom Green Bay werkzaam geweest zijn.

De eerste is Augustinus Spierings, de in 1828 geboren broer van Egbertus, die nogal veel moeilijkheden met de orde had, maar zichzelf met enig recht als Nederlandse Capucijn bleef beschouwen. Hij vertrok in 1859 naar Wisconsin en stichtte daar een parochie in Freedom, waar de meeste parochianen Nederlanders waren, ging, toen zijn broer als pastoor aldaar gestorven was, korte tijd naar Oconto, maar daarna trok hij naar Cleveland (Ohio) en Fort Lee (N.J.), waar hij zeven jaar werkte. In een andere parochie in dat bisdom Newark (N.J.), na 1881 behorende tot het nieuwe bisdom Trenton (N.J.), kreeg hij echter grote problemen met zijn parochianen, voornamelijk Ieren, en met zijn nieuwe bisschop. Waarschijnlijk vertrok hij daarom in 1882 naar Europa. Weer terug begon voor hem een ware lijdensweg omdat zijn Nederlandse ordegenoten

⁷⁹⁾ Hildebrand, *t.a.p.*, 113-114, 128-129; *Centennial St. John Congregation Little Chute*, 33.

⁸⁰⁾ Hildebrand, *t.a.p.*, 115-116, 127; *Souvenir Book Hollandtown*, 15.

⁸¹⁾ Hildebrand, *t.a.p.*, 111-112, 128; *Souvenir Book Hollandtown*, 15.

hem als geseculariseerd beschouwden, terwijl hij ook niet in zijn parochie kon blijven. Kerkrechtelijke processen brachten geen oplossing en in 1892 stierf de toch verdienstelijke pastor in een Antwerps Capucijnenklooster.⁸²

Philippus Neri van Steenwijk, geboren in 1828 in Rotterdam, was volgens de bronnen een zeer labiele figuur (Hildebrand noemt hem "een ongelukkige zenuwlijder, stellig slechts gedeeltelijk verantwoordelijk voor zijn daden"). Bij zijn moeilijkheden met de orde vond hij geen enkele bisschop bereid hem op te nemen. Ten einde raad stuurde men hem naar Amerika (1862). Waar hij gebleven is en wat hij gedaan heeft is niet bekend. Hij komt niet voor in de *Official Directory of the American Clergy*. In 1874 moet hij nog in Amerika geleefd hebben.⁸³

Emiel Leopold Hoffen (Hippolytus van Brussel), geboren in 1831, wiens vader uit Breda kwam, ging in 1865 naar Wisconsin en werd in de stad Green Bay pastoor van de zogenaamde Franse kerk. Hij stierf in Green Bay in 1879.⁸⁴ Tenslotte Antonius van Grootel, kloosternaam Arsenius van Mierlo, geboren in 1824. Zijn ouders kwamen beiden uit Uden. Hij vertrok in 1868 naar het bisdom Green Bay en werkte in De Pere. Daar stierf hij ook in 1882.⁸⁵

Na het ontstaan van een afzonderlijke Nederlandse provincie in 1882 zijn er tenminste nog vijf (ex-)Capucijnen naar Amerika gegaan. Het zijn: Hyacinthus Heijster uit Venray (1851), vertrokken in 1887 en onder andere pastoor in De Pere; Arnold Vollebregt uit Delft (1853), vertrokken in 1891, werkzaam in Illinois; zijn jongere broer Simon (1857), werkend in Wisconsin, maar gestorven in Oregon; Adrianus Dikmans uit Ammerzoden (1860), in 1893 gegaan; Petrus Hoevenaars uit Uden (1862), in 1892 vertrokken. Allen waren voor hun vertrek uitgetreden.⁸⁶

De groep Capucijnen als geheel overziende kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat de Belgisch-Nederlandse en (na 1882) Nederlandse provincies hen niet graag zagen vertrekken, op een enkele ongunstige uitzondering na. Hierdoor ontstonden in een aantal gevallen zelfs kerkrechtelijke moeilijkheden. In bijna alle gevallen was er sprake van feitelijke secularisatie, later ook juridische secularisatie.

⁸²⁾ Hildebrand, *t.a.p.*, 109, 128, 142-143; Hildebrand, Pater Augustinus Spierings van Uden, Capucijn, Missionaris in Noord-Amerika, in *Uni Trinoque*, II, 226-234.

⁸³⁾ Hildebrand, *t.a.p.*, 110-111, 127, 130.

⁸⁴⁾ *t.a.p.*, 112-113, 127, 131.

⁸⁵⁾ *t.a.p.*, 114-115, 127.

⁸⁶⁾ *t.a.p.*, 114-115, 127.

De bisschoppen van aanvankelijk het bisdom Milwaukee en later het bisdom Green Bay en ook andere bisdommen zagen hen echter graag komen om de priesternood te lenigen. Zij voldeden in het algemeen aan de verwachtingen. De vestiging van de orde in Amerika in Mount Calvary, eveneens respectievelijk in de bisdommen Milwaukee en Green Bay gelegen, heeft maar weinig voor hen betekend, omdat zij meestal de band met de orde verbroken hadden. Hierop is een uitzondering: Mauritius Hens.

Van de veertien genoemden waren er twee Belgen. Van de twaalf overigen kwamen er zeven uit oostelijk Noord-Brabant (buiten deze groep is er nog een achtste; zie noot 87).

In hun Amerikaanse parochies waren vele Nederlanders, die weer voor een groot deel uit hun eigen geboortestreek afkomstig waren. Het lijkt erop dat zij een goede keuze gemaakt hadden door te midden van hen te gaan werken, maar dat de Nederlandse provinciale overheid van de orde er niet goed raad mee wist.⁸⁷

§ 8. *De Kruisheren*

De grote overeenkomst van de Kruisheren met de Capucijnen is dat zij in Amerika eveneens werkten temidden van hun land- en streekgenoten, hoewel ook temidden van andere immigranten, voornamelijk in Wisconsin. Bij landgenoten moet gedacht worden zowel aan Nederlandse als Belgische compatriotten. Het grote verschil is echter dat in het geval van de Kruisheren hun komst het gevolg was van een beslissing van het eigen bestuur om de orde in Amerika te vestigen, iets wat de Belgisch-Nederlandse en later Nederlandse provincies van de Capucijnen zeker niet beoogden. Evenmin was dit bij de andere in dit hoofdstuk behandelde orden het geval, die immers al in de Verenigde Staten gevestigd waren.

Het initiatief voor de vestiging van de Kruisheren was van oostelijk Noord-Brabant uitgegaan. Het is daarom verleidelijk de geschiedenis van de orde in relatie tot de eerste vestiging in Amerika uitgebreid te behandelen, maar dat zou een studie apart kunnen betekenen, niet passend bij de opzet van onderhavig werk. En passant zal in het volgende een en ander daarover worden opgemerkt, zoals in het eerste hoofdstuk zeer kort

⁸⁷⁾ *t.a.p.*, 129-132 en 142-144. A. van den Eerenbeemt, *a.w.*, bijlage VIII, 211, noemt nog Adriaan Heuvel, Capucijn, geboren in Boxmeer in 1830, die, na 27 jaar in Engeland en Australië als missionaris gewerkt te hebben, in Amerika missionaris is geworden. Hij stierf in Tilburg in 1889.

erbij is stilgestaan. Uitgebreide behandeling is nu niet mogelijk, maar wellicht ook niet nodig omdat er voldoende op de primaire bronnen gebaseerde literatuur in boekvorm aanwezig is.

Hierbij dient allereerst gewezen te worden op het boek van Scheerder: *Henricus van den Wijmelenberg: een religieus emancipator in Oost-Brabant (1800-1881)*. Bij alle verdienstelijk spitwerk zijn er enkele kluiten verkeerd gevallen. Zo wordt van Van den Broek vermeld, dat hij na een vijfjarig verblijf als missionaris in Amerika naar Nederland kwam.⁸⁸ Hij was toen al vijftien jaar in Amerika geweest. Verderop op dezelfde bladzijde staat dat er twee schepen met emigranten vertrokken en dat waren er drie. Van den Broek was bij de aankomst van Daems (1851) niet 86 maar 67 jaar oud (hij was geboren in 1783).⁸⁹ Maar overigens staat hier in een gering aantal bladzijden het begin der vestiging goed beschreven.⁹⁰

Over wat men zou kunnen noemen het verdere verloop van de geschiedenis der mislukte vestiging van de Kruisheren in Wisconsin, tot de dood van Eduard Daems in 1879, geeft Scheerder vanuit de in Nederland en België (Diest) aanwezige bronnen en de historische literatuur der Kruisheren een goede samenvatting.⁹¹ Het is echter vreemd dat hij zo weinig aandacht besteedt aan de Belgische Franstalige (veelal Belgisch-Brabantse) landverhuizers die zich vanaf 1853 ten Noordoosten van Green Bay vestigden, na een toevallige ontmoeting met Eduard Daems. Het begon met veertig à vijftig personen en toen de Belgische immigratie in Wisconsin tijdelijk ophield, in 1857, waren er enkele duizenden.⁹²

Daems, sinds 1852 pastoor van de kerk te Bay Settlement, na de oprichting van het bisdom Green Bay (1868) vicaris-generaal, stichter van de zustercongregatie van St. Franciscus van het Heilig Kruis, een zeer bekwaam man, stak een groot deel van zijn zorg in de Belgische kolonisatie en was diens gevolg gebonden aan Bay Settlement, waar ook het eerste convent van de Kruisheren werd gesticht. Dit convent, in 1857 tot stand gekomen, was gedoemd te mislukken door verschillende oorzaken: het gebrek aan materiële en personele hulp uit Nederland, waar in

⁸⁸⁾ Scheerder, *Henricus van den Wijmelenberg: een religieus emancipator in Oost-Brabant (1800-1881)*, 52.

⁸⁹⁾ *a.w.*, 54.

⁹⁰⁾ *a.w.*, 52-55.

⁹¹⁾ *a.w.*, 127-135 en 197-200.

⁹²⁾ De Smet, *La Communauté belge du Nord-Est du Wisconsin*, 17, 30. Aan de Waalse landverhuizers besteedt Scheerder in *a.w.* slechts zeven regels op p. 55, waarin hij Daems wel noemt met zijn erenaam: "Stichter van de Belgische nederzetting".

die tijd slechts weinigen in de Kruisherenorde intraden; het gebrek aan novicen in Amerika; het zware missiewerk over grote afstanden; tenslotte ook de Burgeroorlog met de dienstplicht, waarvan religieuzen niet waren vrijgesteld.

Ter vervollediging volgt nu een lijst van de in Noord-Brabant geboren onder de landverhuizende Kruisheren, in volgorde van jaar van aankomst in de Verenigde Staten.⁹³

Tabel 4: *Uit Noord-Brabant afkomstige, naar de Verenigde Staten vertrokken Kruisheren*

Naam	Jaar	Priester/Broeder	Geb.plaats	Jaar
H. Nuyts	1850	priester	Bergeyk	1823
H. Schoenmakers	1855	broeder	Uden	1818
A. Arts	1856	priester	Ravenstein	1808
W. van Vlijmen	idem	broeder	Oss	1819
P. Huygens	idem	idem	Breda	1818

§ 9. *Vrouwelijke religieuzen*

De behoefte aan vrouwelijke religieuzen (zusters) was in Amerika groot. Voor het onderwijs aan kleine kinderen en aan meisjes, voor verpleging van zieken en verzorging van bejaarden, voor ondersteuning van het kerkelijk leven waren zusters onmisbaar. In de hierboven geschetste levens van Karel Nerinckx en Eduard Daems is al vermeld dat zij erin slaagden krachtige zustercongregaties van de grond te krijgen. Toch was het grootste deel van de Amerikaanse zusters geen lid van een van origine Amerikaanse congregatie. Vooral uit Frankrijk, later ook uit andere landen zochten Europese stichtingen een nieuw werkterrein in Amerika, gedeeltelijk uit missieijver, voor een ander deel vanwege een voor hen onveilig of onzeker klimaat in Europa. Men denke hierbij aan de revoluties, die zich nogal eens tegen de kerk keerden en in het algemeen het anti-clericalisme of anti-papisme van regeringen, bijvoorbeeld Bismarck's 'Kulturkampf'. De Verenigde Staten boden niet alleen een overvloed van werk maar ook garanties voor de vrije uitoefening der religie en de onaanastikbaarheid der godsdienstige instellingen.

Vanuit Nederland zijn weinig vrouwelijke religieuzen de Atlantisch Oceaan overgetrokken. Waarschijnlijk de eerste, althans geboortig uit de

⁹³⁾ Rausch, *The Crosier Story*, 44-90, geeft een goed relaas over hun leven en werken in Amerika.

Noordelijke Nederlanden, was de stichteres van de aftakking van de Belgische congregatie van de Zusters van Onze Lieve Vrouw van Namen in de Verenigde Staten, Jozefien van der Schriek, geboren in Bergen op Zoom in 1813. Bij haar dood in 1887 waren er 27 huizen van die congregatie in de Verenigde Staten.⁹⁴

De congregatie van de Zusters van Liefde uit Tilburg is de enige Nederlandse zustercongregatie die zich voor 1880 in Noord-Amerika vestigde. Deze schepping van pastoor Zwijsen takte zich af naar de Verenigde Staten in 1874, en wel naar de plaats Baltic in Connecticut, waar een Nederlandse pastoor, A. van Laar, via J. Pulsers, die toen aan het hoofd stond van het Amerikaanse College in Leuven, met Zwijsen contact zocht, met vruchtbaar resultaat.

In Noord-Amerika waren er in 1880 twee huizen (Baltic en Willimantic in Connecticut) met zeventien zusters.⁹⁵ Het aantal dat uit Nederland kwam is beperkt gebleven. Uit Noord-Brabant gingen in 1874 J. Smarius uit Tilburg en I. Kerkers uit Asten naar Baltic.

§ 10. *Een legertje van wereldheren*

Zoals gebleken is bleven de acties van Nerinckx, De Smet, De Nef en een flink aantal Amerikaanse bisschoppen niet zonder resultaat. Velen zochten echter als priester of (in mindere mate) als priesterstudent liever rechtstreeks een Amerikaanse bisschop om hun diensten aan te bieden, uit welke grond ook. Om na te gaan wie van hen uit Noord-Brabant afkomstig waren zijn er onder andere de lijsten van oud-studenten van beide Brabantse groot-seminaries ('Nieuw-Herlaer', later 'Haaren' en 'Hoeven') met aantekeningen over hun verdere levensloop. Voorzover zij bij de Jezuïeten in de Verenigde Staten, voornamelijk in het noviciaat in Florissant bij St. Louis (Missouri) zijn ingetreden (9 uit 'Hoeven' en 25 uit 'Herlaer' en 'Haaren'), zijn zij al genoemd en worden zij hier buiten beschouwing gelaten.

Steeds is uitgegaan van missionarissen van wie de geboorteplaats (of althans de woonplaats van de ouders) in Noord-Brabant lag, zodat enkelen van die missionarissen (afkomstig uit het gedeelte van Zeeland dat bij het vicariaat, later bisdom Breda en uit het gedeelte van Gelderland dat bij het vicariaat, later bisdom 's-Hertogenbosch hoort) niet zijn vermeld.

⁹⁴) A. van den Eerenbeemt, *a.w.*, 70.

⁹⁵) Lauret, *a.w.*, 47-50. De namen zijn verkregen van het Archief van het Generaalat der Zusters van Liefde in Tilburg.

Het is opvallend dat tot omstreeks 1850 alle wereldheren Jezuïet werden, duidelijk onder invloed van de campagnes om de missie in Missouri te steunen. Na 1850 gingen er nog wel naar de Jezuïeten (tot 1886), maar een steeds groter deel bleef seculier (enkeligen traden in Amerika in een orde of congregatie en richtte zich tot een Amerikaanse bisschop, nogal eens iemand van Nederlandse of Vlaamse afkomst.

De verklaring daarvoor is eenvoudig: rond 1840 was het aantal bisdommen nog betrekkelijk gering, rond 1850 moest in verband met de komst van vele, ook rooms-katholieke landverhuizers (voornamelijk Ieren en Duitsers), de trek naar het Westen en de vermeerdering van de katholieke bevolking in het algemeen, het kerkelijk bestuur snel uitgebreid worden. In samenhang daarmee is het volgende staatje illustratief:

Tabel 5: *Aantal bisdommen in de VS tussen 1790 en 1870* ⁹⁶

Jaar	Toename in 20 jr	Totaal
1790	1	1
1810	5	6
1830	5	11
1850	21	32
1870	21	53

Hoewel de missie onder de Indianen doorging, was dat niet meer het voornaamste doel van de missionarissen. Hiervoor kwam in de plaats de zorg voor de katholieken, die nogal eens hun geloof verwaarloosd of verloren hadden in de nieuwe omgeving. Maar tevens richtten de priesters zich op de bekering der protestanten. Vooral voor de Burgeroorlog werden er veel volksmissies en disputen tussen katholieke geestelijken en protestante predikanten gehouden. Zij trokken massale belangstelling.⁹⁷

Hoe verleidelijk het ook is om van iedere Noordbrabantse missionaris bijzonderheden te vermelden, in het bestek van deze studie is dat niet mogelijk. Alleen een opsomming van namen e.d. is niet bevredigend, omdat er ook in deze beweging structuur school: de missionarissen

⁹⁶) De aantallen zijn gedistilleerd uit de chronologische opgave van de stichtingen in Hertling, *a.w.*, Zeittafel, 313-320.

⁹⁷) C. Smarius S.J. uit Tilburg was een beroemde volksmissiepredikant en apologet. Vanwege zijn redenaarstalent werd hij genoemd "de Lacordaire van Amerika". Hij werd 'ontdekt' bij een openbare redetwist met een vermaarde methodistische predikant voor een gehoor van meer dan zeventuizend belangstellenden. Hij stierf in 1870 als een bij vriend en vijand populaire pastoor in Chicago. Zie Van Hoeck, *t.a.p.*, 44-45.

vestigden zich niet willekeurig verspreid over geheel het bewoonde deel van Noord-Amerika. De structuur werd vooral bepaald, doordat een aantal Amerikaanse bisschoppen een band onderhield met de groot-seminaries en later, in versterkte mate, met het Amerikaanse College in Leuven.

Zo behoorden de bisschoppen van Louisville en Detroit, Martin J. Spalding en Peter Paul Lefevere, tot de initiatiefnemers van dat college en waren zij de eerste schenkers van donaties, gevolgd door talrijke andere bisschoppen toen bleek dat het college levenskracht had: het leverde de eerste vijftig jaar van zijn bestaan 730 goed voorbereide priesters af, van wie er 82 Nederlander waren.

De Amerikaanse bisschoppen, die het college financieel steunden en die trouwens later voor een zeer groot deel op het college hadden gestudeerd, voor een klein deel in het bestuur ervan zaten, hadden daardoor mogelijkheden priesters aan te trekken of Amerikaanse priesters daar te laten studeren.

Het gebied van de Fox River in Wisconsin, maar ook grootstedelijke gebieden met veel geïmmigreerde Nederlanders en Vlamingen (Detroit, Chicago, Cincinnati) waren, vanwege de aanwezigheid van landgenoten, voor priesters aantrekkelijk.

Daarom zullen de missionarissen, afkomstig uit de Noordbrabantse bisschoppelijke groot-seminaria hier zoveel mogelijk naar Amerikaans bisdom van (eerste) tewerkstelling gegroepeerd worden.

Met een * achter de naam zal worden aangegeven of zij oud-studenten van het Amerikaanse College in Leuven zijn geweest, grotendeels volgens een lijst van oud-leerlingen voorkomend in Van der Heyden's *The Louisville American College 1857-1907* (Appendix E).

Tabel 6: Amerikaanse bisdommen en daaraan verbonden Noordbrabantse priesters

Bisdom	Jaar	Pr./Theologant	Geb.plaats	Jaar
<i>Milwaukee (Wisc.)</i>				
G. v.d. Heuvel	1850	pr. Haaren ⁹⁸	Uden	1816
<i>Detroit (Mich.)</i>				
J. Pulsers	1851	idem ⁹⁹	Waalwijk	1818
H. Schutjes	idem	th. Haaren	Woensel	1827
J. van Gennip	idem	idem	Heeze	1818
F. van Erp	idem	idem	Oss	1826
C. Moutart	1852	th. Hoeven	Fijnaart	1829
F. Peeters	1853	idem	Roosendaal	1830
R. van der Heijden	1858	pr. Haaren	Waalwijk	1828
W. de Bever	1868	idem	Udenhout	1830
A. Hendrickx	1868	pr. Haaren	Tilburg	1843
M. Canters	idem	idem	Oisterwijk	1842
C. Roche	1870	idem	Best	1838
J. Denissen	1872	pr. Hoeven	Nispen	1847

⁹⁸⁾ Gerardus van den Heuvel was kapelaan in Boekel. Hij begeleidde rond tweehonderd Oostbrabantse landverhuizers in 1850 naar het gebied van de Fox River in Wisconsin en ging daar werken. In deze studie wordt in volgende hoofdstukken meer aandacht aan hem besteed.

⁹⁹⁾ Pulsers was professor in 'Haaren' en vertrok in 1851 na een bezoek van de Vlaming Peter Kindekens, vicaris-generaal van de bisschop van Detroit (de Vlaming Peter Lefevere) na toestemming van vicaris Zwijsen, met drie Haarense theologanten. Hij zou in Detroit, waar veel Vlaamse priesters werkten en duizenden Vlaamse immigranten zich vestigden, theologie doceren aan het nieuw opgerichte groot-seminarie, maar dit stelde niet veel voor en de meeste tijd was hij actief in de zielzorg. In 1858 kwam hij naar Europa terug, mogelijk in verband met de stichting van het Amerikaans College in 1857 door Spalding, Lefevere en Kindekens. De laatstgenoemde was de eerste rector van het college.

In het Archief van het bisdom 's-Hertogenbosch, in het Cuyten-archief, t.a.p., bevinden zich zeven interessante brieven van hem uit zijn Detroit-tijd. Na zijn terugkeer studeerde Pulsers enkele jaren in Rome, doceerde hij korte tijd aan het college in Leuven, trad hij voor vier jaar in bij de Kruisheren in St Agatha (Cuijk), tot welke orde hij niet definitief toetrad, werd hoogleraar theologie en waarnemend rector aan het college en stierf in 1885 in Uden, waar hij een eigen huis bezat. Zie Scheerder, *a.w.*, 184-188; Van der Heyden, *a.w.* 160-165; Verthé, *150 Jaar Vlamingen in Detroit*, 47-58 en passim.

Vervolg tabel 6: Amerikaanse bisdommen en daaraan verbonden Noordbrabantse priesters

Bisdom	Jaar	Pr./Theologant	Geb.plaats	Jaar
<i>Louisville (Ky.)</i> ¹⁰⁰				
L. Bax	1853	th. Haaren	Leende	1828
F. van Deutekom	idem	idem	's-Hert.	1828
J. de Vries	idem	idem	Gerwen	1831
J. van Luijtelaar	idem	pr. Haaren	Woensel	1822
F. van Emstede	idem	th. Haaren	Tilburg	1828
J. Bekkers	1854	pr. Hoeven	Druten	1821
Th. van Luijtelaar	1855	pr. Haaren	Woensel	1822
<i>Covington (Ky.)</i> ¹⁰¹				
L. Jongen	1859	pr. Haaren	Schijndel	1834
A. Egelmeers	idem	th. Haaren	Geldrop	1832
<i>St. Louis (Mo.)</i>				
J. Bertens	1866	pr. Haaren	Udenhout	1835
<i>Richmond (Va.)</i> ¹⁰²				
F. Janssens *	1868	th. Haaren	Tilburg	1843
G. van der Plas *	idem	idem	Raamsdonk	1843
<i>Chicago (Ill.)</i> ¹⁰³				
M. van de Laar	1873	pr. Haaren	St. Oedenrode	1844

¹⁰⁰⁾ In Louisville was Martin J. Spalding, een goede vriend van Cuyten, bisschop. Later werd hij aartsbisschop van Baltimore. In 1853 bracht hij de eerste wereldheren, na een Europese reis, mee naar Louisville. In 1857 benoemde Spalding Cuyten tot vicaris-generaal van zijn bisdom (een erefunctie). In datzelfde jaar was Spalding mede-grondlegger van het Amerikaanse College in Leuven.

Als aartsbisschop van Baltimore maakte hij Cuyten, die hij nu ook tot ere-vicaris-generaal van het aartsbisdom Baltimore benoemd had, in 1867 zijn voornemen bekend hem opnieuw te bezoeken met de bedoeling enkele wereldheren mee te nemen naar Amerika. Dit gelukte althans in Haaren niet. Wellicht maakte de stichting van het Amerikaanse College een andere weg vrij voor de kandidaat-missionarissen. Er zijn vijf brieven van Spalding aan Cuyten in het archief van het groot-seminarie Haaren.

Met de opvolger van Spalding in Louisville kregen Bax en De Vries moeilijkheden, zodat Bax zelfs in beroep moest gaan in Rome (brief van Bax aan Cuyten). Wellicht dat daardoor de laatste Nederlandse priesters uit dat bisdom zijn verdwenen. Al eerder gingen J. van Luijtelaar (naar Cincinnati, Hollandtown en de Redemptoristen), Van Emstede (werd ook Redemptorist) en Bekkers (ging naar het bisdom Covington en later naar de Indianen in het Mississippi-gebied).

¹⁰¹⁾ Covington in Kentucky grenst aan Cincinnati in Ohio (slechts gescheiden door de rivier de Ohio), waar de Jezuïeten vanuit Missouri gevestigd waren, maar ook een wereldheer als J. van Luijtelaar in de jaren na 1855 een 'Nederlandse' parochie bediende.

In *De Katholieke Missiën*, I (1874), 93, 94, worden als werkzaam in het bisdom Covington

§ 11. De cijfers

Het aandeel van Noordbrabanders aan de Noord-Amerikaanse missie tussen 1820 en 1880 mag indrukwekkend genoemd worden, vooral dat vanuit de groot-seminaries Haaren en Hoeven.

Samengevat komt men tot de volgende aantallen:

Tabel 7: *Overzicht personele bijdrage aan Amerikaanse missie vanuit Noord-Brabant*

Priesters/Theologanten		Broeders/Vrouwelijke religieuzen	
Haaren wereldheren	22	naar Jezuïeten	4
Hoeven idem	4	Kruisheren	2
Haaren naar Jezuïeten	26	Zusters van Liefde	2
Hoeven idem	9		
Overige Jezuïeten	11		
Dominicanen	1		
(Ex-)Capucijnen	8		
Kruisheren	5		
Rest priesters	2		
Totaal	88		8

acht Nederlandse priesters opgesomd, onder wie J.H. Bekkers uit Druten, inmiddels uit Louisville vertrokken, en J. van de Wiel uit Stratum, niet genoemd als oud-student van Haaren.

¹⁰²⁾ François Janssens en zijn vriend Gerard van der Plas waren in 1866 naar het Amerikaans College in Leuven gegaan om hun studie te voltooien. Daar waren zij onder de indruk gekomen van een toespraak van de bisschop van Richmond, McGill, die met tranen in de ogen sprak over het kleine aantal goede priesters in zijn bisdom. Zo besloten de twee vrienden naar Virginia te gaan, waar Van der Plas al in 1870 stierf en Janssens zijn indrukwekkende carrière begon als vicaris-generaal en later administrator van dat bisdom. In 1881 werd hij bisschop van Natchez in Louisiana en in 1888 aartsbisschop van New Orleans. Hij overleed in 1897.

¹⁰³⁾ Martinus van de Laar schreef in 1874 twee brieven aan Cuyten (Archief bisdom 's-Hertogenbosch, t.a.p.). In de eerste doet hij verslag van zijn reis met Daniël Swagemakers S.J., met wie hij als jong priester (hij was al kapelaan in Aalst geweest) vertrokken was om zich naar het noviciaat der Jezuïeten in Florissant te begeven (Swagemakers was enige tijd terug in Nederland geweest). Verder vertelt hij wat over het noviciaat. In de tweede, vijf maanden later geschreven, verhaalt hij van zijn twijfels tijdens het noviciaat en zijn besluit geen Jezuïet te willen worden, waarna zijn leidslieden hem aanraden zich tot de bisschop van Chicago te richten. Deze is gelukkig met de aanwinst, temeer omdat op veertig mijlen afstand van de stad zich ongeveer driehonderd Nederlandse katholieken bevonden, die de bisschop al vaak om een Nederlandstalige priester hadden gevraagd.

§ 12. *Samenvatting*

Met de ontdekking en kolonisatie van de Nieuwe Wereld ging de rooms-katholieke missionering vanuit Spanje en Frankrijk in Noord-Amerika hand in hand. Lang voor de komst van protestante kolonisten, die later de oostelijke Britse kolonies zouden beheersen, werd door Dominicanen, Franciscanen en vooral Jezuïeten het kruis geplant vanuit het Spaanse Zuiden en het Franse Noorden.

Toch hebben noch Fransen noch Spanjaarden en zelfs niet de later vele miljoenen rooms-katholieke immigranten (vooral uit Canada, Ierland, Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, Italië, Polen en Latijns-Amerika) het imago van de Verenigde Staten als een overwegend protestante natie wezenlijk aangetast.

En dat komt niet zozeer doordat de leden van alle protestante kerkgenootschappen gezamenlijk de rooms-katholieken in getal overtreffen (al is de rooms-katholieke kerk verreweg het grootste kerkgenootschap geworden), maar door de historische betekenis van de dertien oudste staten, oorspronkelijk Engelse koloniën en vooral de invloed van Nieuw-Engeland, met in de koloniale tijd vele denominaties, maar bijna uitsluitend protestant.

Het is dan ook een wonder, overigens wel verklaarbaar, dat bij de Amerikaanse Revolutie de intolerantie of beperkte tolerantie in de koloniën plaats maakte voor de principes van vrijheid van godsdienst en scheiding van kerk en staat in de gehele Unie. Deze toen nog nergens voorkomende grondregels waren, zoals de Amerikaanse vrijheidsideologie in het algemeen, bedoeld om de macht van de overheid in te perken.

Daarmee kreeg de rooms-katholieke kerk in Amerika op het eind der achttiende eeuw in beginsel de vrijheid, inclusief die van organisatie en onderwijs, die zij in Nederland pas halverwege de negentiende eeuw verwierf.

Het waren in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, na 1830 België en Nederland, de Jezuïeten, die de eeuwenoude traditie van missiewerk onder de Indianen opnamen, daarbij gedragen door een sterke missiebeweging die haar wortels in Frankrijk had maar een zeer krachtige vertakking in de ultra-montaanse Vlaamse en Nederlandse kerk. Deze Jezuïeten van Missouri moesten hun aandacht echter verdelen tussen de Indianen, die nog lang Nederlandse missionarissen zouden blijven aantrekken, en de uit Canada en Europa afkomstige immigranten, voor wie zij naast de zielzorg en de prediking van volksmissies het onderwijs in hun colleges wilden verzorgen.

De behoefte aan Europese priesters voor het snel toenemende aantal bisdommen leek oneindig groot: Amerikaanse bisschoppen maakten wervingsreizen en richtten later opleidingsinstituten in Europa op, waarvan het Amerikaanse College van Leuven na een moeilijke beginperiode vele honderden goed voorbereide priesters afleverde.

Daarmee werden de wereldheren een grotere groep missionarissen dan de regulieren, al zullen de Kruisheren als het ware met hun streekgenoten uit Oost-Brabant mede emigreren en hun orde in Amerika trachten te grondvesten.

De overige Nederlandse regulieren zullen zich in de tweede helft van de negentiende eeuw vooral richten op de Nederlandse koloniën en andere overzeese gebieden, evenals de leden der echte missiecongregaties.

Het is opvallend dat vanuit Nederland zich voor 1880 maar één zustercongregatie en geen congregatie van fraters of broeders in Noord-Amerika heeft gevestigd. Waarschijnlijk is de reden dat er nog veel werk te doen was in Nederland en de koloniën. Voor wereldheren lag dat anders, omdat er relatief een overschot was.

Toch is dit maar gedeeltelijk een verklaring voor de grote belangstelling voor Noord-Amerika onder de groot-seminaristen en priesters. Zeker getuigde hun belangstelling voor de missie van idealisme, wat romantisch van aard, passend bij de geest van de tijd. Ter verklaring van de apostolische drang dient de ultra-montaanse gerichtheid van de rooms-katholieke kerk in Nederland in de negentiende eeuw benadrukt te worden.

Slechts incidenteel, doch niet geheel zonder betekenis, was de bemoeienis van een aantal priesters met Nederlandse rooms-katholieke emigranten. Hierop zal in volgende hoofdstukken uitvoerig worden ingegaan.

Belangrijk voor vele gewone aspirant-emigranten zal echter geweest zijn, dat zij door de berichten van en de contacten met de missionarissen wisten dat zij in hun nieuwe omgeving op de steun van de kerk zouden kunnen blijven rekenen.

De maatschappij in Amerika leek op die in het geboorteland: tussen protestanten en katholieken was er een muur, maar binnen de eigen kerkelijke gemeenschap onder leiding van vertrouwde geestelijkheid zou men de geborgenheid van het verlaten vaderland nog kunnen blijven ervaren.

HOOFDSTUK IV

THEODORUS J. VAN DEN BROEK EN DE NOORDBRABANTSE LANDVERHUIZERS

§ 1. *Het beeld van Van den Broek; de eerste zestig jaar van zijn leven*

Aan materiaal over Van den Broek's leven is voldoende aanwezig om een duidelijk, zij het niet volledig beeld van hem te vormen. Allereerst is er wat hijzelf geschreven heeft. Zijn biografie, de Dominicanes Mary Alphonsa de Jong heeft voor haar boek *The Story of Father Van den Broek* (1907) gebruik gemaakt van een notitieboek van de Dominicaan en in zoverre zij hieruit citeert geeft zij eerstehands informatie.¹ Voorzover zij buiten de citaten om over zijn leven vertelt, is haar nogal eens met een vrome, zoete saus overgoten verhaal vrij oppervlakkig en af en toe onjuist, maar zij is de hoofdbron gebleven voor latere biografen, die meestal wel correcties hebben toegepast.²

Van den Broek heeft nog meer geschreven dan notities: godsdienstige boeken uit zijn tijd als zielzorger in Nederland; brieven, al of niet gepubliceerd; een brochure, kranteberichten en een circulaire in verband met de organisatie van de landverhuizing uit 1847 en 1848 en tenslotte zijn testament.³

Dan zijn er de getuigenissen over hem uit de eerste hand, gedeeltelijk

¹) M.A., *The Story of Father Van den Broek*, O.P. 12, 48, 50-55. Het notitieboek of 'noteboek' van Van den Broek is tot op heden onvindbaar.

²) Van Hinte, *Nederlanders in Amerika*, I, 189-194, 203-204, 320-324, 339; Lucas, *Nederlanders in America*, 217-225, 654; Jansen, *The Life of The Reverend Theodore J. van den Broek*, O.P., in *Centennial of St. John Congregation*, 19-48; Doppin, *Theodoor J. van den Broek: Missionary and Emigration Leader*, in *U.S. Catholic Historian*, III (1983), 3, 202-225.

³) Voor deze studie (geen biografie) zijn van belang zijn brief afgedrukt in *De Godsdienstvriend*, LI (1843), 257-263, over de eerste elf jaar van zijn missionarisleven en zijn brieven aan Raken, provinciaal der Nederlandse Dominicanen (Archief Dominicanen Nijmegen, collectie Raken), waarin de wens tot het stichten van een Nederlandse Dominicanengemeenschap in Little Chute (Wisc.) tot uiting komt. Lucas heeft in het *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, XLI (1956), 96-123, zowel de inhoud van de brochure als die van de brief aan de *Godsdienstvriend* gepubliceerd. Een brief aan Raken uit 1840 en de inhoud van de circulaire vindt men afgedrukt in Meijer, *Gedenkboek van de Dominicanen in Nederland*, bijlage XXIII, 541-547. Van zijn conflict met het Bureau of Indian Affairs zijn documenten gepubliceerd door Johnson (ed.) in *The Salesianum*, LIII (1958), 19-211. Een kopie van zijn testament en stukken betreffende zijn nalatenschap bevinden zich in het archief van het bisdom Green Bay in Green Bay (Wisc.) (second folder).

geciteerd door de Norbertijn De Vries in de *Katholieke Illustratie*.⁴ Als niet gepubliceerd horen daarbij notities van een interview van Van den Broek's secretaris, Van Niel, en een in manuscript bewaard gebleven reisbeschrijving van de hand van pater Godthardt.⁵

Tenslotte zijn er de vele verhalen, soms geruchten, soms legenden, die een eigen leven zijn gaan leiden. Een enkel gerucht kan wellicht nog betrouwbaar gevonden worden, in het algemeen dient men eraan geen geloof te hechten als zij niet in vastgestelde feiten bevestiging vinden.

Welk beeld rijst uit al dat materiaal op?

Geboren in 1784 uit een Amsterdamse, vermogende, vrome, rooms-katholieke familie werd hij een man van de burgerklasse, met zakelijke inzichten en interesses, ook al had hij als Dominicaan een gelofte van armoede afgelegd en mocht hij zich, zoals hij zelf beweerde, om die reden met de zorg van het tijdelijk welzijn van zijn landverhuizers niet inlaten.⁶

Een sterk geloof in de rooms-katholieke leer en praktijk van zijn tijd was de drijvende kracht in zijn leven. Zowel met Franciscanen als met Dominicanen was hij in de Amsterdamse staties vertrouwd geraakt. In 1808 werd hij als Franciscaan priester gewijd, in 1817 trad hij, in zijn vaderstad, na verkregen verlof van de paus, in de orde der Dominicanen.⁷ De reden van deze overgang is onbekend. Intussen moet hij langere tijd in het buitenland en in het Zuiden van het Verenigd Koninkrijk vertoefd hebben, waar hij zowel Duits als Frans goed leerde beheersen (Engels leerde hij pas later, voor zijn vertrek naar de missie). Dat kwam hem in Amerika van pas, want in het gebied waar hij missioneerde waren vele Duitse en Franstalige Amerikanen.

In de zielzorg in Nederland, korte tijd in Amsterdam en Groningen, van 1820-1830 als pastoor in Alkmaar, moet hij goed hebben voldaan. In Alkmaar kreeg hij te maken met een ernstig verwaarloosde parochie en had hij veel geldzorgen in verband met verval en restauratie van kerk

⁴) De Vries, Een Hollandsche Kolonisatie in Wisconsin, *Katholieke Illustratie*, 1909, 208-271.

⁵) Het eerste in Wisconsin State Historical Society, Madison (Wisc.): John R. Roesler, Correspondence on National Groups 1885-1890, Brown and Outagamie Counties. Het tweede in het zogenaamde Missieboek van Godthardt, 125-138, bewaard in de bibliotheek van de Friedsam Memorial Library van de St. Bonaventure University in St. Bonaventure (N.Y.). De naam 'Reisbeschrijving' is misleidend: het begint met de landing in Amerika en eindigt abrupt twee jaar later.

⁶) Lucas, De Reize naar Noord-Amerika, *t.a.p.*, 117.

⁷) Archief Dominicanen in Nederland, Annotatio provisionalis profitentium religionem ff. Praedicatorum prov. Germaniae Inf. (1808-1841).

en pastorie.⁸ De eeuwige geldzorgen en het weinig inspirerende leven van een pastoor in een klein provinciestedje kunnen mede een reden voor zijn vertrek naar de Amerikaanse missie zijn geweest. Niet gering waren de godsdienstige publikaties uit zijn Amsterdamse en Alkmaarse tijd, passend in de opdracht van Sint Dominicus om te prediken en te doceren. Maar ook deze uitgaven getuigden van Van den Broek's praktische geaardheid.⁹

Zijn missionaire gezindheid moet sterk geweest zijn, want hij was al 46 jaar toen hij Alkmaar verliet om, na een kort verblijf in de pastorie van Tiel en een langer in het Dominicanenklooster in Gent, in 1832 met een aantal medebroeders naar Amerika te vertrekken met als doel de bisschop van Cincinnati, de Dominicaan Edward Dominic Fenwick, in zijn uitgestrekte missie te hulp te komen. In zijn brief aan *De Godsdienst-vriend* in 1843 deed Van den Broek uitvoerig verslag van de volgende elf jaar, waarvan hier een samenvatting volgt.¹⁰

Toen Van den Broek en zijn metgezellen in Cincinnati aankwamen, vernamen zij dat bisschop Fenwick kort tevoren aan cholera was bezweken. De groep verspreidde zich. Van den Broek ging eerst naar het Dominicanenklooster van St. Rose in Springfield (Kentucky) om zich taal en cultuur van Amerika eigen te maken en vervolgens naar dat van St. Joseph in Somerset (Ohio) om in de wijde omgeving de Duitse gemeenschappen in de steden Columbus, Zanesville, Chillicothe en Lancaster te bedienen.

In 1833 werd het bisdom Detroit in Michigan gesticht en door een ontmoeting met de pas gewijde bisschop van dat diocees trok Van den Broek naar Michigan, met de intentie om van nut te zijn voor 'de Wilden'. Op 4 juli 1834 kwam hij in Green Bay aan als assistent van de Dominicaan Samuel Mazzuchelli, die daar in 1831 op instigatie van bisschop Fenwick de eerste kerk gebouwd had. Bij zijn aankomst vond hij er niet meer dan tien à elf huizen van kolonisten. Verder waren er veel Indianen. De bevolking van kolonisten nam echter snel toe tot ongeveer duizend in de periode tot december 1836, toen er drie Redemptoristen kwamen om Van

⁸) Van Rijn, *Drie eeuwen Dominicanenwerk in Alkmaar, 1630-1930*, 52-57.

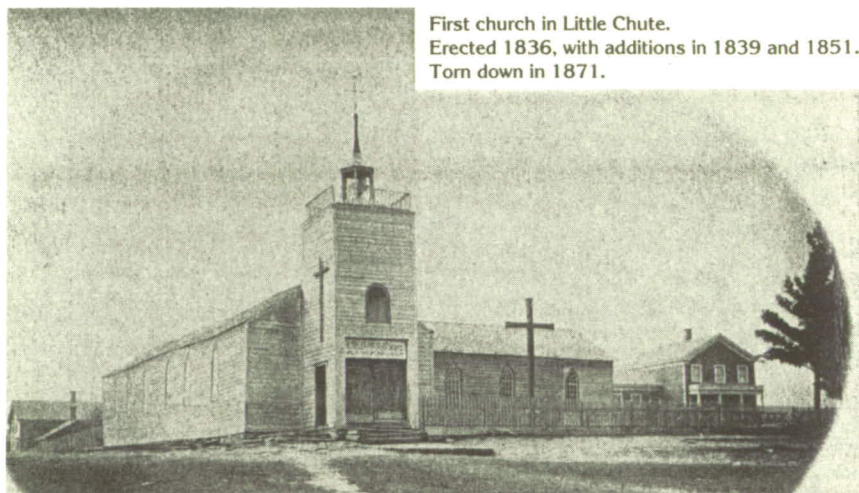
⁹) In 1818 verschenen *De Goddelijkheid der Roomsche-Katholieke Geloofs-Leer bewezen in zes leerredenen*, een vertaling uit het Duits en *Godsdienstig Handboek voor Kranken, en voor diegenen, welke Kranken en Stervenden bijstaan*, herdrukt in 1826.

In 1824 verschenen de twee eerste delen en in 1826 het derde deel van *Leerredenen op alle Zon- en Feestdagen van het Jaar*.

¹⁰) *De Godsdienstvriend*, LI (1843), 257-263.

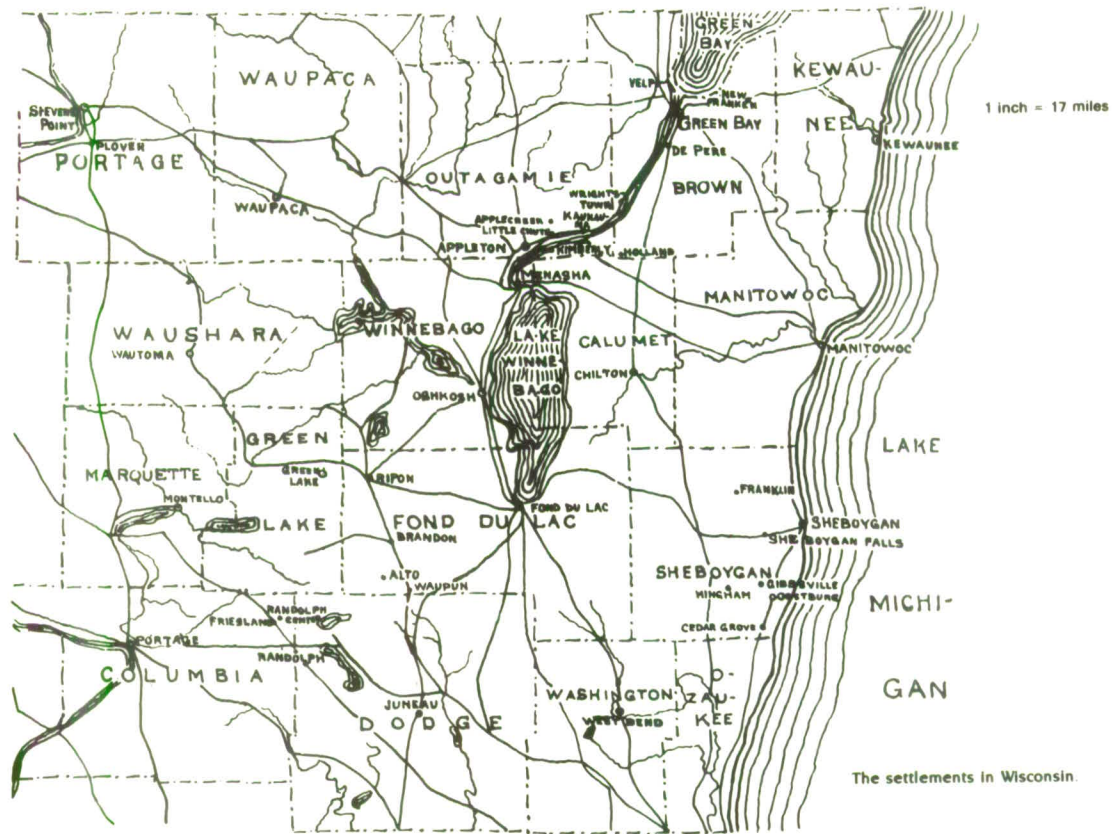

Afb. 7 Portret naar een schilderij van de Dominicaan Theodorus van den Broek (1784-1851), missionaris in Wisconsin vanaf 1834. Het portret is waarschijnlijk uit de tijd dat hij in Alkmaar pastoor was (1820-1830).

First church in Little Chute.
Erected 1836, with additions in 1839 and 1851.
Torn down in 1871.

Afb. 8 De oude kerk in Little Chute, toegewijd aan St. Johannes Nepomucenus. Afgebroken in 1871. De pastorie rechts is van omstreeks 1866.

Afb. 9 Kaart van een deel van Wisconsin met de Fox River Valley. Uit Jacob van Hinte, *Netherlanders in America*.

den Broek's zorg over te nemen. Hij begaf zich naar La Petite Chûte (Little Chute), een kleine waterval bij Kaukauna, 24 mijl stroomopwaarts aan de Fox River.

Met behulp van de Indianen bouwde hij een pastorie en een kerk voor de snel aangroeiende groep gelovigen, van vijftig in het eerste jaar tot zeshonderd in 1843 (de kerk moest dan ook in 1839 worden vergroot). Daarnaast bediende Van den Broek nog vele missieposten in de, soms verre, omgeving. Hij werkte, behalve voor de Indianen, voor de Frans-Canadese, Ierse en Duitse immigranten:

"Mijne bezigheden zijn ongeloofbaar groot. Des Zondags voormiddag preek ik tegenwoordig in de Fransche, Engelsche en Hoogduit-sche taal, des namiddags in het Indiaansch; voorts heb ik alle dagen school en doe dikwerf Missiereizen".¹¹

Zijn levensonderhoud kwam uit zijn eigen agrarisch bedrijf:

"... geld hebben wij hier niet, ofschoon wij levensmiddelen genoeg hebben. Ik denk, dat velen uwer lezers wel met genoeg zullen lezen, op welke wijze de Missionarissen hier leven, en wat zij al doen, tot bekeering der ongeloovigen, zonder eenige ondersteuning van menschen te genieten, ten minste ik heb nu 10 jaren in armoede geleefd zonder onderstand uit Europa te ontvangen, dan hetgene mij door mijne moeder en eenige vrienden gezonden is geworden."¹²

Zeer vereerd was Van den Broek met het bezoek van de bisschoppen uit Detroit (zij verrichtten visitatie en dienden het vormsel toe) en hij schreef over de enthousiaste ontvangst van bisschop Lefevere in 1842 door de Indianen (Menominees) in Little Chute.¹³ Deze Indianen kwamen naar de school van Van den Broek om lezen, schrijven en handwerk te leren. Maar er waren ook groepen waarvoor hij lange reizen moest maken, zelfs van meer dan tweehonderd mijl, om zijn diensten te verlenen. Hij voelde zich echter op zestigjarige leeftijd daartoe sterk genoeg.¹⁴ Toch gingen de problemen met de Indianen hem parten spelen. Frans H. Doppen heeft in een artikel in de *U.S. Catholic Historian* in 1983 aan die kwestie een degelijke beschouwing gewijd, waarvan hier een samenvatting volgt.¹⁵

¹¹⁾ *t.a.p.*, 262-263.

¹²⁾ *t.a.p.*, 262.

¹³⁾ *t.a.p.*, 261.

¹⁴⁾ *t.a.p.*, 262 en 263. Volgens een telling van 1842 waren er acht groepen Menominees met in totaal 2.464 leden, die op verschillende plaatsen verbleven. In Little Chute werden 93 families geteld, in totaal 288 personen. Hun 'chief' was I-au-me-tah. Men vindt deze gegevens in Ourarda, *The Menomini Indians, A History*, 103.

¹⁵⁾ Doppen, *t.a.p.*, 211-215.

De missie en zending onder de Indianen vormden voor de Amerikaanse Indianenpolitiek, zowel op het niveau van de federatie als van de afzonderlijke staten, een onderdeel van het streven om de westelijke gebieden voor de blanke kolonisten open te leggen. De Indianen moesten zowel met hun woongebied als hun cultuur voor die snel wassende stroom van kolonisten plaats maken. Om de Indianen te cultiveren, dat wil zeggen te assimileren aan de Europese Amerikaanse cultuur, was er enig geld beschikbaar, dat aan missie en zending werd verstrekt voor onderwijs en opvoeding. Daartoe bestond een ambtelijk apparaat, een bureau voor Indianenzaken, tot 1849 ressorterend onder het Ministerie van Oorlog, daarna onder dat van Binnenlandse Zaken. Het bureau werd geleid door een regeringscommissaris en de gouverneurs van de deelstaten waren aangesteld als toezichhouders op agenten en subagenten, die, onder verantwoordelijkheid van het bureau, met de uitvoering van de federale Indianenpolitiek waren belast.¹⁶

Tengevolge van een verdrag moesten de Menominees van Little Chute in 1843 36 mijl verder naar het westen gaan wonen, in het gebied van het Lake Poygan.¹⁷ Deze verhuizing had als gevolg dat Van den Broek, ondanks zijn inspanningen, de Menominees niet meer naar hun wensen kon bedienen. Zij klaagden hierover bij de pas gewijde bisschop van het in 1843 opgerichte diocees Milwaukee, de Zwitser Johannes Martinus Henni, toen die hen in de zomer van 1844 bezocht. Zij wensten een onderwijzer voor hun kinderen en een priester om Van den Broek te vervangen, omdat hij door zijn leeftijd niet meer tegen zijn taak was opgewassen. De bisschop beloofde moeite te doen voor een priester en een onderwijzer was gauw gevonden.¹⁸

Blijkens een in 1845 aan de aartsbisschop van Wenen geschreven brief had Henni waardering voor Van den Broek's werk (bijna alle Indianen bij het Lake Poygan wisten door landbouw in hun eigen onderhoud te voorzien, er waren twee scholen en een bescheiden kerk), maar hij verzocht de aartsbisschop om een actieve en krachtige priester om het werk

¹⁶⁾ *t.a.p.*, 206-208.

¹⁷⁾ Een verdrag van 1848 dwong hen zelfs Wisconsin te verlaten en te verhuizen naar Minnesota. Toen zij daarover hun beklag deden in Washington, kregen zij in 1854 een reservaat in Wisconsin toegewezen. Ourarda, *a.w.*, 115-121.

¹⁸⁾ Doppen, *t.a.p.*, 212-213. Een gedeelte van het rapport dat bisschop Henni na afloop van zijn visitatie schreef, is geciteerd in M.A. Corry de Jong, *a.w.*, 60-71.

van Van den Broek, die te oud was om het missiewerk daar goed te doen, over te nemen.¹⁹

Eind 1845 liet Henni Van den Broek weten dat hij zijn werk aan een jongere moest toevertrouwen, maar het duurde nog bijna een jaar voordat de bisschop de Belgische missionaris Florimond Bonduel als vervanger stuurde, na een verzoek daartoe van het Bureau of Indian Affairs. Want Van den Broek wilde nog steeds geen afstand doen en kwam zo, behalve met zijn bisschop, in conflict met de subagent voor Indianenzaken in Green Bay, die in september 1846 Van den Broek, op grond van klachten van de Indianen aan het Lake Poygan, verzocht zich terug te trekken uit dat gebied. Toen de subsidie rechtstreeks aan bisschop Henni werd betaald, richtte Van den Broek zich tot de congresafgevaardigde van Wisconsin, zijn vriend Morgan L. Martin, en deed zijn beklag over het ten onrechte niet uitkeren van de subsidie voor onderwijs aan hemzelf. Hij weet de klachten van de Indianen aan laster van een handelaar die een familielid een plaatsje als tolk wilde bezorgen. Daarenboven diende Van den Broek een rekening in voor onkosten die hij voor de Menominees had gemaakt.

De betreffende subagent meldde in februari 1847 aan Henry Dodge, gouverneur van het territorium Wisconsin (Wisconsin werd pas in 1848 een deelstaat) en als zodanig toezichthouder, dat de Indianen van het Lake Poygan hadden meegedeeld dat Van den Broek in zijn jaarlijkse rapporten over zijn werk onder hen bedriegelijke informatie had verstrekt en dat de school verwaarloosd was.²⁰

§ 2. *Van den Broek en zijn motieven om zich aan het hoofd te stellen van een groep landverhuizers*

Wellicht waren de motieven van Van den Broek met de door hem georganiseerde landverhuizing van 1847/1848 niet zo idealistisch als hijzelf voorstelde.²¹ De kwestie met de Menominees had financiële consequen-

¹⁹⁾ *t.a.p.*, 213. Doppen's bron is: Letters of Bishop John M. Henni, in *Wisconsin Magazine of History*, X (1926-1927), 72-74.

²⁰⁾ Doppen, *t.a.p.*, 215. Doppen baseert zich hier op gepubliceerde archiefstukken van het Bureau of Indian Affairs: Johnson (ed.), *Records of the Bureau of Indian Affairs*; Letters Received, in *The Salesianum*, LIII (1958), 19-211.

²¹⁾ Blijkens zijn brochure en zijn circulaire was het uitsluitend zijn bedoeling goede inlichtingen te verstrekken en diegenen die toch al van plan waren naar Amerika te vertrekken te helpen het geloof te bewaren, in een aantrekkelijke omgeving zich te vestigen en voor bedrog te behoeden.

ties en beroofde hem van trouwe, zij het arme, parochianen. Van den Broek richtte zich daarna op vernieuwing van zijn kerk en uitbreiding van zijn bezittingen, om een nog betere basis te verschaffen aan een eventuele vestiging van Nederlandse Dominicanen, waarop hij nog steeds hoopte.

Al in 1840 had hij aan de Nederlandse provinciaal der Dominicanen, Raken, geschreven dat hij genoeg goederen bezat om een convent van Dominicanen te stichten, dat dan onder Raken's leiding zou moeten staan. Daarnaast zou nog een nonnenklooster mogelijk zijn. Hij zou ook graag twee of drie broeders willen hebben voor de landbouw en was van plan nog veel land aan te kopen en drie of vier pachters aan te stellen, zodat een gemeenschap van twaalf personen er goed van zou kunnen bestaan. De bisschop kon geen aanspraak maken op zijn goederen en, omdat Van den Broek toen al 56 jaar oud was, wilde hij alles aan de Nederlandse provincie der Dominicanen vermaken.²²

Al kon Raken om verschillende redenen niet positief op het voorstel reageren, Van den Broek bleef aan zijn idee van kloosterstichting vasthouden, zoals blijkt uit de circulaire van januari 1848²³:

”Ach, gave de Hemel, die mijne wenschen zoo dikwerf reeds verhoorde, dat mijn wensch, om op het erfdeel mijner bekeerlingen, der orde van den H. Dominicus een Klooster te stichten nog voor den draad mijns levens worde afgeknipt, verwezenlijkt mogte worden”.

Het kan ook in dat streven passen dat Van den Broek in 1845 en 1846 337 acres (136 ha) grond had bijgekocht en met de al genoemde Morgan L. Martin en andere grondspeculanten geregeld contact had gehad. Vooral Martin werd vaak om advies gevraagd en beiden waren hevig geïnteresseerd in de ontwikkeling van het gebied na het vertrek der Indianen.²⁴ Pikant is de vermelding van zijn secretaris in 1847/1848, J.C. van Niel, dat Van den Broek voor de bouw van zijn kerk, van een korenmolen en een zaagmolen zijn eigendommen belast had met een hypotheek van 10.000 dollar bij dezelfde Morgan L. Martin. Later, na zijn reis naar Nederland in 1847 en 1848, zou blijken dat hij die schuld niet kon aflossen en al de grond aan de Fox River kwijt raakte.²⁵ Toen in Amsterdam de resterende erfenis van zijn moeder, 10.000 gulden, waarop

²²) Archief der Dominicanen in Nederland, collectie Raken, brief van 4 oktober 1840.

²³) De circulaire is in genoemd archief der Dominicanen in de collectie Raken aanwezig.

²⁴) Yda Schreuder, *Dutch Catholic Immigrant Settlement in Wisconsin, 1850-1905*, 78 en 97, noot 31.

²⁵) Roesler, t.a.p., 5, 7, 16-17.

hij gerekend had, niet meer aanwezig bleek, was hij gedwongen een beroep te doen op de vrijgevigheid der gelovigen, zoals men in zijn brochure en in zijn circulaire kan lezen.

Zowel in de brochure als in de circulaire schrijft hij over de armoede van vele beginnende gemeenten in Amerika, de noodzaak om schulden te maken en de kans dat de renten niet betaald kunnen worden. Ook hij liep, zoals hij mededeelt, het gevaar om die reden kerkeigendommen te verliezen, tenzij de Nederlandse gelovigen bereid zouden zijn hem krachtig te ondersteunen.²⁶ Verder is er een brief bewaard, van 3 januari 1848, van Van den Broek aan Raken, waaruit blijkt dat hij zelfs voor zijn reisgeld steun nodig had.²⁷ steun nodig had.²⁷

Uit dit alles moge blijken, dat Van den Broek zich in een financieel moeilijke positie bevond en dat hij daarbij noch op zijn bisschop noch op zijn, veelal behoeftige, parochianen, noch op de Dominicanen in Amerika noch op de Dominicanen in Nederland kon terugvallen. Het idee om een groepsemigratie te organiseren moet hem dan ook zeer hebben aangesproken: het maakte zijn reis toch nog zinvol, omdat hij voor zijn medemensen nuttig werk zou kunnen doen.²⁸

Een tweede motief kan zijn geweest dat hij in zijn missie een hele groep parochianen erbij zou krijgen en zo een steviger basis verkreeg voor het behoud van wat hij met veel moeite tot stand had gebracht.

Als derde motief kan gelden dat hij zijn grond nu voordelig zou kunnen verkopen en de hoge schuld, al was het slechts gedeeltelijk, zou kunnen aflossen. Inderdaad kochten later de meeste kolonisten land van Van den Broek.²⁹

Nog een vierde motief is mogelijk, namelijk Van den Broek's betrokkenheid bij de projecten ter kanalisatie van de Fox River, zoals gesuggered door Yda Schreuder.³⁰ De al genoemde Morgan L. Martin speelde bij de kanalisatieprojecten een hoofdrol. Hij bezat veel land in de Fox River Valley en zag in de ontwikkeling van dat gebied, in samenhang met immigratie en uitbreiding van de landbouw, een profijtelijke zaak.³¹

²⁶) Voor de brochure zie Lucas, *t.a.p.*, 116; voor de circulaire Meijer, *a.w.*, bijlage XXIV, 545-546.

²⁷) Archief Dominicanen in Nederland, collectie Raken.

²⁸) In zijn genoemde brief van 3 januari 1848 aan Raken schrijft hij letterlijk: "Ik hoop dat Ueerw mij niet zult weigeren mij behulpzaam te zijn, waar ik voor het laatst de vaderlandsche grond te verlaten besloten heb om mijne laatste dagen nog tot nut mijner evenmensch te zijn".

²⁹) Roesler, *t.a.p.*, 11.

³⁰) Yda Schreuder, *a.w.*, 67-77.

³¹) *a.w.*, 69.

Vanaf 1833 waren er projectmaatschappijen actief om de waterwegen tussen het Michiganmeer en de rivier de Wisconsin bevaarbaarder te maken, overigens in concurrentie met spoorwegmaatschappijen, welke laatste de strijd uiteindelijk zouden winnen. Het Congres schonk 300.000 acres van het van de Indianen afgenomen gebied aan het Territorium Wisconsin om te verkopen voor ten minste \$ 1,25 per acre op voorwaarde dat de opbrengst gebruikt werd voor de kanalisatie. De percelen lagen langs het water. De overheidsonderneming, die toen werd opgericht, ging echter failliet en in 1853 zou een particuliere onderneming het project overnemen: de 'Fox Wisconsin Improvement Company', waarin Martin een belangrijk aandeel had.³²

Over de gevolgen van deze projecten voor de inmiddels gearriveerde Nederlandse landverhuizers valt te lezen in een later hoofdstuk. Hier is het van belang op te merken, dat Van den Broek bij zijn vertrek naar Nederland wist van het voorgenomen project en daarbij aan de combinatie van voldoende ongeschoold werk en goedkope grond voor de landverhuizers zeker gedacht moet hebben.

De motivatie van Van den Broek om zijn oproepen tot aspirant-landverhuizers te richten lijkt niet vrij te zijn van zakelijke belangen, al waren dat niet de persoonlijke belangen van Van den Broek. Het ging hem om het behoud van zijn kerkelijke onderneming. Toen die in gevaar kwam door het verlies van zijn erfenis, iets dat hij pas na zijn aankomst in Amsterdam in augustus 1847 ontdekte, ontstond het plan, voorgesteld door Amsterdamse vrienden en mede naar aanleiding van de groepsemigraties die aan de gang waren, om een rooms-katholieke landverhuizing te organiseren.

Het moge op grond van het bovenstaande duidelijk zijn dat het onjuist is aan te nemen dat hij, zoals een eeuw later werd beweerd, bij Morgan L. Martin onder contract stond en dat die had toegezegd te betalen voor een scheepslading landverhuizers.³³ Is de motivatie van Van den Broek profaner dan in de vrome taal van die tijd door hemzelf en later nog meer door anderen werd voorgesteld, dat is op zichzelf geen reden om hem van misleiding te beschuldigen.

§ 3. *Gaf Van den Broek te gunstige of bedrieglijke voorlichting?*

De vraag moet nu gesteld worden of Van den Broek, die zijn delicate fi-

³²⁾ *a.w.*, 69, 70.

³³⁾ Dit verzinsel werd gepubliceerd bij het eeuwfeest in 1947 en later in Wisconsin. Zie Yda Schreuder, *a.w.*, 70.

nanciële toestand niet verborg maar juist etaleerde om bijdragen van wel-
doeners te verwerven, een bedriegelijke voorstelling van zaken heeft ge-
geven om landverhuizers aan te trekken, ter verbetering van zijn eigen
positie? Die indruk krijgt men wel, wanneer men sommige fragmenten
van zijn *Reize naar Amerika* leest.³⁴

”De luchtstreek is in de Wisconsin meestal aan die van de Neder-
landsche provincie Noord-Brabant gelijk; men treft er voortreffelij-
ke velden aan met tarwe, rogge, haver, garst, vlas, tabak, enz.”

Een jaarlijkse opbrengst per acre van 20 dollar acht hij niet uitgeslo-
ten.³⁵ Dan is de prijs van \$ 1,25 per acre niet hoog.³⁶ Bovendien zal de
waarde van de gronden, alle aan de Fox River gelegen, snel toenemen
door de kanalisatie van die rivier ”waardoor eene vaart van New York
naar de Mississippi en New Orleans geopend zijn zal.”³⁷

Erger wellicht is wat Van den Broek weglaat: dat de ontgonnen grond
veel duurder is, dat de prijs van drie gulden per acre geldt voor grond
waar het oerbos nog op groeit, dat de verbindingen zeer moeilijk zijn, dat
men zeer afhankelijk is door gebrek aan kennis van taal en gewoonten,
dat er cholera-epidemieën heersen, dat men blokhutten zelf moet bou-
wen, dat men last heeft van barre koude, wilde dieren, kortom dat men
alle ongemakken van het pioniersleven moet ondergaan. Wel stelt hij de
reiskosten niet te laag voor (de landreis kostte ongeveer evenveel als de
zeereis), waarschuwt hij dat men zich niet op reis moet begeven zonder
een gids die de taal machtig is en dat men bij aankomst nog voldoende
geld moet hebben voor aankoop van grond.³⁸

Men kan zich echter afvragen, of Van den Broek's voorlichting wel zo-
veel invloed gehad zal hebben op de Oostbrabanders die hem volgden.
Zij hadden ongetwijfeld een fundamenteel vertrouwen in de ervaren mis-
sionaris, een vertrouwen dat na aankomst in Wisconsin bij een groot aan-
tal sterk zal slinken, zoals in het volgende zal blijken. Maar het belang-
rijkste is dat velen hunner op het moment van Van den Broek's oproepen
al wachtten op een kans om onder betrouwbare leiding te vertrekken. En
zo kwam Van den Broek voor hen als geroepen.

De conclusie kan zijn, dat bij de verstrekking van informatie en bij de
werving Van den Broek niet geheel onbaatzuchtig te werk is gegaan, al

³⁴) Lucas, *t.a.p.*, 113.

³⁵) *t.a.p.*, 109.

³⁶) *t.a.p.*, 109, 113.

³⁷) *t.a.p.*, 113.

³⁸) *t.a.p.*, 114.

moet men aannemen dat hij van mening was een betere gids te kunnen zijn dan een onervarene en dat hij zichzelf als de aangewezen persoon zag om, bij een toch al bestaande drang, leiding te geven. Als men Van den Broek vergelijkt met andere informanten en wervers van landverhuizers, zoals de afgescheiden predikanten, is er geen reden om hem van ernstige opzettelijke misleiding te verdenken.

§ 4. *De verwachting overtroffen: drie schepen vol landverhuizers*

Zijn brochure moet Van den Broek in korte tijd hebben geschreven, want op 16 september 1847, de dag van het feest van St. Cornelius in diens parochie in Zeeland in Noord-Brabant, kocht Cornelis van de Heij na de hoogmis van een vrouw die bij de kerkdeur zat Van den Broek's *Reize naar Noord-Amerika*.³⁹ Cornelis had al half het plan opgevat naar Amerika te gaan, maar door deze brochure werd de drang sterker. Eerst werd nog de pastoor geraadpleegd, die er zeer negatief tegenover stond, maar wel bereid was Van den Broek zelf te schrijven om nadere informatie te vragen. Het antwoord was bemoedigend en Cornelis van de Heij bracht een som van 9.000 gulden bij elkaar van aspirant-landverhuizers, terwijl de overtocht, exclusief het eigen onderhoud, slechts 56 gulden per persoon zou kosten. Dat geld werd op een primitieve manier persoonlijk naar Van den Broek in Amsterdam gebracht.⁴⁰ Hieruit blijkt dat Cornelis van de Heij voor een grote groep Brabanders als een contact- en vertrouwenspersoon fungeerde.

Over de organisatie van de groepsemigratie zijn wij niet goed ingelicht. Enkele personen zoals de Amsterdamse student J.C. van Niel, secretaris van Van den Broek, en de eveneens Amsterdamse J.H. Wigman, later een belangrijke rechtsgeleerde in Wisconsin, fungeerden als mede-organisatoren. Misschien ook de hierboven beschreven pater Adrianus Dominicus Godthardt, die de leiding over de groep aan boord van een der schepen, de 'Libra', op zich zou nemen.

Een relatie met de in 1846 opgerichte 'Commissie ter bevordering van geregelde landverhuizing van Nederlandsche Catholijken naar Noord-Amerika', zo die commissie na het vertrek van mr. Christiaan Verwayen

³⁹⁾ De Vries, *t.a.p.*, 242.

⁴⁰⁾ *t.a.p.*, 242-243.

en zijn groep landverhuizers in februari 1847 nog heeft bestaan, is niet aantoonbaar.⁴¹ Wel was, zoals Cornelis van de Heij liet blijken, bij hem en een aantal andere personen, waarschijnlijk onder de invloed van deze kolonisatiepoging vanuit Nijmegen, waarbij enkele Brabanders betrokken waren geweest, de intentie om te emigreren tevoren al aanwezig.⁴²

Met zijn gevoel voor publiciteit zorgde Van den Broek voor niet geringe gedrukte informatie. In het dagblad *De Tijd* verscheen in augustus en september 1847 onder de kop 'Landverhuizing' vier maal een advertentie, met daarin de volgende passage:⁴³

"Een R.K. Missionaris, die 16 jaren lang woonachtig en werkzaam is geweest in de bijzonder gezonde streek van Wisconsin, in de nabijheid der stad Greenbay en aan eene bevaarbare rivier, alwaar hij het geluk had honderden wilden tot het Katholicisme te mogen bekeeren, bevindt zich op dit oogenblik te dezer stede, en zal gaarne aan de belangstellenden die inlichtingen geven, die hun het bezit kunnen waarborgen van datgene, wat zij zoeken en hen zullen vrijwaren van alle schade. In de landstreek, welke hij bewoont, zijn verleden jaar een zaag- en een korenmolen aangelegd; binnen kort zal daar een klooster en een seminarie gevestigd worden; de grond is daar van het Amerikaansche gouvernement te bekomen tegen 3 gulden de akker; 400 familiën zouden er nog gemakkelijk huisvesting en onderhoud vinden, en waren deze allen Katholijk, dan was de grond gelegd tot eene voortreffelijke R.K. Kolonie".

Dit was duidelijke taal: het stichten van een kolonie zoals die van de afgescheidenen en deze keer onder gunstiger condities dan de poging van Verwayen en de zijnen daarvoor, lag binnen de mogelijkheden.

Intussen schreef Van den Broek zijn brochure, die in *De Tijd* geïntroduceerd werd op 21 oktober en nog negen keer werd geadverteerd (blij-

⁴¹) De oproep van deze commissie verscheen in de *Catholijke Nederlandsche Stemmen*, XII, 7 november 1846, 367, 368. De groep van Verwayen arriveerde volgens de scheepslijst met de bark 'John Parker' op 26 april 1847 vanuit Antwerpen in New Orleans. De bestemming was Iowa. Waarschijnlijk doelt Van den Broek op deze groep, wanneer hij schrijft: "Eenige lieden van Nijmegen zijn dezen zomer naar Iowa, niet verre van St. Louis, vertrokken; anderen naar New Orleans, maar in deze streken is men meer aan jaarlijksche ziekten onderhevig, want er heerschen vele koortsen en ook soms de gele koorts. Deze landstreken liggen ook verder van New York". Lucas, *l.c.p.*, 114-115. In het volgende hoofdstuk wordt meer aandacht aan de kolonisatiepoging van Verwayen c.s. besteed.

⁴²) Op de scheepslijst van de 'John Parker' vindt men Cornelis Bongers (40), zijn vrouw Johanna Maria van Gerven (34) en hun zoon Johannes (9) uit Zeeland (Noord-Brabant). Verder vindt men op die scheepslijst landverhuizers uit Uden, Mill en Huisseling. Zie *National Archives*, Washington, Customs Passenger Lists, New Orleans (M. 259, 26).

⁴³) Dagblad *De Tijd*, 1847, 10, 14 augustus; 2, 22 september.

kens een toegevoegde mededeling eind november raakte die toen al uitverkocht).⁴⁴

Heeft men ook nog een wervingsreis gemaakt naar Noord-Brabant? Volgens latere mededeling van Van Niel, secretaris van Van den Broek in die tijd, gingen zij (Van den Broek en Van Niel?) naar Noord-Brabant en vonden zij er in een korte tijd zo'n 150 die verlangden te gaan, allen behorende tot de 'boerenstand': landbouwers of landarbeiders.⁴⁵

Omdat de overtocht 56 gulden (exclusief proviand) voor een volwassene kostte (kinderen beneden twaalf jaar kregen reductie, zuigelingen reisden gratis), heeft Cornelis van de Hey met het brengen van 9.000 gulden naar Van den Broek waarschijnlijk voor alle Noordbrabantse landverhuizers passage betaald. Uiteindelijk vertrokken met Van den Broek tenminste 190 Noordbrabanders, allen uit Oost-Brabant, dat wil zeggen dat zijn oproep in dat gebied verreweg het meeste gehoor vond, want het totaal van de passagiers aan boord van de drie schepen was 323 en daar waren ook nog Duitsers bij.⁴⁶

Het is moeilijk van iedere passagier zijn afkomst te achterhalen. Aan boord van de 'Libra' waren alle 79 passagiers Nederlanders en op de Amsterdamse familie Denkboom en pater Godthardt na Oostbrabanders.

Tabel 8: *Oostbrabanders aan boord van de 'Libra'*

Man	Vrouw	Kinderen	Plaats
Nic. Denissen	Maria van der Elsen	7	Uden (Volkel)
Joh. Tielemans	geen	geen	Boekel
Ant. Verkampen	Corn. Adriaansen	6	Uden (Volkel)
Joh. Verboort	Theod. van de Reijt	5	idem
Roelof Verwijst	Joh. van der Berg	4	Uden
Hendr. Groens	Maria Opsten	3	Uden (Volkel)
Mart. Verkuijlen	Sien Geurwerk	2	Uden
Alb. van den Berg	A. van der Kruus	9	Cuijk
geen	Anna van Lieshout	geen	Boekel
Ger. van den Heuvel	geen	idem	Mill
Joh. Klaassen	idem	3	Grave
geen	Joh. Klaassen	geen	idem
Adr. Kempen	Joh. ?	1	Mill
Arn. Ebben	Geertruida Gerrits	3	idem
Joh. van Grinsven	Maria Rijnen	3	Herpen

⁴⁴⁾ Dagblad *De Tijd*, 23, 26 en 30 oktober en 6, 9, 16, 20, 23, 25 en 27 november 1847. Blijkens een mededeling op 23 oktober was die brochure verkrijgbaar in bijna alle grote steden.

⁴⁵⁾ Roesler, t.a.p., 9.

Van de reis en de eerste jaren van vestiging van dit gezelschap van bijna uitsluitend Oostbrabanders bestaan drie authentieke verslagen: een brief van Jan Verboort, voor het eerst gepubliceerd in 1897 in een Nederlandstalig tijdschrift, *De Gids*, dat verscheen in De Pere in Wisconsin; de *Reminiscences of a pioneer missionary* van de Franciscaan Chrysostomus A. Verwijst, verschenen in 1916 in de *Proceedings* van de 'State Historical Society of Wisconsin' (beide teksten te vinden in Lucas' *Dutch Immigrant Memoirs and Related Writings*) en de Reisbeschrijving van pater Adrianus Dominicus Godthardt.⁴⁷ Het gezelschap vertrok op 9 maart 1848 uit Volkel (Uden), ging met de trekschuit vanuit Veghel naar 's-Hertogenbosch, waar de trekschuit op sleeptouw werd genomen naar Rotterdam. Op 10 maart ging men aan boord van de 'Libra', een kleine Nederlandse driemaster (bark) onder bevel van kapitein U.H. Trip. De 'Libra' verliet Hellevoetsluis op 14 maart en arriveerde in Boston op 5 mei 1848.⁴⁸

De tweede groep vertrok uit Hellevoetsluis op 26 maart 1848 met de Hamburgse bark 'America', onder bevel van kapitein M. Houschild, met Philadelphia als bestemming.⁴⁹ In deze groep waren tachtig Oostbrabanders en 39 van hen kan men zien als behorend tot de Van de Heij-clan, aangevoerd door Driek van de Heij (56), een tamelijk welgestelde landbouwer uit Zeeland en de vader van de al genoemde Cornelis. Tot zijn gezin behoorden nog zijn vrouw, Petronella van Bree (55); haar moeder, Gerdina Arts (78), weduwe Van den Berg en eerder weduwe Van Bree en zeven thuiswonende kinderen, van wie de oudste, Ardina (26), verloofd was met Hendrikus Verkampen (36), die als verloofde op de 'Maria Mag-

⁴⁶⁾ De scheepslijsten zijn gepubliceerd door Scott Vandehey in *Wooden Shoes West*, 23-24, 26-27, 29-31. De passagiers zijn op deze lijsten genummerd, behalve vier babies van nog geen jaar op de 'Maria Magdalena', waar echter de kapitein is meegeteld. Met deze correcties telt men in totaal 79 passagiers op de 'Libra' (vier zijn dubbel geteld), 146 op de 'Maria Magdalena' en 94 op de 'America'.

⁴⁷⁾ Lucas, *Dutch Immigrant Memoirs and Related Writings*, II, 145-148, 174-187; Godthardt, *Missieboek*, t.a.p.

⁴⁸⁾ Verboort in Lucas, t.a.p., 145-146. Godthardt, t.a.p., noemt ten onrechte 6 mei, want 5 mei was op een vrijdag, zoals Verboort schreef. Volgens Verboort ging men zaterdag al op de trein en dat stemt overeen met het verhaal van Godthardt.

Gegevens over de bark 'Libra' vindt men in het archief van het Nederlands Historisch Scheepvaart Museum in Amsterdam, evenals over de bark 'Maria Magdalena': Inventarisatie van de Nederlandse koopvaardijvloot in de 19e eeuw, Inv. no. N. 1, Rubr. G no. 51. De 'America' was een Duits schip.

⁴⁹⁾ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 27 maart 1848.

dalena' naar Amerika moest reizen. Maar er gingen bovendien drie getrouwde kinderen van Driek met hun gezinnen mee: bovengenoemde Cornelis van de Heij (36), zijn vrouw Maria Jacobs (36) en hun vijf kinderen; Maria Catharina (30), gehuwd met Hendrikus Hoevenaars (34); Hendrika (28), gehuwd met Johannes Arts (33) en hun twee kinderen. Hoevenaars was landbouwer in Uden, de anderen hadden hetzelfde beroep in Zeeland.

Eveneens uit Zeeland waren afkomstig de landbouwer Martinus Prinsen (56) met zijn vrouw Maria Verbruggen (43) en hun twee kinderen. Waarschijnlijk hoorde nog bij de Van de Heij-clan het gezin van de landbouwer Dirk Koenen (48), wiens vrouw, Johanna van den Berg (48) mogelijk een dochter was van de schoonmoeder van Driek van de Heij, uit haar tweede huwelijk. Zij kwamen met hun negen kinderen uit Boekel.

De andere Oostbrabantse landverhuizers van deze groep kwamen uit Beugen, Boekel, Grave, Mill, Oeffelt, Oss en Uden (Volkel).

Tabel 9: *Oostbrabanders aan boord van de 'America'*

Man	Vrouw	Kinderen	Plaats
Arn. Ebben	Joh. Emers	6	Beugen
Hub. Jansen	Hendr. Ebbers	7	idem
Hendr. Hoevenaars	M. Cath. van de Heij	geen	Uden
Mart. van Duijnhoven	Hendr. van den Hoek	4	Grave
Joh. Ebbers	Arnoldina E. (?)	3	Mill
J. Kremers	geen	geen	Boekel
Hendr. Koenen	Joh. van den Berg	9	idem
Ant. Kuijpers	Hendr. van den Berg	geen	Uden (Volkel)
Joh. Kuijpers	Elis. van den Berg	1	idem
Anton. van den Burgt	achtergebleven met kinderen		Oss
Mar. Verdijk	Hendr. Smit	4	Oeffelt
geen	M. Zegers, wed. Verdijk	geen	idem
Corn. van de Heij	Maria Jacobs	5	Zeeland
Hendr. van de Heij	Petr. van Bree	7	idem
geen	Gerdina Arts, wed. van Bree; eerder wed. van den Berg	geen	idem
Mart. Prinsen	Maria Verbruggen	2	idem
Johannes Arts	Hendr. van de Heij	2	idem

De scheepslijst vermeldt in totaal 94 namen, van wie elf van Duitsers, zodat er nog maar een drietal Nederlanders buiten de tachtig Oostbra-

banders aan boord waren. Van hen valt nog te vermelden Theodorus van de Poel (30) uit Arnhem, die ten onrechte staat vermeld als priester. Blijkens de Reisbeschrijving van Godthardt was hij een broeder.⁵⁰ Heeft Van den Broek hem als een soort geestelijke leider aan boord van dat schip mee laten gaan?

Van de zeereis van de 'America' is niets bekend. Volgens een latere mededeling van Johannes Koenen, de tijdens de reis veertienjarige zoon van Dirk Koenen uit Boekel, arriveerde het schip na een zeereis van 48 dagen in Philadelphia.⁵¹ Dat zou dan op of omtrent 12 mei 1848 geweest moeten zijn, een week nadat de 'Libra' in Boston was aangekomen.

De derde groep reisde onder leiding van Van den Broek zelf. De 'Maria Magdalena', onder bevel van kapitein D. Smit, was een zo goed als nieuwe, in 1847 gebouwde bark. Het schip vertrok uit Hellevoetsluis op dezelfde dag als de 'America': 26 maart, met als bestemming New York, waar het arriveerde op 8 mei 1848. Aan boord waren 146 passagiers, van wie tenminste 41 Oostbrabanders.⁵²

Over de reis van de groep die aan boord van de 'Maria Magdalena' vertrok, zijn de meeste berichten bewaard. Men vindt die geciteerd door de Norbertijn J.W. de Vries in zijn artikelen in de *Katholieke Illustratie* in 1909. Deze artikelen geven een nog altijd zeer lezenswaardig en redelijk betrouwbaar overzicht van vestiging en verblijf der Nederlandse rooms-katholieken in het gebied van de Fox River.⁵³

Zo vertrokken drie schepen met landverhuizers in een periode van revolutie en oorlog in Europa, maar uit geen enkele bron blijkt dat deze Amerikagangers daarvan toen weet hebben gehad.

⁵⁰⁾ Godthardt, t.a.p., 128, 130, 132.

⁵¹⁾ *Brown County Biographical Record*, 287.

⁵²⁾ Zie tabel 10 op p.98. Het is mogelijk dat bij nader onderzoek nog meer Noordbrabantse passagiers gevonden worden, die niet in de Landverhuizerslijsten zijn vermeld. Te denken valt bijvoorbeeld aan de gezinnen van Hendrik Derks en Theodorus Willemsen, van wie de echtgenotes de naam Boomkamp dragen, evenals de vrouw van Johannes Jansen uit Maashees en Overloon, van wie de ambtenaar noteerde: "Deze persoon, wiens geldelijke omstandigheden niet zeer gunstig waren, stelt zich voor in Amerika met minder moeite dan hier de kost te kunnen verdienen, tot welk vertrek hij ook door zijne familie te Beugen die zich mede derwaarts begaf, was aangemoedigd". ARA, 's-Gravenhage, Staten van Landverhuizers, Noord-Brabant, 1848, Maashees en Overloon.

⁵³⁾ De Vries, t.a.p., 208-214, 221-223, 241-245, 270-273.

Tabel 10: *Oostbrabanders aan boord van de 'Maria Magdalena'*

Man	Vrouw	Kinderen	Plaats
geen	Ant. Maasen, wed. Giesbers	3	Mill
Mart. van Kempen	geen	geen	idem
Adr. van Rooij	idem	idem	idem
Ger. van den Heuvel	idem	idem	idem
Jac. Ermers	idem	idem	Oeffelt
Joh. Adriaans	idem	idem	idem
Joh. Janssen	Boomkamp	4	Maashees
Wilh. Diels	Gertruda ?	1	Oploo
Joh. Gerrits	geen?	1	idem
Joh. Gisbers	Jacomijn Vogelzang	2	idem
Joh. Toonen	Elisabeth Gerrits	geen	idem
Herm. van den Heuvel	geen	idem	Zeeland
Hendr. idem	idem	idem	idem
Hendr. Hermens	idem	idem	idem
Mart. van Doren	idem	idem	idem
Hendr. Verkampen	idem	idem	idem
Jac. Coenen	Corn. Jacobs	6	Reek
Mart. van der Nieuwenhuizen	geen	geen	St. Oedenrode
Jac. van der Morselaar	idem	idem	idem

§ 5. *De zee- en landreis der drie groepen*

a. De zeereis

Zoals gezegd vertrokken alle drie de schepen uit Rotterdam. Aan vervoer en reis naar Amerika in de tweede helft van de jaren veertig heeft Stokvis een lezenswaardig hoofdstuk in zijn dissertatie gewijd.⁵⁴ Door de toenemende scheepvaart tussen Amerika en Europa was het vervoer betrekkelijk goedkoop: vanuit Amerika kwamen grondstoffen, de minder plaats innemende eindprodukten uit Europa lieten ruimte over voor tussendekspassagiers en juist in 1847 nam het aantal Nederlandse schepen dat op Amerika voer snel toe (het nam in 1848 overigens weer af). Het lijkt erop dat Van den Broek met de Rotterdamse cargadoorsfirma Hudig en Blokhuyzen voordelig zaken heeft kunnen doen. De door hem

⁵⁴) Stokvis, *De Nederlandse Trek naar Amerika 1846-1847*, X.

aan de landverhuizers berekende prijs van 56 gulden was niet echt laag.⁵⁵ Daarbij kwam dat men zelf voor proviand moest zorgen, hetgeen ongeveer 40 gulden per persoon kostte. Als men dan ook nog eens de kosten van de landreis in Amerika, ongeveer 100 gulden, en de verblijfkosten daar in de allereerste periode in aanmerking neemt, is het duidelijk dat de allerarmsten niet tot landverhuizing konden overgaan en de wat minder armen niet direct het binnenland in konden reizen. Christiaan Verwijst, bij aankomst van de 'Libra' in Boston een zesjarige zoon van de als behoeftig geregistreerde wever Roelof Verwijst uit Uden, beschrijft later als Franciscaanse pater Chrysostomus, hoe zijn familie en die van de als mingevoerd arbeider geregistreerde, eveneens Udense, Antoon Verkampen, in Boston moesten achterblijven, omdat er geen geld meer was, en hoe zij in de bossen waterkers en bessen gingen plukken om in leven te blijven. De vader en oudere broers van Christiaan werkten aan de oostkust in fabrieken en aan de aanleg van een spoorlijn en pas in 1855 reisde de familie Verwijst door naar Hollandtown in Wisconsin.⁵⁶ Uit dit verhaal valt tevens af te leiden dat Van den Broek niet als weldoener fungeerde: elke familie moest haar eigen boontjes doppen.

De zeereis telde vele ongemakken. Ten eerste was zij in 1848 lang: de 'Libra', die nog drie dagen vanwege de storm in de haven van Wight lag, deed er 52 dagen in totaal over, de 'America' 48 en de 'Maria Magdalena' 44, waarbij rekening gehouden moet worden met de drie verschillende bestemmingen. Verder was het weer in de periode maart-mei, hoewel niet zo ongunstig als in de winter, nogal eens stormachtig. John Verboort vertelt:⁵⁷

"Later [na de storm met het oponthoud op Wight] hadden wij nog groote stormen te doorstaan waarvan de felste, zoo ik mij goed herinner, op Paasch-Zondag begon en drie dagen duurde en zoo geweldig woedde dat de luiken van het schip overal werden dicht gemaakt en er voor de passagiers maar eene kleine ruimte werd gelaten om uit en in te gaan, als de noodzakelijkheid dit vereischte".

Het was deze storm waarover ook de reeds genoemde Wigman vertelde, die toen dacht dat zijn laatste uur gekomen was. Hij zocht vanuit zijn hut Van den Broek op:⁵⁸

⁵⁵) De passageprijs was in 1847 minimaal 47 gulden; kinderen beneden twaalf jaar kregen korting; zuigelingen reisden gratis. Stokvis, *a.w.*, 180.

⁵⁶) Lucas, *Dutch Immigrant Memoirs and Related Writings*, 175-176.

⁵⁷) *a.w.*, 146.

⁵⁸) De Vries, *t.a.p.*, 243.

”Ik vond hem in zijn hut neergeknield voor zijn kruisbeeld, met warme tranen God om uitkomst biddend. Toen hij vernam, dat de kapitein op het punt stond den mast om te hakken, sprong hij op, verliet ijlings zijn hut, wandelde, schoon de golven over het dek rolden, naar den kapitein en hield hem van de uitvoering van zijn plan terug. De kapitein stond verslagen, volgde den raad van onzen braven priester-leidsman en zie, weldra bedaarde de storm”.

Het voedsel, dat men zelf gekocht had, het water dat men verkreeg, evenals de brandstof om het voedsel te bereiden, werden door de kapitein gerantsoeneerd. Gekookt werd op het achterdek in een open kombuis met meerdere kookgaten (als het weer het toeliet en volgens een rooster). Het voedsel bestond uit aardappelen, erwten, bonen, gedroogd vlees en spek, scheepsbeschuit met boter en de Brabanders zullen menig kopje koffie hebben genuttigd (sterke drank was aan boord verboden). Kajuitpassagiers, zoals Van den Broek en Wigman, werden uiteraard bediend vanuit de scheepsvoorraad. Hun reis was redelijk comfortabel, hetgeen van de tussendekspassagiers niet gezegd kan worden.⁵⁹

Voor de passagiers waren bij landing de formaliteiten nihil: noch paspoort noch andere documenten waren vereist. Elke kapitein had sinds 1820 de verplichting om een passagierslijst in te dienen bij de Amerikaanse havenautoriteiten. Deze lijst was meestal bij het begin van de reis al opgemaakt (hierover later meer). De passagiers werden aan de hand van de lijst geteld, een dokter kwam aan boord vragen stellen over zieken en gestorvenen en daarna kon iedereen zijns weegs gaan.

b. De landreis

Waren de plaatsen van aankomst verschillend, uiteindelijk verliep de reis binnen Amerika langs dezelfde route: vanaf Albany via Buffalo over het Eriemeer, het Huronmeer en het Michiganmeer naar Green Bay en over de Fox River naar Kaukauna in de buurt van Little Chute, dus grotendeels over het water. De groepen van de 'Libra' en de 'America' gingen respectievelijk vanuit Boston en Philadelphia met de trein naar Albany, vanwaar de 'Libra'-groep met de trein (nog steeds met 'boxcars', dus goederenwagens) en de America-groep met de trekschuit via het Eriekanaal naar Buffalo reisden. De groep van Van den Broek voer met een

⁵⁹⁾ Stokvis, *a.w.*, 186-187.

stoomboot over de Hudson vanuit New York naar Albany en eveneens met de trekschuit over het Eriekanaal naar Buffalo, waar Van den Broek problemen kreeg met de kapitein die opnieuw betaling van de passage eiste (Van den Broek moest weer terug naar New York om de zaak te regelen).⁶⁰

Vanaf Buffalo voeren grote raderboten, zoals de 'Michigan' en de 'Superior'. De 'Superior' voer echter niet naar Green Bay, zodat de reizigers van de 'Libra' en de 'Maria Magdalena' op Mackinac, bij de scheiding van het Huronmeer en het Michiganmeer, over moesten stappen op kleinere zeilschepen. Om de sfeer aan boord van zo'n raderboot enigszins te illustreren volgt hier een fragment uit de Reisbeschrijving van pater Godthardt.⁶¹

"Des avonds 8 uren voeren wij van wal onder een vrolijk muzijk dat wij aan boord hadden. Wij waren nagenoeg met 750 passagiers aan boord. De kajuit was een zaal van 150 voeten lang en 90 breed, waarvan 50 tot dames- en 100 tot heerenkamer was ingerigt, onbegrijpelijk prachtig beschilderd en behangen. Alle avonden hadden wij bal, dat mij en andere bedaarde reizigers eenigzins incommodeerde".

De reis tot Mackinac duurde in dit geval zes dagen, waarbij men één dag op een zandbank vast zat. De boot schommelde steeds, doordat de stoommachine niet precies in het midden geplaatst was, waardoor het moeilijk was het evenwicht te bewaren.

Godthardt vervolgt: "Het was een ruwe boel, ja de ruwste dien wij in America nog hadden aangetroffen, daarbij vol afzetters en schelmen". Vanaf Green Bay voer de groep van de 'Libra' de Fox River op in platboomde schuiten, die met vaarbomen tegen de stroom in moesten worden geduwd, en dat duurde nog twee volle dagen. Het laatste stukje, de drie mijl van Kaukauna naar Little Chute, werd de 'Libra'-groep, althans wat er van restte (drie families waren in Boston, de familie Denissen in Buffalo en de familie Klaassen in Green Bay achtergebleven) met twee wagens met elk zes ossen naar Little Chute gebracht.⁶² De groep van de 'Libra' arriveerde op 22 mei in Little Chute. Volgens Godthardt waren

⁶⁰) Over de 'Libra'-groep hebben zowel Jan Verboort (in Lucas, *a.w.*, 146-147) als Godthardt (t.a.p., 125) een kort verslag nagelaten. Over de 'America'-groep zijn wij ingelicht door Joh. Koenen's mededeling in de *Brown County Biographical Record*, 287 en over de 'Maria Magdalena'-groep door Van Niel in De Vries, *t.a.p.*, 243.

⁶¹) Godthardt, t.a.p., 125.

⁶²) Verboort in Lucas, *a.w.*, 146-147.

de andere groepen er zestien en zeventien dagen later, dus 7 en 8 juni.⁶³

Dat betekent dat de reis binnen Amerika respectievelijk 17, 26 en 31 dagen duurde en vrij kostbaar geweest zal zijn, onder andere omdat onderweg nog dagenlang gewacht en dus gelogeed moest worden. Godthardt, die met zijn groep zo vlug en goedkoop mogelijk reisde, beweert dat deze landreis hem evenveel gekost had als de reis van Nederland naar Boston.⁶⁴

Alles bij elkaar had men al veel opgeofferd en het ergste kwam nog: het reisdoel beantwoordde niet aan de verwachtingen. Godthardt noteerde later:⁶⁵

”Maar helaas, eene algemeene verslagenheid heerschte er onder de landverhuizers toen zij de zoo lang gewenschte plaats van P. van den Broek zagen. Niemand wilde op die plaats blijven, verre van alle correspondentie gelegen, zonder handel, en maar ordinaire grond.”

Maakte de Amerikaanse droom plaats voor een bitterharde werkelijkheid?

§ 6. *Was Van den Broek een mislukte koloniestichter?*

Het kon eigenlijk niet anders of de Brabanders waren zeer teleurgesteld. Van den Broek had geschreven dat de grond goedkoop was en veel opbracht, maar hij had er niet bij vermeld dat op de goedkoopste grond bijna ondoordringbaar bos stond, dat eerst verwijderd moest worden. Was het wellicht misleidend geweest in plaats van over goedkope ‘acres’, over goedkope ‘akkers’ te schrijven? Had hij laten weten dat er geen woningen waren en dat men de eerste tijd in bladerhutten zou moeten wonen? Had hij de lange afstanden genoemd die men lopend af moest leggen over moeilijk begaanbare paden, bijvoorbeeld om een zak meel te halen? Kortom, was de zwaarte van het pioniersleven ook maar enigszins bekend gemaakt?

De grootste moeilijkheid om de ware stemming tegenover Van den Broek te peilen is, dat de ego-documenten die wij van de pioniers hebben en waaruit telkens weer geciteerd wordt, uit veel later tijd zijn. Dan is alles uiteindelijk goed afgelopen en de priester die voorloper is geweest van velen in het dal van de Fox River, wordt bewonderd en bewierookt. Toch

⁶³⁾ Verboort in Lucas, *a.w.*, 147 noemt 22 mei. Godthardt, t.a.p., 126, vertelt, dat de andere groepen 16 en 17 dagen later arriveerden.

⁶⁴⁾ Godthardt, t.a.p., 126.

⁶⁵⁾ t.a.p., 126.

zijn er meer dan alleen geruchten, dat menigeen zich van hem als kolonistenleider afkeerde, al zal men de priester en missionaris in hem zijn blijven respecteren. Het enkele feit dat nog voor Van den Broek's terugkomst in Little Chute een aantal gezinnen, onder leiding van pater Godthardt, dertien mijl verder, aan de overkant van de rivier, in de grootste wildernis, een eigen nederzetting stichtte, wijst op gemis aan vertrouwen in diens leiding. Men kan zich zelfs afvragen, of Van den Broek zich wel echt bekommerde om het stoffelijk lot van de Brabantse plattelanders. Het standsverschil was zo groot dat hij persoonlijk moeilijk met hen in contact zal zijn getreden, temeer omdat hij hen nauwelijks zal hebben verstaan.

Het duidelijkst negatief oordeel over Van den Broek vindt men in de Reisbeschrijving van Godthardt, maar hier doet zich het probleem voor dat de figuur Godthardt uitmunt door harde oordelen, ook bijvoorbeeld over zijn 'boeren', die hij lui, dom, eigenzinnig en baatzuchtig noemt.⁶⁶ Bovendien ontloopte Godthardt zich als een rivaal van Van den Broek (speelde in dit nauwelijks ontgonnen gebied de aloude tegenstelling tussen Dominicanen en Franciscanen een rol?) en dat maakt hem niet tot een betrouwbare getuige. Godthardt's gedrag direct na aankomst was nogal grillig: hij wist eerst niet wat te doen, besloot toen de "ongelukkige landverhuizers" niet te verlaten en "... in een bosch tuschen de Paters Predikheren" (Van den Broek en zijn assistent, Mannis d'Arco, die hem tijdens zijn afwezigheid vervangen had) "en de Paters Capucijnen van Calumet neer te slaan."

Vijf huishoudens volgden hem en hij kocht land om een kerk en klein klooster te bouwen en zich verder op de missie der 'wilden' toe te leggen. De pioniers moesten eerst een weg dwars door de wildernis banen en verbleven aanvankelijk in bladerhutten. Na de aankomst van de twee anderschepen kwamen er nog eens vijftien huisgezinnen in het bos bij, zo vermeldt Godthardt. Het duurde enige maanden voordat er een primitieve kerk klaar was en intussen moesten enkele kerkelijke feesten gevierd worden, telkens met processie:⁶⁷

"H. Sacramentsdag hield ik de plegtige processie bij P. van den Broek. Item den 4 Augustus, festo S. Dominici, hielden wij bij hem een plegtig feest dat de geloovigen niet weinig opwekte. Des morgens vroegtijdig verscheen ik met mijne processie uit het bosch, met 4 vanen en alles naar rato, werd aan den grooten weg door 2 Paters en in

⁶⁶) t.a.p., 128.

⁶⁷) t.a.p., 126.

de kerk door P. van den Broek plegtiglijk ingehaald. Alle hoorden wij biecht en om half 11 zong ik de plegtige Hoogmis en predikte ik in het Fransch en Hollandsch, daarna eene allerplegtigste processie enz. enz.”

Al in augustus 1848 liet Godthardt plotseling zijn kolonisten in de steek en verving hij een Franse pastoor van Green Bay en wijde omgeving. Hij kwam nog maar een keer per week, op donderdag, naar zijn 'Bosch'. In totaal had hij elf missieposten te bedienen, vaak ver uit elkaar liggend. Dit toch zeker niet rustige bestaan beviel hem kennelijk goed, maar de oorspronkelijke pastoor van Green Bay kwam weer terug en Godthardt keerde weer naar zijn 'Bosch'. Hij hield op Van den Broek te assisteren en besloot zelfs:⁶⁸

”Pater van den Broek niet meer te bezoeken, die mij even als alle andere Hollanders door zijn wonderlijk gedrag in vele onaangenaamheden gebracht had. Trouwens, die man had mij die plaats en land te veel opgehemeld, en mijn geld was op.”

Na verloop van tijd werd Godthardt, die intussen in allerlei intriges verwickeld was geraakt, overgeplaatst. Soms keerde hij nog naar zijn 'Bosch' terug, maar het is duidelijk dat de Brabanders aldaar het niet gelukkig vonden dat hun 'pastoor' meestal afwezig was.

In 1850 was er het gerucht dat een rijke Brabantse priester met tweehonderd nieuwe kolonisten naar Franciscus Bosch (zoals de plaats ook wel werd genoemd) op weg was. Dit was klaarblijkelijk Gerardus van den Heuvel en zijn groep. Het bericht gaf nieuwe hoop op uitbouw van de gemeente. Godthardt organiseerde de parochie beter, zorgde voor een kerkhof, een school en een 'store', de Brabanders hielpen hem zijn land te bebouwen en zamelden geld in, kortom, een model Brabants dorp rond kerk en pastorie was aan het verrijzen, maar helaas, op dat moment eindigt de Reisbeschrijving van Godthardt abrupt.⁶⁹ Men moet aannemen dat Godthardt voorgoed verdween, waarschijnlijk naar Winnebago, waar hij in 1851 verbleef.⁷⁰ Was het omdat hij aannam dat Gerardus van den Heuvel hem wel zou opvolgen? Of heeft de bisschop hem vanwege moeilijkheden overgeplaatst?

Bij dit alles is duidelijk, dat Godthardt weinig sympathie voor Van den Broek koesterde. Maar evenzeer blijkt uit Godthardt's verhaal, dat er nog al eens rivaliteit was tussen de missionarissen die met voortdurend ge-

⁶⁸) t.a.p., 127.

⁶⁹) t.a.p., 134-138.

⁷⁰) Godthardt, Missieboek (manuscript 41), 145, 146.

brek aan geld niet alleen zichzelf in leven moesten zien te houden, maar, reizend van missiepost naar missiepost over vaak grote afstanden, de kerk moesten zien te bewaren en uit te breiden. De Reisbeschrijving maakt in ieder geval duidelijk dat Van den Broek in die tijd, net als de andere missionarissen, in persoonlijke armoede leefde.⁷¹

Bij anderen moet er eveneens ontevredenheid over Van den Broek zijn geweest, zoals blijkt uit uitlatingen die Gerlacus van den Elsen zestig jaar later nog kon vernemen.⁷² Zeer teleurstellend voor de Brabanders was het tekort aan werk. Velen hadden hun geld aan de reis opgemaakt (voor een gezin van vier personen was dat al gauw een kleine duizend gulden) en konden daarom geen land kopen. Zij moesten werk zoeken en hadden de verwachting dat er in Amerika veel goed betaald werk te vinden was.⁷³ In de eerste tijd, toen het kanalisatieproject in het slop zat, was er bijna geen werk, laat staan goed betaald werk ter plaatse te vinden.

Van den Broek's grootste teleurstelling moet zijn geweest dat hij er niet in slaagde een Dominicanenklooster met Nederlandse priesters en broeders en liefst ook een klooster met Nederlandse Dominicanessen te stichten. Iets dergelijks was zijn confrater Samuel Mazzuchelli in 1845 wel gelukt. Die had tijdens een verblijf in zijn vaderland (hij was afkomstig uit Milaan) in 1843 en 1844, genoeg middelen verzameld om in Sinsinawa in het zuiden van Wisconsin een missiehuis en college te openen, met toestemming van de Heilige Stoel. In 1849 werd het overgedragen aan de Dominicanen van St. Rose.⁷⁴

Maakt men een vergelijking met de kolonies van de afgescheiden dominees dan kan Van den Broek slechts zeer beperkt een stichter van een kolonie genoemd worden. Van Raalte in de wouden van Michigan, Scholte op de prairie van Iowa, gaven vanaf het begin tot het eind leiding aan de vestiging van hun Nederlandse geloofsgenoten. De kolonisatie was in hun landverhuizersverenigingen al in Nederland voorbereid en reis en vestiging werden in verenigingsverband uitgevoerd. Zij stichtten vestigingen van uitsluitend geloofs- en landgenoten, uitgaande van een godsdienstige en kerkelijke bezieling.

Bij Van den Broek was het plan om een kolonie te stichten min of meer meer toevallig ontstaan. Van den Broek had eigenlijk al een kolonie, voordat de Nederlanders in Little Chute kwamen. Velen vestigden zich

⁷¹) Godthardt, Reisbeschrijving, 132.

⁷²) Van den Elsen, *Twintig Brieven uit Amerika*, 19, 72.

⁷³) Roesler, t.a.p., 16.

⁷⁴) M.A. Corry de Jong, *a.w.*, 93-94.

daar of in andere al bestaande plaatsen in de omgeving, hoe klein ook. En wat een belangrijk verschil was: Van den Broek had noch de intentie noch de middelen om de landverhuizers te helpen zich een nieuw bestaan te verschaffen.

Godthardt heeft meer met de protestante kolonistenleiders gemeen, omdat hij, overigens zonder vooropgezet plan, zeer tijdelijk en met onderbrekingen, leiding gaf aan een nieuw gestichte woudkolonie.

Een ander groot verschil is, dat het kerkelijk-godsdienstig motief ontbrak bij de rooms-katholieke landverhuizers. Zoals Van Niel, de secretaris van Van den Broek, beweerde: "Hun reden voor emigratie was noch politiek, noch godsdienstig, maar uitsluitend economisch".⁷⁵

Men kan dan ook Van den Broek beter voorstellen als geestelijk leider van een groep landverhuizers dan als stichter van een rooms-katholieke kolonie in Wisconsin. Het gevolg van zijn optreden was echter wel de vestiging van uiteindelijk duizenden rooms-katholieke Nederlanders, voor een groot deel Noordbrabanders, in een door de aanwezigheid van land- en streekgenoten toegankelijker gemaakt gebied, langs de Fox River in Wisconsin, zodat zijn betekenis in dat opzicht wel die van Van Raalte in Michigan en Scholte in Iowa evenaart.

§ 7. *De laatste jaren van Van den Broek*

Na zijn terugkomst werden Van den Broek teleurstellingen niet bespaard. Behalve onder de hierboven besproken slechte persoonlijke verhoudingen moet hij geleden hebben onder het feit dat hij geen kans zag om zijn hypotheek van 10.000 dollar af te lossen. Hij moest al zijn grond aan de rivier verkopen.⁷⁶ Een grote zorg zal geweest zijn, of in zijn parochie wel een assistent en te zijner tijd een opvolger zou komen. Zijn laatste jaren mocht hij het geluk ervaren van een vaste hulp en opvolger te mogen begroeten. Aanvankelijk in de persoon van de jonge kapelaan Gerardus van den Heuvel, die zich in 1850 aan het hoofd van tweehonderd Oostbrabantse landverhuizers naar Wisconsin had begeven. Op 1 april 1851 overleed echter deze waardevolle helper, die de zwaardere taken van Van den Broek had overgenomen.

Inmiddels was hulp van Kruisheren toegezegd en waren in oktober 1850 de eersten van hen, Wilhelmus de Jonge en Hubertus Nuyts, in Wisconsin gearriveerd. Waarschijnlijk was dit het resultaat van een bezoek

⁷⁵) Roesler, t.a.p., 2.

⁷⁶) t.a.p., 16-17.

van de bisschop van Milwaukee, de Zwitser Joannes Martinus Henni, aan Johannes Zwijsen in Tilburg in 1848. Zwijsen was in die tijd kerkelijk be-tuurder van de apostolisch vicariaten 's-Hertogenbosch en Megen-Ra-venstein-Grave.⁷⁷ In ieder geval was het een gevolg van de belangstelling van Henricus van den Wijmelenberg, de overste van de Kruisheren, voor het stichten van een klooster in Amerika, ongetwijfeld daartoe aangemoedigd door zijn omgeving die de landverhuizing uit het gebied waar de Kruisheren gevestigd waren naar het bisdom van bisschop Henni met aandacht en zorg gevolgd had.⁷⁸

De beide Kruisheren gingen eerst naar Franciscus Bosch, maar na de dood van Van den Heuvel naar Green Bay omdat daar toen de priester-nood groter was. Franciscus Bosch werd door hen nog af en toe be-zocht.⁷⁹ Nog in 1851 kwamen hun confraters Eduard Daems en broeder Petrus Witvens in Little Chute aan, want bisschop Henni had Daems tot assistent voor de zwaardere taken van Van den Broek bestemd.⁸⁰

Van den Broek kon door dit alles zeker zijn dat zijn zielzorg zou worden overgenomen, zij het niet door Dominicanen. Hij had dan ook op 10 augustus 1850 zijn testament gemaakt, waarbij hij al zijn bezittingen vermaakte aan de bisschop van Milwaukee onder voorwaarde dat die zou zorgen voor een vaste priester in de kerk van St. John Nepomucene, de parochiekerk van Little Chute. Ornamenten, kerkgewaden, kelken en dergelijke mochten hoogstens tijdelijk voor bediening elders door de pa-rochiepriester(s) dienen. Elke week moest een mis en elk jaar een hoog-mis worden gelezen voor het zieleheil van Van den Broek. Gerardus van den Heuvel werd tot testamentair-executeur benoemd.⁸¹

Voor Van den Broek was het een grote vreugde toen in september 1851 Eduard Daems en broeder Peter Witvens in Little Chute arriveer-den. De jonge en veelbelovende Vlaming moet op de al ernstig zieke Van den Broek een goede indruk gemaakt hebben en omgekeerd was Daems

⁷⁷) Milwaukee Archdiocesan Archives, brief van 23 april 1815 van J. van der Hagen, pro-fessor van het groot-seminarie in Haaren, aan bisschop Henni.

⁷⁸) Scheerder, *Henricus van den Wijmelenberg*, 52-55.

⁷⁹) Rausch, *The Crosier Story*, 42-50.

⁸⁰) Scheerder, *a.w.*, 54. Het moge uit het bovenstaande duidelijk geworden zijn, dat de Kruisheren al hadden besloten te hulp te komen voordat Van den Heuvel in een in *De Gods-dienstvriend* geplaatste brief van begin september 1850, gericht aan zijn familie, de hoop uit-sprak dat andere priesters hem zouden volgen. De brief vindt men in *De Godsdienstvriend*, LXV (1850), 245-247 en in Lucas, *t.a.p.*, 122-123.

⁸¹) In het bisschoppelijk archief van het bisdom Green Bay in Green Bay (Wisc.) bevindt zich een aantal stukken betreffende de nalatenschap, zoals een kopie van het testament, boe-delbeschrijving, eigendomsbewijzen (second folder).

zeer getroffen door de indrukwekkende figuur van Van den Broek.⁸² Hun samenwerking duurde echter nog geen twee maanden.

Op 1 november 1851 vierde Little Chute het feest van Allerheiligen, met Van den Broek als celebrant in een plechtige mis met drie heren. Na de mis richtte hij zich tot de gelovigen en vertelde van de schoonheid van de hemel en de glorie der heiligen, toen hij werd getroffen door een be-roerte. Hij viel in de armen van Daems. Hij bleef bewusteloos en stierf op 5 november, 67 jaar oud. Hij werd op de begraafplaats van zijn kerk be-graven. Twaalf jaar later werd de kerk uitgebreid en, zonder het te weten, bouwde men over zijn graf heen. Pas in 1894, bij een nieuwe verbou-wing, werden zijn stoffelijke resten teruggevonden en in een houten kistje in de kerk herbegraven. In 1928 werden die resten in een koperen schrijn aan de binnenmuur van de toren van de huidige kerk bijgezet.⁸³

Het moge overdreven zijn Van den Broek 'Apostel van Wisconsin' te noemen, zeker heeft hij voor de opbouw van de katholieke kerk in dat ge-bied belangrijk werk verricht, voor alle aanwezige nationaliteiten, in het bijzonder voor de Indianen. In zijn laatste jaren kwamen daar nog bij de honderden Nederlanders, voornamelijk Noordbrabanders, voor wie hij een gidsfunctie vervuld had en die op hun beurt de weg hebben bereid voor vele andere Nederlandse katholieken die zich in Wisconsin hebben gevestigd.⁸⁴

§ 8. *Samenvatting*

In 1846/1847 organiseerde een commissie onder leiding van de Nij-meegse advocaat mr. Christiaan Verwayen een grootscheepse landver-huizing van rooms-katholieke Nederlanders met het doel om tot stichting van een kolonie in de Verenigde Staten te komen. Na het vertrek van de eerste groep, in het voorjaar van 1847, liet de commissie in tegenstelling tot haar belofte niets meer van zich horen, waarschijnlijk omdat de kolo-nisatiepoging was mislukt.

Enkelen uit oostelijk Noord-Brabant hadden zich bij Verwayen aan-gesloten, anderen zullen gewacht hebben op een tweede gelegenheid en een half jaar later kwam er een nieuw appel, nu van de Dominicaan The-odorus Joannes Baptista van den Broek.

⁸²⁾ Heming, *The Catholic Church in Wisconsin*, 600.

⁸³⁾ Jansen, in *Centennial of St. John Congregation*, 44.

⁸⁴⁾ 'Apostel van Wisconsin' werd hij wel genoemd. Zie Emond, Uit onze Amerikaansche Missie: De voormalige missie der E.E. Kruisheren in Wisconsin (1850-1879), in *De Zegepraal des Kruises*, II (1923), 8, 185.

Afb. 10 Kaart van een deel van Michigan met de kolonie van Van Raalte; Holland en omgeving. Uit *Geschiedkundige Atlas van Nederland*.

Afb. 11 Kaart van de kolonie van Scholte, Pella in Iowa. Uit Jacob van Hinte, *Netherlanders in America*.

Berichten en advertenties in het dagblad *De Tijd*, voorts een brochure, later nog een circulaire, maakten bekend dat aspirant-landverhuizers zich konden wenden tot Van den Broek, een betrouwbare leidsman, al ruim vijftien jaar missionaris in Wisconsin, in een gebied dat snel bevolkt werd door immigranten.

Er werd een aantrekkelijke voorstelling gegeven van dat gebied, zoals later bleek een mooier beeld dan de werkelijkheid die de landverhuizers bij hun aankomst ervoeren, de nader ingewonnen informatie wekte vertrouwen en in korte tijd waren een kleine tweehonderd Oostbrabanders, vooral uit de streek van Uden en langs de Maas, als gegadigden aangemeld.

De missionaris Van den Broek was al op leeftijd en had juist de laatste tijd enkele tegenslagen gekend.

Zijn geliefde Indianen waren ver weg gaan wonen en aan zijn zorg onttrokken.

Hij had altijd gehoopt dat de Nederlandse Dominicanen zich in zijn Amerikaanse missie zouden vestigen en daartoe in Little Chute bezittingen verworven. Daarvoor had hij de laatste tijd schulden aangegaan, die hij dacht af te lossen met een erfenis, die hij in 1847 in Amsterdam ging ophalen. De erfenis bleek echter niet meer aanwezig te zijn.

Het zag er niet naar uit, dat de wens van een Dominicanenstichting in zijn missie nog in vervulling zou gaan.

De rol van leidsman van landverhuizers, waaraan hij bij zijn vertrek uit Amerika nog niet had gedacht, maar die hem door Amsterdamse vrienden was gesuggereerd, had hem echter weer moed gegeven en de overtocht met drie schepen vol landverhuizers werd perfect georganiseerd.

Geen twijfel kan rijzen over de kwaliteiten van Van den Broek als missionaris, al werd zijn goede verhouding met zijn geliefde Menominees tenslotte door zijn star gedrag verstoord.

Zijn vroeger als pastoor in Alkmaar al gebleken zakelijke kwaliteiten, zijn talenkennis, vooral zijn vroomheid en geloofsijver, maakten indruk op de kolonisten van allerlei nationaliteiten in het aanvankelijk door blanken schaars bewoonde, maar in een snel tempo door hen bevolkt en gecultiveerd rakende gebied van de Fox River.

Het centrum van Van den Broek's activiteiten was zonder twijfel Little Chute, maar hij bediende van daaruit vele missieposten, soms op verre afstand gelegen.

Al was het hem dan niet beschoren Dominicaanse medebroeders uit Nederland in Little Chute te mogen verwelkomen, wel ondervond hij, kort voor zijn dood, de voldoening van de komst van priesters en zelfs

kloosterlingen (Kruisheren) uit Nederland en België, waardoor de toekomst van zijn kerk in Little Chute verzekerd leek.

Men moet, hoe verleidelijk het ook is, Van den Broek niet gelijk stellen met echte koloniestichters als de voormannen der afgescheidenen, bijvoorbeeld Scholte en Van Raalte.

Zijn grote verdienste ligt in het pionieren voor de rooms-katholieke kerk in Amerika, niet in zijn werk voor de grondvesting van een kolonie, want die is eigenlijk nooit echt, en zeker niet als een puur Nederlandse kolonie, tot stand gekomen. Het meest gelijkend op een Nederlandse en dan wel een zuiver Brabantse rooms-katholieke kolonie, een uitvloeisel van Van den Broek's onderneming, was de nederzetting Franciscus Bosch, het huidige Hollandtown, gesticht door Van den Broek's rivaal, de Franciscaan Adrianus Dominicus Godthardt.

Ondanks de teleurstellingen en de ontevredenheid over Van den Broek onder althans een deel van de meegekomen landverhuizers in de begintijd van de vestiging in de Fox River Valley, zag men hem toch als een voorbeeldige geestelijke vader van de kerk, waaraan men zeer verknocht was en waarin men de meegebrachte gemeenschappelijke identiteit innig kon beleven.

Toen later, door een onstuimige ontwikkeling van het gebied, de materiële omstandigheden duidelijk en snel beter werden, kreeg Van den Broek van de steeds groeiende groep Nederlandse, vooral Brabantse en Limburgse katholieken, een nagedachtenis, die doet denken aan de vereering van een heilige of mythische stichter. Legendevorming speelde daarbij, zoals gebruikelijk, een rol.

Ontdaan van het aureool blijft er nog een daadkrachtige, soms heroïsche, begaafde en deugdzame man over, een waardige vertegenwoordiger van de priesterlijke en missionaire idealen binnen de rooms-katholieke kerk in zijn tijd.

Door zijn initiatief, tenslotte, zijn velen, op den duur duizenden, terecht gekomen in een ver en vreemd land, maar in een enigszins vertrouwde omgeving, temidden van streek- en geloofsgenoten.

HOOFDSTUK V

VERHALENDE BRONNEN OVER DE NOORDBRABANTSE LANDVERHUIZERS TUSSEN 1820 EN 1880¹

§ 1. *Definities en methodiek*

a. De aard en de betrouwbaarheid der primaire verhalende bronnen

De aard van de verhalende bronnen laat zich gemakkelijker omschrijven als eerst duidelijk is gemaakt wat onder niet-verhalende bronnen moet worden verstaan. Niet-verhalende bronnen, zoals die in het volgende hoofdstuk aan de orde komen, zijn registraties, van ambtelijke aard, bedoeld voor bevolkingsadministratie, statistiek, belastingheffing, kadaster, militie, toelating of wering van vreemdelingen, kortom in het kader van de uitvoering van wetten en regelingen van de overheid. Zij komen tot stand door ambtenaren of vergelijkbare personen (notarissen). Zij worden gekenmerkt door objectiviteit, algemeenheid en daardoor hoge mate van vergelijkbaarheid. Zij vormen ideale bronnen om kwantitatieve geschiedschrijving te beoefenen en hebben het voordeel dat zij informatie verschaffen over 'gewone' mensen die meestal weinig sporen hebben nagelaten.

Verhalende bronnen bieden het voornaamste materiaal voor de meer traditionele geschiedschrijving. Het zijn getuigenissen, in schrift vastgelegd, die ons over een onderwerp uit de geschiedenis inlichtingen verschaffen. Zij kunnen voor publiciteit bestemd zijn of juist niet, maar eenmaal publiek gemaakt bepalen zij voor een groot deel het beeld van het verleden.

Zowel niet-verhalende als verhalende bronnen moeten echter voldoen aan de betrouwbaarheidscriteria die de historici plegen te hanteren. Zal er in het kader van deze studie niet gauw sprake zijn van vervalste documenten, het is wel voorgekomen dat een hele verzameling brieven in dermate bewerkte vorm is uitgegeven, dat de oorspronkelijke tekst er nauwelijks nog in is te herkennen. Het grootste deel van de desbetreffende bewerking werd in Lucas *Dutch Immigrant Memoirs and Related Writings* integraal overgenomen. Bij een andere gelegenheid werd daarna uit het

¹) Dit hoofdstuk gaat voornamelijk over de leken; de missionarissen onder de landverhuizers zijn in hoofdstuk III en IV behandeld.

Engels in het Nederlands terugvertaald. En uit dit alles werd en wordt nog steeds geciteerd.² Doordat hier geen onderscheid is gemaakt tussen de oorspronkelijke tekst en wat de bewerker, overigens te goeder trouw, eraan veranderd en erbij gevoegd heeft, is deze ogenschijnlijk zo heldere bron sterk vervuild.³

Behalve brieven zijn er andere ego-documenten als notities, dagboeken, memoires, autobiografische beschrijvingen. Tot deze categorie kunnen gerekend worden notities van interviews en mondelinge mededelingen, door anderen opgetekend. Zij geven directe informatie van de betrokkenen. Indirecte informatie van primaire aard geven de berichten en commentaren door buitenstaanders opgesteld. Men kan hier denken aan de rapporten van diplomaten, aan reisbeschrijvingen, aan dagbladen en periodieken, maar ook aan ambtelijke verklaringen in de staten van landverhuizingen.

Moet men bij gebruik van de ego-documenten nagaan wat de bedoeling was van de makers, bij het putten uit het tweede soort materiaal zal men zich eveneens van de achtergronden moeten vergewissen. Een voorbeeld is hoe zowel de liberale als confessionele oppositiepers de uittocht van zoveel landgenoten in de tweede helft van de jaren veertig aangreep als een teken des tijds en die uittocht de conservatieve regering aanwreef.⁴ Kritisch commentaar zal daarom bij de bronnen noodzakelijk zijn.

b. Het gebruik van de secundaire bronnen over het onderwerp

In het inleidende eerste hoofdstuk is de voornaamste literatuur over het onderwerp genoemd. Tevens is gesteld dat het niet de bedoeling is in herhaling te vervallen: waar iets al goed uiteengezet is zal er naar worden

²) Het betreft hier de brieven van Arnold Verstegen, afkomstig uit Zeeland bij Uden. Hij stuurde vijftien brieven naar zijn schoonfamilie in Erp. Veertien van deze brieven werden uitgangspunt van Matthias van den Elsen's *Letters of Arnold Verstegen*, afgedrukt in *The Annals of St. Joseph*, LV (1943) en LVI (1944). Van deze zeer vrij bewerkte brieven, met vele uitweidingen van de bewerker, zijn er twaalf integraal overgenomen in Lucas, *Dutch Immigrant Memoirs and Related Writings*, II, 151-174. In het plaatselijke orgaan *Uit onze knollentuin* uit Boekel komt in de afleveringen 99-109 (november 1974-september 1976) een Nederlandse vertaling van voorgaande bewerking voor.

³) Een deel van de oorspronkelijke brieven (zes geheel, twee gedeeltelijk) is aanwezig in het archief van St. Norbert Abbey in De Pere (Wisc.) bij de door J.W. de Vries nagelaten papieren. Dat deel en de vijftiende brief (teruggevonden in Gemeentearchief Erp, inv. nr. 1605) worden in het hoofdstuk over de acculturatie en assimilatie (hoofdstuk VIII) verwerkt.

⁴) Over het perscommentaar over de landverhuizing in de jaren 1846-1848 kan men lezen in Stokvis, *De Nederlandse Trek naar Amerika*, 113-120.

verwezen, zal het eventueel kort worden samengevat en zo nodig van kanttekeningen worden voorzien.

Er moet onderscheid gemaakt worden tussen literatuur die een wetenschappelijk karakter heeft, en geschriften die dergelijke pretentie niet hebben. De laatste, bijvoorbeeld familiegeschiedenissen, kunnen zeer nuttig zijn en worden hier bij de literatuur gerekend, ook al voldoen zij niet aan alle wetenschappelijke criteria. Iets moeilijker ligt het bij gedenkboeken en herdenkingsartikelen. Zij willen meestal een afgerond beeld geven, maar vertonen nogal eens de gebreken van de menselijke behoefte tot mythologisering van het verleden. De retoriek van het droeve gedenken of het feestelijke herdenken is een hindernis voor nuchtere beschouwingen. Maar in het beste geval is de inbreng nog niet zo gering.

c. De hoofdlijn

In dit hoofdstuk zal het verloop van de landverhuizing voornamelijk chronologisch worden behandeld, maar om te grote verbrokkeling te voorkomen zal steeds een hoofdvraag impliciet gesteld worden: wat was de motivatie om te emigreren? Bij de motivatie gaat het om de opgegeven redenen. Pas in een later hoofdstuk zal in deze studie getracht worden de werkelijke achtergrond te analyseren.

§ 2. *Enkele sporadische gevallen tot 1847*

Buiten de missionarissen (zie hoofdstuk III) zijn er tot 1847 maar zeer weinig gevallen van landverhuizers uit Noord-Brabant naar Noord-Amerika bekend. De opgaven van de Noordbrabantse gemeenten, zoals in de *Staatscourant* in 1848 samengevat, geven voor 1831 en 1832 telkens één landverhuizer aan (waarschijnlijk missionarissen); voor 1844 een gezin met vijf kinderen en een dienstbode, dat echter naar Guatemala ging; in 1846 vier echtparen met in totaal drie kinderen.⁵

Merkwaardigerwijs zijn in de *Staatscourant* in het overzicht niet opgenomen een tweetal mannen uit Oeffelt die in 1834 uit Bremen naar Amerika zijn vertrokken: Willem Graat en Arnoldus Arts Krol, beiden rooms-katholiek, beiden welgestelde landbouwers, toen ongehuwd. Zij waren respectievelijk in 1831 en 1832 naar Belgisch Limburg gevlucht om aan de dienst in de schutterij te ontkomen. Beide vrienden konden waar-

⁵) *Nederlandsche Staatscourant*, 5 september 1848. ARA, 's-Gravenhage, archief Departement van Binnenlandse Zaken, Staten der Landverhuizingen, Noord-Brabant (voor 1847).

schijnlijk daarom niet naar Nederland terugkeren en zijn naar Baltimore (Maryland) en verder naar Galena (Illinois) gegaan. De in 1848 registrerende ambtenaar was goed op de hoogte, want hij wist te vertellen dat Arts Krol, die in Amerika gehuwd was met een meisje uit Hanover (Illinois), op 28 maart 1842 in Galena moest zijn overleden, waarna de weduwe hertrouwd was met met Willem Graat "... die aldaar het loodgraven en den landbouw uitoefent".⁶ De plaats Galena werd in 1848 nog enkele malen door landverhuizers uit Noord-Brabant als bestemming genoemd.⁷

Als in 1846 vertrokken landverhuizers vindt men vermeld: Andries Vermeulen met vrouw uit Oosterhout, rooms-katholiek, eerst bakker, later, door drankprobleem (volgens de ambtenaar), metselaar en opperman; Hendrik van der Kolk uit Dussen, gereformeerd, met vrouw en kind, "omdat hij van zijn beroep als kleermaker alhier niet kon bestaan"; uit Meeuwen Leendert de Rooy, gereformeerd, met vrouw en Dirk de Graaf, gereformeerd, met vrouw en twee kinderen. Beide mannen waren arbeiders en gingen naar Amerika om een beter bestaan te vinden.⁸ Deze gereformeerden behoorden tot de afgescheidenen.⁹

§ 3. Noord-Brabant haakt in 1847 aan bij de massa-emigratie: met Scholte en Verwayen naar Amerika

Pas voor het jaar 1847 wordt er een groter getal landverhuizers van in totaal 116 personen in de *Staatscourant* vermeld. Van de 44 hoofden van gezinnen of alleenstaande personen zijn in 1847 drie hervormd, veertien gereformeerd en elf christelijk-afgescheiden (de als gereformeerd genoteerden zullen ook tot de afgescheidenen hebben behoord).¹⁰

Dat de landverhuizingslijsten van Noord-Brabant over 1847 niet be-

⁶) Staat van Landverhuizingen (voor 1847), t.a.p.

⁷) Arnoldus Ebben en Hubertus Jansen uit Beugen, met hun gezinnen aan boord van de 'America' in 1848 vertrokken, gaven die bestemming op aan de gemeenteambtenaar, blijkens de Staat van Landverhuizing van dat jaar.

⁸) Staat van Landverhuizingen (voor 1847), t.a.p.

⁹) Zie voor hen De Gast, *Afscheiding en Doleantie in het Land van Heusden en Altena*, 65.

¹⁰) *Nederlandsche Staatscourant*, t.a.p.

waard zijn gebleven (met uitzondering van die van vier gemeenten ¹¹⁾ is bevreemdend en maakt het moeilijker om over de hierboven genoemde 116 landverhuizers wat meer te weten te komen. Men kan aannemen dat zij, voorzover protestant, uit West-Brabant kwamen en zich hadden aangesloten bij hun kleine achthonderd emigrerende geloofsgenoten die in april 1847 naar Iowa vertrokken, naar de kolonie van Scholte in Pella.

Dat dit niet geruisloos ging blijkt uit *De Landverhuizing*, een leerrede door de felle tegenstander en bestrijder van Scholte, de hervormde predikant en kerkbestuurder te Heusden, C.W. Pape. Geen wonder dat Pape de landverhuizing om allerlei redenen verwierp. Hij constateerde in zijn voorbericht een "ongelukkige zucht tot landverhuizing", voornamelijk onder afgescheidenen, maar ook onder hervormden. De armen werd wat voorgespiegeld en dat er steeds meer armen bijkwamen was ook een gevolg van onberaden huwelijken. Beter was het daarom het kwaad bij de wortel aan te pakken en binnenlandse kolonisatie te bevorderen. Pape zocht bijbelse argumenten om landverhuizing af te wijzen, al wilde hij toegeven dat er ook bijbelse argumenten waren om landverhuizing te bevorderen, zij het bij andere omstandigheden dan de toenmalige.¹²

De invloed van de hervormde, modernistische Pape als kerkbestuurder in het Land van Heusden en Altena, waar hij sinds 1834 de afgescheidenen bestreed, is waarschijnlijk onder de hervormde gelovigen niet gering geweest, maar ook een aantal afgescheiden voormannen toonde zich van landverhuizing afkerig. Daarom zijn uit dit kernland van de Afscheiding, waar Scholte tussen 1833 en 1837 in Doeveren-Genderen-Gansoyen predikant was, een gebied met vanouds vele orthodoxe calvinistische protestanten en vanaf 1834 talrijke afgescheidenen, maar betrekkelijk

¹¹⁾ Deze gemeenten zijn Klundert, Zevenbergen en Hooge en Lage Zwaluwe. De lijst vindt men niet in het ARA in 's-Gravenhage, maar in het RANBr. in 's-Hertogenbosch, archief Prov. Bestuur, inv. nr. 12534. De lijst vermeldt: uit Klundert Aldert Plugge, winkelier en pakkendrager, 39 jaar, christelijk-afgescheiden, met echtgenote, met als reden "godsdienstige denkbeelden en vrees voor teruggang in hun bestaan"; uit Zevenbergen Christoforus Pals, landbouwer, 55 jaar, met echtgenote, met als motief "lotsverbetering"; uit Hooge en Lage Zwaluwe (allen vrijgezel) de afgescheiden onderwijzer Cornelis van Malsen (21) en zijn zus, Cornelia (26), om godsdienstige redenen naar de kolonie Holland; de rooms-katholieke broers Matthijs (25) en Johannes (23) Sprangers, landbouwers, om economische redenen, naar Gibbsville (Wisc.) en Jan van Bavel (32), gereformeerd, landbouwer, "was onder naauw toezigt der politie en haakte naar betere middelen van bestaan".

¹²⁾ Pape, *De Landverhuizing*, Voorbericht III, IV en 1-29. Deze leerrede is gedateerd 30 november 1846.

weinigen naar Amerika vertrokken (ondanks overbevolking en grondtekort).¹³

Voor de emigratie van 1846 en 1847, de jaren van beginnende massamigratie, de voorgeschiedenis en het verdere verloop in de jaren veertig zij zowel verwezen naar de dissertatie van Stokvis, *De Nederlandse Trek naar Amerika*, als naar het vorige hoofdstuk, over Theodorus van den Broek en zijn landverhuizers. Op de landverhuizing van Verwayen en de zijnen in 1847 moet hier nog wat nader worden ingegaan omdat steeds weer ten onrechte wordt gewezen op de godsdienstig-kerkelijke motivatie van rooms-katholieke landverhuizers en daarvoor de aanhef van de oproep van Verwayen in de *Catholijke Nederlandsche Stemmen* als hoofdargument wordt gehanteerd. In dit blad van de ultra-montaanse Le Sage ten Broek was de landverhuizing der afgescheidenen met aandacht en instemming gevolgd. Een artikel uit *De Reformatie*, het orgaan van Scholte, waarin deze zijn kolonisatieplannen verder toelichtte, was overgenomen en van instemmend commentaar voorzien. De *Stemmen* waarschuwde dat duizenden van de beste Nederlanders het land zullen verlaten wegens gebrek aan vooruitzichten en noemde daarbij ook het ontbreken van volledige godsdienstvrijheid en vrijheid van onderwijs als motief:¹⁴

”... zij zullen hun ondankbaar vaderland verlaten om in de Vereenigde Staten eene vrije onbelaste lucht in te ademen en er te leven onder eene regering die godsdienst en onderwijs volkomen vrij laat en die geen onderscheid maakt tusschen de belijders van verschillende godsdiensten”.

En daarna volgde een waarschuwing aan de regering:

”Men zegge niet, het zijn slechts eenige afgescheidenen, eenige dweepers, die hun vaderland verlaten willen. Morrende gelukzoekers, onverzettelijke stijfhoofden die verwarring maken en den gang van de regering bemoeijelijken. Gij zoudt U bedriegen! Ook reeds onder de Catholijken, inzonderheid bij dezulken, die talrijke huisge-

¹³) De Gast, *a.w.*, 65, noemt een aantal afgescheidenen, zoals voor 1847 Jan Killewinger en zijn vrouw, Marigje de Waal (zij overleed tijdens de overtocht) uit Sleeuwijk. Zijn lijst, gaande tot 1877, is echter onvolledig. Het kan niettemin waar zijn dat zoveel meer mensen uit het Land van Heusden en Altena emigreerden naar de Haarlemmermeer die in 1853 werd drooggelegd, zoals De Gast op de volgende bladzijde beweert. Zie over Scholte behalve het boek van De Gast onder meer Th. Branten, Scholte, de leider van de Afscheiding in het Land van Heusden, in *Met Gansen Trou*, XV-XVII (1965-1967).

¹⁴) *Catholijke Nederlandsche Stemmen*, XII (1846), 228-230.

zinnen hebben en die, schoon niet geheel onbemiddeld, geenerlei uitzigt hebben, geenerlei kans meer zien, om voor hunne zonen een eerlijk en betamelijk middel van bestaan te vinden: reeds bij zulke Catholijken, zeg ik, begint zich de zucht naar landverhuizing te openbaren”.

Le Sage verwachtte dat het voorbeeld van Scholte, een georganiseerde landverhuizing en kolonisatie in Amerika, gevolgd zou worden door katholieken.¹⁵ Waarschijnlijk was Le Sage toen al op de hoogte van het plan van de advocaat mr. Christiaan Verwayen uit Nijmegen.

Verwayen, geboren in 1810 als zoon van een timmerman en houtkoper in Nijmegen, was eerst seminarist, maar ging later rechten studeren in Utrecht en vestigde zich als 29-jarige in zijn geboortestad Nijmegen als advocaat. Daar werd hij een geruchtmakende figuur, een strijder voor katholieke emancipatie in die in grote meerderheid rooms-katholieke, maar door een protestant establishment geregeerde stad. Hij kwam in conflict zowel met het gemeentebestuur, de schutterij als de president van de rechtbank, waarbij hij zeker in het eerste en laatste geval streed voor een rechtvaardige zaak. Daarvoor richtte hij zelfs in 1843 een eigen blad op, *De Batavier*, dat heeft bestaan tot 1845. In dat jaar wilde hij met een compagnon een sigarenfabriek oprichten, maar daarvan is niets of niet veel terecht gekomen. Men moet dan ook concluderen dat alles erop wijst dat Verwayen in 1846, toen hij met zijn plannen tot kolonisatie begon, nog maar weinig succes in zijn leven had gekend.

Verwayen had wel veel voor zijn idealen over gehad, want zowel voor het ontduiken van de dienst in de schutterij als voor een weigering om een getuigenis af te leggen had hij vrijheidsstraffen moeten ondergaan. Zijn verachting voor het ”domme burgerstadje” Nijmegen drukte Verwayen uit in de spotnaam ’Abdera’, in de klassieke oudheid een stad die bekend stond als een plaats van zotte of onnozele kleine burgers. Later zou hij voor zijn Amerikaanse kolonie de naam ’Disabdera’ (’Weg van Abdera’) voorstellen.¹⁶

De figuur Verwayen dient men te plaatsen, zij het op het tweede plan, bij de liberale en democratische katholieken die later Papo-Thorbeckianen genoemd zouden worden. In tegenstelling tot de conservatieve katholieken verwachtten zij geen verdere emancipatie meer van de koning,

¹⁵⁾ *t.a.p.*, 230.

¹⁶⁾ Bijna al deze informatie over Verwayen is ontleend aan Beck, *De Batavier, Staat- en Letterkundig Weekblad*, een onuitgegeven kandidaatscriptie van de Katholieke Universiteit van Nijmegen, vakgroep Geschiedenis (1978).

maar hadden zij hun hoop gevestigd op een liberale grondwet, zoals Thorbecke had voorbereid (maar die in 1844 verworpen was), met volledige vrijheid van godsdienst en onderwijs. Met behulp van het gedrukte woord bepleitten zij hun zaak, onder andere in de dagbladen *De Tijd* en *De Noord-Brabander*. Zelfs Le Sage ten Broek steunde hen na 1844.¹⁷

Om die reden werd de beroering rondom de landverhuizing een instrument voor liberale, katholiek-liberale, ultra-montaans katholieke en orthodox-Calvinistische contestanten ter verbetering van de binnenlandse politieke situatie. In dit verband was het optreden van Verwayen en zijn commissie een gerede aanleiding om nog eens een waarschuwing te laten horen. Meer hoeft men er niet achter te zoeken: niet één van de leken onder de katholieke landverhuizers, ook Verwayen zelf niet, gaf voor zijn landverhuizing bij zijn vertrek een godsdienstig motief op.

Op zeven november 1846 verscheen in de *Catholijke Nederlandsche Stemmen* de oproep van de Nijmeegse commissie met de volgende aanhef:¹⁸

”Daar de Nederlandsche Catholijken, sedert meer dan dertig jaren beroofd worden gehouden van het genot der dierbaarste vrijheden, bij meer en meer drukkend wordende belastingen en toenemende duurte van levensmiddelen, waardoor zoowel hunne materiele als godsdienstige en zedelijke welvaart, vooral sedert eenigen tijd, aanmerkelijk vermindert; zoo hebben in onderscheidene deelen des vaderlands, zoowel Catholijken als onCatholijken het voornemen gemaakt, om naar de Vereenigde Staten van Noord-Amerika te vertrekken, aldaar gronden aan te koopen en er zich te vestigen; welk doel nooit gemakkelijker en beter kan worden bereikt dan door samenwerking van allen die hetzelfde voornemen hebben gemaakt”.

De oproep vervolgde met de mededeling dat in Nijmegen verschillende katholieke ”wel gezetene” huisgezinnen besloten hadden in februari 1847 te vertrekken naar Noord-Amerika om daar aan de Missouri grond te kopen. Om een kolonie gezamenlijk te organiseren was een commissie benoemd, met Verwayen als secretaris. De commissie was zeker bedoeld als een organisatie op langere termijn, maar na de eerste poging werd van haar niets meer gehoord. Hoewel niet uitdrukkelijk vermeld volgde de commissie het voorbeeld na van de afgescheiden leiders die in 1846 verenigingen voor landverhuizing hadden gesticht.

Een Nijmeegse kroniekschrijver meldde dat in de zomer van 1846 vele

¹⁷⁾ Beekelaar, *Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie*, 23-24.

¹⁸⁾ *Catholijke Nederlandsche Stemmen*, XII, 7 november 1846, 367.

Duitse landverhuizers per stoomboot langs Nijmegen waren gekomen, maar dat in oktober verscheidene Nijmegenaren waren vertrokken,¹⁹

”... staande door nog meerderen gevolgd te worden, terwijl de zucht tot landverhuizing derwaarts meer, vooral in den Achterhoek van Gelderland, veld wint”.

De Nijmeegse commissie wilde niet zozeer landverhuizing entameren als wel richting geven aan een reeds bestaande drang. Op 21 februari 1847 was het dan zover. *De Tijd* geeft het volgende verslag:²⁰

”Zoo even hadden wij hier voor het eerst een tooneel van volksverhuizing in het groot. Nadat Mr. C. Verwaijen met zijne 120 katholieke togtgenooten vroeg in den morgen het H. Misoffer had bijgewoond, en de meesten zich, voor het laatst op vaderlandschen bodem, met de H. Communie gesterkt hadden, beklom hij de stoomboot onder het gejoel en gewuif van duizende aanschouwers, met welke reeds vroeg de kade en aangrenzende straten waren volgepropt. Het is ongelooflijk, welke sensatie dit tooneel op de menigte verwekte; van rondom hoorde men gesprekken, waarin het plan werd goedgekeurd, en bij bittere klagen over den achteruitgang van het volksbestaan, den lust geuit werd, om het zinkend vaderland te ontvlugten. Menige zegenwensch werd uitgesproken, menig stil gebed voor een gelukkigen overtocht ten hemel gestuurd, en zal er iederen Zaterdag worden opgezonden, wanneer er eene bijzondere dienst tot die bedoeling, onder het aanroepen der H. Maagd, zal worden opgedragen. Eerstdaags zullen de agenten, die belast zijn met het geven van inlichting, omtrent den nieuwen staat 'Disabdera', welken de advocaat C. Verwaijen met de zijnen gaat stichten, hunne advertentiën verspreiden. Binnen eene maand zeilt de tweede expeditie van Antwerpen uit, welke, naar het zich nu reeds laat aanzien, uit het getal dergenen, die zich hebben aangemeld, veel grooter zal zijn dan deze, welke met die van Tiel, Gorkum, Rotterdam enz. nabij 200 personen bedraagt. Wij zullen van de naauwkeurigste berigten omtrent de stichting en aanwas van het Amerikaansche Disabdera van tijd tot tijd verslag doen”.

Opvallend is dat in deze strijdbare katholieke krant het religieus-kerkelijk motief niet doorklonk. Dit ondersteunt de stelling dat het religieus-kerke-

¹⁹⁾ Van Druijnen, Vervolg op de Kronyk van Nijmegen, 149. Deze kroniek is in manuscript aanwezig in het gemeente-archief van Nijmegen.

²⁰⁾ *De Tijd*, 23 februari 1847.

lijk motief bij rooms-katholieke leken onder de landverhuizers, zo al aanwezig, zeer ondergeschikt was.

Van een volgende groepsemigratie, zoals aangekondigd, is niets bekend en de Nijmeegse commissie heeft, voorzover men weet, niets meer van zich laten horen. Misschien omdat al in de zomer van 1847 Van den Broek en zijn medewerkers hun plannen publiceerden. Disabdera is niet te vinden op de kaart van de Verenigde Staten en de groep van Verwayen moet na aankomst verspreid zijn geraakt. Was het toch weer een mislukte onderneming van de advocaat die zich als landbouwer had laten registreren in de scheepspassagierslijst?

Doordat deze lijst van het schip waarmee men uit Antwerpen vertrok, de bark 'John Parker', bewaard is gebleven, weten wij dat het gezelschap New Orleans of Iowa als bestemming opgaf. De 'John Parker' arriveerde op 26 april 1847 in New Orleans. Omdat men naar Iowa wilde was deze haven niet slecht gekozen: men kon er via de Mississippi het gemakkelijkst komen. Zo vertrok ook de voorhoede van Scholte's vereniging in oktober 1846 naar New Orleans (de rond achthonderd anderen arriveerden in mei en juni 1847 in Baltimore, gewaarschuwd dat New Orleans in de zomer te lijden had van het warme, ongezonde klimaat).

De uitstraling naar Oost-Brabant van Verwayen's onderneming was niet toevallig: Nijmegen was voor vele Oostbrabanders de stad. Hier volgt de lijst van de op de 'John Parker' aanwezige Noordbrabanders, de meesten afkomstig uit het oosten der provincie.

Tabel 11: Noordbrabanders aan boord van de 'John Parker'²¹

Man	Vrouw	Kinderen	Plaats
Jac. van Weele	M.E. van den Hoogen	2 (1 aan boord geb.)	Den Bosch
Corn. Bongers	J.M. van Gerven	1	Zeeland
Corn. van Hout	geen	geen	idem
Joh. van Huisseling	idem	idem	Huisseling
Hub. van Huisseling	idem	idem	idem
Ant. van Aar	idem	idem	idem
Franc. Boekhorst	geen	idem	Steenbergen
Ant. Haps	J.M. Verweijen	3	Mill

²¹) National Archives, Washington (D.C.), Customs Passenger Lists, New Orleans (M. 259, 26).

*Nu voortis geene plaats meer hebbende in dezelanden....
zal ik vertrekken. Rom. XV.*

JEZUS! MARIA! JOSEPH!

✠

Bid voor de Ziel van Zaliger
DEN EERWAARDEN HEER
**GERARDUS JOANNES BAPTISTA
VAN DEN HEUVEL,**

Geboren te UDEN, den 11 Augustus . . . 1816.
Priester gewijd in het Seminarie van
's Bosch, 21 Mei 1842.
Rector der E.E. Penitنتين te HEREN-
THALS, 28 Julij 1842.
Kapellaan te BOEKEL, den 5 September 1845.
Vertrekken naar de Missie van NOORD-
AMERIKA, 25 April 1850.
Na voorzien te zijn van de laatste heilige
Sacramenten, overleden te GREENBAAI
(Staat Wisconsin), 1 April, en aldaar
plechtig begraven, den 3 April . . . 1851.

*Zalig is hij, dien Gij, Heer! verkoren en opgeno-
men hebt. Ps. LXIV. Zalig zijt gij, die het Evangelie
verkondigt over alle wateren. Isai. XXXII. Zalig is
hij, die zich den behoeftige en arme aantrekt. Ps. XL.
Welaan dan goede en getrouwe knecht, ga binnen
in de ereugd uws Heeren. Matt XXV.
Kom gij cult gekroond worden van de kruin Amana.
Cant. IV.
Op u, Heer, heb ik gehoopt. Ps. XXX. Ik heb den
luister van uw huis bemind. Ps. XXV. De ijver voor
uw huis heeft mij verslonden. Joan II. Wat heb ik
meer moeten doen? Isai. IV. Ga dan, mijne Ziel,
in uwe rust, want God heeft u welgedaan. Ps. CXIV.
-- Mijne Vrienden! --
Gij hebt nu wel droefheid, maar ik zal u wederzien,
en dan zal uw hart blijde zijn. Joan. XVI.*

A. I. P.

Hij Lutkie & Cranenburg, te 's Bosch.

De kleinen hebben broodgevraagd, en er was niemand die het voor hen brak. Thren. IV.
Daarom zeide God: sta op, en vertrek uit dit land. Gen. XXXI.

Wie wij keeren tot de volken.... want zoo heeft het God geboden. Act. XIII.
Dat de vol des Heeren geschiede Act. XXI.

Afb. 12 Bidprentje van de missionaris Gerardus van den Heuvel (1816-1851), die met een grote groep Oostbrabantse landverhuizers in 1850 naar Wisconsin trok, maar al in 1851 overleed.

LANDVERHUIZERS!!

Directe en billijke overtocht naar **AMERIKA** met **STOOM-** en **ZEILBOOTEN**, 's wekelijks uit **ROTTERDAM**. Inlichtingen zijn te bekomen en contracten worden gesloten bij den Heer **J. VAN STAVEL** Frzn, te **SCHIJNDEL**, bij 's Bosch.

BERIGT

AAN

LANDVERHUIZERS.

Per **STOOMBOOT**, via Engeland, bestaat elken zaterdag **GELEGENHEID**, om van **ROTTERDAM** naar **NEW-YORK** te vertrekken. — **VOEDING**, uitnemend en geheel voldoende, is begrepen in den vaarprijs. — Voor de **PASSAGIERS** wordt overal **BEHOORLIJK GEZORGD**.

Nadere informatiën geven : **WAMBERSIE & ZOON**, Cargadoors te Rotterdam, of hunne **AGENTEN** : **J. M. KEMPS**, te St. Oedenrode ; **G. MANDERS**, te Venray ; **H. BEKSKENS**, te St. Anthonis.

's **HERTOGENBOSCH**, 18 Maart. — Ruim 200 landverhuizers naar Noord-Amerika, de meeste uit Uden, Volkel, Mil en Boekel en ook 2 uit Vegchel, gingen heden middernacht in laatstgem. plaats scheep en kwamen ten 5 ure des morgens alhier zingende aan. Zij vervolgden onmiddellijk hunne reis per stoomboot naar Rotterdam, om aldaar te worden ingescheept per stoomboot op Engeland, zullende zij uit de haven van Liverpool de groote reis aanvaarden ; 2 van hen zijn vroeger reeds in Amerika geweest ; zij zijn in het najaar van 1852 overgekomen, alleen om hunne vrienden aan te raden hun vaderland te verlaten.

KERKELIJKE BERIGTEN.

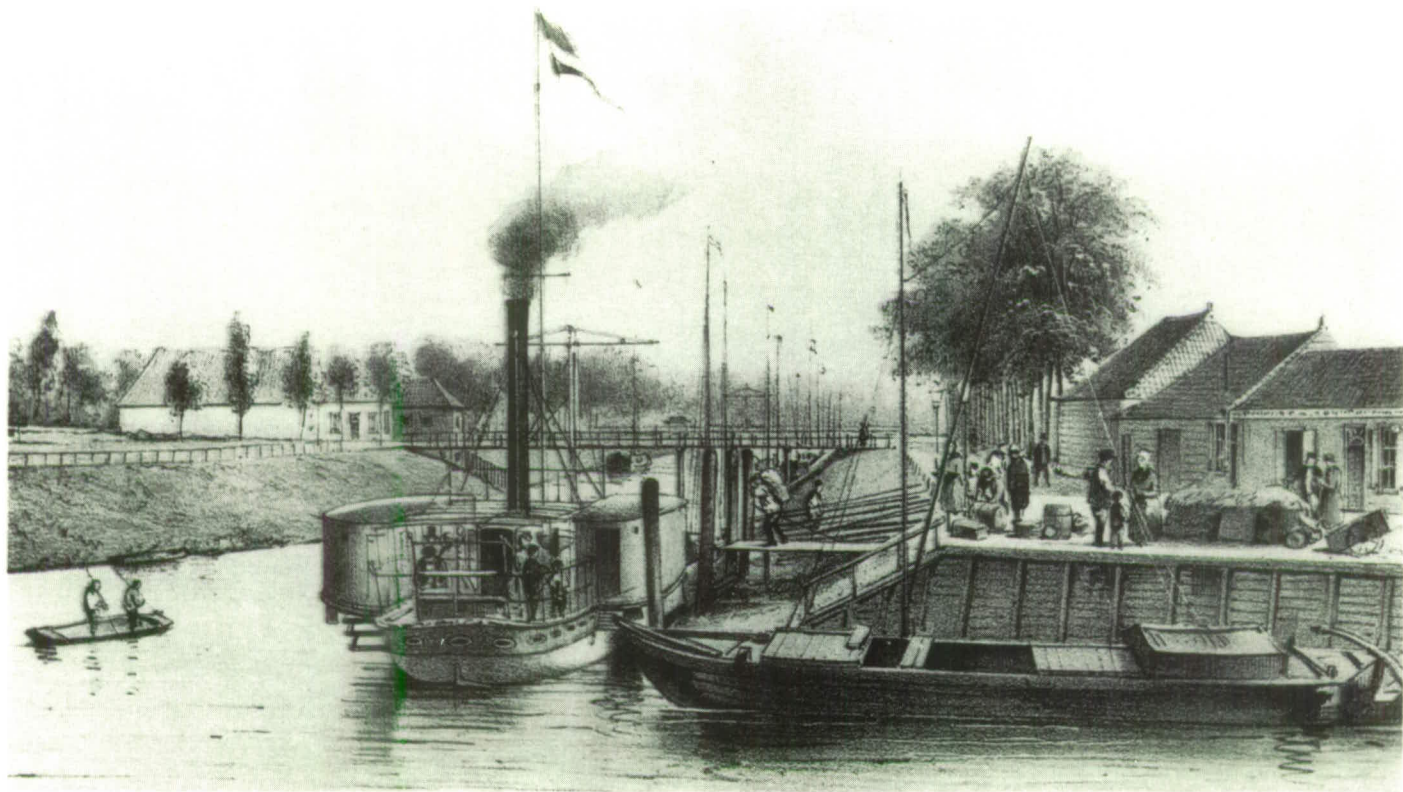
— Men leest in het jongste *Weekblad van Tilburg* : Wij vernemen, dat de Ew. hr. W. de Bever, kapellaan te Nuland, binnen weinige dagen, vergezeld van nog meerdere Nederl. priesters, naar de Ver. Staten van N.-Amerika zal vertrekken, om aldaar zijne diensten aan Gods Kerk toe te wijden. Tot afscheid vóór dit vertrek gaf de WEw. hr. F. A. Pollet, pastoor dier gem., woensdag (verl. week) een afscheids-diner, waarbij een 30tal geestelijken genoodigd waren; nadat een 10tal jaren de Ew. hr. de Bever zijne bediening met de grootste liefde aan Nuland's R. K. heeft getoond, wordt dit verlies door de gemeentenaren diep betreurd.

— De Ew. hr. Suijs is benoemd tot kapellaan te Nuland.

— De WEw. hr. v.d. Heijden, van Waalwijk, sedert een aantal jaren pastoor te St. Louis (Amerika), vertrekt den 7n dezer weder naar zijne pastorij, in gezelschap van eenige nieuwe Nederl. Missionnarissen.

's HERTOGENBOSCH, 21 April. — In het laatst der afgelopen week zijn uit de gem. Berlicum en den Dungen wederom 4 jonge handwerkslieden naar N.-Amerika vertrokken; de lust tot verhuizing naar de nieuwe wereld (waarom niet naar Ned. Overzeesche Bezittingen?) wordt sterk aangewakkerd door brieven van vrienden en bekenden, die derwaarts vertrokken, in gunstige omstandigheden verkeerden en ook aan anderen goede vooruitzigten gaven. Daarenboven maken zich uit die gem. 14 huisgezinnen gereed, om derwaarts de reis aan te nemen, het vaderland zullende verlaten, nadat zij hunne landhoeven en landerijen publiek zullen hebben verkocht en te gelde gemaakt.

GRAVE, 23 Maart. — In de eerste dagen dezer week werd alhier met genoegen uit Philadelphia (N.-Amerika) het bericht ontvangen, dat de jeugdige schilder Franciskus v. d. Wielen, Gravenaar van geboorte, benoemd is tot alg. hoofdonderwijzer aan de akademie van beeldende kunsten aldaar. Dit is iets, waarop N.-Brabant, althans Grave trotsch mag zijn, te meer wijl de benoemde directeur eerst den ouderdom van 2½ jaren heeft bereikt.

Afb. 14 De raderstoomboot die zomers twee maal per dag een dienst onderhield van 's-Hertogenbosch naar Rotterdam. De vertrekplaats was aan de Zuidwillemsvaart, bij de Binnenhaven.

Waar zijn zij gebleven? Het enige gevonden spoor van de gehele groep van Verwayen is een "Extract uit een brief van een der Katholieke Nijmegensche landverhuizers", C. Auwerda, in de *Catholijke Nederlandsche Stemmen* van 8 januari 1848. Hij schreef vanuit Wapello in Iowa, niet ver van de Mississippi en op ongeveer zestig kilometer van de afgescheidenen (de groep van Scholte) in Pella. Auwerda had driehonderd acres (121 ha.) gekocht, geen goedkope staatsgrond, want die moest nog ontgonnen worden. Hij had ongeveer zeven gulden per acre betaald, maar van zijn grond waren vijftig acres bezaaid vóór de aankoop en de opbrengst daarvan lag nu al in de schuren. Hij begreep niet waarom niet alle enigszins bemiddelde Nederlanders het land verlieten waar alle bronnen van welvaart gestopt waren en waarom zij niet liever een land gingen bewonen waar ook voor de geringsten ruimschoots brood te verdienen was en waar de belastingen zo gering waren dat men ze bijna niet bemerkte. Bij ontvangst van Nederlandse kranten en tijdschriften waren hem meteen de belastingzegels opgevallen en het ontging hem ²²

"hoe een volk, dat altoos van vrijheid droomde en naar dezelve haakte, al die knevelarijen en uitzuigerijen blijft dulden, terwijl het wetboeken heeft, die verkondigen, dat drukpers en nog zoo veel andere zaken vrij zijn. Wat een contrast van praktijk en theorie. Neen, wilt gij in uwe godsdienstige overtuiging niet worden gekwetst of verhinderd; wilt gij in het winnen van uw bestaan niet worden verkort door allerhande monopolïen, dan verlaat, even als de Afgescheidenen, waarvan zich een duizendtal op 12 uren afstands van hier heeft neergezet, en als wij, dat zinkend land, om hier alles te vinden, wat de maatschappij verplicht is voor hare leden, naar vermogen te waarborgen: het levensonderhoud in het genot eener redelijke vrijheid."

De redacteur van *De Stemmen* was het daarmee geheel eens. Men hoort in deze geluiden de motieven van wat meer welvarende en ontwikkelde landverhuizers in 1847, het verlangen naar vrijheid, maar vooral het voorkomen van verdere achteruitgang, het verlaten van het zinkende schip.

§ 4. De groep van kapelaan Gerardus van den Heuvel in 1850

De laatste grotere groepsemigratie die hier behandeld moet worden (die van 1848 vindt men in het vorige hoofdstuk) is die van de Oostbra-

²²⁾ *Catholijke Nederlandsche Stemmen*, XIV (1848), 16.

banders onder leiding van kapelaan Gerardus van den Heuvel in 1850. De tijd nodig voor uitwisseling van informatie, voorbereiding en reis (liefst in een gunstig jaargetij) bepaalde de golfbeweging van de zogenaamde kettingmigratie, een beweging die voor Uden, Zeeland en Boekel hoogtepunten toonde in de jaren 1848, 1850 en 1853 en dieptepunten in de jaren 1849 en 1852.²³

Over de groepsemigratie van 1850 is maar weinig bekend. Pater Godthardt ontving in het voorjaar van 1850 bericht dat een Nederlandse priester met tweehonderd Nederlanders naar Franciscus Bosch zou komen. Hij zou een rijk man zijn. Zijn kolonisten raadden hem aan met de bisschop van Milwaukee te overleggen zodat die tweehonderd zich ook echt in Franciscus Bosch zouden vestigen. Aan deze raad gaf Godthardt gevolg, maar van de verdere gang van zaken vertelt zijn Reisbeschrijving, die kort na deze mededeling plotseling eindigt, niets meer.²⁴

Gerardus van den Heuvel, de genoemde priester, behoorde tot een opvallende familie. Zijn vader, Arnoud, een welvarende zakenman, had zich met zijn vrouw, Maria Verhoeven, in 1811 als jonggehuwd paar in Uden gevestigd. Zij kregen elf kinderen, van wie twee later priester werden: Gerardus (1816-1851) en Antoon, Kruisheer en prior te Maaseik van 1865-1898. De oudste zoon, Petrus, werd advocaat en lid van de Tweede Kamer, de tweede zoon, Hein, burgemeester van Oss. De vijfde zoon, Johannes of Hannes, nam later de zaken van zijn vader over. Een aantal neven van Gerardus heeft in het begin van de twintigste eeuw een rol gespeeld in kolonisatieprojecten in Minnesota en Montana.²⁵ Gerardus was sinds 1845 kapelaan in Boekel, waar in het parochie-archief later werd aangetekend dat hij om zijn godsvrucht en ijver bij ieder hooggeacht was en dat hij een voorbeeld was van alle priesterlijke deugden. Verder dat hij met een dertigtal inwoners van Boekel naar Noord-Amerika was gegaan.²⁶ Bij zijn vertrek kreeg hij een brief mee

²³) Yda Schreuder, *Dutch Catholic Immigrant Settlement in Wisconsin, 1850-1905*, 83. De drie gemeenten samen vertoonden de volgende aantallen in de opeenvolgende jaren: 1848:85; 1849:13; 1850:91; 1851:40; 1852:3; 1853:150; 1854:24. De informatie leidde ertoe dat in tijden van economische crisis in de Verenigde Staten (1857 e.v.) en Burgeroorlog (1861-1865) zeer weinig emigratie plaats had. Deze drie gemeenten telden in al die jaren slechts 38 landverhuizers. Pas in 1867 nam hun aantal weer wat toe: in 1866: 7; in 1867:35; in 1868:24; in 1869:30; in 1870:22.

²⁴) Godthardt, Reisbeschrijving, t.a.p., 137-138.

²⁵) Over deze familie en haar betrekkingen met Amerika zie men de door J. Sluimers geschreven bijsluiter bij de heruitgave in 1987 van Van den Heuvel, *Het lustige leven van Naat Piek*.

²⁶) Streekarchiefdienst Brabant-Noordoost, archief Boekel, Registrum Memoriale Parochiae de Boekel, 65.

van J. van der Hagen, professor in de theologie in Haaren, gericht aan bisschop Henni van Milwaukee, waarin stond dat Gerardus wat naïef was, maar dat zijn naïviteit door zijn vroomheid ruimschoots werd gecompenseerd.²⁷

Le Sage ten Broek maakte op de volgende wijze melding van het besluit van kapelaan Van den Heuvel om te vertrekken naar het bisdom Milwaukee:²⁸

”Reeds is ons een Priester bekend, die, bij het vernemen van het droevig lot der in de lente van het vorig jaar [bedoeld is 1848] uit de omstreken van Zeeland, Uden, Veghel, enz. vertrokken landverhuizers, door eene hoogst betreurenswaardige omstandigheid van Zielenherder en daardoor van alle godsdienstige leiding beroofd, lang met zoodanig plan zwanger gaande, bij dat berigt in zijn voornemen versterkt, moedig besloot, zich van hem hartelijk minnende vrienden en magen te scheiden, om de lege plaats te gaan vervullen, die een [huurling \[pater Godthardt\] verlaten heeft](#)”.

Hoe Van den Heuvel reisde en hoe zijn groep was samengesteld is niet direct duidelijk. Een schip met veel Oostbrabanders was de 'Triskina'. Volgens de scheepspassagierslijst was de 'Triskina' vanuit Rotterdam op 25 mei 1850 gearriveerd in New York. Aan boord van de 'Triskina' waren volgens die lijst 79 Oostbrabanders: uit Berlicum (7), Boekel (9), Erp (4), Gemert (29), Haps (1), Mierlo (6), Mill (5), Oploo (1), Ravenstein (3), Sambeek (6), Uden (5) en Veghel (3).²⁹ Als men aanneemt dat tweehonderd landverhuizers met Van den Heuvel zijn meegekomen, zoals men overal leest, kan men veronderstellen dat de scheepslijst niet volledig is (of niet volledig is gepubliceerd) of dat een aantal met een of meer andere schepen is vertrokken. Het tweede is aannemelijk, maar dan in dezelfde tijd omdat een groot aantal landverhuizers uit Uden, Zeeland en Boekel uit het bevolkingsregister uitgeschreven is rond de twintigste april, zowel van diegenen die op de scheepslijst zijn genoemd als van diegenen die daarop niet zijn genoemd.³⁰ Als men alleen de geregistreerde passagiers van de 'Triskina' opsomt komt men tot de volgende lijst:

²⁷) Brief van 23 april 1850 in Milwaukee Archdiocesan Archives. Letterlijk staat er "... quod optandum foret ut paululo minus simplex esset, sed pietate ut puto abunde compensatur".

²⁸) *De Godsdienstvriend*, LXIV (1850), 49.

²⁹) De namen uit de landverhuizingslijsten zijn vergeleken met die van Swierenga, *Dutch Immigrants in U.S. Ship Passenger Manifests*.

³⁰) Yda Schreuder, *a.w.*, 86, schrijft dat 27 van de 35 landverhuizende gezinnen uit deze plaatsen 18, 19 of 20 april zijn uitgeschreven.

Tabel 12: *Oostbrabanders aan boord van de 'Triskina'*

Man	Vrouw	Kinderen	Plaats
Gloudemans	1	5	Berlicum
Joh. Heesackers	1	geen	Boekel
Petrus Heesackers	geen	idem	idem
Mart. Heesackers	1	idem	idem
Thomas Heesackers	geen	idem	idem
Ant. Heesackers	idem	idem	idem
Johanna Heesackers		idem	idem
Hendrica Heesackers		idem	idem
Petrus Ottens	1	2	Erp
Arn. van den Broek	1	4	Gemert
Ant. van den Broek	geen	geen	idem
Nic. Nooyen	1	6	idem
Joh. van Beek	1	5	idem
Joh. Willems	1	5	idem
Arn. Smits	geen	geen	Haps
Hendr. Manders	1	idem	Mierlo
Joh. Manders	1	2	idem
Joh. Smits	1	3	Mill
Hendr. Hendriks	geen	geen	Oploo
Joh. Gernes	1	1	Ravenstein
Herm. Smits	1	4	Sambeek
Joh. van Eert	1	1	Uden
Lamberdina van Hees		1	idem
Ger. Constant	1	1	Veghel

In totaal betreft het hier 79 landverhuizers die met Gerardus van den Heuvel zeer waarschijnlijk waren meegereisd en die zeker op 25 mei 1850 aan boord van de 'Triskina' in New York arriveerden. Men kan aannemen dat er een groepsemigratie georganiseerd was, mogelijk door mensen uit de omgeving van Gerardus van den Heuvel of door hemzelf. Van het voornemen een kolonie te stichten was geen sprake. Dat lag zeker niet in de bedoeling van kapelaan Van den Heuvel. Blijkens bovengenoemd bericht in *De Godsdienstvriend* wilde hij in Wisconsin gaan missioneren wegens het gebrek aan priesters.

De spreiding over zo'n groot gebied is interessant: met deze en de voorafgaande grotere groepsemigraties blijkt een patroon te zijn ontstaan, dat tot 1880 niet wezenlijk meer zal veranderen. Zeer veel Amerika-emigratie van rooms-katholieken uit Noord-Brabant gaat naar Wisconsin, voor

een groot deel als kettingmigratie, in navolging van de groepen van Van den Broek en Van den Heuvel in 1848-1850.

Op 8 juni 1850 is Gerardus van den Heuvel aan zijn assistentschap bij Van den Broek begonnen.³¹ In een brief aan zijn broers en zusters (zijn ouders waren al overleden) van 4 september 1850, die werd geplaatst in *De Godsdienstvriend*, deed hij verslag. In Franciscus Bosch kon hij toen maar een zondag per maand komen, maar dan bleef hij vijf of zes dagen. De overige zon- en feestdagen assisteerde hij in Little Chute. Intussen bediende hij vele plaatsen, onder andere Bay Settlement, meer dan vijftig kilometer van Little Chute gelegen. Rijdend op een klein paardje, met een grote valies met altaarbenodigdheden aan het zadel, met een hoedje met brede rand tegen de zon, en intussen zijn brevier biddend. Een aantal Franse kerkboekjes, crucifixen en rozenkransen zouden hem welkom zijn, vooral om de kinderen aan te moedigen om de catechismus te leren.³²

De twee eerste Kruisheren die in het najaar van 1850 in Wisconsin arriveerden, De Jonge en Nuyts, vestigden zich in Franciscus Bosch en overwinterden daar, waardoor Van den Heuvel elders zijn werk kon doen. Op 1 april 1851 overleed hij in Green Bay aan tyfus, waarna hij in Allouez (grenzend aan Green Bay) werd begraven.³³ Na de dood van Van den Heuvel gingen de twee Kruisheren in Green Bay assisteren. De komst van Eduard Daems, zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, zorgde enige maanden later voor nieuwe assistentie voor Van den Broek in Little Chute. Franciscus Bosch kreeg tot 1857 geen eigen pastoor.

§ 5. *Het cyclische verloop van de emigratiedeelname*

De fluctuatie van het getal deelnemers aan de landverhuizing (hoe klein dit getal in Noord-Brabant ook was) was afhankelijk van politieke en economische factoren, zowel in het land van vertrek als in dat van bestemming.

Volgens de opgaven in de *Staatscourant*, gebaseerd op de Staten van

³¹) *Centennial of St. John Congregation*, 23.

³²) *De Godsdienstvriend*, LXV (1850), 245-247.

³³) Van den Elsen bezocht zijn graf aldaar en las op de grafsteen: "De Eerw. Heer Gerardus Joannes Baptista van den Heuvel, geboren te Uden in 1816, priester gewijd in 1842, kape-laan te Boekel in 1845, vertrokken naar de Missie in 1850, overleden te Greenbay 1 April 1851. R.I.P.". Van den Elsen, *Twintig Brieven uit Amerika*, 85.

Landverhuizing waren de aantallen landverhuizers uit Noord-Brabant als volgt over de jaren tot en met 1875 verdeeld:³⁴

Tabel 13: *Landverhuizers uit Noord-Brabant volgens de Staatscourant (1848-1875)*

1848	244	1854	252	1860	12	1866	118	1872	112
1849	63	1855	157	1861	30	1867	207	1873	43
1850	221	1856	165	1862	24	1868	200	1874	24
1851	289	1857	135	1863	52	1869	150	1875	25
1852	119	1858	69	1864	53	1870	93		
1853	270	1859	29	1865	53	1871	62		

Men ziet hier duidelijk de invloed van de Amerikaanse depressie, die in 1857 begon, en van de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865), die na enige jaren gevolgd werd door een inhaalreactie. Daarmee bleef Noord-Brabant gelijke tred houden met een algemene cyclische beweging in noordelijk Europa met hoogtepunten in de perioden 1847-1857 en 1865-1873 en dieptepunten tussen die perioden en daarna, dit in tegenstelling tot Limburg.³⁵

§ 6. *Berichten en advertenties in de Noordbrabantse regionale pers*

Vanwege het regionale karakter van de landverhuizing naar Noord-Amerika verwacht men enige weerklank in een aantal regionale Noord-brabantse kranten. Vóór 1880 verschenen nog weinig regionale kranten, mede in verband met het dagbladzegel dat tot zijn opheffing in 1869 een

³⁴⁾ *Nederlandsche Staatscourant*, 1849-1876. Zie ook *Algemeene Statistiek van Nederland*, 133 (tot en met 1865). Deze cijfers moeten in al hun betrekkelijkheid worden bekeken. In werkelijkheid waren er meer landverhuizers, maar niet allen gingen naar Noord-Amerika (rond 90% wel).

³⁵⁾ Zie voor deze cyclische beweging Swierenga, Dutch Immigration Patterns in the Nineteenth and Twentieth Centuries, in Swierenga, ed., *The Dutch in America*, 27, 30, 31. In Limburg veroorzaakten verschillende omstandigheden een golf van emigratie in Midden-Limburg, juist tijdens de Burgeroorlog, zodat in de periode 1861-1865 liefst 37,5% van het aantal landverhuizers uit Nederland uit Limburg kwam. Deze gingen vooral naar Benton Carver (Minnesota). Daarbuiten was er in Limburg betrekkelijk weinig emigratie, maar er bestond wel duidelijk enige samenhang met de Oostbrabantse landverhuizing in het noordwesten van die provincie. Zie Koewiden-Wijdeven, *Vergeten Emigranten*, doctoraalscriptie geschiedenis, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1982 en een samenvatting daarvan in *Spiegel Historiae*, XIX (1984), 3, 120-124 en 154 (literatuur).

abonnement nogal duur maakte. De oplage van de verschijnende kranten was gering tot zeer gering.³⁶

Omdat *De Noord-Brabander*, vanaf 1849 *De Noord-Brabanter* genoemd, een krant uit 's-Hertogenbosch, hierboven al meermalen aan de orde is geweest, wordt op deze plaats aan dit opinieblad geen aandacht meer geschonken. Het gaat in het vervolg van dit hoofdstuk slechts om enkele nieuws en advertentiebladen: het *Provinciaal Dagblad voor Noord-Brabant en 's-Hertogenbossche Courant*, vanaf 1853 voortgezet onder de naam *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant*, kortweg '*De Provinciale*' of '*De Bossche Krant*' geheten, het *Weekblad voor de Stad en het Kanton Grave*, vanaf 1852, later *Graafsch Courant* genoemd en, vanaf 1868, de *Boxmeersche Courant*.

Andere kranten verschenen niet in gebieden waaruit veel landverhuizers vertrokken of zijn nu niet meer te raadplegen.³⁷

In het algemeen was er duidelijk belangstelling voor nieuws uit Amerika, niet zozeer politiek nieuws, maar gevarieerde berichten over prestaties, rampen en sensationele feiten. Het katholieke karakter van de bladen maakte dat er relatief veel aandacht besteed werd aan het kerkelijk nieuws.

Wat betreft de landverhuizing valt op, dat de streekbladen van Grave en Boxmeer meer nieuws verschaften dan de Bossche courant, waarschijnlijk omdat in hun respectievelijke spreidingsgebied meer landverhuizing voorkwam. Terwijl men anders zou verwachten meldde de Bossche krant niets over het vertrek van de groepen van Verwayen (1847), Van den Broek (1848) en Van den Heuvel (1850). Wel vindt men in 1847 advertenties: een aantal malen wordt de brochure *Verzint eer gij begint* geadverteerd en in diezelfde tijd verschijnt een advertentie van Smith en Comp. te Rotterdam over een scheepvaartverbinding via Le Havre.³⁸ De berichten in dit blad waren uiterst schaars. Daarbij lijkt nogal

³⁶) Zo had een landelijk dagblad als *De Tijd* in 1851 slechts ongeveer honderd abonnees. Het grootste landelijk dagblad, het *Algemeen Handelsblad*, telde toen ongeveer 5.400 abonnees. Schneider, *De Nederlandse Krant*, 151.

³⁷) Eerstgenoemde krant is aanwezig in de bibliotheek van de Katholieke Universiteit Brabant (Brabantica Collectie), de andere twee zijn te raadplegen op microfoto's in het Streekarchivariaat Brabant-Noordoost, rayon Land van Cuijk in Grave. Voor kranten in Noord-Brabant: Kappelhof, *Lijst van Noordbrabantse kranten en hun vindplaatsen*; Hollenberg, 's-Hertogenbosch als perscentrum, in *Varia Historica Brabantica*, IV, 165-238. In het artikel van Hollenberg wordt '*De Provinciale*' op pagina 215 beschreven als een blad dat alleen nieuws uit de tweede hand, advertenties en raadsverslagen publiceerde. Na 1880 veranderde dat.

³⁸) *Provinciaal Dagblad van Noord-Brabant en 's-Hertogenbossche Stads-Courant*, 1847, 17-18.

veel nadruk te zijn gelegd op mislukkingen. Zo werd er op 26 mei 1856 gemeld dat een man uit Werkendam, in 1855 vertrokken, in 1856 weer teruggekeerd was.³⁹

Op 23 april 1857 berichtte de Bossche courant dat vier handwerkslieden uit Den Dungen en Berlicum naar Amerika waren vertrokken.⁴⁰ Al veertien gezinnen zouden besloten hebben te volgen. In feite betrof het wat de vertrekkenden aangaat een groepje van twaalf personen uit Den Dungen, drie gezinnen en twee vrijgezellen, allen landbouwers en een molenaarsknecht uit Berlicum.⁴¹ De molenaarsknecht kwam echter terug, volgens een bericht in dezelfde krant van 7 november van dat jaar: "... hij wekt ieders nieuwsgierigheid op, wegens zijne verhalen over den aldaar heerschenden toestand der landverhuizers". Die toestand schijnt niet rooskleurig geweest te zijn (een conjuncturele crisis was uitgebroken), want voorlopig emigreerden geen Dungenaren meer, ondanks de vroegere voornemens.⁴²

In oktober 1865 meldt deze krant dat twee gezinnen uit Werkendam, samen twaalf personen, naar de Verenigde Staten vertrokken zijn: "... de gunstige berigten van hunne aldaar reeds wonende betrekkingen schijnen de aanleidende oorzaak van hunne verhuizing naar die streken te zijn".⁴³ Kort daarna, in diezelfde maand, bericht over het aanstaande vertrek van nog enige gezinnen van landbouwers uit De Werken c.a.: "In de laatste jaren was de landverhuizing derwaarts hier op den achtergrond geraakt".⁴⁴ De krant legt hier de vinger aan de pols, maar reden tot verder commentaar was er nog niet en zal er niet meer zijn, gezien de kleine aantallen van vertrekkenden tot 1880.

Opvallend zijn de reeksen advertenties van scheepsagenten, zowel van Amsterdam als van Rotterdam, die in oostelijk Noord-Brabant subagenten hadden.⁴⁵

³⁹⁾ t.a.p., 1856, 42.

⁴⁰⁾ Het waren landbouwers, geen handwerkslieden. Zie noot 41.

⁴¹⁾ Maas, De emigratie van Dungenaren naar de Verenigde Staten vóór de Eerste Wereldoorlog, in *Den Dungen Omgeploegd*, 76-78.

⁴²⁾ Maas, t.a.p., 78.

⁴³⁾ *Provinciaal Dagblad van Noord-Brabant*, 1865, 82.

⁴⁴⁾ t.a.p., 1865, 84.

⁴⁵⁾ t.a.p., 1866, 17-42 van Th. Breuker, scheepsmakelaar te Amsterdam; idem 1867, 21-26, van Wambersie en Zn. te Rotterdam; in beide gevallen was J van Stavel Frzn. in Schijndel de regionale agent; idem 1870, 2, 6, 10, 27, 36, 40, 45, 54, 58, 62, 67, van Wambersie en Zn., waarin agenten werden genoemd te St. Oedenrode, Venray en St. Anthonis. In *De Noordbrabanter* van 1871, 4, 10, 20, 32, 38, 51, 55, 65, 81, 91, 113, 132, 139 verschenen eveneens dergelijke advertenties, waarin onder andere werd medegedeeld dat men elke zaterdag via Engeland naar New York kon vertrekken.

Het *Weekblad voor de Stad en het Kanton Grave* (vanaf 1852; vanaf 19 mei 1877 *Graafsche Courant*) meldde in februari 1853 dat uit de omstreken van Uden circa honderd personen zich naar Amerika zouden begeven.⁴⁶ In een nummer van begin april van datzelfde jaar volgde een bericht dat interessant genoeg is om hier te citeren:⁴⁷

”’s-Hertogenbosch, 18 Maart. Ruim 200 landverhuizers naar Noord-Amerika, de meeste uit Uden, Volkel, Mil en Boekel en ook 2 uit Veghel, gingen heden middernacht in laatstgem. plaats scheep en kwamen ten 5 ure des morgens alhier zingende aan. Zij vervolgden onmiddellijk hunne reis per stoomboot naar Rotterdam, om aldaar te worden ingescheept per stoomboot op Engeland, zullende zij uit de haven van Liverpool de groote reis aanvaarden; 2 van hen zijn vroeger reeds in Amerika geweest; zij zijn in het najaar van 1852 overgekomen, alleen om hunne vrienden aan te raden hun vaderland te verlaten.”

Het interessante van dit bericht is dat weer eens blijkt dat men bij voorkeur met groepen reisde. Hier is sprake van een even groot gezelschap als dat van kapelaan Van den Heuvel, maar over hun gezamenlijke onderneming was tot nu toe in de literatuur nog niets bekend. Verder verneemt men hieruit dat de invloed van eerdere Amerikagangers groot was. Helaas is de scheepslijst van het schip, waarmee deze groep uit Liverpool zou zijn vertrokken, niet bewaard gebleven.⁴⁸

Wel meldde hetzelfde weekblad op 16 april van dat jaar 1853 dat vier landverhuizers uit Uden en twee uit Veghel zijn teruggekeerd.⁴⁹

”... en dit niet omdat de commissionair met de reisgelden zou zijn doorgegaan, maar omdat de passageprijzen waren verhoogd, en zij die verhooging niet konden betalen”.

Vertrek van groepen landverhuizers werd in deze krant nog enkele malen vermeld. Zo is er het bericht van de Dungense emigratie in 1857, kennelijk overgenomen uit de Bossche courant of omgekeerd.⁵⁰

Aan de missie in Amerika werd aandacht besteed: zowel aan het vertrek van enkele Kruisheren in 1855 als aan dat van een aantal aspirant-

⁴⁶) *Weekblad voor de Stad en het Kanton Grave*, 1853, 7.

⁴⁷) *t.a.p.*, 1853, 14.

⁴⁸) Scott Vandehey, *Wooden Shoes West*, 39, beweert dat hij zeer intensief heeft gezocht in de National Archives in Washington D.C. omdat zijn voorvader Johannes Henricus van de Heij, zoon van Driek, met diens tweede vrouw Ardina Boudewijns en de kinderen uit het eerste huwelijk toen in Amerika arriveerden.

⁴⁹) *Weekblad voor de Stad en het kanton Grave*, 1853, 16.

⁵⁰) *t.a.p.*, 1857, 17.

Jezuïeten en anderen, onder meer kapelaan W. de Bever uit Nuland in 1868.⁵¹

Na de Amerikaanse Burgeroorlog werden nieuwe groepen landverhuizers signaleerd: in maart 1868 een tachtigtal uit Noord-Brabant en Limburg; in 1869 uit verschillende niet-Brabantse gemeenten, onder andere de omgeving van Horst en Venraij.⁵² Over deze emigranten is verder niets bekend. Voorts verschenen er in die tijd advertenties van een Rotterdamse scheepsagent, gericht aan landverhuizers, met vermelding van subagenten uit Schijndel, St. Oedenrode en St. Anthonis.⁵³

Het blad voor Boxmeer en omgeving, *De Maasbode*, verschenen vanaf 1868 en een jaar later *Boxmeersch Weekblad Maasbode* genoemd, heeft op 5 oktober 1872 een bericht over een internationaal postwisselsysteem dat in Amerika was ingevoerd. Men kon nu tegen een kleine vergoeding veilig geld aan familie in Europa overmaken. Dat bericht attendeert op de hulp van velen om familieleden te laten overkomen, maar eveneens om bijvoorbeeld ouders te ondersteunen.⁵⁴ Dat de reis naar Amerika, behalve steeds sneller en veiliger, ook goedkoper werd, blijkt uit een advertentie in deze Boxmeerse krant waarin vervoer vanaf elk station in Nederland via Rotterdam naar Noord-Amerika werd aangeboden voor f. 70,-, inbegrepen uitmuntende voeding.⁵⁵

§ 7. Samenvatting

De verhalende bronnen kan men onderscheiden in die van de landverhuizers zelf (ego-documenten) en verslagen van niet-landverhuizers. De kwaliteit van de onderzochte specimina van beide soorten is zeer verschillend en moet kritisch getoetst worden, evenals de literatuur. De zogenaamde brieven van Arnold Verstegen, onder andere door Lucas gepubliceerd, blijken een zeer vrije bewerking en aanvulling van de echte brieven, gedeeltelijk teruggevonden en in deze studie in het hoofdstuk over de aanpassing verwerkt. De overige hier behandelde verhalende bronnen komen voornamelijk uit tijdschriften en kranten uit de beschreven periode.

De trek van landverhuizers uit Noord-Brabant tussen 1820 en 1880 valt als volgt te periodiseren:

⁵¹⁾ *t.a.p.*, 1855, 24; 1868, 32 en 43.

⁵²⁾ *t.a.p.* 1868, 17 en 1869, 15.

⁵³⁾ *t.a.p.*, 1869, 20, 24, 28 enzovoort en ook in 1870.

⁵⁴⁾ *Boxmeersch Weekblad Maasbode*, 1872, 40.

⁵⁵⁾ *t.a.p.*, 1874, 19-21.

1820-1845: vertrek van zeer weinigen;

1846-1848: deelname aan de beginnende massa-emigratie en aansluiting bij grotere groepen geleid door voormannen als Scholte, Van Raalte voor orthodoxe Calvinisten en Verwayen, Van den Broek voor rooms-katholieken;

1849-1880: ketting-emigratie, meestal in kleinere groepen.

Toch blijken in 1850 en 1853 zich nog grotere groepen te hebben geformeerd in Uden en omgeving, waarschijnlijk een naijl-effect. Het decennium 1857-1866 vertoonde een dieptepunt door conjunctuurcrisis en Burgeroorlog in de Verenigde Staten.

Telkens weer bleek de informatie, door correspondentie en door contacten met terugkerende streekgenoten, van zeer grote betekenis.

Het familieverband was overwegend van invloed bij de beslissing om te gaan of te blijven, waarbij de kansen met behulp van berichten van eerder vertrokken familie en bekenden goed werden afgewogen.

Formele en informele organisatie lagen ten grondslag aan de wijze van verplaatsing.

Men kan spreken van een transplantatie van de eigen vertrouwde gemeenschap uit Noord-Brabant naar een herkenbaar stukje van Amerika, dus van regio naar regio.

Aan deze transplantatie werd evenwel slechts zeer beperkt en selectief deelgenomen en in de volgende hoofdstukken zal duidelijk moeten worden waarom juist deze selecties van de Noordbrabantse bevolking aan de landverhuizersbeweging deelnamen.

HOOFDSTUK VI

NIET-VERHALENDE BRONNEN OVER DE NOORDBRABANTSE LANDVERHUIZERS TUSSEN 1820 EN 1880

§ 1. *De waarde der niet-verhalende bronnen voor het onderzoek*

Statistische gegevens van de overheid, ambtelijke registraties en vermeldingen in notariële archieven hebben op het eerste gezicht een grote mate van betrouwbaarheid. Bij nader inzien blijken er tal van tekortkomingen. Deze kunnen een gevolg zijn van geheel onjuiste of onnauwkeurige opgaven van de betrokkenen, al of niet opzettelijk, maar ook van verkeerde weergave. Door vergelijking van verschillende bronnen, indien aanwezig, kan achteraf nog door de onderzoeker correctie plaats vinden. Als de bronnen onvolledig zijn, kan de onderzoeker met behulp van andere bronnen trachten aan te vullen. Om deze redenen is een vergelijking van zoveel mogelijk bronnen al gewenst.

De belangrijkste reden om zoveel mogelijk niet-verhalende bronnen te raadplegen is echter om op die wijze een beeld te krijgen van grotere groepen mensen, hun omstandigheden en motieven. De onderlinge vergelijkbaarheid opent daartoe de weg.

In dit hoofdstuk vindt men eerst het resultaat van het raadplegen van direct op de landverhuizers betrekking hebbende niet-verhalende bronnen voor de provincie Noord-Brabant en haar toentertijd 185 gemeenten. Daarna volgt het verslag van het onderzoek binnen achttien exemplarische gemeenten. Tenslotte zullen de gevonden variabelen over de landverhuizerspopulatie in verhouding tot de niet-landverhuizers de mogelijkheid bieden tot het beantwoorden van de vragen welke selecties van de Noordbrabantse bevolking deelnamen aan de transatlantische emigratie en wat hun motieven waren.

§ 2. *De direct op de Noordbrabantse landverhuizers betrekking hebbende niet-verhalende bronnen*

a. De Nederlandse bronnen: de Staten der Landverhuizingen, de *Nederlandsche Staatscourant* en de provinciale en gemeentelijke verslagen, onderling vergeleken

Over de periode tot 1880 bieden de Staten der Landverhuizingen,

waarvan in het voorgaande al verschillende malen gebruik gemaakt is, voor een vergelijking binnen geheel de provincie en met de rest van Nederland, het beste materiaal.

Er kleven echter enkele gebreken aan, waarvan het belangrijkste is dat zij van de tijd voor 1848 een incompleet beeld geven en geheel ontbreken voor de periode 1875-1880. Op de lijst van 1872 van Noord-Brabant worden de plaatsnamen niet genoemd. In december 1847 gaf de minister van Binnenlandse Zaken aan de gouverneurs in de provincies opdracht jaarlijks een 'Staat der Landverhuizingen naar Noord-Amerika of andere Overzeesche Gewesten' in te dienen.¹

Dezelfde maand nog stuurde de gouverneur van Noord-Brabant een circulaire naar alle gemeenten in zijn provincie met het verzoek jaarlijks in de eerste dagen van januari een staat volgens toegevoegd model over de genoemde landverhuizingen van het afgelopen jaar in te zenden. In het geval van geen landverhuizers werd eveneens bericht verwacht. Onder het hoofd 'Aanmerkingen' diende zoveel mogelijk relevante informatie gegeven te worden. Indien voor 1847 personen vertrokken waren werd over hen op een staat opgave verwacht.²

De achtergrond van het overheidsoptreden wordt door Stokvis als volgt samengevat:³

"De Nederlandse overheden hielden de landverhuizing angstvallig in het oog. De centrale overheid bepaalde zich tot het inwinnen van statistische en andere informatie. In het geheim stimuleerde zij anti-propaganda, die waarschijnlijk weinig effect sorteerde. Deze menslievend bedoelde bemoeiing kwam voort uit gekwetste gevoelens van paternalisme en patriotisme. Deze gevoelens werden in het algemeen gedeeld door provinciale en gemeentelijke overheden, die het eerst met het verschijnsel landverhuizing geconfronteerd werden."

Maatregelen om de landverhuizing tegen te gaan werden niet genomen, maar op sympathie, laat staan hulp van de overheid, konden de landverhuizers niet rekenen. De vrees voor het toenemen van het verschijnsel verdween in de volgende jaren, met het verminderen van de aantallen. In de commentaren van ambtenaren kan men echter, evenals in die van

¹) ARA, archief Departement van Binnenlandse Zaken, missive Minister van Binn. Zaken, Afd. Nationale Nijverheid, 21 december 1847, nr. 100.

²) Circulaire van 22 december 1847, nr. 115, te vinden in het *Provinciaal Blad van Noord-Brabant* over dat jaar, verschenen in 1848.

³) Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika*, 160.

journalisten en geestelijken, een kritische ondertoon blijven beluisteren.

De volgende jaren werden de gemeentebesturen door de Commissaris des Konings nog jaarlijks aan zijn circulaire herinnerd en er is geen reden om aan te nemen dat gemeenten met landverhuizers geen staat zouden hebben ingestuurd. De landverhuizingslijsten geven een betrouwbaar beeld, temeer omdat met ingang van 1 januari 1850 bevolkingsregisters moesten worden ingevoerd waarin vestiging en vertrek nauwkeurig moesten worden bijgehouden, zodat na afloop van een jaar gemakkelijk een staat van landverhuizers kon worden samengesteld.

Op de provinciale griffie werden de staten van de verschillende gemeenten elk jaar op een staat van de provincie overgeschreven en die provinciale lijst werd naar het departement van Binnenlandse Zaken gezonden. In het Algemeen Rijksarchief worden de staten van de provincies, gemaakt tussen 1848 en 1877, nog steeds bewaard.⁴

Vanaf 1880 zijn de gegevens van de staten wel overgenomen in de statistiek, maar de oorspronkelijke staten, komend van de griffies der provincies, zijn vernietigd. Eveneens zijn de van de gemeenten op de provinciale griffie van Noord-Brabant binnengekomen staten vernietigd.⁵

Men kan aannemen, dat de gegevens van de Staten der Landverhuizingen gebruikt zijn voor de statistieken die jaarlijks in de *Staatscourant* en het *Verslag van den toestand in Noord-Brabant* zijn verschenen over het voorgaande jaar, in het provinciale verslag voor het eerst in 1851. In de gemeenteverslagen werd vanaf 1851 tot en met 1865 eveneens melding gemaakt van aantallen landverhuizers, maar de overige gegevens, die in de *Staatscourant* en het provinciale verslag teruggevonden werden, zoals over beroepen der hoofden van gezinnen of alleenstaande personen, vindt men niet in de gemeenteverslagen.

De beste informatie geven de Staten der Landverhuizingen omdat die "de plaats waarheen zij zich begeven hebben" nauwkeuriger vermelden. Dit verklaart waarschijnlijk het verschil in de totalen vanaf 1851 tot en met 1875 voor Noord-Brabant:

⁴) ARA, archief Departement van Binnenlandse Zaken, Staten van Landverhuizing, II, Noord-Brabant 1848-1876. Zie ook in ARA De Groot en De Kinkelder, *Klapper op de Staten van Landverhuizers*.

⁵) In het RANBr, archief provinciaal bestuur (inv. nr. 4298), bevindt zich een gedrukte lijst van 31 december 1896, behorende bij een ministeriële beschikking van dezelfde datum, waarin de termijn van vernietiging van opgaven betreffende de landverhuizers gesteld werd op een jaar. Zo'n lijst is er ook van 6 juli 1910 bij een zelfde soort beschikking. Het ligt voor de hand dat alle lijsten, die bij elkaar werden bewaard toen, zo niet eerder, vernietigd zijn.

Staten der Landverhuizingen (Verenigde Staten): 2.418;
provincieverslagen Noord-Brabant (Noord-Amerika): 2.528;
Nederlandsche Staatscourant (Noord-Amerika of andere overzeese gewesten): 2.743.

Een onbekend aantal landverhuizers zal niet zijn geregistreerd. Het bevolkingsregister was pas in 1850 ingevoerd en de plicht tot uitschrijving drong bij de bevolking langzaam door, omdat men een getuigschrift bij verandering van werkelijke woonplaats in de gemeente van vestiging moest overhandigen. Maar dit gold niet voor landverhuizers, die echter tot 1862 een pas moesten overleggen bij het verlaten van het land, al was de controle daarop gering. Zij konden onder overlegging van een doopceel of geboorteacte van het gemeentebestuur een "certificaat tot verkrijging van een paspoort naar buitenlands" ontvangen. Daarmee kon bij het provinciaal bestuur of de commissaris-generaal der politie te Rotterdam een paspoort verkregen worden.⁶

In het algemeen zullen de ambtenaren van de burgerlijke stand, die voor het bevolkingsregister moesten zorgen, goed van de landverhuizers uit hun gemeente op de hoogte zijn geweest, vooral bij kleinere gemeenten.⁷

Het emigreren van een gezin zal wellicht meer zijn opgemerkt dan het vertrek van eenlingen. Het aantal alleenstaanden dat niet door de Nederlandse ambtenaren is geregistreerd, is volgens Swierenga aanzienlijk groter dan de ongeregistreerde overigen, wat voorzover het jonge mannen betreft ook iets te maken kan hebben gehad met het emigreren om aan dienstplicht te ontkomen.⁸

Bij de bestudering van een aantal bevolkingsregisters verderop in dit hoofdstuk zal de mate van afwijking met de overige gegevens voor het achttiental exemplarische gemeenten blijken.

Binnen dezelfde gemeentelijke administraties is over de periode van 1851 tot en met 1865 over de aantallen landverhuizers nog meer te weten te komen door de som van hen in een bepaald jaar in de staten te vergelijken met het aantal genoemd in de vanaf de invoering van de Gemeentewet verplichte gemeenteverslagen (deze verslagen bevatten na

⁶) Groenendijk, *Op weg naar een Nederlandse paspoortwet*, 8-10.

⁷) Tot dezelfde conclusie komt Yda Schreuder in *Dutch Catholic Immigrant Settlement in Wisconsin, 1850-1905*, 167-176, in de Appendix, waar zij uitvoerig ingaat op de problemen van de koppeling van namen in verschillende registraties.

⁸) Swierenga, Dutch International Migration Statistics, in: *International Migration Review*, XV (1981), 3, 463-464.

1865 slechts bij uitzondering nog de vermelding van landverhuizers).⁹

Bij 56 Noordbrabantse gemeenten met tien of meer landverhuizers volgens de Staten der Landverhuizingen over de periode 1834-1875 bleek het totaal aan landverhuizers naar Noord-Amerika volgens die staten in de periode 1851-1865 1.420. Volgens de gemeenteverslagen van dezelfde gemeenten was het totaal in die periode 1.231. Slechts bij 17 van de 56 onderzochte gemeenten waren er geen verschillen. Ziet men nu af van kleine discrepanties dan lag bij alle gemeenten met een verschil van meer dan vijf landverhuizers na vergelijking van staten en gemeenteverslagen dat verschil aan een lager totaal in de gemeenteverslagen. De conclusie moet zijn dat in veel van die verslagen het getal landverhuizers niet of lager is opgegeven dan het geval had moeten zijn.

Dat betekent voor het onderzoek dat in getalsmatig opzicht de gemeenteverslagen in het algemeen zeker niet betrouwbaarder zijn dan de Staten van Landverhuizingen. Omdat zij maar voor een periode van vijftien jaar (1850-1865) de betreffende informatie verstrekken, zijn zij daarenboven om die reden voor een vergelijking tussen de gemeenten minder nuttig dan de staten.

Zij geven echter in andere opzichten wel bruikbare informatie, bijvoorbeeld in de verslagen over de landbouw, de nijverheid en de armoede, zodat het raadplegen van de gemeenteverslagen in het onderzoek van de exemplarische gemeenten niet nagelaten zal worden.

b. Een Amerikaanse bron: de uitgegeven scheepspassagierslijsten

De wettelijke verplichting opgelegd aan alle gezagvoerders van schepen die Amerikaanse havens aandeden om vanaf 1 januari 1820 aan de havenautoriteiten lijsten af te geven met gegevens van buitenlandse passagiers, grotendeels immigranten, doet verwachten dat een goed overzicht van de massale binnenkomst mogelijk is en bovendien daarmee een middel geboden is om met de andere bestanden, bijvoorbeeld de Nederlandse landverhuizingslijsten, te vergelijken. Het zou dan onder meer mogelijk zijn om na te gaan hoever niet waren geregistreerd door de gemeentelijke ambtenaren, wie dat waren en of daar bepaalde tendensen in te herkennen waren, zoals ontduiking van de militaire dienst.

Deze scheepsljsten bieden de onderzoeker nog andere mogelijkheden: niet alleen de naam van het gezinshoofd of de alleenstaande per-

⁹) Alle geraadpleegde gemeenteverslagen van de Noordbrabantse gemeenten zijn aanwezig in het RANBr, archief provinciaal bestuur.

soon die emigreerde is genoteerd, maar ook de meereizende familieleden zijn nominatim, met vermelding van geslacht, leeftijd beroep en van familierelatie tot het gezinshoofd of de alleenstaande, geregistreerd. Daarbij de plaats van vertrek, de naam van het schip, de plaats en de datum van aankomst, de accommodatie aan boord en verdere bijzonderheden, zoals sterfgevallen onderweg.

Zo verkrijgt men niet alleen de mogelijkheid over de perioden voor 1847 en na 1875, waarover de landverhuizerslijsten geen of geheel onvoldoende informatie verstrekken, inzicht te verwerven in de emigratie naar de Verenigde Staten, maar kan men ook vragen beantwoorden over de beweging op zich: hoe reisde men, in welk verband (alléén of in kleinere en grotere groepen), hoevelen remigreerden, hoevelen bezochten het oude vaderland nog eens of meerdere malen?

Maar helaas zijn, ondanks de aanwezigheid van bijna 100.000 lijsten over de periode 1820-1880 en de toegankelijkheid van dat materiaal dank zij het werk van Swierenga en zijn medewerkers wat betreft de Nederlandse landverhuizers, de uitgegeven gegevens voor het onderzoek van die Nederlandse en vooral van de Noordbrabantse landverhuizers van zeer beperkte waarde.¹⁰

Allereerst omdat de provincie en de plaats van afkomst niet is aangegeven. Men kan daarom niet uit deze lijsten aflezen wie uit Noord-Brabant zijn vertrokken buiten de elders bestaande registratie om.

Vergelijking van de Noordbrabantse landverhuizingslijsten en de scheepslijsten is wel mogelijk en biedt aanvullende informatie. Bij een nauwkeurige vergelijking, waarbij rekening gehouden werd met verbastering van de familienaam, iets wat vooral bij uit het buitenland vertrekkende schepen frequent voorkwam, bleken van de 2.952 uit Noord-Brabant naar de Verenigde Staten vertrokkenen volgens de landverhuizingslijsten er slechts 675 in de scheepslijsten terug te vinden, dat wil zeggen bijna 23%. Swierenga wist met de computer te bepalen dat van de in totaal 57.000 Nederlandse landverhuizers naar de Verenigde Staten volgens de landverhuizingslijsten er 25.000 ook voorkomen in de scheepslijsten, dat is 44%.¹¹

¹⁰) Swierenga beschrijft de algemene tekorten van dit materiaal het duidelijkst in zijn artikel in de *International Migration Review*, XV (1981), 3, 445-470. Desondanks heeft hij in 1983 het door hem verzamelde computermateriaal uitgegeven in zijn *Dutch Immigrants in U.S. Ship Passenger Manifests, 1820-1880*.

¹¹) Swierenga, *Dutch Immigration Patterns in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, in Swierenga ed., *The Dutch in America*, 19.

Men moet nu de vraag trachten te beantwoorden waarom in verhouding zo weinig Noordbrabanders, namelijk ongeveer de helft in vergelijking met alle Nederlanders gezamenlijk, op de scheepslijsten voorkomen.

Swierenga heeft met behulp van de scheepslijsten het algemene Nederlandse patroon van vervoer kunnen reconstrueren.¹² De Noordbrabantse overeenkomsten en afwijkingen komen het best tot uiting als beide patronen naast elkaar worden gelegd.

Eerst dient nog iets gezegd te worden over de feitelijke gang van zaken bij het maken van de lijsten. Volgens Swierenga was het gebruikelijk de lijsten voor vertrek uit Europese havens op te stellen. Nogal eens door speciaal daartoe aangestelde klerken. De Nederlandse en Duitse opstellers werkten het nauwkeurigst, dan volgden de Engelse en van de slechtste kwaliteit waren de lijsten van Antwerpen en Le Havre.¹³ Het vermoeden ligt voor de hand dat de in getalsverhouding op de scheepslijsten zo achterblijvende Noordbrabanders veelal via Antwerpen zijn gegaan. Ter vergelijking de volgende staatjes:

Tabel 14: *Plaatsen en procenten van inscheeping landverhuizers naar de Verenigde Staten uit geheel Nederland en uit de provincie Noord-Brabant tussen 1820 en 1880, afgerond op halve procenten*¹⁴

Plaats	Nederland	Noord-Brabant
Rotterdam	47%	68%
Liverpool	19%	10,5%
Antwerpen	11%	9,5%
Amsterdam	6%	0,5%
Le Havre	6%	4%
Londen	6%	5%
Bremen	2%	0,5%
Glasgow	2%	2%
Overige	1%	0%

Als nu de 21% 'verloren' Noordbrabanders inderdaad voor een belangrijk deel via Antwerpen zijn vertrokken, zal ook het percentage via Rotterdam vertrokkenen naar het Nederlandse gemiddelde dalen. Een

¹²⁾ Swierenga, *t.a.p.*, 20-25.

¹³⁾ Swierenga, Dutch International Migration Statistics, 1820-1880, *t.a.p.*, 458-459.

¹⁴⁾ De percentages over alle Nederlandse landverhuizers die voorkomen in de scheepslijsten vindt men in Swierenga, Dutch Immigrant Patterns in the Nineteenth and Twentieth Centuries, *t.a.p.*, 22, table 1.1.

veel groter aantal via Antwerpen vertrokken Noordbrabanders moge aan-
nemelijk zijn, het bewijs is hiermee nog niet geleverd.¹⁵

De Engelse havens werden aantrekkelijk vanwege hun goedkope tarie-
ven op de vanaf 1855 speciaal voor emigranten ingerichte lijnschepen.
Een veelgekozen route was sindsdien per schip van Rotterdam naar Hull,
met de trein naar Liverpool en dan met een oceaanstomer naar New
York. Vanuit Antwerpen kon men in die tijd rechtstreeks, zonder Enge-
land aan te doen, met snelle driemasters goedkoper met lijndiensten naar
New York varen dan vanuit Rotterdam. Vanaf 1873, na de oprichting
van de Nederlandsche Stoomboot Maatschappij (later Holland-Amerika
Lijn genoemd) gingen vanuit Rotterdam geregeld oceaanstomers naar
New York.

New York was voor 89% van de geregistreerde Nederlandse landver-
huizers de Amerikaanse aankomsthaven.¹⁶ Dat gold zelfs voor 93% van
de geregistreerde Noord-Brabanders. De emigranten aan boord van de
'Libra', die in Boston aankwam, vormden de grote uitzondering. Maar
ook bij deze constatering moet men voorzichtig zijn met conclusies, om-
dat de scheepslijsten van New York beter bewaard zijn gebleven dan die
van andere Amerikaanse havensteden en daardoor een vertekend beeld
kan zijn ontstaan.

Het vervoer van Nederlandse landverhuizers via Canadese havens
(Quebec, Montreal) heeft in die tijd zeker geen grote afmetingen gehad.
Swierenga ontdekte een totaal van 1.828 Nederlandse immigranten in de
sinds 1865 bestaande lijsten van Quebec (tot 1880). Dat is nog geen 6%
van alle Nederlandse landverhuizers naar Noord-Amerika, van wie ver-
reweg de meesten verder trokken naar de Verenigde Staten.¹⁷ Een Cana-
dese bestemming is niet te constateren bij de Noordbrabantse landver-
huizers voor 1880.

Het voorjaar was het favoriete jaargetij om te vertrekken. Bijna de helft
(47%) der Nederlanders arriveerde tussen 1820 en 1880 in de maanden

¹⁵) Dat bewijs zou misschien geleverd kunnen worden door de lijsten van schepen uit Ant-
werpen opnieuw te bekijken, iets waarvan hier is afgezien. Advertenties van Antwerpse
scheepsagenten zijn in de weinige kranten die over deze periode geraadpleegd konden wor-
den, niet verschenen. De midden-Limburgse landverhuizers uit de jaren zestig zijn wel via
Antwerpen gegaan en in die tijd verschenen in Limburgse bladen geregeld advertenties van
de Antwerpse firma's Strauss en Steinman. Zie A. Koeweiden-Wijdeven, Vergeten emigran-
ten, in: *Spiegel Historiae*, XIX (1984), 3, 120-124.

¹⁶) Swierenga, Dutch Immigration Patterns in the Nineteenth and Twentieth Centuries, *t.a.p.*,
21.

¹⁷) Swierenga, Dutch International Migration Statistics, 1820-1880, *t.a.p.*, 455-456.

april, mei, juni, na de winterstormen en voor de drukkend hete en vaak ziekten veroorzakende zomer, als men ook nog op werk direct na aankomst kon rekenen.¹⁸ Van de Noordbrabanders was dat, voorzover was na te gaan, 68%, een bewijs dat deze emigranten hun vertrek goed hadden voorbereid.

Met alle voorbehoud, gezien het gering aantal Noordbrabanders in de scheepslijsten, kunnen deze lijsten aanvullende informatie verstrekken en van dienst zijn voor de reconstructie. Swierenga noemt de scheepslijsten zelfs de beste bron voor demografische en sociale gegevens over de landverhuizers ten tijde van hun verhuizing.¹⁹ Swierenga's meest relevante conclusies op basis van computerbewerkingen van de scheepslijsten zijn de volgende:

1. de Nederlandse volwassen emigranten waren ouder dan die van andere Noord-Europese landen, waar de leeftijdsgroep 20-29 jaar domineerde;
2. de mannelijke emigranten waren groter in aantal, zoals gebruikelijk; de groep alleenstaande vrouwen nam niet beduidend toe, zoals bij andere nationaliteiten;
3. proportioneel waren er veel gezinnen, verreweg de meeste met kinderen, zodat men niet kan stellen dat er geëmigreerd werd omdat men anders niet kon huwen;
4. de Nederlandse families waren in verhouding met andere groepen kinderrijk; schoolgaande kinderen weerhielden de ouders niet.

Samenvattend concludeert Swierenga: de Nederlandse overzeese landverhuizing voor 1880 was pre-industrieel, vooral voortkomend uit de economische en kerkelijk-godsdienstige crisis van de jaren veertig. Zij was voor 80% een beweging van het platteland en had een uitgesproken familiekarakter. De structurele veranderingen van de modernisering, indien al in Nederland ervaren in die tijd, hadden nauwelijks invloed op het emigratiepatroon. Tot het eind van de eeuw is het industriële type onder de Nederlandse landverhuizers nauwelijks aanwezig. De Nederlandse overzeese emigratie was een echt familiegebeuren.²⁰

Deze conclusies gelden ook voor de Noordbrabantse landverhuizers, al

¹⁸) Swierenga, *Dutch Immigration Patterns in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, t.a.p., 23-26.

¹⁹) Swierenga, *Dutch Immigrant Demography, 1820-1880*, in *Journal of Family History*, Winter 1980, 395.

²⁰) Swierenga, t.a.p., 403.

ligt er veel minder nadruk op de kerkelijk-godsdienstige crisis van de jaren veertig en moet ook het begrip economische crisis sterk gerelativeerd worden als oorzaak van de transatlantische emigratie.

§ 3. *Het onderzoek binnen achttien exemplarische Noordbrabantse gemeenten*

a. Verantwoording van de keuze van deze gemeenten

Om nu verder na te gaan welke groepen van de bevolking aan de landverhuizing deelnamen en meer inzicht in de motieven te krijgen leek plaatselijk onderzoek gewenst. Dat was niet noodzakelijk in alle Noordbrabantse gemeenten waaruit landverhuizers kwamen, als maar gezorgd werd voor voldoende selectieve verdeling over de verschillende regio's.

Uitgaande van de groep gemeenten met vijftig of meer landverhuizers in de periode 1820-1880 volgens de landverhuizingslijsten werd de volgende verdeling verkregen:²¹

Oost-Brabant:	Uden (347), Boekel (158), Oploo (158), Beugen (140), Zeeland (116), St. Oedenrode (95), Oss (81), Gemert (81), Mill (67), Nistelrode (68), Berlicum (65), Sambeek (62), Maashees (52), Nuenen (56);
Noordwest-Brabant:	Klundert (104), Zevenbergen (85);
De Kempen:	Oirschot (73), Vessem (53).

Het onderzoek heeft zich uitgestrekt over de archieven die betrekking hebben op (de inwoners van) genoemde gemeenten.

b. Doel en werkwijze van het onderzoek

Omdat de bestudering binnen de perken moest blijven en niet moest verzanden in tijdrovende bezigheden, bijvoorbeeld in uitgebreid genealogisch onderzoek om de familierelatie van de landverhuizers trachten vast te stellen of in gedetailleerd demografisch onderzoek om te vergelijken met de overige bevolking, lijkt het juist hier eerst de werkwijze en doeleinden toe te lichten.

²¹⁾ De getallen achter de plaatsnamen zijn niet de totalen van de landverhuizingslijsten, maar de na het hier gehouden nauwkeurig onderzoek berekende aantallen.

Per plaats werd nagegaan of er over de emigratie en aanverwante onderwerpen al iets was gepubliceerd. Voorts vond voor deze periode, uitgaande van de Staten van Landverhuizingen, controle van die staten plaats met behulp van gemeenteverslagen (waarin de aantallen landverhuizers tot 1865 waren vermeld), bevolkingsregisters en soms dienstbodenregisters. Dit alles voorzover aanwezig. De registers van de burgerlijke stand werden een enkele maal geraadpleegd om familierelaties vast te stellen. Doel van het onderzoek was om, naast een nauwkeurige toetsing van de gegevens, te trachten drie vragen te beantwoorden:

1. Waren er aanwijzingen voor duidelijke externe oorzaken van landverhuizing, bijvoorbeeld kerkelijke onvrijheid, aardappelziekte en andere ziekten van het gewas, de achteruitgang van de huisnijverheid, toenemende armoede en relatieve overbevolking?
2. Waren de landverhuizers voor hun vertrek overzee al geografisch mobiel? Kwamen zij van elders of hadden zij in dezelfde gemeente een ander woongebied gezocht?
3. Waren de landverhuizers sociaal mobiel? Wat was hun sociale positie vergeleken met die van hun ouders? Hierbij werden, zo mogelijk, de beroepen van enkele generaties vergeleken. Het eigendom van roerend en onroerend goed was in een aantal gevallen te bepalen: maakten de landverhuizers hun goederen te gelde voor hun vertrek dan werd er nogal eens een verkoopakte in het notarieel archief gevonden. Van onderzoek van de kadastrale registers werd wegens het tijdrovende karakter afgezien.

Vanwege het uitvoerig en gepubliceerd onderzoek van Yda Schreuder over Uden, Zeeland en Boekel werd besloten haar bevindingen over de landverhuizers uit die plaatsen over te nemen en haar conclusies te toetsen in de vijftien overige gemeenten.²² Vandaar dat deze drie plaatsen hier gezamenlijk als eerste exemplarische gemeenten worden behandeld.

Oost-Brabant

Uden, Zeeland en Boekel

Deze drie gemeenten telden bij de volkstelling op 19 november 1849

²²) Het onderzoek van Yda Schreuder was voor die drie plaatsen en vooral voor Uden zeer grondig, mede dank zij de ondersteuning van de toenmalige archivaris van het Land van Ravenstein en Megen, J. Sluijters.

respectievelijk 5.575, 1.725 en 2.237 inwoners. In Uden woonden vijftien hervormden en nog twintig niet-rooms-katholieken (bijna allen israëlitisch), maar voor de rest waren de inwoners der drie plaatsen katholiek.²³ De drie plaatsen hadden sinds de middeleeuwen nauwe banden: zowel in het wereldlijk bestuur (zij behoorden alle drie tot de heerlijkheid Uden die deel uitmaakte van het Land van Herpen, later van het Land van Ravenstein) als op kerkelijk gebied (oorspronkelijk een parochie, later een dekenaat) als op het gebied van rechtspraak (een Heikantsgericht). In de achttiende eeuw was er in Boekel sprake van "veele hollandtgaenders".²⁴ Het lijkt waarschijnlijk dat in het algemeen in de dorpen rond de Peel de trekarbeid een gewoon verschijnsel was.

Boekel en Zeeland waren rond 1850 nog geheel agrarische dorpen, Uden had een marktfunctie, bezat wat meer nijverheid en was centrum van diensten voor de omliggende dorpen.

Volgens Yda Schreuder geven de landverhuizingslijsten van deze gemeenten nauwkeurige informatie. Afwijkingen van het bevolkingsregister, van waaruit de lijsten jaarlijks werden opgemaakt, zijn voornamelijk een gevolg van administratieve keuzen. Zo werden zelfstandige, meerderjarige kinderen, die buiten het ouderlijk huis verbleven, geteld bij de thuisverblijvende kinderen die met het gezin mee emigreerden en werd dienstpersoneel soms onder het hoofd 'Dienstboden' opgenomen en soms zelfstandig geregistreerd.²⁵

In totaal emigreerden naar Noord-Amerika tussen 1848 en 1873 621 personen, 347 uit Uden, 158 uit Boekel en 116 uit Zeeland (volgens de eigen berekeningen).²⁶ Op grond van een vergelijking van gezinnen en alleenstaanden in landverhuizingslijsten en bevolkingsregisters van 1850-1860 kwam Yda Schreuder tot een percentage over de periode van 1848-1870 van rond 10% huishoudens voor Uden, 19, 5% huishoudens voor Zeeland en 13% huishoudens voor Boekel.²⁷ Vergeleken

²³) De bevolkingsgegevens voor deze en de volgende gemeenten zijn overgenomen uit de *Uitkomsten der derde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden*, Noord-Brabant, deel twee.

²⁴) Streekarchiefdienst Brabant-Noordoost, Veghel, oud-archief Boekel, Akte, houdende een verklaring der schepenen van Boekel betreffende enkele kwantitatieve gegevens over hun dorp, deels afkomstig van de pastoor (Walther Wilh. Wijnants), 1739, mei 13.

²⁵) Yda Schreuder, *a.w.*, Appendix, 167-171.

²⁶) J. Sluijters, gewezen archivaris van het Land van Ravenstein, heeft van alle Udense emigranten fiches gemaakt met daarop de registratie in het bevolkingsregister, in de landverhuizingslijsten en familierelaties volgens de burgerlijke stand. Dit unieke materiaal is te raadplegen in de dependance van de Streekarchiefdienst Brabant-Noordoost in Uden.

²⁷) Yda Schreuder, *a.w.*, 47. Het verschil in percentages van de totale bevolking en van de huishoudens is gelegen in een relatief groot aantal alleenstaanden dat vertrok.

met de meeste andere hier te behandelen plaatsen aanzienlijke percentages.

De toename van de bevolking veroorzaakte volgens Yda Schreuder het wegtrekken van agrariërs binnen de woonplaats Uden naar de periferie waar nog goedkopere grond aanwezig was, met name naar de rand van de Peel, waar op de gemeenschappelijke grond heiplaggen voor de bemesting, turf voor de verwarming en voedsel voor het vee te vinden waren. Dit gold waarschijnlijk ook voor de andere gemeenten die in bezit waren van uitgestrekte woeste gronden. Voor een aantal landbouwers was de verhuizing binnen de gemeente, nogal eens vanuit het ouderlijk huis, naar zo'n buitengebied bij de Peel de inleiding op verdere verplaatsing, met name ook op landverhuizing.²⁸

Vergelijking van het aandeel van de plaatselijke belasting op basis van de registers van de hoofdelijke omslag toont aan, dat de meeste Udense landverhuizers uit de laagst aangeslagen districten voortkwamen.²⁹

De beroepsstructuur van de Udense bewoners der Peelrand was eveneens anders dan die van de rest der Udenaren: hier meer arbeiders, wevers en kleine boeren met nevenberoepen. Onder de hiervandaan komende landverhuizers waren er enkelen die in het bevolkingsregister van voor 1840 als landbouwer, erna als arbeider waren geregistreerd. De nogal eens voorkomende wisseling van beroep duidt op achteruitgang en moeilijkheid om het hoofd boven water te houden, zoals dan ook als motief van landverhuizing op de landverhuizingslijst werd genoteerd. Het aantal dat van omliggende plaatsen kwam, was niet gering. De groep landverhuizers uit Uden behoorde omstreeks het midden van de vorige eeuw in hoofdzaak tot de 'loggewoelde' ('uprooted') agrarische bevolking, van wie het bestaan steeds onzekerder werd.³⁰

Men moet tevens rekening houden met het verloop der plaatselijke welvaart of liever armoede. De landverhuizers behoorden wel niet zo vaak tot de 'behoefrigen' (een vijfde tot een kwart der bevolking moest in Uden tijdelijk of het gehele jaar door de gemeente worden bedeed). Zij moesten mede de armen onderhouden en dat werd eind jaren veertig en vijftig als een last ondervonden, zoals blijkt uit het voortdurend geklaag in de gemeenteverlagen. Een kleine groep landverhuizers behoorde tot de 'welgestelden', de grootste groep lag echter wat hoofdelijke omslag be-

²⁸⁾ a.w., 46-54.

²⁹⁾ a.w., 47-49.

³⁰⁾ a.w., 50-52 en 61. De term 'uprooted' is ontleend aan de titel van Handlin's boek: *The Uprooted: The Epic Story of the Great Migrations that made the American People*.

treft onder het gemiddelde.³¹ Neemt men de gehele periode 1847-1870 dan is het aantal 'welgestelden' in Uden, Zeeland en Boekel onder de gezinshoofden en alleenstaanden die emigreerden 29 of 13%, het aantal 'mingegoeden' 140 of 65% en het aantal 'behoefligen' 47 of 22% (van 35 is er geen vermelding). Een exacte vergelijking met de gehele bevolking is niet mogelijk, maar Yda Schreuder schat op grond van de hoofdelijke omslag 35 à 40% als 'welgesteld', 20 à 25 % als 'behoeflig' (de be-deelden) en de rest (35 à 45 %) als 'mingegoed'. Er was duidelijk een groter percentage 'mingegoeden' en een kleiner percentage 'welgestelden' onder de landverhuizers.³²

In de jaren vijftig waren de gemeenschappelijke gronden nog niet verkocht (op een uitzondering van 120 hectaren na) en de ontginning van heidegebied was nog onbeduidend. Bij de stijgende prijzen voor grond was de opbrengst van enkele hectaren voldoende om de overtocht te betalen voor het gezin en goedkope grond in Amerika te kopen.³³

Zoals te verwachten was, constateert Yda Schreuder een grote mate van familieverwantschap onder de landverhuizers van de verschillende decennia, de zogenaamde kettingmigratie. Uitgaande van de volkstellingsgegevens in Wisconsin van 1850, 1860 en 1870 en die verbindende met de gegevens van de bevolkingsregisters en de huwelijksregisters in de drie gemeenten toont zij aan hoe in Wisconsin de familieband de plaats van initiële vestiging in veel gevallen bepaalde, al moet men zich niet voorstellen dat menging met andere Nederlanders niet voorkwam. Duidelijk zijn de grotere groepsemigraties van 1848, 1850 en 1853 beslissend voor de trek erna. Voortaan was de Fox River Valley de trekpleister voor landverhuizers rond de Peel en later, vanaf de jaren zestig, ook voor de emigranten uit het aangrenzende Noord-Limburg. Naarmate gebieden meer werden bevolkt, veranderde het patroon van vestiging. Na de jaren zestig emigrerende gingen niet meer in grote groepen naar Wisconsin, een logisch gevolg van de gewijzigde omstandigheden.

Samenvattend benadrukt Yda Schreuder het gestructureerde karakter van emigratie en vestiging: men liet zich leiden door informatie over de ontwikkeling van de streek, opgedaan bij geestelijken en eerdere landverhuizers. Binnen de sfeer van de vertrouwde kerk, familieleden en

³¹⁾ *a.w.*, figure 3-2, 59.

³²⁾ *a.w.*, 55-57.

³³⁾ *a.w.*, 60. Yda Schreuder heeft niet de notariële archieven geraadpleegd.

buurtgenoten waagde men, eerst in grotere groepen, later als afzonderlijke families en individuen, de grote stap te zetten.³⁴

Nuenen, Gerwen en Nederwetten

Nuenen c.a. telde bij de volkstelling van 1849 2.510 inwoners, van wie 75 hervormd en de overigen rooms-katholiek.

Alvorens de landverhuizers uit Nuenen aan de orde te stellen is het dienstig bij deze plaats (evenals bij Gemert en Nistelrode) de hypothese te vermelden van een direct verband tussen migratie en het teruglopen van de proto-industrie of plattelandsnijverheid, in casu de textielnijverheid. Is er een directe correlatie tussen het verminderen van inkomsten uit weven en spinnen en migratie, eventueel landverhuizing? Deze vraag dringt zich op omdat dergelijke samenhang wel is vastgesteld voor een aantal Ierse graafschappen, waar door de proto-industrie en de aanwezigheid van woeste gronden de bevolking aanzienlijk was toegenomen. Daar leidden in de jaren veertig van de vorige eeuw lagere inkomsten uit weven en spinnen (door de concurrentie van de toenemende moderne textielindustrie) in combinatie met de aardappelziekte tot de 'Great Famine' en de daarmee verbonden massale uittocht naar Amerika.³⁵

Het toetsen van genoemde hypothese is te meer noodzakelijk, omdat de verminderde inkomsten uit de huisnijverheid en de inelastische vraag naar landbouwprodukten volgens Yda Schreuder gedeeltelijk verklaren waarom landverhuizing in Oost-Brabant ontstond in het midden van de eeuw en zich voortzette in de periode na 1870, behalve in het zuidelijk deel, waar de moderne industrie, in Helmond, Geldrop en Eindhoven, de groeiende bevolking kon opvangen. De statistische gegevens van de landverhuizing in Oost-Brabant lijken deze hypothese te bevestigen.³⁶

Wat echter steeds ontbrak bij het algemeen bestaande beeld in de geschiedschrijving waar ook Yda Schreuder van uitging, het beeld van de landbouwer en zijn gezinsleden die sponnen en weefden naar hartelust, was een exacte, cijfermatige benadering.

Voor Nuenen rond 1880 is een nauwkeurige studie, aan de hand van

³⁴) *a.w.*, 81-92.

³⁵) Zie voor een analyse van de Ierse situatie Almquist, Pre-Famine Ireland and the Theory of European Proto-industrialization: Evidence from the 1841 Census, in *Journal of Economic History*, XXXIX, 3 (september 1979), 699-718.

³⁶) Yda Schreuder, *a.w.*, 53-55.

een eigen onderzoeksmodel, gepubliceerd door Cor van der Heijden.³⁷ Aan de hand van een aantal indicatoren wist hij een groep echte landbouwers van een groep echte wevers te onderscheiden. Slechts acht procent bleek zowel in de landbouw als in het weven bestaansmiddelen te vinden.³⁸

Zou het rond 1850 anders geweest zijn? In tegenstelling tot de textielindustrie in het aangrenzende Geldrop en Helmond ging het met die in Nuenen en Gemert, overheerst door huisindustrie, bergafwaarts. Tussen 1850 en 1870 werden daar de produktieomstandigheden ongunstiger, doordat de fabrikanten in Geldrop en Helmond bij voorkeur werk verschaften aan de thuiswevers in hun naaste omgeving, maar er was nog weinig te merken van een verstoorde concurrentiepositie door toenemende mechanisatie en concentratie van de produktie in fabrieken. Deze nieuwe ontwikkeling leidde na 1870 en versterkt door een neerwaartse conjunctuur tussen 1880 en 1895 tot definitieve afbouw van de textielnijverheid in beide plaatsen tussen 1900 en 1920.³⁹

In een ander artikel beschrijft Cor van der Heijden uitgebreid de situatie van de gemeente Nuenen c.a. in 1880. Hij constateert al ver voor 1880 een soort spanningsveld tussen het aantal inwoners en de mogelijkheden om de groeiende bevolking te voeden. Uitbreiding van huisnijverheid, vooral textielbewerking en in mindere mate klompenmakerij, bood onvoldoende soelaas, zoals rond 1880 duidelijk werd. Ondanks het aangepaste huwelijkspatroon -het late of in het geheel niet huwen- ontstond een bevolkingssurplus dat niet meer binnen het traditionele kader geabsorbeerd kon worden. Een omvangrijke migratie naar buiten de gemeente zorgde tussen 1850 en 1890 voor een daling van het inwonertal.⁴⁰

Wat is nu het effect op de landverhuizing geweest? Om te beginnen was het aantal landverhuizers uit Nuenen c.a. gering: slechts 56, van wie 39 in 1854.⁴¹

³⁷⁾ Van der Heijden, *Wevende landbouwers of landbouwende wevers? Een onderzoek in het Oostbrabantse textielgebied aan het einde van de negentiende eeuw*, in *Textielhistorische Bijdragen*, 28 (1988), 53-80. Van dezelfde auteur: *Een zeer armzalig volkje, Leef en werk-omstandigheden van de Nuenense wevers in de tweede helft van de negentiende eeuw*, in: Van den Brink en Frijhoff, red., *De wevers en Vincent van Gogh*, 23-35.

³⁸⁾ t.a.p. in *Textielhistorische Bijdragen*, 77.

³⁹⁾ Van der Heijden, *Migratie en economische conjunctuur in het Oostbrabantse textielgebied 1850-1920*, in *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 4 (1987), 97.

⁴⁰⁾ Van der Heijden, *Nuenen omstreeks 1880*, in *Van Gogh in Brabant*, 121.

⁴¹⁾ Volgens de landverhuizingslijsten en de gemeenteverslagen slechts vijftig, maar in het bevolkingsregister van 1850-1860 zijn er zes meer gevonden.

Geen der gezinshoofden of alleenstaanden had als beroep bij vertrek wever of spinster opgegeven, maar in het bevolkingsregister van 1850, gebaseerd op de volkstelling van 1849, waren wel vier van hen als wever en een als spinster (evenals haar drie mee gaande dochters) ingeschreven. Toch geen reden om hier van een wezenlijk effect van de vermindere proto-industrie op de landverhuizing te gewagen, temeer niet als men ziet hoe daarentegen de familiebanden en de nabuurschap van invloed waren. Tevens valt weer te constateren de rol van de verkenner of kwartiermaker.

In 1850 ging de 22-jarige uit Gerwen afkomstige landbouwer Wouter Joosten met de groep van kapelaan Van den Heuvel mee en al in 1851 volgden zijn vader, eveneens landbouwer, zijn moeder en drie jongere broers. Men kan aannemen naar Wisconsin. In 1853 vertrokken, behalve de in hoofdstuk III genoemde theoloogant Joseph de Vries (wiens vertrek en missionering in Amerika geen aanwijsbare invloed op de Nuenense landverhuizers heeft gehad,⁴² de gewezen wever, toen arbeider, Martinus Verhagen met zijn jonge bruid en van zijn naaste burens drie gebroeders Maas. Hun vader, de touwslager Jan Maas, zou volgen in 1854, samen met zijn vrouw en vier kinderen. Eveneens uit Gerwen gingen in 1854 twee gebroeders Joosten, landbouwers, van wie een kort tevoren getrouwd was met een weduwe met drie kinderen.⁴³ En, in navolging van zijn in 1853 uit Gerwen vertrokken zoon, emigreerde de loonslager Gijsbert Verhagen met vrouw en vier minderjarige dochters, maar daarbij een gehuwde dochter met man (Cornelis Ketelaars) en een pas met Katharina Joosten gehuwde zoon Hendrik. Mogelijk nog een neef.

Uit het notarieel archief blijkt dat de vader, Gijsbert, zijn roerend goed verkocht, evenals enkele andere emigranten (de inboedels brachten meestal enkele honderden guldens op). Gijsbert's schoondochter, Katha-

⁴²) Frenken vermeldt over hem in zijn *Memoriaal der dorpen en parochies Gerwen, Nuenen en Nederwetten* dat hij, als zoon van een burgemeester van Nuenen c.a., geboren in 1831, na een Bossche seminarietijd (".. een der slechtste studenten van het Bossche Seminarie ..") in 1853 als subdiaken naar het bisdom Louisville in de staat Kentucky vertrok en daar als missionaris buitengewoon ijverig en vruchtbaar heeft gewerkt. In de verzameling brieven aan Cuyten (zie hoofdstuk III) bevinden zich twee brieven van hem uit Bowling Green (Ky).

⁴³) In de landverhuizingslijst is ten onrechte Simon Joosten als gehuwd opgegeven. Zijn broer Christiaan daarentegen was kort voor zijn vertrek getrouwd met Johanna Maria Schuts, weduwe van Gerrit de Loyer, van wie zij twee kinderen had: Johanna (1846) en Petronella (1849). Genoemde De Loyer had echter een eerder geboren kind niet als het zijne erkend. Blijkens een verklaring op de huwelijksakte hebben Christiaan en Johanna dat kind, Joostina Joosten (1845), toen erkend als hun kind. Waarschijnlijk zijn zij gezamenlijk naar Amerika gegaan.

rina Joosten, verdeelde de nog onverdeelde ouderlijke boedel met haar broers en zus. De weduwe Antonetta Walraven-Smulders, zonder beroep, in 1850 als spinster geregistreerd, evenals haar drie mee gaande ongehuwde dochters, had in haar gezelschap een gehuwde dochter met kind en haar man, Hendrik Kuyten, arbeider, voormalig wever. Antonetta verkocht twee huizen en bouwland voor in totaal f. 710,- en haar inboedel voor f. 110,-. Dat alles in februari, zodat men kan aannemen dat zij in maart zijn vertrokken.⁴⁴

Waren zij directe slachtoffers van wegwijnende huisnijverheid? In totaal emigreerden in 1854 43 Nuenenaren en als nu de volgende jaren het aantal was toegenomen zou het verband tussen afnemende proto-industrie en overzeese migratie wellicht gelegd kunnen worden. Nu valt er niet meer dan het vertrek van nog één geregistreerde vrijgezel in 1871 te melden, nota bene de zoon van een burgemeester. Met in totaal 56 landverhuizers, merendeels uit Gerwen, slechts weinigen (ooit) werkzaam in de textielnijverheid, staat het weversdorp Nuenen niet op de voorgrond van de landverhuizing. Hetzelfde kan gezegd worden van het textieldorp Gemert, dat eenzelfde problematische ontwikkeling doormaakte. De uitmigratie was zeker op den duur relatief groot, maar richtte zich op de nabij liggende industrieplaatsen. Een direct verband tussen afnemende proto-industrie en overzeese emigratie lijkt althans in deze dorpen praktisch afwezig.

Gemert

Een echt textieldorp en aanzienlijk groter dan Nuenen was Gemert met in 1849 bij de volkstelling 4.649 inwoners van wie slechts vier niet-katholiek. Net als in Nuenen was er een negatief saldo wat betreft de migratie, alhoewel pas in grotere mate na 1870.⁴⁵ Het verslechterende perspectief in de textielnijverheid als huisindustrie zou een groot aantal landverhuizers doen vermoeden. Maar hiervan was geen sprake. Met kapelaan Van den Heuvel vertrok in 1850 een groep van vijf gezinnen (33 personen volgens de landverhuizingslijst, maar met een aanvulling met behulp van de scheepslijsten zijn het er 35), in 1851 gingen, weer gezamenlijk, drie gezinnen (23 personen), in 1853 één familie (8 personen)

⁴⁴) Streekarchief Eindhoven-Kempenland, Eindhoven, notarieel archief Nuenen, repertorium 1854 (inv. nr. 1967).

⁴⁵) Van der Heijden, Migratie en economische conjunctuur in het Oostbrabantse textielgebied 1850-1920, *t.a.p.*, tabel 3, 101.

en twee vrijgezellen, maar daarna zijn er nog maar drie sporadische gevallen van in totaal 13 personen. Alles bij elkaar 81 landverhuizers.⁴⁶

Het is jammer dat het bevolkingsregister van Gemert van 1850-1860 verloren is gegaan, waardoor controle en vaststellen van verandering van beroep moeilijker zijn, maar bij raadpleging van de huwelijksakten bleken er evenmin als in de landverhuizingslijsten wevers onder de landverhuizers.

In de gemeenteverslagen vindt men in 1851 vermelding van armoede als gevolg van de aardappelziekte en de daarmee samenhangende duurte der levensmiddelen en de "slappen gang der fabrieken", maar ook als gevolg van "de algemeene zucht tot genot welke zich vertoont heeft sedert eenige jaren zoo in het gebruik van drank, ontevredenheid met den stand en vandaar minder ijver voor het werk". Het verslag van 1852 was iets optimistischer van toon, maar in 1853 was er weer meer armoede wegens "misgewas der aardappelen en de verbazende duurte van alle levensmiddelen". Zo ook in 1854.

Feit is dat bijna alle landverhuizers als motief opgaven het verlangen naar een beter bestaan en dat zij dat in Amerika uiteindelijk wel gevonden zullen hebben. De uit Gemert afkomstige Norbertijn Gerlacus van den Elsen trof tijdens zijn reis in 1906 menige oud-dorpsgenoot.⁴⁷

"Met veel plezier spreken ze nog over de kennissen in het 'oude land', maar voor geen geld ter wereld gingen zij terug. Gewoonlijk noemen zij het 'oudland', een wever van Gemert, die 90 jaar oud is en hier van zijn renten leeft, noemde het 'arm land'."

Het notariële archief toont weer aan dat de opbrengst van roerende goederen gering was (tussen 100 en 300 gulden), maar dat een aantal land-

⁴⁶⁾ Otten komt in een klein artikel in *Gemerts Heem* tot een aantal van 78 naar Noord-Amerika in deze periode. Het zijn er tenminste drie meer, twee kinderen van Arnoldus van den Broek (1850) en de vrijgezel Willem van Doornik (1853). Otten wijst ook terecht op het Gemertse weversoproer van 1849, maar een direct verband met de landverhuizing lijkt niet aantoonbaar. Zie *Gemerts Heem*, 25 (1983), 1, 14-19.

⁴⁷⁾ Van den Elsen, *Twintig Brieven uit Amerika*, 85. Over Gerlacus van den Elsen is door de Heemkundekring 'De Kommanderij Gemert' een lezenswaardige biografie van Van den Elsen uitgegeven, waarin over zijn reizen naar Amerika wordt verteld: Van den Elsen, *Boerenapostel Pater Gerlacus van den Elsen 1853-1925*, 180-187. Zie verder Hollenberg, *P. Gerlacus van den Elsen, Ord. Praem., Emancipator van de Noordbrabantse Boerenstand (1853-1925)*.

verhuizers uit de verkoop van onroerend goed bedragen van een kleine duizend tot enkele duizenden guldens verkreeg.⁴⁸

Samenvattend kan men zeggen dat de landverhuizing uit Gemert zich voornamelijk afspeelde in het begin van de jaren vijftig, dat er duidelijke groepssamenhang was en dat er overwegend in gezinsverband werd geëmigreerd. Beroepen in verband met de textielindustrie werden niet gevonden, maar er kan in geringe mate wel sprake van zijn geweest, hetgeen moeilijk te controleren is omdat het bevolkingsregister van die jaren is verloren gegaan. Het beeld van Gemert wijkt niet af van dat van Nuenen: van speciale structurele oorzaken in verband met de textielnijverheid valt niets te constateren.

St. Oedenrode

Bij de volkstelling van 1849 woonden hier 4.335 personen, van wie 171 niet-katholiek. Slechts een van de geëmigreerde families was hervormd.

In totaal zijn er in de periode 1848-1875 95 landverhuizers geregistreerd, van wie 16 gehuwd waren en nog 27 kind. Dus 52 alleenstaanden, maar bij nader onderzoek hoorde een groot aantal van hen door verwantschap bij elkaar, zodat ook voor hen de familiebetrekkingen een grote rol moeten hebben gespeeld. Zo bleek bij een eenvoudig onderzoek van de alleenstaanden dat 22 broer of zus, drie weduwen zoon of dochter en nog tal van hen minder nauwe familierelaties bezaten.⁴⁹ Zelden was landverhuizing in die tijd een echte individuele onderneming, hetgeen ook blijkt uit het gezamenlijke reizen.

De eerste twee landverhuizers uit St. Oedenrode, vrijgezellen, gingen met pater Van den Broek mee aan boord van de 'Maria Magdalena' in 1848. Het is opvallend dat de bestemming Wisconsin verder nergens wordt vermeld, terwijl ook al in de jaren vijftig een vijftal landverhuizers

⁴⁸⁾ Uit verkoop van onroerende goederen verkreeg de landbouwer en voerman Hendrik Hendriks in 1851 f. 685,-; de landbouwer Christiaan Pennings in 1851 f. 2150,-; de leerlooier en schoenmaker Jan Corstens in 1853 f. 1136,-. RANBr, notariële archieven 1842-1895, Gemert, repertoria 1851 en 1853 (doos 1152). Van deze drie stond alleen Corstens als 'welgesteld' op de landverhuizingslijst aangegeven.

⁴⁹⁾ De familieverwantschap is vastgesteld met behulp van de bevolkingsregisters. Het bijzonder rijke gemeentearchief van St. Oedenrode, aanwezig in Veghel (Streekarchiefdienst Brabant-Noordoost), bevat de registers van uitgaande personen vanaf 1847, maar pas vanaf 1865 zijn landverhuizers daarin opgenomen (inv. nr. 1714 en 1715). Er is echter nog een apart register van landverhuizingen over 1851-1870 en het jaar 1877 (inv. nr. 1722).

te kennen had gegeven de bestemming binnen Amerika nog niet te weten. Er zijn van later nogal wat mededelingen over vestiging in Cincinnati (Ohio) en Rochester (New York).⁵⁰

Het lijkt erop dat de 'American dream' hier een andere inhoud heeft gekregen dan in Uden, Zeeland en Boekel en dat men niet zozeer op een agrarisch bestaan uit was. Van de zestig gezinshoofden en alleenstaanden stonden er dan ook zeventien als ambachtsman en maar twaalf als landbouwer geregistreerd. De rest van diegenen die een beroep hadden bestond grotendeels uit dagloners en boerenknechten. De landbouwers waren op een uitzondering na mingevoed en daarom waarschijnlijk marginale landbouwers, van wie een aantal met nevenberoepen als winkelier of klompenmaker probeerde overeind te blijven. Velen komen in het notarieel archief niet voor, hetgeen voor een deel het gevolg is van leeftijd en ongehuwde status, maar verkopen van onroerend goed zijn ook bij de ouderen en gezinnen zeldzaam.⁵¹

De landverhuizers woonden ook niet typisch in één buurtschap. De landverhuizing vanuit St. Oedenrode vertoonde verder een afwijking, doordat zij zich voortzette tijdens de Amerikaanse depressie van 1857 en tijdens de Burgeroorlog.

Het zou kunnen zijn dat een plaatselijke agent invloed heeft gehad. In 1870 verschenen advertenties in de *Provinciale Noordbrabantsche Courant* van de cargadoors Wambersie & Zoon te Rotterdam, waarin een agent in St. Oedenrode genoemd werd. Deze agent was, zo bleek na onderzoek in het bevolkingsregister, de gemeentesecretaris. In die tijd betrof het vervoer per mailboot, rechtstreeks met de schepen van de N.A.S.M. als de 'Maas' en de 'Rotterdam'. Inderdaad blijken enkelen uit St. Oedenrode daarvan gebruik te hebben gemaakt.

Plaatselijke structurele oorzaken voor de emigratie zijn niet duidelijk aan te wijzen. Het **gemeenteverslag van 1851** wijst wel op de gevolgen van de aardappelziekte, maar de armenfondsen herstelden zich weer. Heesters, die een bladzijde in zijn boek over St. Oedenrode aan de landverhuizers wijdt, voert geen bewijzen aan voor zijn stelling dat de emigra-

⁵⁰⁾ Naar Rochester gingen volgens de registratie in het bevolkingsregister van 1872 in 1873 tenminste twee meerderjarige kinderen Lehnkering (er gingen toen nog twee kinderen van die officiersfamilie naar Amerika) en twee anderen in 1879. Van de vijf zussen en een broer kwamen in 1881 twee zussen terug.

⁵¹⁾ In de repertoria van de notaris werden zeven verkopen gevonden van onroerend goed door landverhuizers met bedragen tussen 150 en 990 gulden en drie verkopen van roerende goederen voor 58, 143 en 284 gulden. Streekarchiefdienst Brabant-Noordoost, Veghel, notarieel archief St. Oedenrode, repertoria 1848-1875.

STELLINGEN

I

Dat na de Tweede Wereldoorlog voor duizenden Nederlandse agrariërs de gelegenheid ontstond om naar Canada te emigreren was niet het resultaat van doelbewuste bevolkingspolitiek, noch van de Nederlandse regering, noch van de Canadese regering. Voor de laatste was het onmiddellijke tekort aan landarbeiders het belangrijkste motief om die agrariërs toe te laten. De Nederlandse regering ging overstag door de druk van de landbouworganisaties.

II

Het gebruik door B.P. Hofstee van de term 'Calvinists' voor leden van de gereformeerde kerken naast die van 'Dutch Reformed' voor leden van de hervormde kerk (*Thwarted Exodus* passim, o.a. 96 tot en met 106) houdt een miskennis in van het calvinistische karakter van de hervormde kerk.

III

De veronderstelling van P.R.D. Stokvis dat blijkens vergelijking van in Nederland in 1980 werkelijk aanwezige personen met het saldo van geborenen en gevestigden na aftrek van overledenen en vertrokkenen in de periode 1830-1980 241.000 mensen spoorloos uit Nederland zijn verdwenen en dat hun spoor in het buitenland teruggevonden kan worden door, behalve de migratiecijfers, de volkstellingsgegevens te raadplegen (zie Stokvis, Nederland en de internationale migratie, 1815-1960 in: Van Holthoon, red., *De Nederlandse samenleving sinds 1815*, 71) gaat uit van consistente betrouwbaarheid van de bevolkingsstatistiek in zo'n lange periode en is in dat opzicht weinig realistisch. Vergelijk ook J.A. de Kok in *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, 117, over het zoeken van 90.000 Brabanders tussen 1840 en 1899 en C.G.W.P. van der Heijden, 'Migratie en economische conjunctuur in het Oostbrabantse textielgebied 1850-11520' in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, IV(1987), 99-100.

IV

De karakterisering van de westerse cultuur als 'patriarchaal' houdt een onderwaardering in van een matriarchaal substraat.

In Nederland is in het zogenaamde katholieke Zuiden dat substraat duidelijker merkbaar dan in het zogenaamde protestante Noorden.

V

De onmiskenbare voordelen van een gematigd kapitalistisch systeem van vrije concurrentie kunnen alleen maar een duidelijk overwicht houden op de nadelen van dat systeem door de corrigerende werking van een krachtige, efficiënt opererende overheid die onderworpen is aan democratische controle.

De sociaal-democratie heeft daarom nog steeds toekomst.

VI

Er is stellig een nauwe relatie tussen de ingewikkeldheid en onoverzichtelijkheid van de Nederlandse politieke verhoudingen en de desinteresse van de jonge kiezers in de politiek. Een systeem van duidelijke alternatieven (zoals bijvoorbeeld in het Verenigd Koninkrijk en in de Verenigde Staten van Amerika) zou de politieke belangstelling ten goede komen.

VII

Het uitoefenen van het stemrecht moet in een democratie gezien worden als een morele plicht. Net als bij andere morele plichten is het voornamelijk de taak van de opvoeders deze plicht aan de jeugd bij te brengen. Het onderwijs kan op eenvoudige en speelse wijze daaraan bijdragen door schaduwverkiezingen te organiseren.

VIII

Er dient in het onderwijs meer aandacht besteed te worden aan de geschiedenis en cultuur van de Lage Landen.

IX

De nog steeds verdergaande ontwikkeling van België tot een federale staat moet logischerwijs met zich mee brengen dat aan de Nederlands-Vlaamse verhoudingen zeker zoveel gewicht wordt gehecht als aan de Nederlands-Belgische verhoudingen.

X

De toename van de hoeveelheid geschiedschrijving over Nederland in de Tweede Wereldoorlog staat in omgekeerd evenredige verhouding tot de toename van de hoeveelheid gepubliceerde bronnen over die periode. Een tegengestelde gang van zaken ware beter geweest voor de geschiedwetenschap.

XI

Gezien het groeiend aantal oudere promovendi, die hun promotiekosten niet voor belastingaftrek in aanmerking kunnen laten komen, verdient het aanbeveling de criteria voor het verlenen van stipendia aan deze categorie aan te passen.

XII

De oudere promovendus kan op nog minder clementie rekenen dan de jongere: hij kan zich voor het schrijven van zijn dissertatie nooit beroepen op een jeugdzonde.

Stellingen behorende bij de dissertatie van H.A.V.M. van Stekelenburg, *Landverhuizing als regionaal verschijnsel Van Noord-Brabant naar Noord-Amerika 1820-1880*. Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg, 1991.

tie van 1851-1858 zijn oorzaak vond in de naweeën van de beruchte aardappelziekte.⁵² Weliswaar ging de linnennijverheid praktisch ten onder, maar het aantal klompenmakerijen nam toe en het aantal daarin werkenden steeg van 37 in 1849 tot 76 in 1858 en 145 in 1879.⁵³

De conclusie moet zijn dat, evenals in Zevenbergen en Oirschot, de landverhuizing in St. Oedenrode meer van een modern type was, niet gericht op een speciaal gebied en het verkrijgen van grond, maar op de algemene ontplooiingskansen die de Verenigde Staten leken te bieden en dat die landverhuizing bevorderd werd door contacten met familieleden, maar waarschijnlijk ook scheepsagenten. Wel bleef men nog het liefst in kleinere of grotere groepen reizen. Of men zich ook bij elkaar vestigde verdient nader onderzocht te worden.

Berlicum en Middelrode

Deze gemeente telde volgens de volkstelling van 1849 op negentien november van dat jaar 2.549 inwoners, van wie 2.492 rooms-katholiek. Het aantal landverhuizers naar Noord-Amerika bleek tot 1880 64 of 65.

De eerste Berlicumse familie van zeven personen ging mee met de groep van kapelaan Gerardus van den Heuvel aan boord van de 'Triskina' in 1850. In 1851 volgde een tweede groot gezin van negen personen. In 1852 in familieverband ouders, dochter en schoonzoon en hun drie kinderen, wonende in hetzelfde huis en hun buurman met vrouw en negen kinderen. Zij woonden net als het in 1850 vertrokken gezin in de buurtschap Kaathoven. In 1853 vertrok maar één vrijgezel. In 1854 een gezin van vijf personen, verder een oudere weduwe met twee zonen en een dochter, een schoondochter en een schoonzoon en nog een vrijgezel, allen bij elkaar inwonend of naaste burens in de buurtschap Hasselt. In 1856 volgden dertien, mogelijk veertien personen (onder wie een gezin van negen), in 1857 één man die nog maar kort in Berlicum woonde en met een groep uit Den Dungen vertrok maar die na zeven maanden al terugkeerde in de boezem van zijn familie in Den Dungen.⁵⁴ In 1858 vertrok een echtpaar en in een onbekend jaar, maar na 1863, een vrijgezel. Dat maakt het totaal 64 of 65.

Van de negentien gezinshoofden of alleenstaande personen stonden

⁵²) Heesters, *Sint-Oedenrode*, 187.

⁵³) Van Puijenbroek, *Onder de voet gelopen*, 96-98.

⁵⁴) Het betreft Anthony van Osch, molenaar of molenaarsknecht, over wie dit wordt bericht in de *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant* van 12 november 1857.

twaaft te boek als arbeider of knecht, hieronder waarschijnlijk te verstaan landarbeider. Slechts drie stonden vermeld als landbouwer. In een vier-tal achterhaalbare gevallen was de vader van een arbeider nog landbouwer, hetgeen achteruitgang doet veronderstellen. Twee waren er zonder beroep, verder was er één molenaar of molenaarsknecht en één klompenmaker.

Tien van de negentien gezinshoofden of alleenstaanden waren niet in Berlicum geboren (van de echtgenoten kwam ongeveer de helft niet uit Berlicum). Bij een steekproef bij twintig willekeurige dergelijke personen bleek dat aantal niet abnormaal hoog. Vooral de gehuwde vrouwen kwamen nogal eens uit andere (naburige) gemeenten. Opvallend was dat in twee gevallen kort voor vertrek werd gehuwd.

Het notariële archief openbaarde dat arbeiders in een aantal gevallen een stukje grond bezaten. Zo verkocht een tweetal van hen vlak voor hun vertrek tegelijk (en hieruit bleek dat zij samen vertrokken) enkele perce-len bouwland en een huisje met erf, hof en aangelegen bouwland voor respectievelijk f. 705,- en f. 560,-.⁵⁵

Ook moest soms voor de emigratie boedeldeling plaats hebben.⁵⁶

De onderlinge beïnvloeding ligt voor de hand in het geval van familie en bureu. Een bijzondere rol hebben waarschijnlijk gespeeld de eerste, met de 'Triskina' in 1850 vertrokken familie (twee jaar later volgden voormalige buurtgenoten van deze familie Glaudemans) en de molenaar of molenaarsknecht Antonij van Osch, eigenlijk een Dungenaar, vertrokken met een groep Dungenaren in april 1857, maar in november van dat jaar al teruggekeerd, waarschijnlijk met slecht nieuws over de mogelijkheden in de Verenigde Staten in verband met de ingezette conjuncturele crisis. In Den Dungen stagneerde daarna de landverhuizing, ondanks vroegere verwachting van het tegendeel.⁵⁷ In Berlicum eindigde, na de reeds voor de terugkomst van Van Osch voorbereide emigratie van de klompenmaker Johannes van den Berg en zijn vrouw Hendrina van de Veerdonk in 1858, de landverhuizing praktisch voorgoed. Merkwaardig was dat in datzelfde jaar een gezin van vier personen en een vrijgezel uit

⁵⁵) Verkoop vanwege Martinus van Uden en Cornelis van Gerven. RANBr, notariële archieven 1842-1895, Berlicum, repertorium 1856 (doos 303).

⁵⁶) Een voorbeeld daarvan is dat de klompenmaker Johannes van den Berg en twee broers op 29 augustus 1857 een huisje verkochten uit de nalatenschap van hun ouders. De opbrengst was slechts f. 70,-. RANBr., t.a.p., repertorium 1857 (doos 304).

⁵⁷) Maas, De emigratie van Dungenaren naar de Verenigde Staten vóór de Eerste Wereldoorlog, in *Den Dungen Omgeploegd*, 78.

Berlicum vertrokken naar Brazilië, dat in dat jaar opdook als een alternatief voor de trek naar de Verenigde Staten.⁵⁸

De gemeenteverslagen geven nauwkeurig het aantal personen van de landverhuizingslijsten weer. Men vindt er geen aanwijzingen voor de gronden om te emigreren. Wel werd herhaaldelijk melding gemaakt van de nog heersende aardappelziekte, maar er stond dan bij vermeld dat de hogere prijzen de geringere oogst hadden vergoed. Enkele jaren was er sprake van verlies door overstromingen of door hagel, maar de waarde der landerijen nam over het algemeen toe.

Samenvattend kan men over de landverhuizers uit Berlicum en Middelrode concluderen, dat er geen duidelijke structurele oorzaken van hun emigratie waren, dat er in grote mate sprake was van onderlinge samenhang en beïnvloeding, dat er geen uitzonderlijke verandering van woongebied zich vooraf had afgespeeld, dat wel een neiging tot sociale achteruitgang in verhouding tot de vorige generatie bij een aantal waar te nemen was. Bevestigd wordt het beeld dat de emigratie geschiedde na goede voorbereiding en ophield op basis van negatieve informatie.

Oss

In Oss woonden in november 1849 4.235 inwoners, van wie 4.021 rooms-katholiek. Oss hoorde daarmee met Uden, Gemert en St. Oenderode tot de grotere hier behandelde plaatsen in Oost-Brabant. Relatief gezien was de landverhuizing uit genoemde plaatsen, behalve uit Uden, vergeleken met de hier besproken veel kleinere agrarische dorpen, nog gering.

Wegens "achteruitgang van zaken", zo noteerde de ambtenaar, ging de timmerman en meubelmaker Antonius van den Burgt naar St. Louis (Missouri), terwijl hij vrouw en kinderen achterliet. Hij ging mee met de groep van pater Van den Broek aan boord van de 'America' en landde dus in Philadelphia. Het volgende jaar volgden zijn vrouw en acht kinderen. In 1850 vertrok weer een gezin Van den Burgt (acht personen) en drie vrijgezellen. De in 1851 geëmigreerden, totaal 21 volgens de landverhuizingslijst, maar waarschijnlijk 19, gingen gezamenlijk aan boord van de 'Australië' naar New York, waar zij op 30 april arriveerden. On-

⁵⁸) Hoewel in de periode 1858-1862 voornamelijk Westzeeuwsvlamingen uit Nederland naar Brazilië vertrokken (een aantal van 504 wordt vermeld in Buysse, *De Zeeuwse Gemeenschap van Holanda, Brazilië 1858-1982*, 23) waren er in 1858 28 Noordbrabanders die zich daarheen begaven, waarschijnlijk onder invloed van de werving via Antwerpen.

der hen drie gezinnen plus een weduwe en waarschijnlijk een het jaar ervoor al geëmigreerde zoon, die zijn familie (zijn broer was een der gezinshoofden) was komen ophalen.⁵⁹ De ambtenaar geeft lustig commentaar: een gezinshoofd, een meubelmaker, "... had vroeger een redelijk bestaan, maar was door traagheid tot armoede vervallen; de familie had de reiskosten betaald."

Ging hij werkelijk naar St. Louis? Gingen anderen, zoals ook werd opgegeven, echt naar Cleveland?⁶⁰ Opvallend is dat Wisconsin als bestemming niet genoemd werd. In 1852 gingen een gezin van acht personen en twee vrijgezellen, landbouwers, naar Munster (Indiana), gezamenlijk blijkens de scheepslijst. De ambtenaar meldde later dat een der vrijgezellen was teruggekeerd, maar de anderen, blijkens "ingezonden berigt" goed geslaagd waren. In Munster, niet ver van Chicago, bestond dan ook een stevige Nederlandse kolonie van agrariërs.⁶¹

Minder gelukkig was de familie Janssen, gegaan in 1853, in totaal tien personen, volgens de ambtenaar "niet goed geslaagd". En dat terwijl zij een niet onaanzienlijk vermogen van tenminste 6.750 gulden meenamen.⁶² Het is dan ook niet duidelijk waarom zij tot de 'mingegoeden' gerekend werden. Waarheen waren zij (een gezin en twee ongehuwde familieleden van het gezinshoofd, landbouwers) vertrokken en waarheen verdwenen nog drie vrijgezellen in dat jaar? Van het gezin Van de Coevering, vier personen, dat in 1856 volgens de ambtenaar zou vertrokken zijn naar "Kleefland", was de bestemming volgens de scheepslijst Cleveland (Ohio).⁶³ Van de zeven in 1857 vertrokkenen zijn er zeker twee nog ooit naar Oss teruggekeerd. Dan, na een lange pauze, in 1864 weer een verder niet terug te vinden eenling en in 1868 de familie Van Aarle (gezinshoofd, vrouw, drie kinderen en zus), die naar Toledo (Ohio)

⁵⁹) Omdat het bevolkingsregister over 1850-1860 van Oss is verloren gegaan, is de familierelatie moeilijk vast te stellen. De scheepslijst bood in dit geval uitkomst, maar maakt duidelijk dat de ambtenaar de zoons dubbel heeft geteld. Swierenga, *a.w.*, II, 955.

⁶⁰) Cleveland (Ohio) lag op de route naar het Midden Westen en bood evenals andere opkomende industriesteden veel emplooi. In 1900 waren er 804 geboren Nederlanders. Van Hinte, *a.w.*, II, 376.

⁶¹) Van Hinte, *a.w.*, II, 96.

⁶²) Bij notariële verkopeningen in januari tot en met maart verkochten zij voor in totaal f. 6752,- aan goederen. RANBr, not. archieven 1842-1895, Oss, repertorium 1853 (doos 2149).

⁶³) Swierenga, *a.w.*, II, 1219. Bij het jonge gezin wordt daar nog een Dina van de Coevering van 54 jaar genoemd.

verhuisden. Waarom ging die kleermaker juist daarheen?⁶⁴ Zijn zus ging met het gezin mee, maar de dienstbode, hoewel ook vermeld, waarschijnlijk niet.⁶⁵

Alles bij elkaar weinig lijn in de Osse emigratie van in totaal 81 personen. Men kan vaststellen dat de Osse landverhuizers, voorzover zij een beroep hadden, uit ongeveer evenveel ambachtslieden als landbouwers bestonden. Verder kan men een tendens zien om zich in steden te vestigen. Misschien is het, gezien ook de terugkeer van enkelen, een wat modernere vorm van emigratie geweest, los van grote groepen. Na 1857 was de emigratie uit Oss geheel onbetekenend. Voor het trekken van meer conclusies leent zich het onderzoek in Oss niet.

Nistelrode

Dit dorp telde in 1849 2.301 inwoners van wie zeven niet-katholiek. **Wat betreft de verdeling van beroepen** waren er naast de landbouwers en enkele dorpsambachtslieden honderden mensen werkzaam in de linnen-industrie, geheel in de vorm van huisindustrie. Over de periode 1851-1871 was niet zozeer opvallend het teruglopen van het aantal weverijen, maar het verminderen van het aantal volwassen mannelijke wevers van meer dan 200 tot rond 65. Het aantal wevende vrouwen nam ook af, maar het aantal jeugdigen beneden zestien jaar nam daarentegen in dit ambacht sterk toe, volgens de gemeenteverslagen. Zo waren er in 1866 180 weverijen met daarin 65 mannen, 15 vrouwen, 105 jongens en 20 meisjes werkzaam. De weeklonen waren in in dat jaar voor mannen en vrouwen respectievelijk vijf en drie gulden per week, voor jongens en meisjes respectievelijk drie en anderhalve gulden. Waarschijnlijk probeerde men met de lage jeugdlonen de eenmaal aanwezige weefgetouwen nog enigszins rendabel te houden. Zoals hierboven gesteld waren dit beroepswevers, met misschien thuis een klein beetje opbrengst van eigen grond voor eigen gebruik, maar zeker geen landbouwers die in de winter-

⁶⁴) Ook de vijftienjarige dienstbode Elisabeth van Dinther werd op de landverhuizingslijst vermeld als vertrokken naar Amerika, hetgeen blijkens de scheepslijst onwaarschijnlijk is. De familie Van Aarle is als enige in het register van uit Oss vertrokken personen in de periode van 1861 tot 1880 als vertrokken naar Amerika geregistreerd. Streekarchiefdienst Brabant-Noordoost, Oss, archief gemeente Oss (inv. nr. 1745 en 1746).

⁶⁵) Het komt nogal eens voor dat de dienstbode tegelijk uit het bevolkingsregister wordt uitgeschreven, alsof zij de familie heeft gevolgd. Dit is in de meeste gevallen onwaarschijnlijk en in dit geval vindt de veronderstelling bevestiging in het ontbreken van haar naam in de scheepslijst, waar de familie wel is geregistreerd (Swierenga, *a.w.*, II, 932).

tijd aan textielnijverheid deden, zoals door geschiedschrijvers wel eens is verondersteld.⁶⁶ In de gemeenteverslagen spreekt men van een middelmatig, kwijnend of ongunstig verloop van deze huisnijverheid. Evenals in Gemert en Nuenen verdween het thuisweven niet geheel in de tweede helft van de negentiende eeuw, maar de toekomst zag er voor de wevers somber uit.

Dat Nistelrode in deze periode en die na 1880 tamelijk veel landverhuizers telde zal gedeeltelijk te maken gehad hebben met het gebrek aan perspectief in genoemde nijverheid. De gevolgen van de aardappelziekte en van hagel met de achteruitgang der linnenwevers maakten het jaar 1851 volgens het gemeenteverslag tot een slecht jaar. Het volgende jaar ging het volgens dat verslag al weer wat beter.⁶⁷ Nader beschouwd waren het niet wevers die naar Amerika trokken (behoudens een enkele uitzondering), maar landbouwers en arbeiders met een agrarische achtergrond, waarbij de familiebanden weer opvallend aanwezig waren, zoals uit het volgende overzicht zal blijken.⁶⁸

In 1850 vertrokken de gebroeders Johannes en Jacobus van der Heijden. Het volgende jaar volgde hun vader, Joseph, landbouwer en ooit geregistreerd als gemeentebode, een weduwnaar, met nog vier kinderen. Zijn zoon Martinus, arbeider, ging pas in 1855. In 1851 gingen verder Hendrik van den Elzen, landbouwer, met vrouw en zes kinderen uit Vorstenbosch, gemeente Nistelrode. Twee vrijgezellen (knechten) sloten dat jaar de rij. Behalve de knechten, die 'mingegoed' waren, stonden alle genoemde beroepsbeoefenaren geregistreerd als 'behoefstig'.

In 1852 vertrok volgens de landverhuizingslijst en op 28 februari 1853 arriveerde in New York volgens de scheepslijst het gezin School.⁶⁹ De vrouw van de landbouwer Martinus School, Allegonda de Beijer, was afkomstig uit Rotterdam. Zij gingen met zeven kinderen, maar hun zoon Theodorus bleef in het ouderlijk huis wonen met zijn kort tevoren getrouwde vrouw Anna Maria Zuidmuller, eveneens uit Rotterdam. Tevens woonden in hun huis twee mannelijke familieleden van haar, van beroep

⁶⁶) Zie voor deze problematiek de hierboven onder 'Nuenen' weergegeven zienswijze.

⁶⁷) Verslagen over het Armwezen in gemeenteverslagen Nistelrode over 1850 en 1851 in RANBr, archief provinciaal bestuur (inv. nr. 9099).

⁶⁸) Behalve de gegevens van landverhuizingslijsten en scheepslijsten, zoals bij de andere gemeenten, is van Nistelrode een bestand met Staten van Landverhuizing van 1864 tot en met 1924 aanwezig. Nieuw-archief Nistelrode, streekarchiefdienst Brabant-Noordoost, Oss (inv. nr. 476). Van de 49 daarop vermelde beroepsuitoefenaars onder de landverhuizers naar Amerika was slechts één wever.

⁶⁹) In de scheepslijst vermeld als 'Schoon' (Swierenga, *a.w.*, II, 816).

kuiper. In 1857 verliet het echtpaar met één kind (een ander was overleden) met de twee Rotterdammers Nistelrode op weg naar Amerika. Dit is niet op de landverhuizingslijst, maar wel in het bevolkingsregister geregistreerd.⁷⁰

In 1853 vertrok Christiaan Kuijpers, een arbeider en een echte migrant, want hij was afkomstig uit Boekel en zijn kinderen waren in Heeswijk, Dinther en Boekel geboren. Met hem gingen vrouw en zes kinderen. Datzelfde jaar ging de vrijgezel Johannes van Donzel. Na het vertrek van de ongehuwden Peter van de Laarschot en Martinus van der Heijden (hierboven genoemd) in 1855 en Theodorus School en zijn familie in 1857 volgde in 1864 eindelijk een wever: Jacobus van der Donk met zijn vrouw (weer een Van Donzel) en twee kinderen. In 1868 vertrok de weduwe van H. de Wit, Regina Verhofstad, landbouwster, met vijf volwassen kinderen (vier stiefkinderen) en de arbeider Cornelis van de Leest met vrouw en kind, die in 1874 door zijn broer Johannes gevolgd zal worden. Voorafgegaan in 1869 door de landbouwer Johannes van Schijndel met vrouw (weer een Van Donzel) en drie kinderen (op de landverhuizingslijst zijn er acht vermeld) en de arbeider Antonie Endevoets met vrouw en vijf kinderen. Al deze 68 personen kwamen uit een 'minge-goed' of 'behoefstig' milieu. Zij zochten in Amerika een beter bestaan.

Na het onderzoek in Nuenen en Gemert mag het niet bevreemden dat uit het textieldorp Nistelrode bijna geen wevers vertrokken. Zij en hun kinderen kregen later in de naburige plaats Oss een alternatief in de fabrieksarbeid. Niettemin was de landverhuizing voor een klein aantal Nistelrodenaren een moedige poging hun povere bestaan voor hen en hun kinderen te verbeteren.

Vijf gemeenten uit het Land van Cuijk: Mill, Beugen, Oploo, Sambeek en Maashees

Het Land van Cuijk, hoewel grenzend aan het Land van Ravenstein en Gemert, was daarvan rond 1850 door de Peel nog duidelijk gescheiden en vanouds oostelijk georiënteerd, op Noord-Limburg en het daarachter gelegen Land van Kleef en Bergh. Kerkelijk hoorde het vanaf 1559 tot het bisdom, later vicariaat Roermond en gedurende de oude Republiek was er geen echte onderdrukking (de Oranjes als heren van dat gebied gebruikten hun invloed ten goede) en geen echte vrijheid, met enkele uit-

⁷⁰) Bevolkingsregister Nistelrode 1850, 434, blad 391, in Streekarchiefdienst Brabant-Noordoost, Oss. Zie over de familie School ook Scott Vandehey, *Wooden Shoes West*, 302.

zonderingen zoals Oeffelt en de baronie van Boxmeer, toebehorend aan respectievelijk de Heren van Bergh en Kleef, die katholiek waren. Desondanks (of juist daardoor) waren de hier onderzochte gemeenten in 1849 bijna geheel rooms-katholiek: Mill en St. Hubert (2.286 inwoners, 4 niet katholiek), Beugen en Rijkevoort (1.565 inwoners, 2 niet katholiek), Oploo, St. Anthonis en Ledeacker (1.711 inwoners, 12 niet katholiek), Sambeek (1.304 inwoners, 55 niet katholiek) en Maashees en Overloon (1.256 inwoners, 10 niet katholiek).

De invloed van het aangrenzende Limburgse gebied op de landverhuizing in Oost-Brabant was aanvankelijk afwezig of onbeduidend, maar in de jaren na 1865 reisden Oostbrabanders en Noordlimburgers nogal eens gezamenlijk af. Hierbij is de rol van agenten een verklaring.

Dat omgekeerd er invloed van de Brabantse op de Noordlimburgse emigratie bestond blijkt uit de in Noord-Limburg vaak genoteerde bestemmingen: De Pere, Little Chute, Wisconsin.⁷¹

Mogelijk heeft de wederzijdse beïnvloeding mede te maken met het ontstaan van de spoorwegen: de lijn Boxtel-Wesel, die Mill passeerde en niet ver van Beugen lag, werd in 1873 in gebruik genomen. De lijn Venlo-Venraij-Deurne-Eindhoven al in 1865.

Om verschillende redenen zullen de vijf genoemde gemeenten hier gezamenlijk worden behandeld:

1. zij waren overeenkomstige, typisch agrarische gemeenten;
2. zij grensden aan de Peel en bezaten een groot stuk van de daar nog aanwezige woeste grond;
3. door de aantallen van deze landverhuizers aan de oostkant van de Peel samen te voegen is een cijfermatige benadering, zoals door Yda Schreuder voor Uden, Zeeland en Boekel is gedaan, beter mogelijk.

Tabel 15: *Totalen landverhuizers en percentages der bevolking in vijf Peelgemeenten*

Gemeente	Landverh.l.	Elders	Totaal	% 1849	% 1879
Mill	67	9	76	3,32	3,10
Beugen	140	9	149	9,52	9,77
Oploo	158	0	158	9,23	9,23
Sambeek	62	0	62	4,75	4,21
Maashees	52	6	58	4,61	4,65
Totaal	479	24	503	6,19	6,19

⁷¹⁾ Koeweiden-Wijdeven, Vergeten Emigranten, landverhuizing van Noord- en Midden-Limburg naar Noord-Amerika in de jaren 1847-1877, doctoraalscriptie geschiedenis Katholieke Universiteit Nijmegen, 1982, hoofdstukken III en IV.

Toelichting en conclusies bij tabel 15

In tegenstelling tot de volgende tabellen zijn hier de aantallen van *alle* landverhuizers vermeld, voorzover gevonden in landverhuizingslijsten, maar ook in scheepslijsten en bevolkingsregisters ('elders'). De bevolkingsregisters van Mill zijn, op een deel na, niet meer aanwezig. Het kan zijn dat er mensen ongeregistreerd zijn vertrokken, maar dat aantal is, om hierboven vermelde redenen, zeker niet relevant geweest.

De conclusies, mede op grond van het bovenstaande, zijn dat de landverhuizingslijsten op 5% na nauwkeurig zijn, dat die 5% geen speciale kenmerken heeft, dat de emigratie uit genoemde gemeenten, vergeleken bij het Noordbrabantse gemiddelde van minder dan 1%, niet onaanzienlijk was. Ook vergeleken met de landverhuizing vanuit het Land van Cuijk, met een overzeese emigratie van ruim 3% in deze periode, valt de concentratie binnen de vijf gemeenten op.⁷² Een nieuwe aanwijzing dat de landverhuizing voor een zeer groot gedeelte regionaal en lokaal bepaald was.

Tabel 16: *Overzeese emigratie van hoofden van gezinnen en alleenstaande personen in drie decennia*

Gemeente	1847-1856	1857-1866	1867-1877	1847-1877
Mill	16	2	4	22
Beugen	39	1	5	45
Oploo	25	3	23	51
Sambeek	9	0	6	15
Maashees	3	2	11	16
Totaal	92	8	49	149

Toelichting en conclusies bij tabel 16

Bij deze en de volgende tabellen wordt uitgegaan van de hoofden van gezinnen en alleenstaande personen naar het voorbeeld van de landverhuizingslijsten. Ook deze becijfering is zo nauwkeurig mogelijk, maar niet absoluut. In een flink aantal gevallen zijn de alleenstaande personen duidelijk onderdeel van een gezinseenheid. Het meest duidelijk is dat als het betreft een aantal broers en zussen. Het eerdere vertrek van een vader, zoon of dochter, als kwartiermaker, komt eveneens nogal eens voor. Maar de landverhuizingslijsten, de basis van dit materiaal, geven de in-

⁷²⁾ Zie voor dit percentage Yda Schreuder, *a.w.*, 19.

formatie nu eenmaal per gezinshoofd of alleenstaande, die hier 'trekkers' zullen worden genoemd.

Op de schepen van Van den Broek vertrokken in maart 1848 al zeven 'trekkers' uit Mill, drie uit Beugen, vier uit Oploo en een uit Maashees. Daaraan voorafgaand was er al een uit Mill met Verwayen in februari 1847 meegegaan. Het is gezien de familieverwantschap van latere landverhuizers duidelijk dat deze initiële groepsemigratie grote gevolgen heeft gehad voor het Land van Cuijk, evenals voor het Land van Ravenstein. Zou de invloed vanuit Limburg groot zijn geweest dan zou de tweede periode meer 'trekkers' doen verwachten. Men moet stellen dat, ondanks de natuurlijke scheiding die 'het lege land' tussen de dorpen ten oosten en ten westen van de Peel veroorzaakte, de relaties onderling van dien aard waren dat door een aantal families en vrijgezellen tot gelijksoortig handelen op instigatie van buiten werd overgegaan.⁷³ De contactlijnen liepen rond 1850 niet dwars door de Peel, maar eromheen. Het belangrijkste is echter dat de omstandigheden overeenkwamen en daardoor gelijke oplossingen werden nagestreefd. De informatie was zo goed dat de middenperiode een scherpe daling laat zien en hetzelfde ziet men na 1873, wanneer de toestand in Amerika verslechterd is. Misschien een aanwijzing dat de 'pull'-factoren veel belangrijker waren dan de 'push'-factoren.

Tabel 17: *Leeftijdsgroepen gezinshoofden en alleenstaanden van de landverhuizers in de vijf gemeenten*

< 20	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	> 69	?
10	34	43	20	32	5	2	3

Toelichting bij tabel 17 en conclusies

Men ziet dat de gemiddelde leeftijd der landverhuizers tamelijk hoog was. Die van beneden de twintig kan men buiten beschouwing laten, want zij emigreerden als kinderen van hun ouders, ook al vertrokken zij zelfstandig en werden zij daarom als alleenstaanden geboekt. De oudsten, van zestig jaar en ouder, hadden waarschijnlijk geen ander motief dan het volgen van hun kinderen. De groep van twintig tot dertig was

⁷³⁾ 'Het lege land' is de titel van een boek van Van der Woud. Hij schat de woeste grond in Nederland in 1800 op ongeveer een derde deel van het gehele land, waartoe de Peel met ongeveer honderd vierkante kilometer behoorde. In 1850 was nog maar zeer weinig daarvan ontgonnen. Van der Woud, *Het lege land De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*, 213.

meestal ongehuwd. Door late huwelijken waren de meeste vijftigers nog huisvader van soms grote gezinnen met opgroeiende kinderen. Voor hen bood de emigratie het perspectief, kan men aannemen, van een grotere bestaansmogelijkheid voor hun kinderen.

Tabel 18: *Beroepen gezinshoofden en alleenstaanden onder de landverhuizers in de vijf gemeenten*

Gemeente	Landb.	Arb.	Amb.	Hand.	Zonder
Mill	14	1	5	0	2
Beugen	11	29	5	1	3
Oploo	24	10	10	0	1
Sambeek	4	6	5	0	1
Maashees	9	3	3	1	1
Totaal	62	49	28	2	8

Toelichting bij tabel 18 en conclusies

Onder landbouwers hier te verstaan zelfstandige landbouwers. In veel gevallen waren zij 'mingegoed' en dan moet men (blijkens een onderzoek in de notariële repertoria van Boxmeer, Mill en Vierlingsbeek ⁷⁴) denken aan 'keuterijen' met een waarde van duizend tot tweeduizend gulden. Slechts vier landbouwers waren 'welgesteld', waarbij men moet denken aan een vermogen van tussen drieduizend en vijfduizend gulden.

Onder arbeiders worden hier verstaan diegenen die als dagloner of dagloonster, mannelijke of vrouwelijke dienstbode, dienstknecht of dienstmeid staan geboekt. De meesten van hen waren 'mingegoed' en hadden enig bezit, enkelen een eigen huisje. Dat laatste kwam zelfs enkele malen bij 'behoefte' voor. Onder 'behoefte' moet men verstaan diegenen die uit de armenkas inkomsten of aanvullende inkomsten genoten. Geheel zonder geld zijnde zouden zij niet hebben kunnen vertrekken.

De ambachtlieden waren 'mingegoed'. Zij waren beoefenaars van dorpsambachten als timmerman (5), smid (4), metselaar (3), kleermaker (4), schilder (1), stroodekker (1) en stoelenmaker (1). Linnenwevers (3),

⁷⁴) De notariële archieven van Boxmeer, Mill en Vierlingsbeek zijn aanwezig in het archief van de Streekarchiefdienst Brabant-Noordoost, Grave. Geraadpleegd zijn de repertoria in de dozen 428 (Boxmeer), 1938 (Vierlingsbeek) en 3201 (Mill).

schoenmakers (4), een leerlooier en een pottenbakker zou men bij de proto-industrie kunnen onderbrengen.

De twee handelaars waren een marskramer en een commissionair. Al met al, gezien het feit dat de arbeiders hoofdzakelijk in de agrarische sector werkten, was de groep landverhuizers hier typerend voor een platte-landshuishouding. Het relatief groot aantal arbeiders en keuterboeren zal in Amerika gemakkelijk allerlei werk hebben aangepakt.

Tabel 19: *Gemeente van geboorte van een groot aantal gezinshoofden en alleenstaande personen onder de landverhuizers in vier gemeenten (Mill ontbreekt)*

Gemeente	Totaal	In woongem.	Elders LvC	Buiten LvC
Beugen	39	20	13	6
Oploo	39	23	14	2
Sambeek	12	7	4	1
Maashees	14	9	3	2
Totaal	104	59	34	11

Toelichting bij tabel 19 en conclusies

De gemeente Mill is hierbij niet betrokken omdat daarvan bijna geen bevolkingsregisters over zijn. Van niet alle gezinshoofden en alleenstaande personen kon de geboorteplaats via het bevolkingsregister worden achterhaald, maar de hoeveelheid lijkt voldoende voor enkele algemene conclusies.

De eerste is dat de mobiliteit binnen geringe afstand niet gering was: 43% was buiten de vertrekgemeente geboren. Om nauwkeurig vast te stellen of de landverhuizers hierin van anderen duidelijk verschilden ontbreekt vergelijkingsmateriaal. Verondersteld mag worden dat het verschil niet zo groot was.

De tweede conclusie is dat het gebied de indruk van beslotenheid maakt. Slechts weinigen kwamen van buiten het Land van Cuijk: vier uit Limburg (Wansum, Lottum en twee uit Venray), twee uit het Land van Kleef en de anderen uit omliggende gemeenten als Gemert (3), Uden (1) en Nijmegen (1).

Enkele algemene conclusies over de emigratie uit het Land van Cuijk

Een vergelijking met het door Yda Schreuder bestudeerde gebied van Uden, Zeeland en Boekel ligt voor de hand. De migratie vanuit het Land

van Cuyk ontstond in dezelfde tijd door dezelfde impulsen: kolonisatiepogingen van Verwayen (in zeer geringe mate) en Van den Broek. Kettingmigratie speelde verder de hoofdrol.

Het lijkt in beide gevallen merkwaardig dat agrariërs met zo'n indrukwekkend groot woest land als het ware voor de deur wegens gebrek aan grond de moeilijke stap van overzeese emigratie zetten. De Peelontginningen waren echter nauwelijks begonnen en vereisten veel investering van kapitaal, dat de landverhuizers niet bezaten. Wel waren de landbouwers en arbeiders gewend aan een marginaal bestaan dat met soberheid en hard werken in stand moest worden gehouden. Dat bestaan zou in Amerika niet slechter zijn en op den duur aanzienlijk beter.

Dat de emigratieneiging groter was aan de rand van de Peel dan bijvoorbeeld bij de Maas komt overeen met Yda Schreuder's conclusie, dat vooral diegenen emigreerden die weinig perspectieven in de landbouw bezaten of als dagloner, dagloonster, knecht of meid weinig te verliezen hadden. *Avonturiers waren het zeker niet. Zij organiseerden hun reis zo goed mogelijk, gingen liefst gezamenlijk, stuurden soms kwartiermakers vooruit en wisten in de meeste gevallen dat familie of vroegere burens hen verder zouden helpen. Bijna allen uit het Land van Cuijk vertrokken daarom naar Wisconsin.*

Noordwest-Brabant

Klundert

In deze Westbrabantse gemeente (waartoe ook Moerdijk behoorde) woonden op 19 november 1849 volgens de volkstelling 2.658 inwoners, de meesten protestant, namelijk 1.602 hervormd, 77 christelijk-afgescheiden en slechts 970 rooms-katholiek. De landverhuizingslijsten kwamen grotendeels overeen met de gegevens in het bevolkingsregister (enkele jaartallen waren in dat laatste fout vermeld; enkele landverhuizers konden niet gevonden worden).

De Afscheiding had hier al vroeg een gemeente, zoals Smits beschrijft in zijn achtste deel van *De Afscheiding van 1834*, dat handelt over de provincie Noord-Brabant.⁷⁵ Het vestigen van die gemeente ging met jarenlange strijd tegen de kerkelijke en wereldlijke overheid gepaard. In de jaren veertig werd de afgescheiden gemeente met rust gelaten, maar op geen enkele wijze geldelijk ondersteund, in tegenstelling tot de hervorm-

⁷⁵) Smits, *De Afscheiding van 1834*, VIII, 62-78.

de gemeente. In de periode 1850-1862 waren er volgens Smits in de afgescheiden gemeente een kleine honderd zielen.⁷⁶ Zij waren bijna uitsluitend 'kleine luyden'.

Van hen vertrok een groep van 21 in april 1854 (vier gezinnen en een alleenstaande) en in april 1855 nog eens zes (een gezin en een kleinkind van het gezinshoofd, zoals tevens geregistreerd in een scheepslijst).⁷⁷ In totaal meer dan een kwart van de afgescheiden gemeente. Zij vertrokken naar Holland, Michigan. In diezelfde jaren vertrokken nog veertien personen, die niet als afgescheiden, maar als hervormd in het bevolkingsregister stonden geregistreerd, maar van wie twee duidelijk in een verband met de anderen emigreerden (als huisgenoot, als broer) en allen, ook twee nog niet gerelateerde gezinnen (waarvan overigens een met de overigen vertrok) als bestemming Michigan opgaven.

Merkwaardig lijkt dit vertrek omdat het zo'n twintig jaar na de Afscheiding pas plaats had en zes à zeven jaar na het vertrek van de grote groepen afgescheidenen. Hoogstwaarschijnlijk moet men concluderen dat hier losweking van het plaatselijk milieu door een jarenlange conflictueuze situatie, gebrek aan economische vooruitzichten en aantrekkelijke berichten uit Michigan de achtergrond vormden van het vertrek der afgescheiden en een deel der hervormde landverhuizers. Familieband en kerkelijk verband zullen de beslissing hebben vergemakkelijkt. Een kernfiguur van de Klundertse Afscheiding was Benjamin Hiëronymus Ploeg, een winkelier, geboren in 1794 in Vught (gedoopt in 's-Hertogenbosch), ouderling van de gemeente, die met zijn gezin, kleindochter en zijn broer (die zijn grote gezin achterliet) het negental van 1855 vormde. Over hem weet Smits nogal wat te vertellen.⁷⁸ Op 13 januari 1855, vier maanden voor zijn vertrek, had Ploeg zijn huis, erf en tuin voor zeshonderd gulden verkocht.⁷⁹

In het voorafgaande jaar werd in het gemeenteverslag gesproken over "drukkende tijdsomstandigheden". In dat jaar was Benjamin's dochter met haar man Cornelis de Frel en haar zoontje Benjamin vertrokken (een tweejarig dochttertje achterlatend bij haar ouders), met de ouders van haar man en een vijftal volwassen kinderen, het gezin van Theunis de

⁷⁶) *a.w.*, 77.

⁷⁷) Swierenga, *a.w.*, II, 722. Smits, *a.w.*, laat de familie Ploeg ten onrechte al in 1854 vertrekken. De dienstbode Johanna Ardon komt bij Smits niet voor bij de gemeentelieden in die periode (is ook niet te vinden in het Bevolkingsregister), maar Smits noemt haar wel elders (67, 69), zodat zij zeker bij het groepje afgescheidenen gerekend moet worden.

⁷⁸) Smits, *a.w.*, 62-73 en *passim*.

⁷⁹) RANBr, notariële archieven 1842-1895, Klundert, repertorium 1855 (doos 1806).

Frel. Van dat gezin bleef een dochter achter in verband met een voorgenomen huwelijk, waarvoor de ouders hun toestemming bij de notaris voor hun vertrek hadden laten vastleggen. Deze dochter moet zijn geweest de in 1867 met haar gezin vertrokken Jacoba Maria.⁸⁰

De familiebetrekkingen tussen de landverhuizers blijken steeds van de allergrootste betekenis, zoals al bekend, maar in dit geval waren de speciale kerkelijke banden van evenveel belang.

De vraag kan gesteld worden of de twee geregistreerde eerder uit Klundert vertrokken gezinnen, gegaan in respectievelijk 1847 en 1853, nog invloed op het vertrek van de groep van 1854 en 1855 hebben gehad. Bij de redenen voor vertrek van het gezin van de afgescheidene Aldert Plugger, vertrokken in 1847 met echtgenote, was als motief door de ambtenaar genoteerd "godsdienstige denkbeelden en vrees voor teruggang van bestaan", waarbij de vermelding van de eerste reden als een grote uitzondering in Noord-Brabant moet worden gezien, zelfs in 1847.⁸¹ Geheel onvermogen was Aldert Plugger niet, want op 30 april 1847 verkochten hij en zijn vrouw publiekelijk huis en erf te Klundert voor 1.351 gulden.⁸² Interessant is dat hij, in Klundert als winkelier en pakkendrager te boek staande, in Holland (Michigan) een welvarende ondernemer werd, aanvankelijk winkelier, die de produkten van het bos ruilde tegen levensmiddelen (zogenaamde 'store pay') en met winst doorverkocht. Later kreeg hij aldaar een zaag- en graanmolen.⁸³ Het is waarschijnlijk dat hij zijn mede-afgescheidenen in Klundert de weg naar Michigan heeft gewezen, ook al omdat Holland in Michigan nogal eens in de landverhuizerslijsten als nadere bestemming werd vermeld door inwoners van Klundert.

In 1853 vertrok Anthony Hageman, logementhouder, hervormd, met vrouw en kind en drie kinderen uit het eerste huwelijk van zijn vrouw naar Michigan, volgens de ambtenaar wegens ongeschiktheid of ontevredenheid in zijn beroep. Op 5 september, voorafgaand aan hun vertrek naar Amsterdam (!), verkochten zij hun huis en erf voor zeshonderd gulden.⁸⁴

Evenals elders stagneerde na 1855 de landverhuizing, maar in 1867 vertrok weer een grote groep, in totaal 34 personen. Van hen waren

⁸⁰) RANBr, t.a.p., repertorium 1854 (doos 1806).

⁸¹) De *Nederlandsche Staatscourant* van 5 september 1848 vermeldt tot en met 1847 51 landverhuizende gezinshoofden en alleenstaanden uit Noord-Brabant, van wie van slechts drie als motief "godsdienstige meningen" was genoteerd.

⁸²) RANBr, t.a.p., repertorium 1847 (doos 1806).

⁸³) Van Hinte, *a.w.*, I, 245, 249, 251, 367, 368, 378.

⁸⁴) RANBr, t.a.p., repertorium 1853 (doos 1806).

slechts een gezin (vrouw Jacoba de Frel!) met zes personen en een vrijgezel afgescheiden, de rest hervormd. Nu vertrokken zij niet allen naar Michigan: zestien gingen naar Pella, Iowa. Van slechts twee namen is vast te stellen dat zij op één schip reisden. Door de data van uitschrijving en de bestemming te vergelijken moeten er naar Pella twee groepen gegaan zijn: een begin maart van acht personen en een in oktober van twee gezinnen van acht personen in totaal. De achttien anderen gingen ook in twee groepen in april en mei naar Michigan. Men mag weer eens de conclusie trekken dat de landverhuizing zelden een individuele onderneming was.

In 1868 vertrokken twee jonge hervormde gezusters Van Hofwegen, dertien en vijftien jaar oud, dienstboden, hetgeen vreemder lijkt dan het is, want zij vertrokken met hun ouders en drie broers, die echter vanuit Zevenbergen emigreerden en niet naar Minnesota, zoals de ambtenaar aldaar registreerde, maar naar Michigan. In 1869 emigreerde de weduwnaar Arie de Frel, afgescheiden ouderling, met vier ongehuwde, volwassen kinderen en zijn gehuwde dochter, schoonzoon (Johannes van den Hil) en kleinzoon naar de eerder vertrokken familie in Michigan. In 1870 vertrok de hervormde schoenmaker Willem Sille met vrouw en twee dochtertjes naar Pella, waarheen een zus van de vrouw al in 1867 was vertrokken. In 1871 Hendrik van den Hil met vrouw en vier kinderen naar de streek waarheen zijn jongere broer twee jaar eerder gegaan was. En de laatste geregistreerde was een in 1871 naar Michigan geëmigreerde alleenstaande timmerman.

In totaal 104 vertrokkenen uit Klundert tot 1880 en op één na is dit het totaal van in de gemeenteverslagen opgegeven landverhuizers (103). Van de gezinshoofden en alleenstaanden waren volgens de opgaven vijf 'welgesteld', zeventien 'mingegoed' en twaalf 'behoefstig'.

Enig idee van de waarden van de inboedels krijgt men door de publieke verkoop van roerende goederen in 1867. Die van twee 'welgestelden' (Baijma en Korteweg) bracht respectievelijk f. 1.061,10 en f. 456,75 op, die van een 'mingegoede' (Van Dis) (maar hierbij hoorde ook vee) f 1.310,60.⁸⁵

Wat betreft de beroepen telt men twaalf arbeiders, vier landbouwers, vier zonder beroep, drie dienstboden, een zeevarende, een schippersknecht en negen ambachtslieden, winkeliers e.d. Opvallend is dat de boerenstand nauwelijks is vertegenwoordigd, maar men kan wel aannemen dat de arbeiders voor een overgroot deel in de landbouw of aanverwante sectoren, bijvoorbeeld de meesteoof, werkzaam waren.

⁸⁵) RANBr, t.a.p., repertorium 1867 (doos 1807).

Velen der vertrokkenen waren uit andere plaatsen afkomstig, maar dat gold ook voor niet-landverhuizers in Klundert, waar een sterk vlottende bevolking was.

Samenvattend kan men zeggen dat niet de Afscheiding op zich reden was om te vertrekken, maar dat wel de banden met de eerder vertrokkenen in Holland, Michigan, maar ook in Pella, Iowa, van grote betekenis zijn geweest, zowel voor afgescheidenen als hervormde gemeenteleden: de Klundertse landverhuizers, allen protestant, gingen zonder uitzondering naar deze door Van Raalte en Scholte gestichte kolonies. De voornaamste reden was de verwachting, gevoed door jarenlange informatie, dat zij daar in eigen kring, temidden vaak van familieleden, hun economische positie zouden kunnen verbeteren en hun kinderen betere perspectieven zouden kunnen bieden.

Zevenbergen

De volkstelling van 1849 biedt ons de volgende informatie: de bevolking bestond op 19 november van dat jaar uit 4.771 personen, van wie 3.771 rooms-katholiek, 891 hervormd en 86 afgescheiden. Daarnaast waren er nog 23 overigen. In tegenstelling tot de kleinere, bijna geheel protestante en meer agrarische buurgemeente Klundert, telde Zevenbergen een voor meer dan drie-kwart katholieke bevolking. Bovendien was Zevenbergen al sinds oude tijden een stedelijk centrum langs de route van Holland naar het Zuiden, vanaf 1854 liggend langs een spoorlijn naar Antwerpen. Al deze zaken hebben betekenis gehad voor de landverhuizing vanuit deze plaats.

De eerste geregistreerde landverhuizer was de katholieke landbouwer Christoffel Pals in 1847. Hoewel al 55 jaar oud was hij kort voor zijn vertrek gehuwd met Petronella Sprangers, geboren in Hooge en Lage Zwaluwe in 1818. Twee broers van Petronella uit de beide Zwaluwen gingen mee, volgens opgave naar Gibbsville in Wisconsin, dicht bij Sheboygan, waar zich in die tijd tal van Nederlanders vestigden. Christoffel was 'welgesteld', zoals op de landverhuizingslijst vermeld: op 30 april 1847 verkocht hij voor 4.600 gulden zaai- en weiland.⁸⁶

Van deze emigratie is waarschijnlijk geen invloed uitgegaan. Pas in

⁸⁶) RANBr, notariële archieven 1842-1895, Zevenbergen, repertorium 1847 (doos 3600). De overige informatie komt uit een toevallig bewaard gebleven stukje van de landverhuizingslijst van Noord-Brabant over 1847, uit het bevolkingsregister van Zevenbergen en uit de gegevens van de Burgerlijke Stand van Hooge en Lage Zwaluwe.

1854 vertrokken de volgende. Deze bestonden uit de dienstbode of arbeidster Francisca Bogaarts, die behoorde tot de eerste afgescheidenen in Zevenbergen, met haar twee volwassen dochters, die zich voegden bij de groep uit Klundert die dat jaar naar Holland, Michigan vertrok.⁸⁷ Vermeld werd als motief "Om godsdienstige begrippen". Verder een katholieke weduwe, vroeger winkelierster, met haar twee zonen, van wie een met vrouw en kind. Er is een aanwijzing dat zij naar Detroit zijn vertrokken.⁸⁸

Vertrek naar Detroit werd kenmerkend voor de Zevenbergse landverhuizers die dan, weliswaar dertien en meer jaren later, na de Burgeroorlog, in enigszins groten getale in Amerika hun geluk gingen zoeken. Zij zullen zijn aangetrokken door de Vlaamse stroom in de richting van die stad in Michigan, die tussen 1820 en 1880 groeide van rond 1.500 naar meer dan 115.000 inwoners (in 1920 waren er bijna een miljoen, van wie meer dan 6.000 in België en meer dan 1.800 in Nederland geboren).⁸⁹

In 1867 vertrok Adriaan van Hoogstraten, metselaar, eerder in het bevolkingsregister vermeld als landbouwer. Hij was in 1856 uit de Haarlemmermeer teruggekomen in Zevenbergen. Met hem mee gingen naar Detroit niet alleen vrouw en twee kleine kinderen, maar ook een zus, zwager (beroep verwer) en hun kind en een zus van zijn vrouw (beroep dienstbode). Adriaan had al familie in Detroit wonen. Zijn broer, Cornelis, was in 1866 daarheen vertrokken met vrouw en twee dochters, vanuit Ooltgensplaat op Overflakkee. Een der dochters, Adamina, huwde in 1870 de Vlaming Karel van de Poele, een beroemde uitvinder in de trant van Edison en grondlegger van de Amerikaanse electrotechnische industrie.⁹⁰ Adrianus van Hoogstraten, die als 'mingegoed' staat gere-

⁸⁷⁾ Smits, *a.w.*, 83.

⁸⁸⁾ Verthé, *150 Jaar Vlamingen in Detroit*, 61, vermeldt als een van de oprichters van de eerste Vlaamse kerk in Detroit Peter Dingeman, misschien dezelfde als de Pieter Dingemans die in de landverhuizingslijst wordt genoemd. Zijn broer was langere tijd in Mechelen en Antwerpen geweest en had een Mechelse getrouwd. Verder onderzoek is nodig om vast te stellen of het hier pioniers betreft van de latere emigraties uit Zevenbergen naar Detroit.

⁸⁹⁾ Verthé, *a.w.*, 124, 125.

⁹⁰⁾ Karel van de Poele kon in totaal 245 uitvindingen op zijn naam zetten, o.a. op het gebied van elektrische tractie. Men kan hem de uitvinder noemen van onder andere de elektrische tram, de trolley-bus en de drillboor. Zie Verthé, *a.w.*, 89-95. In de door Swierenga uitgegeven scheepslijsten (*a.w.*, II, 1024) worden Cornelis en zijn familieleden vermeld. In het geboortenregister van Zevenbergen blijken Cornelis (1818) en Adrianus (1822) dezelfde ouders te hebben. Adamina, geboren op 14 september 1846 in Ooltgensplaat, is genoemd naar haar grootmoeder van vaderskant, Adamina Schoofs. Over haar huwelijk, zie Verthé *a.w.*, 90.

gistreerd, komt ook voor in het repertorium van de notaris: hij verkocht voor zijn vertrek huis, tuin en erf voor 650 gulden en enkele weken later zijn meubelen voor f. 164,40.⁹¹

De groep van in 1868 en 1869 uit Zevenbergen vertrokkenen vertoont minder samenhang, maar toch meer dan de landverhuizingslijst op het eerste gezicht laat zien. Zo was de in 1869 met zijn gezin geëmigreerde Geert Jan Loman een stiefzoon van de in 1868 met vrouw en twee kinderen gegane Cornelis Barel. Het echtpaar Beijster-Matthee (1868, met vier kinderen) was verwant met het echtpaar Ruedisueli-Matthee (1868) en het echtpaar Ruedisueli-Van der Smissen (1869, met vier kinderen). Dank zij het bevolkingsregister blijkt soms verwantschap met diegenen die uit andere plaatsen afkomstig waren, bijvoorbeeld twee dochters van Dirk van Hofwegen werden uitgeschreven in Klundert (waar zij dienstboden waren), hetgeen een verklaring geeft voor het anders bevreemdende vertrek van zo'n jonge meisjes, vijftien en dertien jaar oud. Zij vertrokken met ouders en drie broers in 1868. In 1868 vertrokken 38 en in 1869 23 personen uit Zevenbergen naar Amerika.

Het bevolkingsregister onthult verborgen familierelaties: in 1871 vertrok de 25-jarige arbeider Herbert van der Put naar Detroit. Hij woonde in bij zijn moeder, in de landverhuizingslijst aangegeven als de 52-jarige arbeidster Anna Kamp. Maar die staat in het bevolkingsregister vermeld als de weduwe Dubbelman en daarmee is duidelijk dat zij genoemde Herbert volgde met haar zoons Cornelis (20) en Johannes (17) Dubbelman in 1873.⁹² In 1872 waren nog twee vrijgezellen vertrokken en daarmee komt het totaal geregistreerde Amerika-gangers uit Zevenbergen tot 1880 op 85.

Kenmerkend voor Zevenbergen was, behalve de trek naar Detroit (ook voor een aantal hervormden), dat de groep afgescheidenen, hoewel absoluut gezien groter dan die van Klundert, onder de landverhuizers nauwelijks was vertegenwoordigd. Dit bewijst dat de Afscheiding op zichzelf in deze jaren geen reden meer was voor vertrek. Verder valt op dat de beroepen van de gezinshoofden en alleenstaande personen zelden agrarisch waren en dat er nogal wat vrijgezellen onder hen waren. Bij dit alles moet men wel bedenken dat het gros in de jaren na 1865 uit Zevenbergen is vertrokken en dat toen de landverhuizing in het algemeen toch wel andere trekken was gaan vertonen dan in de jaren veertig en vijftig.

⁹¹) RANBr, t.a.p., repertorium 1867 (doos 3600).

⁹²) Streekarchief Nassau-Brabant, Zevenbergen, archief gemeente Zevenbergen, bevolkingsregister 4719, 273 en 4726, 183.

Directe invloed van geestelijken, zoals in Oost-Brabant voor diegenen die naar Wisconsin gingen, valt in Zevenbergen niet te constateren. Wel bestond de geestelijkheid in Detroit voor een groot deel uit Vlamingen en voor een klein deel uit Nederlanders. De bisschop was van 1842 tot 1867 de Vlaamse Jezuïet Peter Paul Lefevere, mede-oprichter van het Amerikaanse College te Leuven, die zorgde voor een stroom missionarissen, ook voor Detroit. Onder hen waren enkele Nederlanders.⁹³ Voor de katholieke Zevenbergenaren zal de aanpassing in de overwegend Vlaamse katholieke subcultuur in Detroit, die na 1880 nog versterkt werd, niet moeilijk gevallen zijn.

Hoe de verhouding van het aantal landverhuizers naar Amerika was vergeleken met diegenen die zich elders in de provincie, buiten de provincie in Nederland en in andere landen vestigden, blijkt uit het volgende overzicht (naar de koloniën vertrokken er uit Zevenbergen in die jaren geen):⁹⁴

Tabel 20: *Migranten uit Zevenbergen met gebied van vestiging*

Jaar	Nrd-Brabant	Elders in Nederland	In den vreemde
1867	170	45	13 (8 V.S.)
1868	178	69	56 (38 V.S.)
1869	212	55	25 (23 V.S.)
1871	159	57	4 (1 V.S.)
1872	185	76	6 (2 V.S.)
1873	168	79	3 (3 V.S.)

Van diegenen die zich vestigden in het buitenland maakten de Amerika-gangers in die jaren 70% uit. Voor echte emigranten lag Amerika, zo lijkt het, nog altijd het best in de markt.

⁹³) Verthé, *a.w.*, 56-58, geeft een lijst van Vlaamse priesters die in het bisdom Detroit werkzaam waren voor 1900. Hierbij noemt hij Franciscus van Erp uit Oss (1826-1879), als theoloog van het groot-seminarie in Haaren in 1851 vertrokken met J. Pulsers (zie hoofdstuk III). Hij werkte later in Grand Rapids, Hudson en Ann Arbor (Michigan). Verder Jozef van Waterschoot, die echter geboren was in Hontenisse in Zeeuws-Vlaanderen, gestudeerd had op het groot-seminarie in Hoeven en het Amerikaans College in Leuven en in 1863 naar Detroit was vertrokken. Zie Van den Eerenbeemt, *De Missie-actie in Nederland*, 202, 253.

⁹⁴) Streekarchief Nassau-Brabant, archief gemeente Zevenbergen, Staten met opgaven van de woonplaatsveranderingen 1861-1874 (inv. nr. 4818).

De Kempen

Oirschot

Met 4.076 inwoners bij de volkstelling van 1849 behoorde Oirschot niet tot de kleinste gemeenten. Behalve 121 hervormden en 21 overigen was de bevolking katholiek.

In tegenstelling tot die uit Oost-Brabant gingen de Oirschotse landverhuizers voor zover bekend naar Michigan en vooral naar de stad Detroit. Waarschijnlijk vanwege de Vlaamse invloed. Niet onwaarschijnlijk hebben enkele voortrekkers een rol gespeeld, mogelijk ook enkelen van de vele Vlaamse en Nederlandse missionarissen in het bisdom Detroit.

De eersten vertrokken al in 1848, onder wie de interessante vrijgezel Cornelis Teurlincx, die met de broer van zijn zwager en diens uitgebreide gezin vertrok naar Detroit "om er een beter bestaan te vinden". Blijkens een brief aan zijn neven en nichten uit 1853 was hem dat goed gelukt. Zijn beroep was 'houtdraaijer'. In Oirschot had hij de kost onder meer verdiend met het maken van de bekende Oirschotse stoelen. In Detroit had hij een werkplaats waar hij een ander model stoelen maakte. Hij schreef:⁹⁵

"Wat het werk aangaat, dat kan niet beeter, wij werken met zeeven man en den zelfden dag als er stoelen klaar zijn, worden ze afgehaalt. Het gaat hier niet als bij U met het werk. Bij U moet men med de pet in de hant staan als er wat besteld wort en hier zegt men: 'Als gij morgen med de waagen om die uur niet komt, dan zijn ze weg'. Wij maaken omtrend 150 gemeen stoelen per week, behalve beste dee ik alle aleen maak en hadde wij er eens zoo veel, zij waren ook verkogt."

Hij voegde er wel eerlijk aan toe, dat het in de winter moeilijk was om de knechten te betalen, dat het hout contant voldaan moest worden en de klanten niet altijd meteen afrekenden. De stoelen die hij in Detroit maakte waren echter geen Oirschotse, maar Amerikaanse, die steviger en comfortabeler waren. Bij verschillende gelegenheden blijkt dat hij en zijn

⁹⁵) Teurlincx, *Van Tolinc tot Teurlincx*, 95. De interpunctie is vanwege de leesbaarheid aangepast.

broer Peter met de bekende missionaris Jacques Pulsers een goede relatie hadden.⁹⁶

Waarschijnlijk kreeg Cornelis' bedrijf te lijden van de depressie vanaf 1857, want zijn familie moest voor hem in 1858 geld lenen om het hem mogelijk te maken in 1860 terug te keren naar Oirschot. Na zijn terugkeer werden Cornelis Teurlincx en zijn zwager Hendrik Meijers de grondleggers van een bedrijf dat nog steeds 'Amerikaanse' stoelen fabriceert, waarbij de soms verbasterde Amerikaanse namen als 'bodem' voor zitting ('bottom'), 'pilars' voor rugstijlen ('pillars') en 'rocker' voor schommelstoel bij de fabricage nog gebruikt worden.⁹⁷

In het jaar dat Cornelis (waarschijnlijk met zijn broer Peter) terugkeerde naar Oirschot, vertrok vandaar een ver familielid (een broer van een aangetrouwde nicht), Franciscus Laurentius Messing, met echtgenote en vier jonge zonen. Zij komen voor in een scheepslijst, waaruit blijkt dat zij uit Antwerpen met de 'Hiawatha' waren vertrokken met bestemming Detroit en op 18 augustus 1860 gearriveerd waren in New York. Zij reisden tweede klas, dus niet tussendecks, zoals de meeste landverhuizers. Hun betere positie blijkt ook uit de vermelding 'welgesteld' in de landverhuizingslijst, waar Franciscus als 'bakker' staat genoteerd (in de scheepslijst staat echter 'farmer').⁹⁸ Op 30 april had Messing zijn huis en aanhorigheden (maar geen bouwland of weiland) verkocht voor duizend gulden.⁹⁹

Familieverbanden vindt men hier zoals elders nogal eens terug. In 1854 vertrok in juli een groepje waartoe behoorden Cornelis van Erp, horlogemaker, zijn vrouw en vijf van de zeven kinderen. Zijn oudste zoon, die hetzelfde beroep als zijn vader uitoefende, volgde echter pas (met vrouw en kind) in 1869. Die zijn kort daarna weer teruggekommen.¹⁰⁰ Bij het vertrek van Cornelis werd de erfboedel van zijn ouders

⁹⁶) In een brief van 2 januari 1855 aan J. Cuyten vermeldde J.J. Pulsers (zie over hem en zijn mede-missionarissen van het grootseminarie in Haaren hoofdstuk III) Peter Teurlincx. Hij marmerde als 'verwer' het altaar in diens kerkje in Dexter, 48 mijl van Detroit langs de spoorlijn naar Chicago gelegen. *Archief Bisdom 's-Hertogenbosch*, Groot-Seminarie, correspondentie Cuyten (186 a). Cornelis schreef op 10 maart 1853 aan zijn neven en nichten in Oirschot dat professor Pulsers bemiddelde in een geldtransactie. Teurlincx, *a.w.*, 94.

⁹⁷) Voermans, *Van Amerikaansche tot Oirschotse stoel*, 16.

⁹⁸) Swierenga, *a.w.*, II, 641. Men vindt de naam vermeld als 'Missing'.

⁹⁹) Streekarchief Eindhoven-Kempenland, Oirschot, notarieel archief Oirschot, repertorium 1860.

¹⁰⁰) Voorzover niet anders vermeld zijn dit soort gegevens ontleend aan de klapper op de bevolkingsregisters, aanwezig in het Oirschotse archief. Het vertrek naar Amerika is in 29 van de 67 gevallen niet in de bevolkingsregisters aangegeven.

verdeeld en de totale opbrengst was 2.400 gulden.¹⁰¹ Dergelijke delingen behoorden nogal eens tot de schikkingen die voor het vertrek getroffen moesten worden.

In 1855 vertrok de landbouwer Lambertus Huijskens met vrouw, twee dochters en drie zonen. De oudste dochter huwde in Amerika de schilder Johannes Sloots, eveneens dat jaar vertrokken, waarschijnlijk tegelijk. Lambertus was eerder gehuwd geweest en had in totaal elf kinderen. Hoewel in de landverhuizingslijst als 'mingegoed' aangegeven moet gezien de verschillende verkopen door de erven Huijskens, die gezamenlijk 8.776 gulden opbrachten, wel enig geld zijn meegegaan.¹⁰²

In totaal verhuisden uit Oirschot naar Amerika in die decennia volgens de landverhuizingslijst 73 personen. Van hen kwamen er elf voorgoed terug. Ook in dit opzicht verschilde deze emigratie van die van de Oostbrabantse dorpen. Omdat de voornaamste bestemming Detroit bleek te zijn en de gezinshoofden en alleenstaanden nogal eens niet-agrariërs waren, waren de genoemde elf geografisch mobiele personen wellicht al een voorafspiegeling van het moderne, zich gemakkelijk verplaatsende mensentype. Na 1880 zal dit soort emigrant vaker voorkomen. Het nogal eens optredende begeleidende verschijnsel dat naaste familieleden niet mee-emigreerden, vergemakkelijkt wellicht de terugkomst. Wanneer men let op de geboorteplaatsen van ouders en echtgenoten, valt op dat die in heel wat gevallen allochtoon waren en dat zij weliswaar meestal uit naburige plaatsen, maar ook wel van verder weg kwamen. Dat dit verschijnsel meer voor kwam onder landverhuizers dan onder niet-landverhuizers kan goed te maken hebben met de verschillende beroepenstructuur. Landbouwers huwden echter eveneens nogal eens met vrouwen uit andere dorpen. Generalisaties over honkvastheid van de Brabanders en over inteelt van de bevolking vinden geen bevestiging in de gegevens van de bevolkingsregisters.

Waren er in Oirschot plaatselijke omstandigheden die bijvoorbeeld het vertrek naar Amerika van 41 personen alleen al in 1854 en 1855 kunnen verklaren? Wel vindt men in het gemeenteverslag van 1854 gewezen op voortdurende armoede met als hoofdoorzaken het aanhoudende misgewas van de aardappelen, de buitengewone duurte der levensmiddelen en de ongunstig afgelopen winter. Het klagen over het getal der armen is echter in de gemeenteverslagen meer regel dan uitzondering en heeft direct te maken met de gemeentelijke armenzorg, is dus iets dergelijks als

¹⁰¹⁾ Notarieel archief Oirschot, t.a.p., repertorium 1854.

¹⁰²⁾ Notarieel archief Oirschot, t.a.p., repertorium 1855.

het klagen over hoge belastingen. Het vertrek van nog redelijk welvarende ingezetenen kan uit die armoede niet worden verklaard. Veeleer lijkt gunstige berichtgeving over Amerika van invloed geweest te zijn.

De conclusie omtrent de Oirschotse landverhuizers moet zijn dat zij wat betreft hun oriëntatie op de stad Detroit en hun beroepenstructuur leken op die uit Zevenbergen, mogelijk tevens omdat beide plaatsen een enigszins stedelijk karakter hadden en vanouds op Antwerpen waren gericht. Vergeleken met de landverhuizers uit Oost-Brabant was het emigratiepatroon moderner.

Vessem, Wintelre en Kneegsel

Deze evenals het aangrenzende Oirschot Kempense gemeente met in 1849 slechts 1.225 inwoners, allen katholiek, vertoont een ander beeld, meer gelijk aan dat van de dorpen rond de Peel, met dit verschil dat de landverhuizing zich concentreerde in de jaren 1851 tot en met 1855. De meeste landverhuizers kwamen uit Wintelre. Nogal wat waren geboortig uit andere plaatsen zodat men zich kan afvragen of zij niet in ontginningsgebied woonden.

In 1851 vertrokken de ongehuwde broers Joseph en Adriaan van Haandel, mogelijk als verkenners voor hun burens: vader Nicolaas en zonen Woutherus en Hendrik Roosen.¹⁰³ Adriaan van Hamont vertrok met vrouw en acht van hun negen kinderen in 1853. Een familielid van de vrouw, uit Oostelbeers, was het volgend jaar in gezelschap van Johannes van Loon en echtgenote en Christiaan van Mierlo, alle drie uit Vessem aan boord van de 'Ann Washburn' uit Antwerpen naar Wisconsin vertrokken. Twee broers en twee zussen van Jan van Loon zouden in 1855 volgen. Zo zouden nog meer voorbeelden van verwantschap en nabuurschap te geven zijn. Opvallend is het aantal vrijgezellen: 14 van de 21 namen.

In vier gevallen staat een landverhuizer als 'behoefstig' geregistreerd. Toch hoeft dit niet volstreekte armoede te betekenen, want de 'behoefstige' kuiper Arnoldus Mijs en zijn echtgenote verkopen in 1854 voor hun vertrek huis, erf en land voor 920 gulden. De als 'mingegoed' aangeduide weduwe Anna de Bruijn-Timmermans, die in 1855 met vier kinderen vertrok, verkocht in maart van dat jaar huis, tuin en land voor 2.500 gul-

¹⁰³⁾ De vader wordt op de landverhuizingslijst 'Roovers' genoemd en krijgt een verkeerde leeftijd. Hendrik zou al vertrokken zijn in 1853, de twee anderen in 1854.

den en roerende goederen voor 312 gulden.¹⁰⁴ Waarmee gezegd wil zijn dat de termen 'behoefstig' en 'mingegoed' gerelativeerd moeten worden.

Over de landverhuizing vanuit Vessem is een artikeltje geschreven in het orgaan van de heemkundige studiekring 'De acht zaligheden'.¹⁰⁵

Vier jaar later werd in hetzelfde orgaan het verhaal van een Amerikaanse achterkleinzoon van de in 1854 uit Vessem geëmigreerde Andries van den Broek opgenomen. Hij was als 24-jarige metselaar per zeilschip vertrokken, waarschijnlijk uit Antwerpen. Hij ging naar Detroit, maar trok kriskras door Amerika, allerlei werk aanpakkend. In 1904 stierf hij volgens dit verhaal als een welvarend man.¹⁰⁶

Samenvattend kan men zeggen dat de landverhuizingskooits in Vessem in de eerste helft van de jaren vijftig tamelijk flink heerste (er vertrokken toen 51 personen, rond 4% van de Vessemse gemeenschap), maar dat het daarbij bleef, in tegenstelling tot het gebied rond de Peel, waar de landverhuizing na de Burgeroorlog weer oplaaide. Uit Vessem vertrok in 1869 als laatste nog een eenzame schaapherder. Het zou kunnen zijn dat het bevolkingssurplus in de Kempen is opgevangen door de opkomende industrie.

§ 4. *Samenvatting*

Welke selecties van de Noordbrabantse bevolking namen aan de landverhuizing deel en wat waren hun motieven? Wat was verder het karakter van de overzeese emigratie? Hoe verliep de aanpassing in Amerika? En wat zijn de antwoorden op de drie eerder gestelde vragen: vragen naar externe oorzaken en geografische en sociale mobiliteit voor het vertrek?

Op deze vragen is na bestudering van de niet verhalende bronnen een beter antwoord mogelijk. Immers niet-verhalende bronnen hebben het voordeel van grotere exactheid en onderlinge vergelijkbaarheid.

De indruk werd bevestigd dat de emigratie van enige omvang een zeer streek- en plaatsgebonden karakter had. Algemeen kan men stellen dat vooral kleinere boeren, ambachtslieden (bijna allen 'minvermogend') en dagloners (meestal 'minvermogend', verder 'behoefstig') tot landverhuizing overgingen.

¹⁰⁴) Streekarchief Eindhoven-Kempenland, Eindhoven, notarieel archief Vessem, repertorium 1855 (inv. nr. 3173).

¹⁰⁵) Van den Biggelaar, Vessemse emigranten naar Noord-Amerika (1853-1856), in *De Rosdoek*, 31 januari 1984, 16-19.

¹⁰⁶) Van der Heijden in *De Rosdoek*, 56 (juni 1990), 24-28.

De afgescheidenen in Noord-Brabant onder de emigranten vertrokken slechts in kleine groepen en pas in de jaren vijftig, toen hun kerkelijke positie verbeterd was, voornamelijk vanuit Klundert en Zevenbergen. Zij gingen naar Holland (Michigan) en Pella (Iowa).

Kerkelijk-godsdienstige motieven speelden geen enkele rol bij de rooms-katholieken, geestelijken en religieuzen uitgezonderd.

Kan men kerkelijk-godsdienstige en politieke motieven praktisch uitschakelen, hetzelfde geldt voor vaak genoemde sociaal-economische structurele factoren als overbevolking, het verdwijnen der plattelandsnijverheid (proto-industrie), aardappelziekte of misoogsten.

De zich ontwikkelende moderne industrie in en rond Tilburg, Eindhoven, Geldrop, Helmond, 's-Hertogenbosch en Oss zal een aantal mensen in die streken van overzeese migratie hebben afgehouden.

Het algemene karakter van de Noordbrabantse emigratie verschilde niet veel van die elders in Nederland: vergeleken met andere landen zijn opvallend het groot aantal ouderen, het groot aantal familiebanden en het groot aantal gezinnen met (veel) kinderen en het kleine aantal zelfstandige vrouwen.

Onderling waren er verschillen tussen plaatsen en streken. De grootste overeenkomst was er in het gebied rond de Peel, waar vooral kleine boeren en landarbeiders vertrokken en zo goed als allen richting Wisconsin. Daarvandaan waren de groepen het grootst en de familieband door decennia heen het duidelijkst aanwijsbaar. Vandaar reisde men meestal via Rotterdam.

Uit de min of meer stedelijke gemeenten als Zevenbergen, Oirschot, St. Oedenrode en Oss vertrokken nogal wat emigranten via Antwerpen naar Amerikaanse steden.

De vragen naar grotere geografische en sociale mobiliteit van de emigranten ten opzichte van niet-emigranten blijken moeilijk te beantwoorden, omdat vergelijkingsmateriaal ontbreekt. Wel is de geografische mobiliteit der emigranten tamelijk indrukwekkend (groveweg gezegd had ongeveer de helft van de volwassen landverhuizers een andere geboorteplaats dan de plaats van vertrek), maar ook bij niet-landverhuizers was de verplaatsing aanzienlijk.

Sociale mobiliteit naar beneden kan men veronderstellen bij vele loonarbeiders die uit landbouwersgezinnen waren voortgekomen.

Sociale mobiliteit naar boven ('verbetering van het bestaan') was het belangrijkste motief om de grote sprong te wagen. Die sprong was door meestal goede voorafgaande informatie, maar vooral door de blijvende band met familie, buurt- en streekgenoten minder gewaagd dan men ge-

neigd is te veronderstellen. Maar ook toen het vervoer van landverhuizers verbeterde, moet voor velen het kiezen voor overzeese emigratie gelijk hebben gestaan met het verruilen van een vertrouwd heden met een ongewisse toekomst. Dat verklaart dat in verhouding slechts weinigen die keuze hebben gemaakt.

HOOFDSTUK VII

'PUSH' EN 'PULL': WAT VEROORZAAKTE DE LANDVERHUIZING?

§ 1. *De causaliteit van de landverhuizing in de literatuur*

Er is zeer veel beweerd over de redenen van vertrek der Nederlandse landverhuizers. Soms schreven zij zelf erover in brieven en gedenkschriften, maar in het oude vaderland was de discussie vaak heviger, in kranten, tijdschriften en (in de jaren 1845-1848) zelfs pamfletten. In de later verschenen historische literatuur werden hoofdstukken gewijd aan de achtergrond van de emigratiebeslissing.¹ Het is niet de bedoeling alle eerder opgeschreven verklaringen hier systematisch te behandelen. Er wordt alleen ingegaan op de causaliteitsverklaringen van drie wetenschappelijke auteurs van de laatste tijd.

Oorzaken en motieven vormen het hoofdbestanddeel van Stokvis' dissertatie *De Nederlandse trek naar Amerika 1846-1847* (1977). Als belangrijkste oorzaak van het begin van wat Stokvis noemt de massa-emigratie ziet hij de agrarische crisis van 1845-1847, die de bevolkingsdruk op de bestaansmiddelen direct voelbaar maakte. Bij uitstek leden de producenten en consumenten van aardappels, toen hoofdbestanddeel van het voedselpakket, onder de gevolgen van de zogenaamde aardappelziekte.²

In de contemporaine commentaren op de landverhuizing van die jaren, waarin vooral het geluid doordrong van de gevestigde burgerij die, met uitzondering van enkele radicale liberalen, de landverhuizing afkeurde, werd echter volgens Stokvis het verbeteren van stand en bestaan als voornaamste reden vermeld. Landverhuizing was, volgens de liberale oppositionele pers, **gevolg van de belastingpolitiek van de regering**. De kosten van de eerste levensbehoeften waren immers volgens hen te hoog door de invoerrechten op graan en de accijnzen op levensmiddelen. De am-

¹) Zie bijvoorbeeld Van Hinte, *Nederlanders in Amerika*, dl. I, IV en dl. II, VI; Lucas, *Netherlanders in America*, II en IX.

²) Over de gevolgen van de aardappelziekte schreven Bergman, *The potato blight in the Netherlands and its social consequences*, in *International Review of Social History*, 12 (1967), 390-432 en Terlouw, *De aardappelziekte in Nederland in 1845 en volgende jaren*, in *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek*, 34 (1971), 263-308. Het verband met de landverhuizing komt in beide artikelen nauwelijks aan de orde.

bachtsman ging bovendien gebukt onder de patentbelasting en de boer onder de grondbelasting. Boeren, ambachtslieden en arbeiders, die onder de malaise het meest leden, zagen als contrast het wenkend perspectief van Amerika, met lage belastingen, waar zij bovendien waardering en verbetering van hun positie zouden kunnen verwerven.

De afgescheiden landverhuizers, die in deze jaren een derde deel der emigranten uitmaakten, hadden nog een bijzondere reden: de godsdienstig-kerkelijke emancipatie van hun gediscrimineerde groep. Voeg daarbij in hun geval de onderlinge verdeeldheid en de organisatie door middel van landverhuizersverenigingen en hun oververtegenwoordiging valt goed te verklaren.³

Stokvis vermeldt eveneens tegenkrachten, zoals de afkeurende geluiden, behalve bij de conservatieve burgerij duidelijk hoorbaar binnen de kringen der afgescheidenen.⁴

In een in 1985 gepubliceerd artikel geeft Stokvis een analyse van de *gehele Nederlandse emigratie vanaf 1815 tot 1960*.⁵ Binnen de periode 1820-1880 waren er volgens hem twee golven: 1846-1857 en 1865-1873. In de eerste periode was er duidelijk samenhang tussen de agrarische structuur en de transatlantische emigratie.⁶ Hij is verder van mening dat, waar (o.a. in Noord-Brabant) het bestaan van boeren en landarbeiders mede op huisnijverheid gevestigd was, het verval van de huisnijverheid tot vertrek aanspoorde.⁷ Volgens Stokvis wijst ook het hoge percentage emigrerende gezinnen van de jaren veertig en vijftig op veel landverhuizers op zoek naar land.⁸

Swierenga, die de periode 1820-1880 uiterst intensief heeft bestudeerd op grond van de verschillende lijsten, trekt de conclusie dat individuele en plaatselijke factoren steeds beïnvloed werden door omvangrijke sociaal-economische en godsdienstige krachten. Volgens hem was er bij de emigratie uit Oost-Brabant, zij het in mindere mate, eveneens godsdienstige invloed, al waren de economische condities op het platteland beslissend.⁹ Een belangrijk emigratiemotief van de boeren van de zand-

³) Stokvis, *De Nederlandse Trek naar Amerika 1846-1847*, 73-75.

⁴) *a.w.*, 103-120.

⁵) Stokvis, *Nederland en de Internationale Migratie, 1815-1960*, in Van Holthoon e.a., *De Nederlandse samenleving sinds 1815*, 71-92.

⁶) *t.a.p.*, 79.

⁷) *t.a.p.*, 80.

⁸) *ibidem*

⁹) Swierenga, *Dutch Immigration Patterns in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, in Swierenga, ed., *The Dutch in America*, 36.

gronden was, volgens Swierenga het verlangen naar meer mogelijkheden in de landbouw voor hun zonen.¹⁰ Dorpsambachtslieden emigreerden wegens onvoldoende vraag naar hun werk en de op hen drukkende lasten bij een stagnerende economie. Rooms-katholieken waren met 20% landverhuizers in Nederland in de periode 1835-1877, bij een aandeel van 38,5% (1849) in de Nederlandse bevolking, voor ongeveer 50% ondervertegenwoordigd. Swierenga verklaart de ondervertegenwoordiging uit meer persoonlijke weerstand die zij voor vertrek naar een overwegend protestant land hadden te overwinnen en de afwijzende houding van hun geestelijke leiders tegenover emigratie naar Noord-Amerika.¹¹ Toch hadden zij volgens Swierenga nog een flink aandeel, vooral doordat zij in de eerste jaren der massa-emigratie in grote groepen emigreerden en koloniseerden, net als de afgescheidenen. De kolonies trokken een gestadige stroom van latere emigranten aan.¹²

De voornaamste karakteristiek van de Nederlandse emigratie was volgens Swierenga haar weloverwogen en planmatig karakter. Het was geen uittocht van een verpauperde bevolking, maar er lag een welbewuste keuze na afweging van alternatieven (binnenlandse migratie, vertrek naar een buurland, naar de koloniën) aan ten grondslag. Men was over het algemeen goed geïnformeerd en rekende op steun van familie en bekenden in Amerika.¹³

"There was a strategy behind the Dutch immigration. The goal was to preserve family ties, faith commitments, and cultural values and institutions in a strange and sometimes unfriendly environment".

Van zeer groot belang voor de Noordbrabantse situatie zijn de conclusies van Yda Schreuder, wier analyse zich vooral richt op Noord-Brabant, meer speciaal het gebied van Uden, Zeeland en Boekel. Meer dan de twee hierboven behandelde auteurs legt zij de nadruk op de factor verdwijnende huisnijverheid en noemt daarbij "home industry, which employed farm labor during the off-season".¹⁴ Het isolement van het gebied rond de Peel was volgens haar de reden van het missen van de aansluiting bij de modernisering van landbouw en industrie.¹⁵ Volgens haar verhoogden de aardappelziekte en de dientengevolge hogere voedselprijzen en de koude winter van 1846-1847 de reeds bestaande malaise en

¹⁰⁾ *t.a.p.*, 38.

¹¹⁾ *ibidem*

¹²⁾ *t.a.p.*, 39.

¹³⁾ *t.a.p.*, 39-40.

¹⁴⁾ Yda Schreuder, *Dutch Catholic Immigrant Settlement in Wisconsin, 1850-1905*, 10.

¹⁵⁾ *a.w.*, 13.

hadden zij invloed op de beslissing te emigreren, maar niet direct, want uit de zwaarst getroffen gebieden kwamen maar weinig landverhuizers. Toch kan zij niet nalaten deze factor nog eens te benadrukken:¹⁶

"In fact, the potato disease had an important indirect effect on the emigration movement from areas where small-scale agriculture prevailed."

En even verderop, beide oorzaken met elkaar vergelijkend:¹⁷

"In the Catholic emigration from the province of Noord-Brabant, the decline in rural industry was a more lasting cause than the potato disease."

Yda Schreuder constateert dat in het gebied rond de Peel in de jaren dertig en veertig weinig vooruitgang zat in de landbouw: grootscheepse ontginningen bleven uit, marktgerichte veeteelt bleef beperkt tot hoofdzakelijk schapenteelt en er was groot gebrek aan landbouwareaal. "When, next, during the decades of the 1840s and 1850s, the home textile industry failed, outmigration appeared the only answer."¹⁸

In de streken dichtbij zich ontwikkelende industriegebieden zoals rond Tilburg, Eindhoven, Geldrop en Helmond was regionale migratie een oplossing voor het gebrek aan werkgelegenheid, maar dan vooral vanaf de jaren zestig. Voor Yda Schreuder was de bedreiging van het bestaan door structurele veranderingen in de economie de voornaamste oorzaak van de landverhuizing.¹⁹ Het achterblijven in het proces van modernisering was volgens Yda Schreuder in Oost-Brabant, evenals in de rest van Europa, de hoofdoorzaak.²⁰ Diegenen die hun toestand en die van hun kinderen zagen verslechteren, maar nog enige middelen bezaten, bijvoorbeeld door verkopen van hun onroerend goed bij de stijgende prijzen, om de reis te betalen en goedkope grond in Amerika te kopen, waren de kandidaten voor emigratie. Andere aantrekkingsfactoren, zoals goed betaald werk bij de kanalisatie van de Fox River, maakten het ook voor minder draagkrachtigen aantrekkelijk de oversteek te wagen.

Wat betreft het proces van landverhuizing uit Noord-Brabant en meer speciaal uit de dorpen rond de Peel benadrukt Yda Schreuder evenals Swierenga de betekenis van de grotere groepen die in 1848, 1850 en 1853 vertrokken. De rooms-katholieken hadden het voordeel van een

¹⁶⁾ a.w., 14.

¹⁷⁾ a.w., 16.

¹⁸⁾ a.w., 24.

¹⁹⁾ a.w., 33.

²⁰⁾ a.w., 34.

reeds aanwezige missionaire kerk in het gebied van vestiging. Zakelijke contacten (Van den Broek-Morgan L. Martin) en kerkelijk-clericale contacten (missionarissen en de kerkelijke instellingen in Oost-Brabant, bijvoorbeeld de daar bestaande vestigingen der Dominicanen, Jezuïeten, Capucijnen, Kruisheren) hielpen de beweging op gang te brengen. Kettingmigratie zorgde vooral na de Burgeroorlog voor de continuïteit. Enige wervende invloed ging uit van tijdelijk terugkerenden, zoals Arnold Verstegen (en waarschijnlijk ook van de scheepsagenten, die Yda Schreuder niet noemt).²¹ Als al deze begunstigende factoren niet tot oorzaken gerekend moeten worden, dan zijn zij niettemin onmisbaar om het verloop (temporeel, regionaal en qua omvang) van de landverhuizingsstroom te bepalen.

Meer aarzeling vertoont Yda Schreuder bij het aanwijzen van de godsdienstig-kerkelijke onderdrukking als oorzaak van landverhuizing van rooms-katholieken. Toch heeft zij de neiging die eeuwenlange onderdrukking gelijk te stellen met de situatie in Ierland.²² Weliswaar was sinds 1795 de bevrijding van de protestante overheersing begonnen, maar rond 1850 hadden de katholieken, ondanks samenwerking met de liberalen, nog geen echte vrijheid en gelijkheid bereikt, in weerwil van hun lange strijd. In die zin waren zij te vergelijken met de afgescheidenen. Hierbij moet echter wel vastgesteld worden dat Yda Schreuder de godsdienstig-kerkelijke factor niet duidelijk aanwijst als oorzaak van landverhuizing der Nederlandse katholieken. Volgens haar leidde de emancipatiestrijd tegen een protestante meerderheid tot een versterking van het katholieke identiteitsgevoel, hetgeen in Amerika de aanpassing binnen een snel groeiende katholieke gemeenschap in een overwegend protestant land zou bevorderen.²³

§ 2. 'Push' en 'pull': een kritisch overzicht van afstotings- en aantrekkingsfactoren op grond van de voorafgaande hoofdstukken

"De omstandigheden die mensen doen besluiten een woonomgeving te verlaten noemt men afstotings- of 'push'-factoren; omgekeerd worden de omstandigheden die mensen naar een woonomgeving toetrekken aantrekkings- of 'pull'-factoren genoemd."²⁴

²¹) a.w., chapter 4, passim.

²²) a.w., 134.

²³) a.w., 163.

²⁴) Bronsema, *Over bevolking*, 58.

Zoals in het tweede hoofdstuk al is gereleveerd is de werkelijkheid ingewikkeld: het gaat niet om mechanische krachten die tot verplaatsing in één richting leiden. Zowel de keuze om de woonplaats te verlaten als de keuze om zich te vestigen in een andere woonplaats is bij vrijwillige migratie, zonder dreiging van vervolging, oorlog, hongersnood en dergelijke, een resultante van vele afstotingsfactoren en aantrekkingsfactoren, zowel in de plaats van vertrek als de plaats van vestiging. Bovendien gaan nog vele andere elementen (bijvoorbeeld informatie, overheidssubsidie, wettelijke belemmeringen, transportmogelijkheden, persoonlijkheidsstructuur) een rol spelen.²⁵ Een overzicht van de in dit hoofdstuk genoemde factoren laat zich echter het eenvoudigst schematiseren binnen het aloude model van afstoting en aantrekking, waarbij met de complexiteit rekening zal moeten worden gehouden. Het belang van elke factor apart zal telkens worden toegelicht.

Nog een voorafgaande opmerking lijkt gewenst: de onderzoeker moet onderscheid maken tussen objectieve oorzaken en subjectieve motieven. In het geval van vrije emigratie, zoals in Nederland, waren niet de oorzaken beslissend (en zeker niet alle door tijdgenoten als zodanig aangeduide factoren), maar de individuele reacties op een aantal van die oorzaken. Die reacties konden geheel anders uitvallen: men kon bijvoorbeeld berusten of een alternatief kiezen. Op de individuele beslissing, want zo individueel was die nu ook weer niet, waren de stimulerende en afremmende krachten uit de eigen omgeving van het grootste belang. Landverhuizing was in de eerste plaats een sociaal-psychologisch bepaald gebeuren. Men kan zich afvragen, of juist in de sociale interactie niet de grootste drijfkracht of weerstand te vinden was. Niettemin zullen argumenten op grond van de vaak genoemde oorzaken daarin wel een rol hebben gespeeld. De conclusie van deze kanttekening moet zijn dat de omstandigheden in zo goed als alle gevallen tegen de achtergrond der oorzaken de hoofdrol hebben gespeeld en dit feit verklaart dat slechts kleine fragmenten van de samenleving tot landverhuizing overgingen. Deze conclusie moge tevens dienen als excuus om bij de oorzaken in stricte zin niet te lang stil te staan.

In het volgende overzicht zullen in elke paragraaf steeds eerst de algemene aspecten aan de orde komen en daarna de Noordbrabantse.

²⁵) Potter, *The Economic Context of Migration*, in Kroes, ed., *American Immigration Its Variety and Lasting Imprint*, 23-24.

§ 3. *De massa-emigratie als reactie op de malaise van de jaren 1845-1849*

"De zwarte jaren 1845-1849", zoals Van Tijn die periode noemt, zijn niet toevallig de jaren van het begin der massa-emigratie. Door misoogsten (aardappelen vanaf 1845, maar ook rogge en tarwe in 1846) en enkele zeer koude winters (1846-1847-1848), het heersen van een griep-epidemie (1848, daarvóór een onbekende ziekte) en cholera (1848, 1849) werd vooral de toch al verarmde volksklasse zwaar getroffen. De overheid nam enkele, maar onvoldoende maatregelen.²⁶

De toestand der boeren was verschillend: sommigen maakten winst door de hoge prijzen, de kleine boeren op de zandgronden met gemengd bedrijf, die weinig ter markt plachten te brengen, werden wel getroffen door de mislukte aardappeloogsten en rogge-oogst, temeer omdat de zieke aardappels ongeschikt waren om de varkens te voeden. Landarbeiders op het platteland leden door dezelfde oorzaken, evenals de ambachtslieden, die bovendien hun debiet zagen verminderen. In tal van gemeenten moesten extra collectes in de kerken en extra-hoge hoofdelijke omslagen de sterk groeiende bedeling opvangen. Huwelijks- en geboortecijfers liepen terug, sterftcijfers liepen zeer hoog op.²⁷

Toch was de wat talrijker emigratie uit Nederland al eerder begonnen, onder invloed van een sterke stroom uit Duitsland.²⁸ Een aantal Zeeuwse en Gelderse families had zich gevestigd in Milwaukee en Sheboygan County in Wisconsin in 1845.²⁹ Maar het aantal nam toe tot meer dan zeventuizend personen in 1846-1847. De rol van de afgescheiden leiders en hun landverhuizersverenigingen was in die jaren zo groot dat ongeveer een derde van de emigranten uit afgescheidenen bestond.

De rapporten van Borret, de gouverneur van Noord-Brabant, uitgebracht aan koning Willem II, laten er geen twijfel over bestaan: voor Noord-Brabant waren genoemde jaren evenzeer rampzalig.³⁰ In september 1845 deed Borret opgave dat van de 10.676 bunders met aardappelen er 10.661 waren aangetast: dit gewas was op eenderde deel van de akkers geheel verloren gegaan en op het overige tweederde gedeelte nog

²⁶) Van Tijn, *De zwarte jaren 1845-1849*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XII, 145.

²⁷) *l.a.p.*, 147.

²⁸) Ligerink, *De landverhuizers Emigratie naar Noord-Amerika uit het Gelders-Westfaalse grensgebied tussen de jaren 1830 en 1850*, 33-41.

²⁹) Lucas, *Netherlanders in America*, 39-41.

³⁰) Rüter, *Rapporten van de Gouverneurs in de provinciën*, III, 387.

niet voor de helft gezond. Daardoor waren er geen aardappelen voor de wintervoorraad en ook geen goede pootaardappelen. Borret drong aan op het tegen lage prijzen beschikbaar stellen van levensmiddelen, zoals rijst, aan de zwaar getroffen arme en mingevoede klasse der bevolking. Anders dreigde verstoring van orde en veiligheid.³¹

Gelukkig was de winter 1845-1846 zacht en namen de rijksoverheid en de plaatselijke overheid enkele maatregelen ter verstrekking van goedkope voedingsmiddelen en brandstof en ter verruiming van werkgelegenheid. Overige hulp moest komen van liefdadigheid.³² Aldus de rapporten van de gouverneur, die misschien de neiging had de zaken iets mooier voor te stellen dan zij waren.

De klachten over de aardappelziekte bleven in de Noordbrabantse gemeenteverslagen en kranten voortduren tot in de jaren vijftig, al werden de ziekteverschijnselen minder. Wat was de betekenis daarvan voor de plattelandsbevolking? Voor de sinds de helft van de achttiende eeuw steeds toenemende bevolking was de massale teelt van de aardappel een uitkomst. Een areaal met aardappelen kon meer dan twee maal zoveel mensen voeden als hetzelfde areaal met granen en dit is tot in de twintigste eeuw zo gebleven. Aardappelen als zomervruchten waren veel minder afhankelijk van de weersomstandigheden dan granen en daarmee leek de hongersnood uitgebannen. De aardappel bevorderde de bevolkingsexpansie. Door de grote produktiviteit kon men met weinig grond in een belangrijk gedeelte van het levensonderhoud voorzien. Zelfs stedelingen gingen voor eigen behoefte een stukje land huren en erop aardappels telen. Was het eerst vooral voedsel voor de lagere volksklasse, eind achttiende en begin negentiende eeuw werd het tevens door de hogere standen geaccepteerd.³³

In een artikel over de werkloosheid in de Baronie van Breda wijst Klep op het voordeel voor de werkgelegenheid van de arbeidsintensieve aardappelteelt. Nadelen waren echter volgens hem de seizoenspieken in de vraag naar arbeidskrachten, die de arbeidsmarkt verstoorde, de armoe-dige eenzijdigheid van het voedsel en de al te grote afhankelijkheid, zoals bleek in 1845-1846, die Klep noemt "de laatste hongersnoodcrisis van het type van het ancien régime".³⁴

³¹⁾ a.w., III, 426-429.

³²⁾ a.w., III, 550.

³³⁾ Vandenbroeke, 'Aardappelteelt en aardappelverbruik in de 17e en 18e eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXII (1969), 67-68.

³⁴⁾ Klep, 'Het probleem van de werkloosheid in de Baronie van Breda tussen 1750 en 1914' in *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 1 (1984), 24-25.

Maar een echte hongersnood door misoogsten, waardoor in Nederland vooral bepaalde streken, zoals de Tieler- en Bommelerwaard en de arme inwoners in de steden getroffen werden, was in Noord-Brabant niet aanwezig, althans dat blijkt nergens uit. Het aantal bedeeden, dat wil zeggen zij die door de gemeenten het gehele jaar of tijdelijk moesten worden gesteund, steeg in Noord-Brabant tussen 1844 en 1847 van ongeveer 32.000 naar meer dan 51.000. In 1848 waren het bijna 4.000 minder.³⁵

Voor de boeren en voor de landarbeiders met eigen grond op de Brabantse zandgronden waren de misoogsten stellig een strop, maar geen ramp. Slechts een gering deel van de aardappelen en de veel belangrijker, op meer dan drie maal zoveel grond bebouwde rogge werd op de markt gebracht. De marktprijzen voor de eerste voedingsmiddelen stegen, de prijzen van vlees niet. Vlees was voor de volksklasse toch al onbetaalbaar en veel varkens werden geslacht wegens gebrek aan voer. In de volgende jaren werden, ondanks de aardappelziekte, op de zandgronden meer aardappels gepoot. Het is duidelijk dat de boeren zich door enkele misoogsten niet uit het veld lieten slaan, steunend op hun alternatieven, zoals rogge en boekweit. Duurte der levensmiddelen, die tot in het begin der jaren vijftig bleef, was voor de behoeftige klasse het nadeligst, niet voor de producenten van die levensmiddelen. Men vindt in de bronnen van de landverhuizing der Noordbrabanders in 1847 en 1848 zelfs geen vermelding van de aardappelziekte. Na 1849 waren de opbrengsten en marktprijzen bevredigend.

Tabel 21: *Opbrengsten in hl per ha en prijzen per hl van aardappelen en rogge in de jaren 1844-1851*

jaar	aard.hl/ha	gulden/hl	rogge hl/ha	gulden/hl
1844	162	1,32	14	5,02
1845	33	2,55	15	6,61
1846	90	3,46	6	8,61
1847	120	3,47	18	10,09
1848	90	2,11	18	5,38
1849	100	2,04	17	4,51
1850	80	1,76	15	4,93
1851	110	2,24	16	5,64

³⁵⁾ *Verslag nopens den staat der provincie Noord-Brabant over 1844 tot en met 1848.*

De tabel bevat de gemiddelde opbrengsten per hectare en de gemiddelde prijzen per hectoliter in Noord-Brabant volgens opgaven in de provinciale verslagen. De prijzen en opbrengsten zijn naar beneden op hele guldens en hectoliters afgerond.³⁶

Overziende de aantallen der landverhuizers in die jaren mag de conclusie zijn dat de Noordbrabantse landverhuizing niet aanwijsbaar haar oorsprong of versterking vond in misoogsten. Men kan deze conclusie nog bevestigen met een bewijs uit het ongerijmde: waarom waren er in die jaren dat de aardappelziekte heerste zo weinig landverhuizers uit het Land van Heusden en Altena, waar deze ziekte in Noord-Brabant het hardst toesloeg? Waarom waren er in het algemeen zo weinig landverhuizers, terwijl zovelen door de misoogsten in mindere of meerdere mate gedupeerd waren? Bovendien kon men weten dat de aardappelziekte ook in Amerika heerste. De overige elementen van de malaise, zoals werkloosheid en ziekte, zullen op het Brabantse platteland, waarvandaan de landverhuizers kwamen, minder voelbaar zijn geweest dan in de steden. Hoewel de lonen van de landarbeiders op de zandgronden veel lager waren dan in de kustprovincies zouden die arbeiders of dagloners volgens tijdgenoten rond 1850 een hoger welvaartsniveau hebben gekend dan hun beroepsgenoten in die provincies met overwegend commerciële landbouw en veeteelt, doordat zij zelf een eigen huisje bezaten, een stukje land bebouwden en wat vee hielden.³⁷ Het verschil tussen de kleine boeren en de landarbeiders was op de zandgronden gering: keuters verhuurdten zich tijdelijk en menig arbeider kon zijn bedoening met hard werken tot een eigen bedrijfje uitbreiden.³⁸

Kortom, het eerste decennium dat de emigratie uit Noord-Brabant wat meer op gang kwam was voor de plattelandseconomie geen gunstige periode, maar niet in die mate ongunstig dat grote groepen elders hun heil moesten zoeken. De concentratie van de landverhuizersgroepen in enkele regio's maakt de algemene malaise als de grote oorzaak minder waarschijnlijk.

³⁶) *Verslag nopens den staat der provincie Noord-Brabant over 1846 tot en met 1850 en Verslag van den toestand der provincie Noord-Brabant over 1851 en 1852.* Het areaal en de opbrengsten van winterrogge (verreweg de meeste) en zomerrogge zijn bij elkaar opgeteld.

³⁷) Van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw*, 216-219.

³⁸) Crijns en Kriellaars, *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1800-1885*, 258.

§ 4. *De strijd der rooms-katholieken voor hun emancipatie en de emigratie*

In een voor de hand liggende vergelijking van de katholieke Brabanders met hun onderdrukte Ierse geloofsgenoten en met de aanvankelijk door de overheid vervolgde en later nog gediscrimineerde groepen der Nederlandse afgescheidenen wordt door vele schrijvers gewezen op de kerkelijke en godsdienstige onvrijheid der katholieken in Nederland als motief voor emigratie naar een land met voor die tijd ongekende geloofsvrijheid. In een aantal katholieke dagbladen en tijdschriften werden uitlatingen in die richting gedaan. Al in 1846 hadden *De Tijd*, *De Noordbrabander* en *De Catholijke Nederlandsche Stemmen* het gebrek aan godsdienstvrijheid en vrijheid van onderwijs als oorzaken gekoppeld aan de zucht tot landverhuizing onder de afgescheidenen. Zij eisten evenals de liberale pers grondwets hervorming.³⁹ Daarmee plaatsten zij zich niet zo zeer tegenover de koning (die de katholieken goedgezind was en vanaf zijn troonsbestijging in 1840 had begunstigd) als tegenover het conservatieve kabinet (*De Tijd* was daarin in 1846 nog ambivalent).⁴⁰

Hadden bovendien ook niet zowel Verwayen als Van den Broek het godsdienstig motief genoemd in hun oproepen aan de katholieke aspirant-emigranten?⁴¹ Voegt men daarbij nog de voortdurende strijd voor emancipatie na de grondwetswijziging en de zowel in de jaren 1840 als 1850 opblaaiende anti-papistische bewegingen en het ontstaan van een reactie in de vorm van het ontvluchten van het vaderland, zij het door een kleine groep, lijkt zeer aannemelijk.

Toch is deze conclusie niet verantwoord. De volgelingen van Verwayen en Van den Broek waren gewend aan eeuwenlange onderdrukking en achterstelling van de kant van de overheid en de kringen waarop die overheid steunde. Juist in de jaren veertig waren er gunstige perspectieven voor de katholieken in Nederland. De grondwetswijziging van 1848 werd door alle spraakmakende katholieken toegejuicht vanwege de vrijheden van godsdienst en onderwijs die erin waren vastgelegd. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 was een bekroning van de kerkelijke vrijheid en de protestante agitatie daaromheen (de Aprilbewe-

³⁹) *De Tijd*, 19 sept. en 1 dec. 1846; *De Noord-Brabander* 1 en 6 oct. 1846; de *Catholijke Nederlandsche Stemmen*, XII (1846), 228-230.

⁴⁰) Beekelaar, *Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie*, 31.

⁴¹) Respectievelijk *Catholijke Nederlandsche Stemmen*, XII (1846), 367 en *De Tijd*, 10 en 14 aug. en 2 en 23 sept. 1847.

ging) bevestigde door haar gebrek aan resultaat alleen maar het definitieve einde van de wettelijke onderdrukking. Het zou wel van weinig verbeelding hebben getuigd op dat moment van triomf het vaderland de rug toe te keren om in Amerika van de vrijheid van kerk en godsdienst te gaan genieten. En dat terwijl men kon weten dat juist in die jaren de anti-paapse sentimenten in de Verenigde Staten niet gering waren als reactie op de invasie van katholieke Ierse en Duitse immigranten. Het Amerikaanse nativisme (de steeds weer oploaiende beweging tegen nieuwkomers) uitte zich sinds 1850 het krachtigst in de vorm van anti-katholicisme. In 1853 ontstond als hoogtepunt van de nativistische, anti-paapse reactie de 'Know Nothing Movement'.⁴²

Kan men de toestand van de katholieken in Nederland al moeilijk met die van hun geloofsgenoten in Ierland vergelijken (een dergelijke, soms bloedige, meer op verschil in nationaliteit dan op kerkelijk-godsdienstige tegenstellingen gegronde strijd tussen protestanten en katholieken had in Nederland nooit bestaan), een vergelijking met het emigrerende deel van de afgescheiden protestanten kan eveneens op maar weinig overeenkomsten stoelen. De groep afgescheidenen die de landverhuizing op touw zette (in hun kielzog gingen ook andere afgescheidenen en hervormden mee) bestond uit dissidente, anti-synodale afgescheidenen, een minderheid van een minderheid, voor wie de stichting van kolonies in Amerika sterk emancipatorisch was. In hun sociale en economische nood volgden zij gaarne hun leiders in het vaste geloof dat het vaderland afvallig was geworden en daarvoor met toenemende armoede en ziekten werd gestraft.⁴³ Dergelijke motieven konden voor katholieken niet gelden.

Iets anders is dat de godsdienstig-kerkelijke context ook voor hen belangrijk was. Als zij niet hadden kunnen verwachten hun geloof op ongeveer dezelfde wijze als in het oude vaderland te kunnen uitoefenen, zouden zij niet vertrokken zijn. De missionarissen die hen leidden en hun bestaan deelden gaven hen daarvan de garantie, plus natuurlijk het besef dat de sterk gecentraliseerde rooms-katholieke kerk overal ter wereld dezelfde was.

De conclusie mag zijn dat het katholieke emancipatiegevoel geen of een onbeduidende rol als oorzaak van landverhuizing heeft gespeeld en dat het sterk beleven van de waarden van het mondiale geloof en de eenheid van de wereldkerk daarentegen factor van betekenis is geweest voor zowel de grotere groepsemigraties als de aanpassing in Amerika.

⁴²⁾ Yda Schreuder, *a.w.*, 128.

⁴³⁾ Stokvis, *a.w.*, 53, 56-57.

In 1846 en 1847 vertrokken grote groepen afgescheidenen. Hoeveel van hen kwamen uit Noord-Brabant? En hoeveel in latere jaren? Stokvis schat het aantal in 1847 op 39 van het totaal van 2.726, veertien per duizend in Noord-Brabant wonende afgescheidenen.⁴⁴ Het totale aantal afgescheidenen lijkt niet veel (Noord-Brabant kwam met 0,7% als provincie op de achtste plaats), maar anders wordt het als men weet dat zij bijna allen geconcentreerd waren in het kleigebied van Noordwest-Brabant. Dominee Hendrik Pieter Scholte, tien jaar later de stichter van Pella, werkte daar ooit als grondvester van de Afscheiding onder de orthodox-Calvinistische bevolking. Conflicten tussen aan de ene kant de wereldlijke en kerkelijke (hervormde) overheid en aan de andere kant de 'separatisten' bleven in dat gebied niet uit.⁴⁵

De invloedrijke Heusdense hervormde predikant C.W. Pape bestreed de afscheiding in het Land van Heusden en Altena met woord en daad en niet geheel zonder succes. In 1846 gaf hij zelfs een door hem in zijn gemeente gehouden leerrede tegen de landverhuizing uit. Op grond van bijbelse argumenten bestreed hij de noodzaak ervan.⁴⁶

Om welke redenen dan ook: met Scholte en Van Raalte vertrokken maar zeer weinig Noordbrabantse protestanten en het totaal aantal tussen 1835 en 1880 als afgescheidenen vermelde landverhuizers uit die provincie was niet meer dan 152, uitmakende 4,8% van de Brabantse landverhuizers en 1,3% van alle Nederlandse afgescheiden (gereformeerde) emigranten.⁴⁷ En dat ondanks de vaak moeilijke leefomstandigheden en de aantrekkingskracht van de kolonies in Michigan en Iowa. Uit Noordwest-Brabant vertrokken daarentegen nogal wat afgescheidenen naar de in 1853 drooggelegde Haarlemmermeer.⁴⁸

Bij de afgescheiden landverhuizers in Noord-Brabant worden godsdienstige motieven op de landverhuizingslijsten slechts een enkele keer genoemd. De weinigen onder hen die naar Michigan en Iowa vertrokken deden dat wel in de verwachting temidden van geloofsgenoten meer tot hun recht te kunnen komen, ook in kerkelijke zaken. Het kan niet anders

⁴⁴) a.w., tabel 6, 54.

⁴⁵) Smits, *De Afscheiding van 1834*, geeft de meest uitgebreide beschrijving van de geschiedenis der Noordbrabantse afgescheidenen. Een biografie van Scholte is de dissertatie van Oostendorp, *H.P. Scholte, Leader of the Secession of 1834 and Founder of Pella*.

⁴⁶) Pape, *De Landverhuizing. Leerrede over Genesis XI: 8a*.

⁴⁷) Swierenga, Religion and Immigration Patterns: A Comparative Analysis of Dutch Protestant and Catholics, 1835-1880, in *Journal of American Ethnic History*, 5 (Spring 1986), 2, table 1, 26.

⁴⁸) De Gast, *Afscheiding en Doleantie in het Land van Heusden en Altena*, 66.

zijn of de achtergrond van de landverhuizing van Noordbrabantse afgescheidenen bezat een godsdienstig-kerkelijk element, maar gezien het geringe aantal en het moment van vertrek was de reden niet gelegen in kerkelijke onvrijheid en behoefte aan emancipatie.

Zouden dan de katholieke landverhuizers, voornamelijk afkomstig uit de dorpen rond de Peel en uit de Kempen, wel godsdienstig-kerkelijke emancipatiemotieven hebben gehad? Uitgaande van de genoteerde redenen van vertrek op de landverhuizingslijsten in het geheel niet. Het is onwaarschijnlijk dat zij als verborgen of bijkomstige motieven wel een rol speelden. Juist in deze dorpen was een bloeiend kerkelijk leven in de tijd van de oude Republiek blijven bestaan, doordat zij in katholieke enclaves lagen of gebruik konden maken van grenskapellen en andere gebedsoorden in de buurt. Van groot belang waren de kloosters die zich hier gehandhaafd of gevestigd hadden, beschermd door de Oranjes, zoals de Norbertijnerabdij van Berne (van waaruit verschillende parochies werden bediend) en het Kruisherenklooster in St. Agatha, of opgenomen in de vrije heerlijkheden. Zo vestigden zich Jezuïeten rond 1630 in Ravenstein, Capucijnen in 1645 te Velp bij Grave, Franciscanen in 1645 in Megen, Kruisheren in 1652 in Uden en in datzelfde jaar Karmelieten in Boxmeer. Zij stichtten Latijnse scholen, deden parochiewerk en hielden kortom zichzelf en de katholieke kerk in Oost-Brabant in stand.⁴⁹

In de eeuwenoude nauwe band met hun geestelijkheid en religieuzen moet men eerder dan in emancipatiestreven een verklaring zoeken voor de landverhuizing vanuit dat gebied. De bevolking was aan het kerkelijk leven verknocht en velen hadden familieleden onder de clerus en religieuzen. Omgekeerd waren de kerkelijke instellingen en dienaren bezorgd om het geestelijk en wereldlijk lot van de leken. Het is dan ook niet toevallig dat eerst de Kruisheren en later de Norbertijnen de landverhuizers naar Wisconsin zijn gevolgd en dat anderen, zoals een aantal uit het Capucijnenklooster in Velp, zich als wereldheer aan de bisschoppen in Wisconsin ter beschikking hebben gesteld. Onder leiding van de hen vertrouwde priesters, voor een groot deel uit hun eigen provincie, zouden de landverhuizers, van wie de meesten slechts weinig onderwijs hadden genoten, zich niet alleen veiliger voelen, maar ook zeker kunnen zijn van de voortzetting van het kerkelijk leven dat zoveel voor hen betekende.

In die zin, en niet vanwege verzet tegen onvrijheid, had het op gang komen van de landverhuizing onder Noordbrabantse katholieken een belangrijke kerkelijk-godsdienstige component.

⁴⁹) Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland*, V, 907-913.

§ 5. *Politieke en economische onvrijheid als mogelijke oorzaak van emigratie*

Gebrek aan politieke democratie, dienstplicht, onrechtvaardige belastingen, tiendplicht, bureaucratie, gebreken van het erfrecht, het pachtrecht en het jachtrecht, de bemoeizucht en het autoritaire optreden van de overheid: door een aantal contemporaine en latere schrijvers over landverhuizing worden zij als oorzaken aangewezen. Men leest in de brieven der landverhuizers over hoe het met al deze zaken in de Verenigde Staten beter is gesteld.

Stokvis vermeldt dat de hoge accijnzen op levensmiddelen, de grondbelasting en patentbelasting veel ontevredenheid veroorzaakten, maar hij wijst er terecht op dat de wijze van heffen en de controle door de commiezen evenzeer weerstanden opwekten.⁵⁰ Daarbij kwamen nog de plaatselijke hoofdelijke omslagen die in de tijd van veel armoede de draagkrachten moesten betalen. Natuurlijk was de landverhuizing koren op de molen van de liberale pers die de belastingwetgeving grondig wilde veranderen. Vandaar dat er in de tweede helft van de jaren veertig veel licht op valt als achtergrond van de emigratie. In later jaren, als de drukende accijnzen op eerste levensbehoeften zijn afgeschaft, resteren nog genoeg redenen voor ontevredenheid over het belastingstelsel.

In de Verenigde Staten waren daarentegen de belastingen onbeduidend: de overheid financierde zichzelf voornamelijk met de opbrengsten der grondverkopen en liet veel over aan het particulier initiatief. Er was geen bureaucratie, geen tiendplicht, geen ongunstig pachtstelsel, vrij jagen en vissen. Toch kan men oprecht betwijfelen of de beslissing tot landverhuizing van dergelijke, relatief onbelangrijke factoren afhankelijk zal geweest zijn. Het lijkt er meer op dat de analysten in periodieken als het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, *De Economist* en *De Gids* hun eigen stokpaardjes bereden, afgezien nog van de argumentatie in geschriften van mensen die zelf belang hadden bij de emigratie van anderen.⁵¹

De dienstplicht wordt door Swierenga als mogelijke oorzaak genoemd

⁵⁰) Stokvis, *a.w.*, 18.

⁵¹) De meest aannemelijke van die analyses is: Over de oorzaken van de landverhuizing der Nederlanders naar de Vereenigde Staten, in *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, XXVI (1866), 87-102; volgens Jellinghaus, *De staat tegenover de landverhuizing*, 48, is de schrijver Prof. O. van Rees; volgens Swierenga, die een Engelse vertaling verzorgde, heeft de redacteur van het tijdschrift, B.W. Sloet tot Oldhuis, dat artikel geschreven. Zie Swierenga, in Swierenga, ed. *The Dutch in America*, t.a.p., 42, noot 19.

van het vertrek van jonge mannen, niet geregistreerd door de Nederlandse instanties omdat zij clandestien emigreerden.⁵² Bij afmelding op het gemeentehuis zouden zij door de mand zijn gevallen. Door de gemeenten werden de militieregisters nauwkeurig bijgehouden en bij gebleken afwezigheid in het buitenland van een niet door loting of anderszins vrijgestelde werden de autoriteiten op de hoogte gebracht. Daardoor is hun aantal na te gaan. Slechts een beperkt deel (minder dan een derde) van de dienstplichtige jonge mannen moest in werkelijke dienst. Na loting, keuring en behandeling van verzoeken om vrijstelling, bijvoorbeeld wegens broederdienst, stond vast wie echt in dienst moesten. Daarna kon men in die tijd een vervanger trachten te vinden, maar dat was een dure oplossing die in de kringen der landverhuizers zelden zal zijn voorgekomen. Men kan zich goed voorstellen dat een jonge man of een gezin met opgroeiende zonen de dienstplicht heeft laten meetellen bij de beslissing om te emigreren. Van de andere kant zal de Amerikaanse Burgeroorlog, die veel mannen in principe dienstplichtig maakte (men kon zich echter beroepen op vreemde nationaliteit en eventueel de kosten voor een vervanger betalen), zoal niet om zichzelf, door de berichten over verplichte dienstneming in het Unieleger menigeen afgeschrikt hebben.

Niet de politieke of godsdienstig-kerkelijke onvrijheid, maar de tiendheffing gaf in de jaren veertig van de negentiende eeuw aanleiding tot protestacties op het Oostbrabantse platteland. De tienden, oorspronkelijk een verplichte afdracht van een deel van de oogst voor de katholieke kerk, werden in de Republiek geheven voor de gereformeerde kerk en vormden daardoor een grief voor de katholieke landbouwers. Met de scheiding van kerk en staat in 1796 kwam een einde aan de uitkeringen uit de opbrengst van de tienden ten gunste van de dominees en kosters van de gereformeerde kerk, maar zij werden ondanks beloften in Noord-Brabant in tegenstelling met de andere voormalige zuidelijke Generaliteitsgebieden (Zeeuws-Vlaanderen en Limburg) tot de inlijving bij het Franse keizerrijk van Napoleon niet afgeschaft en daarna weer ingevoerd en dienden toen nog steeds voor het onderhoud van de protestante kerkgebouwen. Omstreeks 1820 werd die verplichting door de Staat der Nederlanden afgekocht van de (sinds 1816 zo geheten) Hervormde Kerk, zodat de staat de grootste domeinheer werd. Die verpachtte evenals de andere tiendheren de tienden jaarlijks aan boeren die een grote behoefte

⁵²) Swierenga, Dutch International Migration Statistics, 1820-1880, in *International Migration Review*, 15 (1981), 3, 463.

aan graan en stro hadden. Want de tienden op de graanoogsten waren de belangrijkste, al werden zij ook op andere veldgewassen geheven, echter in het algemeen niet op aardappelen. In enkele gevallen werden zelfs nog zogenaamde bloedtienden op vee en bijenzwormen opgeëist. Op deze verouderde feodale rechten was in den lande veel kritiek, vooral omdat elke landbouwkundige verbetering de tiendheer zonder prestatie meer opleverde. Toch duurde het nog tot 1872 dat de afkoopbaarheid van de tienden wettelijk geregeld werd. Voor de boeren was niet alleen het afstaan van een deel van de oogst, maar ook het wachten met het binnenhalen van de oogst tot de tienden werden opgehaald, een ergernis. Vooral het heffen van tienden op nieuw-ontgonnen gebied, zogenaamde novale tienden, vond men een onrechtvaardige zaak. Door zogenaamde monopolievorming bij het pachten (het op basis van onderlinge afspraak kunstmatig laag houden van de te bieden pachtprijs) en andere vormen van zogenaamd stil verzet werd getracht de opbrengst te verlagen en daarmee de eigendom van tienden onvoordelig te maken. Op enkele plaatsen werden de tienden afgekocht. Het is bekend dat in 1844 in de gemeente Zeeland velen (95 boeren) vanwege de monopolievorming door middel van samenzwering werden bekeurd.⁵³

In de jaren 1848 en 1849 ontstonden in Noord-Brabant, vooral in het zuidoosten, rellen bij het verpachten en ophalen van de tienden. Niet geheel buiten verband met de revoluties overal in Europa kwamen boeren en op een enkele plaats, zoals in Gemert, ook wevers, nu openlijk in verzet. Door machtsvertoon, met inzet van militairen, werd de opstandigheid onderdrukt, maar iedereen voelde dat het tiendrecht volkomen verouderd was.⁵⁴

De vraag is: was dit een (bijkomende reden) voor emigratie? Behalve Oirschot, Boekel en Gemert worden in 1848/1849 geen plaatsen van waaruit veel landverhuizers vertrokken, wegens ongeregeldheden vermeld. Ook hier gold, net als bij kerkelijke grieven, dat men sinds jaar en dag aan de ergernis gewend was en dat afschaffing nabij leek. Dergelijke lasten, evenals de grondbelasting, waren in de grondprijs verwerkt en bij afkoping, waarvoor ook geld op tafel moest komen, zou de grondprijs stijgen, hetgeen voor de pachters niet voordelig was. Het euvel was alles bij elkaar wel aanwezig, maar beperkt van werking. Hetzelfde gold voor de

⁵³) Duijvendak, Boeren en collectieve actie, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, XVI (1990), 4, 376-377.

⁵⁴) Duijvendak, *t.a.p.*, 378-381; Crijns en Kriellaars, *a.w.*, 120-121; Van Velthoven, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, II, 96-100.

andere lasten die aan het onroerend goed vast zaten: men was eraan gewend, zij waren onderdeel van de prijs en, voorzover zij als drukkend ervaren werden, zouden zij in die liberale tijd, wel worden afgeschaft of verminderd. Datzelfde gold de patentbelasting.

De conclusie is dat de financiële lasten en de daarbij horende overheidsbemoeienis in Noord-Brabant geen oorzaak van landverhuizing zijn geweest, al hadden zij misschien wel een propagandawaarde voor het aantrekkelijk maken van de emigratie naar Amerika, waar dergelijke lasten niet of nauwelijks bestonden.

Wat de dienstplicht aangaat is het in het provinciaal verslag genoemde aantal van hen die zonder vergunning als dienstplichtigen naar Noord-Amerika waren vertrokken nooit meer dan vier per jaar en in totaal 29 in de periode 1847-1875.⁵⁵ Dat wil nog niet zeggen dat 29 jonge mannen om dienstplicht te ontkomen naar Amerika zijn gegaan. Veelal zullen zij met hun ouders zijn meegereisd. Over het totaal genomen is dit aantal *jonge mannen onbetekenend. Echte desertie kwam nauwelijks voor.*

De conclusie is dat politieke noch economische onvrijheid in aanmerkelijke mate ten grondslag hebben gelegen aan de landverhuizing uit Noord-Brabant.

§ 6. *Het vraagstuk van de ruimte: bevolkingsdruk, gebrek aan grond en gebrek aan werk als mogelijke oorzaken van landverhuizing*

Onder de naam 'demografische transitie' ('demographic transition') vat men samen de overgang in West-Europa van een tamelijk stabiel bevolkingscijfer voor 1800 via een stijgend geboortenoverschot naar een nieuw evenwicht, dat begint te ontstaan rond 1870. De grote drijfkracht achter deze ontwikkeling was de daling van de sterfte.⁵⁶ De demografische transitie kent nogal grote landelijke en regionale verschillen. Zo was de bewuste geboortenbeperking in Frankrijk al na 1750 een factor van betekenis en was die bijvoorbeeld in België (onder invloed van Frankrijk?) veel eerder aanvaard dan in Nederland. In Nederland beweegt zich de uitwerking van de neo-malthusiaanse wijze van geboortenbeperking van het noordwesten naar het zuidoosten en is die voor Noord-Brabant in de periode tot 1880 van geen belang. Daarentegen was er onder de invloed van de toenemende bevolkingsdruk al veel eerder (in Nederland

⁵⁵) *Verslagen van den toestand der provincie Noord-Brabant*, verslagen over de milite van 1847 tot en met 1875.

⁵⁶) Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*, 31.

vanaf 1650) een malthusiaanse vorm van geboortenbeperking ontstaan door wat Hofstee noemt het agrarisch-ambachtelijk patroon of stelsel.⁵⁷

Kort gezegd komt dit neer op een systeem van aanpassing aan de aanwezige bestaansmogelijkheden door hoge huwelijksleeftijd en lage huwelijksfrequentie. Hierbij moet men niet zozeer denken aan een doelbewust gedrag om de bevolkingsgroei te beperken, maar aan een in de cultuur opgenomen normbesef dat wel tot een gewenste beperking leidde.⁵⁸ Ook de neo-malthusiaanse geboortenbeperking, die pas langzaam en met sterke verschillen naar levensbeschouwing en regio in Nederland door-drong, was volgens Hofstee in de eerste plaats gevolg van een mentaliteitsverandering door het modern-dynamische cultuurpatroon.⁵⁹

Tot 1850 was het agrarisch-ambachtelijk patroon volgens Hofstee zeer sterk aanwezig, daarna veranderde het geleidelijk en in Noord-Brabant en Limburg nog langzamer dan in andere provincies in de richting van meer huwelijken en op jongere leeftijd huwen, vooral van arbeiders, als gevolg van wat Hofstee noemt 'mentale proletarisering' of een zich ont-rukken aan de patriarchale sfeer.⁶⁰ Waarschijnlijk houdt dit verband met de toenemende migratie.

Overigens blijkt uit een onderzoek in de Kempen dat er verschillen zijn tussen beroepsgroepen en dat de huwelijksleeftijd van de vrouwen meer dan die van de mannen relevant is voor het huwelijkspatroon. Zo huwden omstreeks 1850 zelfstandigen op latere leeftijd meer met jonge vrouwen, arbeiders en dienstknechten op wat jongere leeftijd meer met wat oudere vrouwen. De gezinsgrootte was daarom gemiddeld groter bij zelfstandi-gen en kleiner bij arbeiders. Een ander gevolg was dat vrouwen die op la-tere leeftijd huwden enig spaargeld hadden en als arbeidster meer waard waren, waardoor de huwende arbeider zijn toestand kon verbete-ren.⁶¹ Welke relevantie hebben deze demografische conclusies voor het verschijnsel der landverhuizing? Allereerst kan men vaststellen dat de demografische druk vooral op het platteland door de bevolkingsgroei groot was. Als men al, door naleving van het agrarisch-ambachtelijk pa-troon en mogelijk door seksuele onthouding binnen het huwelijk zijn bestaansniveau wist te handhaven dan ging dat gepaard met toenemende

⁵⁷) *a.w.*, 13-14.

⁵⁸) *a.w.*, 16-17.

⁵⁹) *ibidem*

⁶⁰) *a.w.*, 49.

⁶¹) Blankert, De huwelijksstructuur in de Brabantse Kempen in de periode 1830-1859, in Van den Brink, Van der Veen en Van der Woude, red., *Werk kerk en bed in Brabant*, 101-116.

spanning. Het groeiende aantal niet-huwenden of pas op latere leeftijd huwenden zal eerder geneigd zijn geweest elders een beter bestaan te zoeken, waarbij men niet zozeer moet denken aan emigratie, maar aan binnenlandse migratie op korte afstand of trekarbeid. Dit maakte het wellicht gemakkelijker de stap naar landverhuizing te zetten.⁶²

Een direct gevolg van de toename van het aantal arbeidskrachten was de daling der lonen. De bedrijfshuishoudingen zoals agrarische bedrijven, vertoonden een geringere arbeidsproductiviteit (meer mensen voor dezelfde hoeveelheid werk).

Voeg daarbij het gebrek aan grond, niettegenstaande intensivering van de landbouw en een gering aantal ontginningen. Landarbeiders, wier vaders nog vaak boer waren geweest, wilden zelfstandig worden, maar de grondprijs werd hoger door de grote vraag. Keuterboeren zagen geen mogelijkheid hun bedrijf uit te breiden. En wat misschien wel het belangrijkste was: voor hun kinderen leken nog minder mogelijkheden op het platteland aanwezig.

Het is duidelijk dat de bevolkingsdruk, het grote aanbod van arbeidskrachten, de lage lonen, de behoefte aan grond voor zichzelf en hun kinderen 'push'-factoren kunnen zijn geweest. In welke mate kunnen die hebben gegolden voor Noord-Brabant?

Was de bevolking in Nederland sinds 1795 in 1849 met 49% en in 1879 met 93% toegenomen, voor Noord-Brabant waren de percentages respectievelijk 52% en 79%.⁶³ De bevolkingsgroei was in de periode 1849 tot 1879 duidelijk geringer dan in Nederland als geheel en dit is niet te verklaren uit een stijging van het zeer kleine vertrekoverschot in die periode.⁶⁴ Het is ook niet te verklaren uit de geringere huwelijksvruchtbaarheid (het aantal levendgeboren kinderen van gehuwde vrouwen tussen 15 en 45 jaar): dit was tussen 1846 en 1855 lager, maar daarna duidelijk hoger dan het landelijk gemiddelde.⁶⁵ Men moet dus veronderstellen dat het aantal huwelijken achterbleef bij het landelijk gemiddelde en dit blijkt juist te zijn: was in het gehele rijk tussen 1849 en 1879 83% à 84% in de leeftijdsklasse 40-44 jaar gehuwd, in Noord-Bra-

⁶²) Hoewel Hofstee aanneemt dat de migratie bij het agrarisch-ambachtelijk huwelijks- en voortplantingspatroon laag is, heeft Van der Heijden bewezen dat die factor althans in de Kempen aanzienlijk was. Van der Heijden, Een belichting van enige historisch-demografische aspecten van een Kempische plattelandsgemeente in de negentiende eeuw, in *Jaarboek Varia Historica Brabantica*, X, 93-123.

⁶³) Hofstee, *a.w.*, tabel 2, 125.

⁶⁴) *a.w.*, tabel 14, 140.

⁶⁵) *a.w.*, tabel 6, 132.

bant was het 75% à 77%.⁶⁶ Waarschijnlijk heeft de malthusiaanse wijze van geboortenbeperking en dan wel niet zozeer het later huwen als wel het niet-huwen, effect gehad op het geboortencijfer. Het relatief groter aantal blijvende vrijgezellen in Noord-Brabant kan een aanwijzing zijn van een relatief sterke bevolkingsdruk in die jaren.

Wat de migratie betreft: pas over de tijd na 1850, na de invoering van het bevolkingsregister en in het bijzonder nadat in het begin van de jaren zestig de statistiek van vestiging en vertrek aanzienlijk was verbeterd, is een betrouwbaar overzicht mogelijk. Zoals gezegd vertoonde Noord-Brabant een zeer klein vertrekoverschot, dat wil zeggen er kwamen iets minder mensen in de provincie wonen dan eruit vertrokken. Voor de internationale migratie naar en vanuit Duitsland en België bleef Noord-Brabant in de periode 1865-1914 duidelijk achter bij Overijssel, Gelderland en vooral Limburg.⁶⁷ Toch kan men zich afvragen of dat ook in dezelfde mate gold voor de streken en plaatsen van waaruit de landverhuizers voornamelijk vertrokken. Bij het raadplegen der bevolkingsregisters ontstond de indruk dat tot 1880 in ieder geval de buitenlandse migratie vanuit en naar de buurlanden nog van weinig betekenis was en aanmerkelijk achterbleef bij die naar de Verenigde Staten. Met cijfers is dit aange-toond voor Zevenbergen (zie hoofdstuk VI).

Uit dit alles kan geconcludeerd worden dat de bevolkingsdruk in Noord-Brabant wel ervaren werd, maar niet zozeer leidde tot meer emigratie als wel tot minder huwelijken, echter na 1855 niet tot minder geboorten per huwelijk, zodat men kan aannemen dat de huwelijksleeftijd van vooral vrouwen toen daalde. Neemt men de leeftijdsgroep van 25-29 jaar dan ziet men inderdaad een stijging van ongeveer 30% gehuwde vrouwen in 1849 en 1859 naar ongeveer 36% in 1869 en ongeveer 43% in 1879. Bij mannen is eveneens een dergelijke stijging in die leeftijdsgroep waar te nemen.⁶⁸ Of daaruit geconcludeerd moet worden tot een verminderend agrarisch-ambachtelijk patroon of tot een proletarische mentaliteitsverschuiving, blijft wel de vraag zolang men niet over voldoende cijfers voor de verschillende beroepsgroepen beschikt. Het lijkt eerder aannemelijk dat verbetering van de economische omstandigheden een rol speelde. Dat Noord-Brabant het geringste aantal gehuwden van alle provincies in de verschillende leeftijdsklassen heeft gehad in de

⁶⁶) *a.w.*, tabel 4, 128-129.

⁶⁷) *a.w.*, tabel 14, 140 en 92.

⁶⁸) *a.w.*, tabel 4, 128-129.

periode 1830-1880 kan bovendien voor een deel verklaard worden uit het groot aantal geestelijken en religieuzen in die provincie.

De statistieken der bevolking zeggen nog te weinig over de bevolkingsdruk om daaraan grote waarde toe te kennen als drijfveer voor emigratie. Zij geven wel aan dat de jaren veertig en vijftig ongunstig afstaken tegenover de tijd ervoor en erna. Voor diegenen die een zelfstandig agrarisch bestaan wilden opbouwen, konden de zeer geringe uitbreiding van het areaal en de zeer geringe intensivering van de landbouw in Noord-Brabant in de periode tot 1880 zeker een reden zijn om aan landverhuizing te denken. Niet voor niets werden de overvloed aan goede grond en de lage grondprijzen in alle berichten uit Amerika sterk belicht.

Voor diegenen die niet direct aan de aankoop van grond konden denken, zoals de landarbeiders en knechten, een groot deel van de landverhuizers, waren de werkgelegenheid en het loonniveau zeer belangrijk. Hoewel statistieken op dit punt ontbreken was de werkgelegenheid door het vergrote aanbod en de sterk achterblijvende vraag naar arbeidskrachten aan het dalen en de lonen daalden om diezelfde reden. Van Iterson noemt in zijn *Schets van de landhuishouding der Meijerij* (1868) daglonen van f. 0,40 tot f. 0,50, naar gelang de tijd van het jaar. Dicht bij de grotere plaatsen, waar de werkgelegenheid iets groter was, kon men bijvoorbeeld het hele jaar door f. 3,- per week verdienen. Iets beter betaald werd het zogenaamde polderwerk, maar daarvoor moest men ver van huis. Vrouwen verdienden f. 0,35 per dag als arbeidster. Men werkte daarvoor van zonsopkomst tot zonsondergang ('s zomers vanaf zes uur). Een deel van het loon (f. 0,20) werd ingehouden voor de kost die men van de boer kreeg. Knechten en meiden verdienden, behalve kost en inwoning, van f. 60,- (goede knecht), f. 40,- (gewone meid) tot f. 15,- (koehoeder) per jaar.⁶⁹ In het Westbrabantse zandgebied waren de lonen wat hoger, althans in de jaren 1870. Er lagen meer grotere bedrijven en daardoor was de vraag groter.⁷⁰

Vergelijkt men nu hiermee de lonen in Amerika. Arnold Verstegen schreef in december 1863 uit Little Chute:⁷¹

”De prijs van werkloon is hoog: ik betaal 18 dollars in de maand aan een zoon van J. van Haandel en zijn broer werkt in het bosch en verdient 26 dollars per maand, zodat het loon hoog is, maar zeker is dat ieder kan leven.”

⁶⁹⁾ Van Iterson, *Schets van de landhuishouding der Meijerij*, 14-15.

⁷⁰⁾ Deckers, *De landbouwers van den Noord-Brabantschen zandgrond*, 243-244.

⁷¹⁾ Arnold Verstegen's brieven worden in hoofdstuk VIII besproken.

Een dollar was een rijksdaalder waard, dus het gaat hier om lonen van 45 en 65 gulden per maand en die waren vrij normaal.⁷² De kosten van levensonderhoud waren niet veel hoger dan in Nederland (men at er ook beter van, bijvoorbeeld elke dag vlees) en op deze wijze kon men, vooral als de kinderen mee konden verdienen, tamelijk snel sparen en grond kopen. Dat de goedkopere grond nog ontbost en ontgonnen moest worden wist men uit eigen ervaring. De gehele negentiende eeuw door zag men in Noord-Brabant ontginningen van woeste grond: grotere, ondernomen door vermogende landeigenaren, maar ook kleinere. Vooral tussen 1850 en 1878, toen de landbouwprijzen stegen, hebben landbouwers nogal wat heide- en broekgronden in cultuur gebracht (aanzienlijk meer dan tijdens de landbouwcrisis). Men moet voor Noord-Brabant hierbij denken aan ongeveer duizend hectaren bouw- en grasland en zeker meer dan driehonderd hectaren bos per jaar.⁷³ Toch stond de ontginning in het algemeen lang niet in verhouding tot de behoefte aan goedkope landbouwgrond. Grootschalige ontginning van de Peel zou pas plaats hebben na 1920, toen krediet en kunstmest daartoe de mogelijkheden hadden geopend. Kapitaalkrachtige boeren hadden geen behoefte om de Peel te ontginnen. Maar de armsten van de samenleving probeerden in de negentiende eeuw nogal eens zich in de Peel te vestigen, al of niet legitiem. Er ontstonden zelfs gehuchten van dergelijke behoeftigen. Men hoeft niet alleen aan de allerarmsten te denken. Boeren die aan de rand van de woeste grond zaten, probeerden een stukje daarvan te kopen en te ontginnen. Boerenzonen zochten naar gelegenheid om in eigen omgeving of elders waar de grond goedkoop was iets op te bouwen, gebruik makend van de mogelijkheden die de woeste gronden boden.⁷⁴

Het is daarom te begrijpen dat een aantal agrariërs met ontginningservaringen, vaak al gewend ergens anders opnieuw te beginnen, elkaar vindend in de armere buurtschappen rond de Peel en andere woeste gronden, bijvoorbeeld in de Kempen, gepredisposeerd was het landverhuizingsavontuur te beginnen. Toch waren het niet alleen dergelijke mensen. Voor ambachtslieden, die ongeveer tweemaal het inkomen van ongeschoolden in Amerika konden verdienen, voor arbeiders die gewend waren te gaan werken waar maar iets te verdienen viel, voor vrouwelijk dienstpersoneel, waarvan in Nederland een teveel en in Amerika

⁷²) Stokvis, *a.w.*, 84-85.

⁷³) Hollenberg en Peeters, *Ontginningen in de Noordbrabantse Peel in de 19e eeuw*, 141-144.

⁷⁴) *a.w.*, 145-155.

een tekort was, voor hen allen was er de mogelijkheid door hard werken, wat zij hier gewend waren, over de oceaan hun positie te verbeteren.

Over de betekenis van de afnemende huisindustrie voor de emigratie uit Noord-Brabant is in de twee vorige hoofdstukken duidelijk geworden, dat men daaraan niet veel waarde hoeft toe te kennen in de zin dat de verarmende wevers hun toevlucht zochten in Amerika. Wel betekende het, in tegenstelling tot de toenemende fabrieksnijverheid, dat er in de nabijheid zich steeds minder mogelijkheden om de druk op te vangen voordeden.

§ 7. *Handhaving of verbetering van stand als oorzaak van landverhuizing*

Naast verbetering van het bestaan, het economisch motief van de landverhuizing, is als sociaal motief verbetering van stand of voorkomen van *daling in stand* vaak vermeld als reden voor vertrek. De negentiende-eeuwse Nederlandse samenleving was bij uitstek een standenmaatschappij, waarin allerlei op al of niet reële verschillen in geboorte, bezit en educatie stoelende distincties strikt werden gehandhaafd. Wellicht is dat kenmerkend voor een weinig dynamische maatschappij. In de Verenigde Staten daarentegen werd men meer beoordeeld op eigen prestaties en was handenarbeid meer in tel.

Stokvis wijdt in zijn dissertatie enige beschouwingen aan de sociale factoren. Algemeen gehanteerd werd een driedeling: grote burgerij; kleine burgerij; arbeidende klasse. Maar deze telden subgroepen. De grote burgerij omvatte (in rangvolgorde) de aristocratie, de aanzienlijken en de gegoede burgerij. De kleine burgerij werd gevormd door (hogere) welgestelde burgers en (lagere) mingevoede middenstand. De arbeidende klasse door werklieden en arbeiders. De landbouwers konden naar hun vermogen horen bij de gegoede burgerij, de welgestelde en de mingevoede middenstand.⁷⁵ De landverhuizers hoorden bijna uitsluitend bij die zogenaamde lagere groepen.

Hoe men de stratificatie ook maakt, er was een samenleving waarin sterk onderscheid werd gemaakt en waar het van belang was te leven volgens staat en stand. Afglijden op de maatschappelijke ladder moest worden voorkomen. Juist in de jaren van het begin der massa-emigratie, die Stokvis beschrijft, bedreigde de algemene malaise de kleine burgerij en de arbeidende klasse in hun maatschappelijke positie. Voorzover er nog

⁷⁵) Stokvis, *a.w.*, schema 1, 29.

genoeg middelen en initiatief aanwezig waren, was voor een aantal van hen landverhuizing een uitkomst. Te meer omdat het beeld van Amerika er voor hen gunstig uitzag, zoals in het commentaar van tijdgenoten en de brieven vanuit Amerika tot uiting kwam.⁷⁶

Over de rangen en standen op het Noordbrabantse platteland zijn weinig exacte gegevens bekend. In het kader van een onderzoek naar de sociale stratificatie in de negentiende eeuw in Nederland is men gaan zoeken naar 'de plaats in de kerk', waarbij registers van koop en verpachting van plaatsen als grondslag dienden. Omdat de lagere klassen in de registers niet voorkwamen lukte het onderzoek alleen voor midden- en hogere klassen. Algemene conclusies waren dat stand in hoge mate overeenkwam met klasse, met andere woorden in de meeste gevallen afhankelijk was van de inkomenspositie en dat de landbouwers geen aparte groep vormden, maar net als de andere beroepsgroepen, zoals de ambachtsslieden en arbeiders, zich van elkaar onderscheidden door hun economische positie. Lucassen en Trienekens kwamen in het verslag van het onderzoek nog tot de volgende interessante omschrijving van het begrip 'stand':⁷⁷

"Stand is het zich zichtbaar consumptief onderscheiden in de kwaliteit en de kwantiteit van de te consumeren objecten, op grond waarvan maatschappelijke erkenning wordt verworven."

Binnen genoemd onderzoek pasten twee studies van Noordbrabantse parochies: in het Westbrabantse Princenhage in 1811 en in het Oostbrabantse Grave in 1850.⁷⁸ Er is geen afwijkend patroon gevonden: stand was voornamelijk gebonden aan inkomen; boeren weken niet af van andere groepen; de arbeidende stand of klasse kwam bij de verpachting in het geheel niet of alleen in de laagste categorie voor.

Toch mag men aannemen dat op de Oostbrabantse zandgronden de standenongelijkheid verzacht werd door de onderlinge behulpzaamheid die in talrijke gewoonten tot uiting kwam. Volgens Van Iterson bestond in de Meierij geen scherp onderscheid tussen landbouwers en arbeiders, omdat veel landbouwerszonen zich als dagloners verhuurden en vele arbeiders op kleine schaal landbouwer waren. Arme dagloners en grotere verschillen tussen meesters en knechten kwamen vooral in de dichtstbevolkte gebieden in de buurt van grote steden voor, volgens Van Iterson,

⁷⁶) a.w., 34-35, 89-91.

⁷⁷) Lucassen en Trienekens, Om de plaats in de kerk, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 12 (1978), 239-304.

⁷⁸) Over het onderzoek in Princenhage hebben Haagmans en Van 't Hooft gepubliceerd in het *Jaarboek Varia Historica Brabantica*, VIII (1979), 105-136.

doch gewoonlijk was de verhouding tussen landbouwers, arbeiders en knechten gunstig, omdat de laatsten in zeer veel gevallen hoop of vooruitzicht hadden eens zelf landbouwer te worden.⁷⁹ Op de grotere bedrijven en buiten de eigen groep zullen de verhoudingen wel minder idyllisch zijn geweest. Blijkens een autobiografie van een emigrant uit het Land van Heusden en Altena waren eind negentiende eeuw daar grote standsverschillen.⁸⁰

Men vergelijkte daarmee het uiterlijk, kleding en gedrag van diegenen die het oude vaderland kwamen bezoeken. Arnold Verstegen heeft drie maal zijn familie bezocht. Van de zichtbare verbetering van zijn positie moet een grote aantrekkingskracht zijn uitgegaan.

§ 8. *Drempelverlagende en drempelverhogende omstandigheden*

De Nederlandse emigratie was, bij aanwezigheid van een aantal oorzaken, een zaak van vrije beslissing. Om te verklaren dat zulke kleine aantallen de transatlantische emigratie verkozen ter oplossing van hun problemen, is het nodig aan te nemen dat die keuze zeer extreem was en dat er nog andere factoren geweest moeten zijn om diegenen die in aanmerking kwamen over de drempel te helpen. De belangrijkste factor was ongetwijfeld het voorbeeld van de naaste omgeving: familie, burens, bekenden. Emigratie was zelden een individueel avontuur en bijna altijd gevolg van een groepsproces. Daarbij waren de ervaringen van voorgangers en de communicatie met hen van het grootste belang. Verder het vertrouwen in leiders. De activiteiten van missionarissen als Van den Broek, Godthardt, Van den Heuvel, de Kruisheren, die echt missionaire doelen nastreefden zoals het stichten van kloosters en het bedienen van missieposten, hielpen de landverhuizing der katholieke Noordbrabanders op gang te brengen, de dominees Scholte en Van Raalte werden de stichters van een nieuw Kanaän, waarheen een beperkt aantal Noordbrabantse protestanten zich richtte. De aanwezigheid van informanten, zoals agenten, terugkerende landverhuizers, kranteberichten, verbetering van reismogelijkheden, aanbiedingen van goedkope grond, familiegebeurtenissen: legio persoonlijke omstandigheden hielpen over de drempel.

Van de andere kant waren er drempelverhogende factoren. Ook deze zullen voornamelijk in de familiesfeer hebben gelegen, maar daarnaast

⁷⁹⁾ Van Iterson, *a.w.*, 12, 13.

⁸⁰⁾ Blacquière, *De boeren van kleidorp*, passim.

in negatieve informatie, al of niet in overeenstemming met de feiten. Tegenover de geestelijken die de emigratie bevorderden, stonden er die de risico's voor geloof en zeden en het materiële bestaan waarschuwend voorhielden aan aspirant-landverhuizers. Zij sloten zich aan bij de over het algemeen kritische benadering van de journalisten en de burgerij. De moeilijkheden van de zeereis waren de eerste tijd wellicht al voldoende reden om af te zien van de verleiding om te emigreren. Soms zag men terugkeerders met slechte ervaringen, men hoorde van oplichting en tegenvallers in de Nieuwe Wereld en in het algemeen behoorde er in de betrekkelijk besloten gemeenschappen van die tijd nogal wat moed toe om een afkeurende omgeving te trotseren.

Een omgeving waar landverhuizing vrij algemeen en bij hoog en laag geaccepteerd was, zoals in het Land van Ravenstein en het Land van Cuijk, maakte de drempel weer lager. Men kan dan spreken van een gunstig emigratieklimaat. Dit was echter afhankelijk van de tijdsomstandigheden.

§ 9. *Het temporele verloop tussen 1847 en 1880 in Noord-Brabant bewijs van het gestructureerde karakter der landverhuizing*

Bij verreweg de meesten der landverhuizers was hun stap weloverwogen en gebaseerd op reële verwachtingen. Als voorbeeld volgt de emigratie uit Uden, de plaats waaruit verreweg de meeste landverhuizers vertrokken.

In maart 1848 vertrokken 41 personen, allen met de schepen van Van den Broek. In 1849 gingen er geen uit Uden. Men wachtte waarschijnlijk eerst bericht af hoe het de pioniers zou vergaan. In april 1850 volgde een tweede groep van in totaal 35 Udenaren onder leiding van de uit Uden afkomstige Boekelse kapelaan Gerardus van den Heuvel. Later dat jaar gingen de twee eerste Kruisheren uit Uden naar Wisconsin. In 1851 gingen er maar negen landverhuizers en in 1852 slechts drie, maar in maart 1853 vertrokken er tenminste 93 gezamenlijk en verder nog vijftien. Hoewel het bewijs nog ontbreekt, kan deze massale verhuizing wel het gevolg geweest zijn van de berichten over de werkgelegenheid in verband met de kanalisatie van de Fox River. Het is bekend dat tenminste 110 Nederlandse immigranten in de periode september 1853 - augustus 1854 eraan gewerkt hebben.⁸¹ Dan neemt de stroom af: geen emigran-

⁸¹) Schreuder, *a.w.*, 73.

ten in 1855 en 1856, nog maar telkens één gezin in 1857 en 1858, één alleenstaande in 1859. Er was sinds 1857 een conjuncturele crisis in Amerika en het bericht daarvan was kennelijk tot Uden doorgedrongen. Hetzelfde gold voor de Burgeroorlog, want van 1860 tot en met 1865 waren er niet meer dan zeventien emigranten in totaal uit Uden. Daarna steeg het aantal geleidelijk weer: 1866:4; 1867:22; 1868:19; 1869:14; 1870:13; 1871:18; 1872:11 en daarna tot en met 1879 geen meer.⁸² In 1873 was immers weer een ernstige conjuncturele crisis in Amerika uitgebroken.

Het lijkt niet te gewaagd te veronderstellen dat het netwerk van informatie een beslissende invloed op de ontwikkeling van de landverhuizing heeft gehad.

§ 10. *Samenvatting*

Het zoeken naar objectieve oorzaken en *subjectieve motieven van de landverhuizing* behoort tot de taak van de beschrijvers en ontleders der landverhuizing. Van drie wetenschappelijke auteurs zijn de causaliteitsbeschrijvingen nagegaan aan de hand van het 'push'- en 'pull'-model met het doel de Noordbrabantse emigratie in de periode 1820-1880 te verklaren.

Monocausale verklaringen lijken bij vrijwillige emigratie uitgesloten: het gaat om een complex geheel van factoren, die geval voor geval gewogen moeten worden. Daarin kan men nooit volledig slagen. Een zo belangrijk element als de invloed van de omgeving is achteraf moeilijk na te gaan, omdat de geschreven mededelingen van de Noordbrabantse emigranten over deze periode zeer schaars zijn. Zelfs indien er meer over hun beweegredenen zou zijn terug te vinden, zou het werkelijkheidsgehalte moeten worden onderzocht en de ware motieven zouden wellicht nog niet voor de dag komen. Niettemin lijkt het noodzakelijk enkele algemene conclusies te trekken over het proces dat leidde tot emigratie.

Het onderzoek van de Noordbrabantse emigranten maakt duidelijk, dat vaak genoemde oorzaken als godsdienstige onvrijheid en aardappelziekte als 'push'-factoren van zo goed als geen belang waren. Hetzelfde

⁸²⁾ De hier gebruikte gegevens zijn verzameld door de gewezen archivaris van het Land van Ravenstein en Megen, J. Sluijters. Zij berusten op onderzoek van de landverhuizingslijsten, de scheepslijsten, de bevolkingsregisters en de registers van de Burgerlijke Stand. Zij zijn te vinden in het Streekarchief Brabant-Noordoost, rayon Veghel. Slechts een enkele maal is van Sluijters' opgave afgeweken.

kan gezegd worden van de teruggang der huisindustrie, voornamelijk textielnijverheid. Als mogelijkheid van bijverdiensten voor landbouwers bestond die huisnijverheid rond 1850 nauwelijks nog en onder de verarmende beroepswevers op het platteland waren aspirant-landverhuizers zeldzaam. Hoogstens zou men van een indirecte oorzaak kunnen spreken: huisnijverheid in de textiel bood geen alternatief meer.

Onbillijke en verouderd ogende wettelijke plichten, zoals de tiendplicht, de loting, de accijnzen op eerste levensbehoeften, de grondbelasting, de hoofdelijke omslag en de patentbelasting kunnen evenmin emigratie verklaren, ondanks het licht van de liberale schijnwerpers dat erop werd geworpen. Hetzelfde geldt voor de pachtgebruiken, het erfrecht, het jachtrecht en de bemoeizucht van de overheid. Men was eraan gewend en kon verwachten dat spoedig verbeteringen zouden worden aangebracht onder invloed van het liberalisme.

Structurele factoren als bevolkingsdruk en grondgebrek in Noord-Brabant hebben zeker een rol gespeeld als 'push'-factoren en hun tegendeelen, overvloed aan ruimte en goedkope grond, waren wellicht de belangrijkste 'pull'-factoren voor diegenen die zich in Amerika als boer wilden ontplooien. Dat waren niet alleen de landbouwers, maar ook landarbeiders die een stukje grond en wat vee bezaten en zich soms al tot keuterboer hadden kunnen opwerken. Men moet hierbij bedenken, dat een flink aantal van hen al van woongebied had moeten veranderen en met ontginning van woeste grond vertrouwd was.

Zowel kleine landbouwers als ambachtsslieden en arbeiders leken door de groeiende bevolking en de nog geringe modernisering in de verdrukking te komen: inkomensverlies ging gepaard met maatschappelijke daling en voor het nageslacht was het perspectief nog somberder.

Op grond van dit alles zou men een massale emigratie verwachten naar een gebied waar volop werk, goed loon, goede en goedkope grond, meer waardering voor het handwerk, sociale gelijkheid en betere mogelijkheden voor de kinderen aanwezig waren. Toch was dit niet het geval en kwam slechts zeer plaatselijk en sterk afhankelijk van allerlei secundaire oorzaken emigratie van enige omvang voor.

Emigratie was een extreme oplossing voor allerlei problemen en de constellatie van tot emigratie leidende factoren moest bijzonder gunstig zijn, voordat men daartoe ook werkelijk overging. Gunstig waren de leiding van geloofwaardige en kundige gidsen, zoals de missionarissen, de aanwezigheid van familie, burens en bekenden, als medereizigers of eerder vertrokken en in Amerika geslaagde 'pioniers' en daardoor het vooruitzicht van het behoud van de eigen relaties, de eigen taal en cultuur en

vooral de eigen godsdienstig-kerkelijke instellingen. Waar deze factoren gegarandeerd waren en volop de mogelijkheid van informatie aanwezig was, ontstond in een sociaal-psychologisch proces, dat niet meer is te reconstrueren, een emigratieklimaat. In dat klimaat drong het alternatief van wat in wezen een avontuur was, zich steeds weer op. Avontuur mischien, maar niet in de zin dat men zich er hals over kop in wilde storten. Men stuurde familieleden vooruit, men wilde nauwkeurig weten hoe het daar was, liefst door inlichtingen uit de eerste hand, men berekende zijn kansen en zag af van vertrek bij slechte conjunctuur en andere ongunstige omstandigheden.

De 'pull'-factoren waren belangrijker dan de 'push'-factoren, althans in Nederland en Noord-Brabant in de negentiende eeuw. Maar 'push' en 'pull' werden vertaald in geestelijke processen, waarbij de berekening van kansen, de onderlinge beïnvloeding en saamhorigheid, durf en vertrouwen en allerlei andere niet meetbare factoren de hoofdrol speelden. Bij alles dient men er verder rekening mee te houden dat 'push' en 'pull' beide zowel in de Oude als in de Nieuwe Wereld hun kracht uitoefenden: mensen werden hier zowel aangedreven als weerhouden en daar zowel aangetrokken als afgestoten tegelijk. Wilde men familieleden volgen, dan moest men tegelijkertijd familieleden achterlaten. Werd door de een de landverhuizer aangemoedigd, door de ander werd gereageerd met schampere opmerkingen. Amerika was utopie en schrikbeeld tegelijk.⁸³

Men kan de causaliteit van buitenaf trachten te beschrijven, het werkelijk gebeuren in de breinen en harten der landverhuizende mensen onttrekt zich blijvend aan waarneming.

Het emigratieproces had een duidelijk gestructureerd karakter en bestond voor de meeste deelnemers uit de transplantatie van een stukje van de Noordbrabantse samenleving naar het verre Amerika. Behoud van het eigene en vertrouwde, meestal in familieverband, met vooruitzicht op verbetering der materiële omstandigheden door hard werken en soberheid, was stellig het hoofdmotief van de meeste Noordbrabantse landverhuizers.

⁸³) Stokvis, *a.w.*, 76-81.

HOOFDSTUK VIII

ACCULTURATIE EN ASSIMILATIE IN HET NIEUWE LAND

§ 1. *De 'ware' brieven van Arnold Verstegen: een voorbeeld van ketting-emigratie en aanpassing*

De familie Verstegen uit Zeeland biedt een voorbeeld van kettingemigratie. Op 22 mei 1849 vertrok de als 'welgesteld' te boek staande, ongehuwde landbouwer Johannes Verstegen (30) uit Zeeland naar Little Chute, kennelijk om poolshoogte te nemen. In 1850, met de groep van kapelaan Van den Heuvel, emigreerden Arnoldus Verstegen (29), zijn broer, eveneens een 'welgestelde' landbouwer, met zijn vrouw Anna Maria Biemans, afkomstig uit Erp, en vier kinderen: Adriana (5), Anna Maria (4), Hermanus (2) en Johanna Catharina (0). Tegelijk vertrok een tante: Henrica Verstegen (54), met haar man Arnoldus van der Loop (52), eveneens 'welgestelde' landbouwer en drie van hun vier kinderen (de oudste was al getrouwd en bleef achter). De vader van Johannes en Arnoldus, de weduwnaar Johannes Verstegen (61), vertrok in september met hetzelfde schip als waarmee de eerste twee Kruisheren (De Jonge en Nuyts) naar Amerika voeren. In 1867 vertrokken nog drie Verstegen's uit Zeeland: Adrianus (42), Johannes (40) en Egbertus (32) (neven van Arnoldus). In 1869 emigreerde weer een neef van Arnoldus, Johannes Verstegen (30), student in de godgeleerdheid. Hij zou later, van 1882-1905, pastoor zijn van de 'Hollandse' kerk in East de Pere.¹

Tot tenminste dertig jaar na zijn emigratie in 1850 schreef Arnold een kleine twintig brieven, de eerste naar zijn vader en de volgende naar de familie van zijn vrouw: zijn schoonouders, Delis Biemans en Anna Maria van den Elsen, wonende op de Veluwe in Erp, zijn schoonbroers en -zusters en de laatste naar een aangetrouwde neef. De gepubliceerde brieven, oorspronkelijk verschenen in de *St. Joseph Annals* in een zeer vrije bewerking, vormen niet alle brieven: tussen 1852 en 1857 zijn er zeker enkele verloren gegaan en de laatste brief is recentelijk pas teruggevonden in het archief van de gemeente Erp. De hier gebruikte brieven zijn de originele: hiervan zijn er slechts zes geheel en twee gedeeltelijk te-

¹) De Vries, Een Hollandsche Kolonisatie in Wisconsin, in *Katholieke Illustratie*, 1909, 212.

ruggevonden in het archief van de St. Norbert Abbey in De Pere (Wisconsin). Daarbij is gevoegd de bovengenoemde brief uit het archief van Erp uit de jaren 1880.²

De citaten uit de brieven hieronder zijn niet geheel letterlijk. Zinsbouw en spelling zijn aangepast om de leesbaarheid te bevorderen.

Op 12 augustus 1850 schreef Arnold aan zijn vader. Hij deelde mee al eerder te hebben willen schrijven, maar hij had meteen bij zijn broer aan het werk moeten, onder andere om een huis te bouwen. Vervolgens vertelde hij over de reis van de 'Triskina': 22 april uit Rotterdam vertrokken had het schip een voorspoedige vaart tot aan Newfoundland, waar het te kampen kreeg met storm en tegenwind en een ernstige lekkage: men had voortdurend moeten pompen, want het was een slecht schip. Op 20 mei in New York gearriveerd ging het per stoomboot naar Albany. De reisgenoten gingen verder per kanaalboot, Versteegen per spoor en dat scheelde negentien dagen. In Green Bay trof hij toevallig zijn broer (die hem pas later verwacht had). Op 8 juni kwam de familie in Little Chute aan. Kapelaan Van den Heuvel, die eerst de bisschop in Milwaukee had bezocht, was al een dag eerder daar gearriveerd. Aanvankelijk beviel het Arnold helemaal niet: het gewas stond er dor bij en de prijzen waren hoog door de droogte, maar in augustus waren de bonen al manshoog en de aardappelen tot kniehoogte opgeschoten:

"... en nu bevat het mij zeer wel, daar ik met alles bekend begin te worden en zie dat alles wat mijn broeder geschreven heeft de waarheid is en het dus onnodig is nu dit alles te hernieuwen. Mijn vrouw heeft van het begin aan goede schik gehad.

Ik heb veertig acres [zestien hectaren] grond gekocht, van de beste die ik vinden kon, die beter is dan de beste van de Maaskant, omdat die aan geen water onderworpen is. Het kostte mij tien dollar de acre, samen 400 dollar of duizend gulden."

Hij bleek met zijn broer een winkel te drijven (zijn broer was al wat met de talen bekend) en de broers werkten samen, ook in het bebouwen en omheinen van het land. Drie zaken moest hij voorts nog melden. Ten eerste het overlijden van zijn zoontje, dat onderweg al ziek was geworden (vermoedelijke doodsoorzaak: tering); pogingen van pater Van den Broek (missionarissen waren tevens genezers) om het leven te behouden

²) *Streekarchiefdienst Brabant-Noordoost*, Veghel, archief gemeente Erp, inventarisnummer 1605. De bewerking van Matthias van den Elsen is te vrij om als bron te gebruiken, zoals in hoofdstuk V is toegelicht. De teruggevonden originele brieven bevinden zich in de St. Norbert Abbey in De Pere (Wisconsin) bij de nagelaten papieren van J.W. de Vries, Norbertijn.

mochten niet baten. Verder het toedienen van het vormsel door de bisschop, in plechtige processie ingehaald. Tenslotte de beslissing van Van den Broek om zijn vermogen na te laten tot instandhouding van de kerk, die een eigen priester zou moeten behouden. Aan het slot verzocht Arnold zijn brief door te geven aan zijn schoonfamilie, die hij de volgende keer zou schrijven.

De tweede brief, slechts gedeeltelijk bewaard, gericht aan zijn schoonfamilie, is van zestien maanden later: 26 december 1851. Hij had inmiddels een brief van 19 februari in dat jaar van zijn schoonfamilie ontvangen. De oogst was dat jaar goed geweest, hetgeen hij uitvoerig beschreef. Nog niet al zijn grond had hij in gebruik genomen, maar hij had tarwe, rogge, boekweit, mais, erwten, bonen en aardappelen geoogst. De aardappelen waren net als in Europa door de aardappelziekte aangetast, maar dat was niet zo erg. Daarnaast had hij nog weiland. Het vee bestond uit twee paarden, twee koeien, een kalf, tien varkens en elf kippen. De twee ossen, die door het ploegen in het voorjaar erg mager waren geworden, waren geslacht.

Verder had hij in de zomer een huis gebouwd, van twee verdiepingen en een zolder, met houten dakspanen ('shingles') bedekt, ongeveer elf meter lang en acht meter breed, met in totaal vijftien schuiframen. Hij woonde vier minuten gaans van de Fox River en vijf minuten van de kerk. Langs zijn woning werd een houten weg aangelegd die vijftien kilometer lang moest worden. Verder kwam er een telegraaflijn.

De derde bewaarde brief, een korte, is van negen jaar later: 20 augustus 1860. In mei had hij bericht ontvangen dat zijn schoonvader overleden was. Hij liet een jaar lang elke maand ter zijner gedachtenis een mis opdragen. Waarschijnlijk vanwege de erfenis had hij geld tegoed, maar dat zou hij zelf met Allerheiligen wel komen halen. Eind juli was er een dochttertje geboren, dat de naam Ardina had gekregen (voordien waren in Amerika Anna-Maria gestorven en drie kinderen geboren: Anna-Maria, Johannes Egidius en Hermanus). Zijn vrouw had al enige tijd zeer pijnlijke benen. De oogst was goed gelukt. Arnold had voor honderd dollar een dorsmachine gekocht waarmee hij per dag honderd schepels (ongeveer 35 hectoliter) kon dorsen.

De reis naar het oude vaderland heeft inderdaad plaats gevonden, want in zijn brief van 6 mei 1861 deed hij verslag van de terugreis, via Veghel, 's-Hertogenbosch, Rotterdam, Hull, Liverpool en Queenstown in Ierland, waar tweehonderd Ieren aan boord kwamen, zodat er in totaal vierhonderd passagiers waren. Zijn thuiskomst ging met veel vreugde en

blijdschap gepaard en druk moest er verslag gedaan worden aan de Nederlandse en Franse (Frans-Canadese) bekenden.

Inmiddels was de Burgeroorlog begonnen:

”Wat de revolutie aangaat zijn zij hier al druk aan het vechten, maar het is hier ver genoeg vandaan en zij vragen alleen maar vrijwilligers. Van hier gaan er nog wel wat vrijwilligers vanwege de acht dollar per maand en 160 acres (65 ha) land als het afgelopen is. Het Noorden verliest forten, maar er werd gezegd dat er weinig volk valt”.

Verder berichten over het weer: in de winter veel sneeuw, nu veel regen, zodat het te nat is om te zaaien en er het gevaar van plantenziekte (’geluw’) voor de tarwe in de zomer is. Het geldt dat hij, vermoedelijk in de vorm van een of meer wissels, had meegebracht, was verzilverd in twintigdollarbiljetten.

In de vijfde, gedeeltelijk bewaarde brief, van 19 juni 1862, moest Arnold Verstegen het droeve nieuws melden van de dood van zijn pas getrouwde oudste dochter, Adriana, die aan een leverziekte op 24 mei gestorven was. De dag na haar dood werd een dochtertje van Arnold en Anna Maria geboren dat de naam Adriana kreeg. Tussen twee stukken grond van Arnold werd een spoorweg aangelegd, niet ver van zijn huis. Er was sprake van een verbreding van het kanaal langs de Fox River, zodat de grote stoomboten van de meren erover zouden kunnen varen. De dood was nooit ver weg, want de aanhef van de volgende brief toont dat intussen zijn schoonmoeder overleden was en in deze brief, van december 1863, moest hij het verlies van zijn vrouw, Anna Maria, melden. Zij was op 18 december overleden, na jarenlange pijn in haar benen en een zeer smartelijk sterfproces. Zo bleef Arnold Verstegen nu achter met vijf kinderen, van wie er slechts een in het oude vaderland geboren was.

Vanwege de aanhoudende Burgeroorlog was inmiddels de dienstplicht via loting ingevoerd. Men kon aan de loting ontkomen door te bewijzen dat men geen Amerikaans burger was of door driehonderd dollar te betalen. Er werd onder de dienstplichtigen onderscheid gemaakt tussen jongeren (20-25 jaar) en ouderen (26-45 jaar), ongehuwden en gehuwden. Oudere gehuwden liepen de minste kans om daadwerkelijk opgeroepen te worden en konden eventueel vervangen worden door een zoon die uitgeloot was.

Intussen had Arnold Verstegen een watermolen gekocht. De prijzen voor de landbouwprodukten waren goed, de lonen hoog. Aan de spoorweg werd nog iedere dag gewerkt en hij werd verlengd tot aan het Lake Superior.

Na de Burgeroorlog, in 1867, ging Arnold Verstegen weer naar Nederland en hij trouwde daar in het geheim met Catharina van der Aa. Behalve het jonge echtpaar ging Egbertus Verstegen, een neef van Arnold, mee naar Amerika, vanuit Liverpool met het stoomschip de 'Malta van Glasgow', dat op 11 juni in New York arriveerde.³

Het geheime huwelijk werd door de familie (die er natuurlijk wel achter kwam) afgekeurd vanwege het standsverschil. Pas in 1869 ging Verstegen met zijn schoonfamilie weer contact zoeken, maar zijn post ging verloren. Toen hij daarvan zijdelings vernam, begon hij toch weer te schrijven om de situatie aan zijn schoonfamilie uit te leggen. Dat gebeurde in de zevende bewaarde brief, van 17 november 1870. Uit deze brief blijkt duidelijk dat diegenen die uit dezelfde streek naar Amerika kwamen of diegenen die in het oude vaderland op bezoek gingen (zoals Arnold Verstegen tenminste drie maal heeft gedaan) anderen, zowel in het oude vaderland als in Amerika, mondeling op de hoogte gingen stellen. De bezoeken van geslaagde landverhuizers aan het gebied van hun oorsprong moeten in positieve zin, evenals de terugkeer van een minder geslaagde emigrant naar zijn geboortegrond in negatieve zin, grote invloed gehad hebben op de bereidheid van anderen om ook te vertrekken.

"Met genoegen neem ik de pen op, daar ik al lang gewacht had om antwoord te ontvangen, maar nu Martinus Dirks [in 1848 met zijn ouders uit Erp geëmigreerd] mij gesproken heeft dat U lieden mijne brief van 1869 niet ontvangen hadt, zo denk ik dat Uwe liefde toch ook niet gebroken zal zijn. Dat waren vele redenen waarom ik het laatste jaar niet had durven te schrijven. Bij indien ik bang ben dat mijn brief niet aangenaam zou zijn, zou ik U lieden niet mogen verstoren. Nu is mij ook nog een man wezen bezoeken, zoals ik van mijn vrouw vernomen heb, die dit jaar van U, of van de Veluwe [een buurtschap in Erp], vertrokken is, maar die ik door mijn afwezigheid niet zelf heb kunnen spreken. Maar ik ben zeer nieuwsgierig naar hem, om over Uwe staat te vernemen. Wat mij nog zo aan het hart ligt als vroeger. Of ik nu voor de tweede keer getrouwd ben, ik heb mijn vorige vrouw met mijn gebeden nog niet vergeten en met de familie is het ook zo".

Vervolgens vertelt hij dat hij hertrouwd was voordat hij uit Nederland was

³) Dit is zo goed als zeker op grond van de scheepspassagierslijst van dat schip, uitgegeven door Swierenga (*a.w.*, II, 1095). Die geeft de namen Arnold Versteg, Catherine Versteg (echtgenoten) en Bertus Versteg ("broer"), bij elkaar. De leeftijden komen evenmin overeen. Een huwelijksacte van Catharina van der Aa is niet gevonden.

vertrokken (in 1867), dat hij dat toen niet had laten weten vanwege de geringe afkomst van zijn tweede vrouw, maar dat voor hem deugden belangrijker waren dan geld. Intussen had hij bij haar twee kinderen (een derde kind was gestorven). Graag zou hij afdrukken van de portretten van zijn gestorven dochter Adriana en de andere kinderen van zijn eerste vrouw in zijn bezit hebben. Als het afdrukken in Nederland niet ging, dan zou hij het wel in Amerika laten doen en de portretten gratis terugzenden. Zijn neef, Johannes Verstegen, was pastoor geworden in Freedom (Wisconsin) en zijn dochter (waarschijnlijk Johanna Catharina, die toen 21 jaar was) was op diens pastorie als 'meid'. Want als hij haar thuis had gehouden zou zij wellicht te gauw getrouwd geweest zijn (door het overschot aan mannelijke vrijgezellen).

De achtste bewaarde brief, van 20 oktober 1871, was bedoeld om de familie in Erp (die overigens sinds de vorige brief nog niets van zich had laten horen) gerust te stellen over het lot van Arnold Verstegen en de zijnen tijdens de enorme branden die het bosrijke Wisconsin, maar ook andere staten hadden getroffen. Een groot deel van Chicago was door een helse vuurzee verwoest. In Wisconsin was Peshtigo, ten noordwesten van de stad Green Bay, het zwaarst getroffen. Zijzelf hadden vet in de ogen moeten doen om de rook uit te houden. Mensen hadden urenlang tot aan de hals in de rivier gelegen, zich vasthoudend aan bomen en hun hoofdhaar was nog afgeschroeid. Johannes van Rijsingen uit Uden was door de brand omgekomen. Verstegen en zijn gezin waren nog "fris en gezond". Het was een droge zomer: de tarwe was goed, het hooi ook, maar veel wat buiten stond (niet in de schuur was opgeslagen) was verbrand. Zijn oudste zoon, Johannes Egidius, werkte mee, onder andere op de molen, waarover Arnold een geschil had met de vrouw van zijn broer, die in zijn testament bepaald had dat Arnold en zijn kinderen de molen zouden erven. Hij vroeg nog eens om antwoord. In een postscriptum maakte hij duidelijk dat hij de brief zou meegeven aan Janus van den Boom, die verder zou vertellen over de brand enz.

De laatste (negende) bewaard gebleven brief heeft een briefhoofd waaruit blijkt dat Arnold Verstegen zich de eigenaar mocht noemen van 'Zeeland Flouring Mills, established in 1862'. De datum is niet ingevuld, maar in het briefhoofd is gedrukt 188., aangevend dat het een brief is uit de jaren tachtig. Hij schreef de brief niet aan zijn 'zwagers en zwagerinnen', zoals de voorafgaande brieven (waaruit men wellicht moet concluderen dat de familieband met hen nooit meer is hersteld), maar aan zijn

neef Johannes J. Biemans in Erp. Weer was hij naar het oude vaderland gereisd en hij deed verslag van de terugreis, die, van Antwerpen tot New York, maar tien dagen had geduurd. De landreis duurde maar anderhalve dag.

”Dat was ook een schoon plezierreis voor U en ik zal U met vreugde ontvangen. Dan zoude U nog wel wat van de wereld zien: het verschil tusschen hier en bij U.”

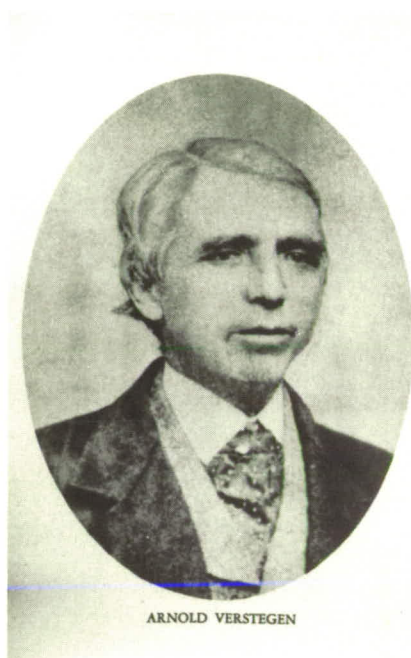
Tijdens zijn afwezigheid had zijn familie veel meer verdiend dan hij verreisd had en hij had vele jaren omstreeks tweeduizend dollar winst gemaakt. Iemand die daar geld had en oppassen wilde verdiende ook geld. Maar op het moment was het voor de boer niet zo goed. De prijzen van paarden en graan waren laag. Er was weinig werk. Er waren het vorige jaar twee papiermolens (lees: papierfabrieken) gebouwd, die echter slechts voor de helft bezet waren.

Samenvattend kan men stellen dat uit de brieven van Verstegen heel goed een aantal hoofdkenmerken van de Noordbrabantse landverhuizing in die periode is terug te vinden:

- als echte verschillen werden ervaren: de natuur (oerbos in plaats van hei), het klimaat (lange winters en korte, warme zomers), de vreemde talen (niet alleen Engels, maar ook Frans en Duits), de snelle, vooral technische vooruitgang (landbouwmachines, verkeersmiddelen, telegraaf), de mogelijkheid om verder te komen;
- min of meer gelijk bleven de familieband, de band met de kerk, de wijze van landbouw in de zin van gemengd bedrijf, hoofdzakelijk dezelfde gewassen, hetzelfde vee en dergelijke.

Arnold Verstegen was een redelijk welgesteld man toen hij uit Zeeland vertrok en maakte van zijn toch ook weer niet zo grote vermogen goed gebruik om verder te komen. Na dertig jaar was hij in een positie die hij in Noord-Brabant in die tijd niet gemakkelijk bereikt zou hebben. Zijn correspondentie getuigt van een intensieve uitwisseling, schriftelijk en mondeling, via bezoeken, tussen de gaanden en de blijvenden in de familie en in de geboortestreek. Het valt daarbij op, dat wel sommige emigranten het oude land gingen bezoeken, maar dat dergelijk toerisme in omgekeerde richting nog niet bestond. De beweeglijkheid van de landverhuizers vertoonde een toenemende tendens, zoals in de twee volgende familiesgeschiedenissen weer zal blijken.

Afb. 15 Portret van Arnold Verste-
gen, afkomstig uit het dorp Zeeland, in
1850 met zijn vrouw Anna Maria Bie-
mans en hun vier kinderen naar Little
Chute (Wisc.) vertrokken.

Afb. 16 De graanmolen van Arnold Verstege in Little Chute droeg de naam 'Zee-
land Mills'.

ESTABLISHED IN 1862.

OFFICE OF

ZEELAND FLOURING MILLS,

A. VERSTEGEN, Propr.

Manufacturer of and Dealer in

FLOUR, FEED AND GRAIN.

*ALL MILL WORK PROMPTLY AND WELL DONE.

BEST BRAND OF FLOUR CONSTANTLY ON HAND.

Little Chute, Wis., 188

Waarde Aeff Johannes 7 Rieman's te Exp
ik kan niet nalaten om uw eenige tehren te
schrijven wat mij en mijne kindere aan gaat
wij zijn alle nu weer goed gezond, maar
mijne kinderen zijn de meeste ziek geweest
wat wij verneemen door de Niems bladen
als dat het in Europa het zelfde ook is
gewest maar loch nagenoeg niets van gester
ven is en bij mij alles hersteld is, wat
mijne rijs aan gaat, ik was den 10 Augustus
in Antwerpen op den Boot gegaan en
den 21 in New York aan gekomen zoo
dat wij maar 11 dagen op de see geweest
waaren en 1½ dag tot mijn huis toe
dat was ook een schoon plakter rijk voor
u en ik zal u met vrienden ont vangen
dan zoude u nog wel wat van de wereld
zien het verschil tuschen hier en bij u.

Wat mijne afzichten van mijn familie dat
 was alles zeer voor spoedig gegaan zy hadden
 veel meer verdiend als ik verijst had
 zoo dat ik nu voor veelle jaare ieder jaar
 zoo wat om de twee duizen Dollars overschot
 maak wat in korte jaare een groote som is
 iemand die hier geld heeft, en op paszenur
 verchent geld, maar op het oogen blix is
 het niet zoo goed voor deland man om dat
 alles goed koop is 25 a 30 Dollars, paarden zijn
 duur, de goede paarde worde nog ver koft tot
 ik 200 Dollars het stuk maar niet veel georaag
 voor, de Traue is hier van de 65 a 75 het Busel
 het Busel is 2 Gravze wat haver 20 lens
 en met de werk van leeden is het in het
 algemeen zeer slap hier is wel meer volk
 aan het werk van dereden dat er twee pypier
 molens laatste jaar zijn gebouwt maar zij
 gebruiken maar de hafft van het volk wat het
 voor aan geligt is. verders de groeten
 van mij en mijn vrouw en kinderen, als ook
 aan uw vrouw als aan u Vader en uw moede
 Zoo blijf ik met achting uw diens wt
 Hoof A verstegen

Jaar
 in ook legen
 een quak Lullig
 een jaar
 of a allen uitsoek aan udi. Liefren en Nigten

Afb. 17 De tot nu toe laatst bekende brief van Arnold Verstegen, waarschijnlijk uit 1889 of 1890, aanwezig in het archief van de gemeente Erp.

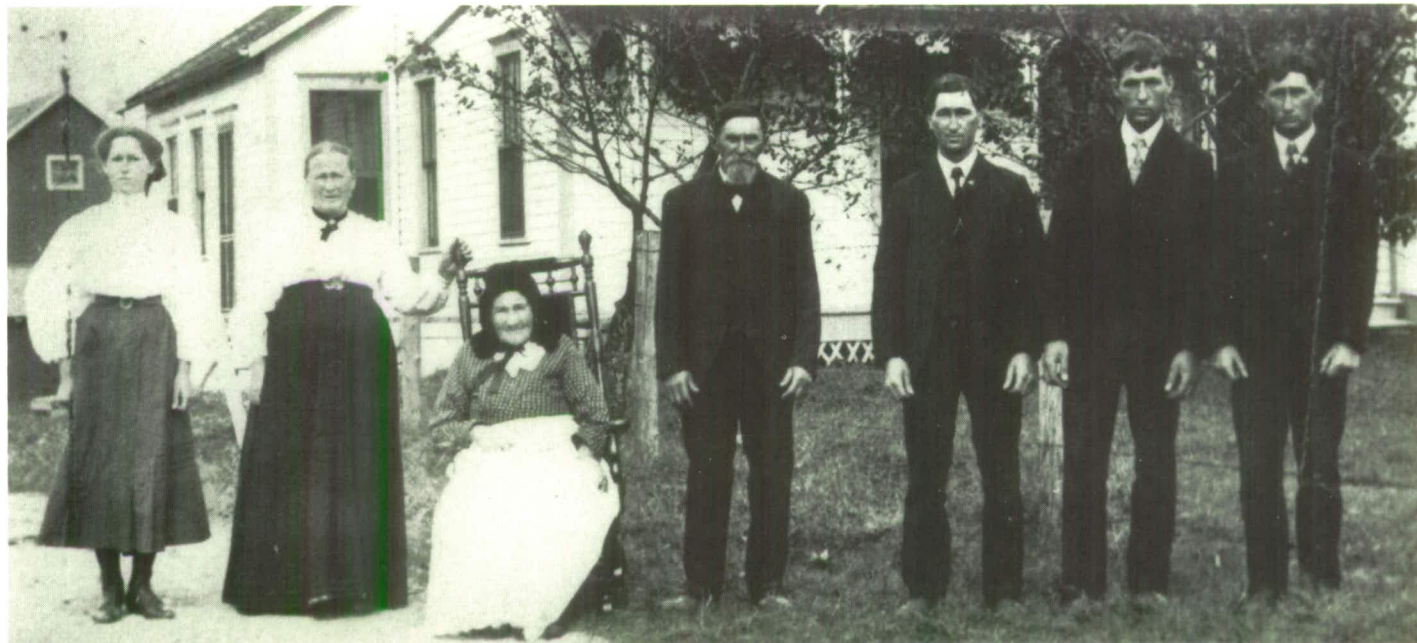

Afb. 19 Hoe een Amerikaan een boom omhakt. Tekening uit een gids voor landverhuizers (R., *Amerikaansche Levenservaring*).

Afb. 18 Bruiloftsfoto van het huwelijk van een zoon van Ardiena Verkampen- Van de Heij (dochter van Driek) met een dochter van Willem van der Loop en Cornelia Jacobs, allen uit Zeeland. Bruid en bruidegom reiken elkaar de rechterhand. Naast hen van links naar rechts de ouders van de bruid en de moeder van de bruidegom. Aan de andere kant de getuigen: Petronella, waarschijnlijk een zus van de bruid, en een broer van de bruidegom.

Geheel op de voorgrond de priester Joannes Verstegen, als seminarist naar Amerika vertrokken vanuit Zeeland in 1869, vanaf 1882 pastoor in De Pere (Wisc.). De bruidegom draagt een pijp in de linkerhand, bewijs van het voortbestaan van oude gewoonten (in dit geval het zogenaamde tegen-roken) in de nieuwe omgeving. De foto is uit de jaren 1880.

Afb. 20 Cornelia Coenen-Jacobs, geboren in 1803 in het dorp Zeeland, in 1848 met haar man en kinderen uit Reek vertrokken, op zeer hoge leeftijd met zoon, schoondochter en kleinkinderen.

Afb. 21 Monument voor de priester Wilhelmus Verboort, naar wie de kolonie 'Verboort' (Forest Grove, Washington County) in de staat Oregon is vernoemd.

Afb. 22 Portret van Ardina Boudewijns, die met haar man Johannes van de Heij en drie kinderen uit zijn eerste huwelijk uit Uden emigreerde in 1853. Over Johannes van de Heij, een zoon van Driek, en zijn nakomelingen informeert uitgebreid het boek van Scott Vandehey, *Wooden Shoes West*, waar op p. 231 deze foto staat. Op de foto, gemaakt in Forest Grove, Oregon in 1890, is zij weduwe.

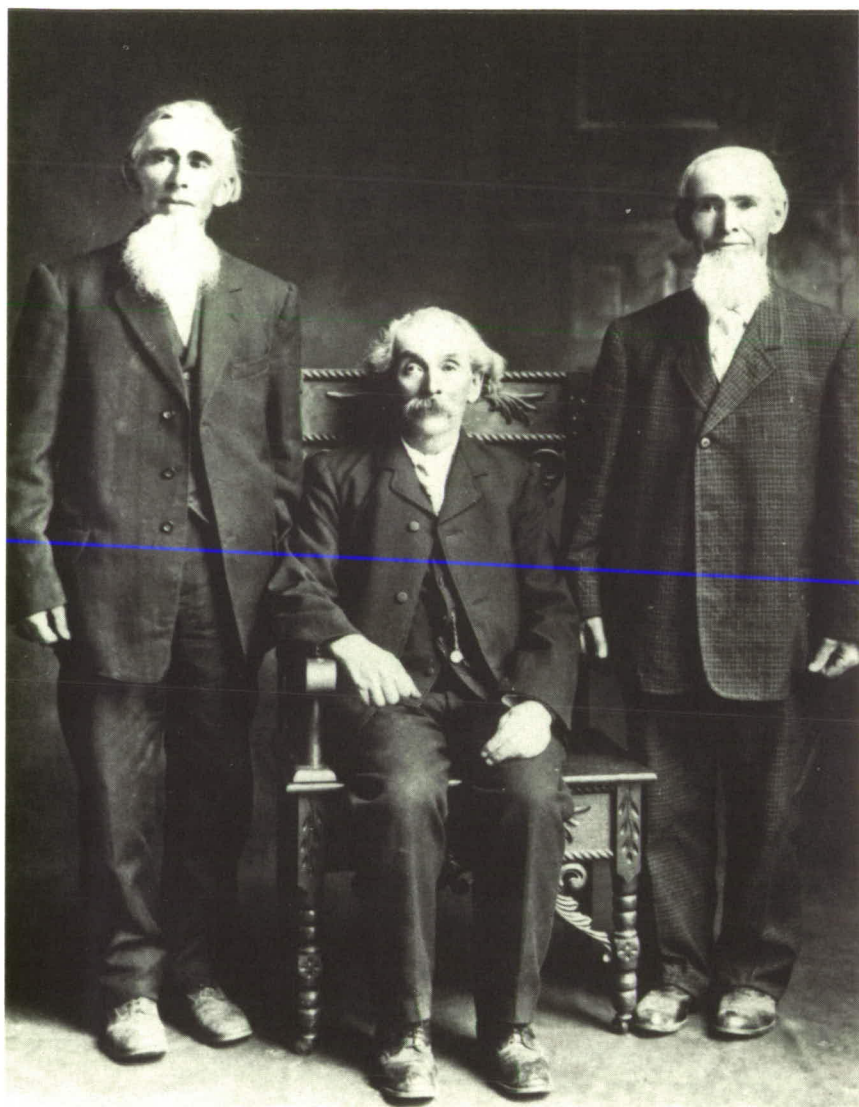

Afb. 23 Foto van familie in Verboort: de familie van Wilhelmus Hermens uit Zeeland, in 1858 vertrokken naar Amerika. Hij trouwt daar met de Belgische Catharina Natalie Meulemans. Deze foto is hoogstwaarschijnlijk gemaakt bij hun zilveren bruiloft en de volgende bij hun gouden bruiloft.

6 Een zoon is intussen gestorven.

Afb. 24 Dezelfde familie als bij 23, nu 25 jaar later.

Afb. 25 Drie Zeelandse broers Van de Heij, neven van Driek. Van links naar rechts Martinus, Antonius en Hendrikus. Zij emigreerden pas later (Antonius in 1857, Martinus in 1865, Hendrikus in 1866). Foto van rond de eeuwwisseling.

Afb. 26 Gedeelte van de huidige begraafplaats van Little Chute (Wisc.). Foto van de auteur.

§ 2. *De uitgegeven familiegeschiedenissen van de families Verboort en Van de Heij (Vandehey): voorbeelden van verdere trek naar het Westen*

Hoe sterk de geografische mobiliteit van de landverhuizers in die tijd kon zijn, tonen de geschiedenissen van twee families: *Geslacht Verboort* van Jan Verboort en *Wooden Shoes West* van Scott Vandehey.

In het bestek van deze studie past het om even aandacht te besteden aan diegenen van beide families die zich na een kleine dertig jaar verplaatsten van het Midden Westen naar het Verre Westen.

Tijdens de Burgeroorlog had de Noordelijke regering besloten de grond in het nog maar zeer schaars bevolkte reusachtige westelijke territorium onder bepaalde voorwaarden bijna gratis beschikbaar te stellen aan landbouwers, die na vijf jaar bewoning zich eigenaar zouden mogen noemen van maximaal 160 acres (65 hectaren). De Homestead Act van 1862, waarin dit geregeld was, was bedoeld om te voorkomen dat er door de Zuidelijken in het Westen plantages zouden worden gevestigd en had het gelukkige gevolg dat er na de demobilisatie geen massale werkloosheid ging optreden. Minder gelukkig was, behalve het treurige feit dat de Indianen werden verdreven van hun territorium, dat het gebied door speculanten en gelukszoekers werd geëxploiteerd. De Homestead Act maakte dat de grond in het Westen tientallen jaren lang goedkoop werd aangeboden, terwijl daarnaast de spoorwegmaatschappijen op hun miljoenen acres, liggende langs de spoorlijnen, graag een nijvere bevolking hadden en hun best deden de gronden aan te prijzen.

De al in Amerika wonenden lieten zich echter niet zo gemakkelijk verlokken als de Europese aspirant-kolonisten. Zij werden goed geïnformeerd over droogten, prairiebranden, sprinkhanenplagen, over de strijd tussen de landbouwers en de veeboeren (het vee werd een tijd lang dwars door het land naar de spoorwegen gedreven), over de zich verzettende Indianen. Het is dan ook opvallend hoe 'verkenners' uit de pionierende families werden vooruitgezonden om te zien waar men zich het best kon vestigen. Juist vanuit Hollandtown, de echte woudkolonie, vertrokken enkele families om opnieuw te gaan pionieren in een geheel andere omgeving, in Nebraska en Oregon. Om nieuwe mogelijkheden te zoeken voor hun zonen.

De Udense familie van Johannes Verboort, aangekomen in 1848 in Franciscus Bosch, in 1854 verhuisd naar de township Lawrence in de buurt van De Pere, stuurde in 1873 de oudste zoon Johannes er op uit om poolshoogte te gaan nemen. Hij kwam terug met gunstige berichten over vestiging in Washington County, dicht bij Portland, Oregon. Een

jaar later gingen zijn broer Albertus en Adrianus van der Velden. Albertus kwam niet verder dan San Francisco, Adrianus zag met eigen ogen de mogelijkheden in Oregon. Toen hij terugkeerde stonden vijf families klaar om in Washington County een rooms-katholieke kolonie te stichten: de families Hermens (Martinus Hermens was een schoonzoon van het echtpaar Verboort), Jansen, Krieger, Van der Velden en Verboort. Zij kochten van een grootgrondbezitter 224 hectaren voor 5.600 dollars, bleven het eerste jaar in het huis van de grootgrondbezitter bij elkaar wonen en vormden daarna, elke familie op eigen grond (bij Albertus woonden zijn ouders en hun kinderen in), een eigen nederzetting met een eigen kerk, vanaf september 1875 bediend door de priester Wilhelmus Verboort, de zoon van Johannes Verboort, die zijn pastoraat in De Pere had opgegeven om zijn familie te volgen. Er was een grote saamhorigheid tussen de kolonisten en zij hadden samen zoveel vaardigheden dat hun bestaan steeds beter werd. In 1876 stierven echter kort na elkaar de ouders Verboort en de priesterzoon. Ter ere van de laatste werd de kolonie Verboort genoemd.

Al kregen de Verboorts veel nakomelingen in die streek, Albertus werd steeds weer aangetrokken door Hollandtown in Wisconsin, waar zijn oudste zoon was blijven wonen en waar Albertus, die soms voor langere tijd daar verbleef, een der grootste grondeigenaren werd.⁴

Johannes van de Heij was de tweede zoon van Driek, het hoofd van de Van de Heij-clan die in 1848 uit Zeeland vertrok. Hij was met zijn gezin in Uden achtergebleven, waarschijnlijk vanwege ziekte van zijn vrouw, Johanna van der Rijdt, een volle nicht van de vrouw van Johannes Verboort. Bij haar dood in 1849 waren er drie kinderen in leven. In 1853 huwde Johannes van de Heij Ardina Boudewijns uit Uden en kort daarna vertrok het gezin naar de familie in Hollandtown, waar hij waarschijnlijk de boerderij van zijn oudste broer, Cornelius, die naar Little Chute vertrok, overnam. Neven van Johannes kwamen nog later: Antonius in 1857, Martinus, gehuwd met Cornelia Hermens, in 1865 en Henricus in 1866. Johannes en Ardina kregen tien kinderen. Van hen was Henricus al in 1879 naar Oregon gegaan, evenals zijn oom Antonius, die met

⁴) Verboort, *Geslacht Verboort*, 93-125. Albertus pendelde vanaf 1876 tot zijn dood in 1916 voortdurend heen en weer tussen Oregon en Wisconsin. Men zei dat hij wel 90.000 kilometer had gereisd. Vanaf 1892 bleef hij voor een langere periode in Wisconsin. Verboort, *a.w.*, 121.

zijn gezin nog eerder, in 1876, daar was aangekomen.⁵ Van de overige kinderen van Johannes bleven de drie uit zijn eerste huwelijk en drie uit zijn tweede huwelijk in Wisconsin achter, zodat zes kinderen meegingen toen in 1879 Johannes trok naar Butler County in het oosten van Nebraska, naar de plaats Center. Het was een ontginningsgebied geworden sinds de Union Pacific Railway daar was aangelegd. Een aantal Nederlandse kolonisten had zich daar al gevestigd. Een boerderij werd gekocht voor 1.280 dollar en in 1882 al weer verkocht voor 2.000 dollar. Toen ging de familie naar schaars bewoond gebied in dezelfde staat, ten noorden van Atkinson. In 1888 trokken Johannes, Ardina en hun enige ongehuwde zoon, Antonius, naar Verboort. De andere kinderen volgden met hun gezinnen later, na vele tegenvallers in Nebraska. In Verboort stierf Johannes nog in het jaar van zijn aankomst.⁶

Zo ontstond zowel in het geval van de familie Verboort als in dat van de familie Van de Heij een netwerk van informatie, opvang en hulp van familieleden, iets wat men zou kunnen noemen een informele migratieorganisatie.

Over de lotgevallen van de familie Van de Heij valt in de familiegeschiedenis van Father Scott Vandehey, een kleinzoon van Johannes' zoon Cornelius, nog zeer veel te lezen, begrijpelijk als men ziet dat alleen van deze Johannes bij het tot stand komen van *Wooden Shoes West* in 1979 453 nakomelingen in Oregon en 410 in Wisconsin werden geteld.⁷ Het bovenstaande lijkt echter voldoende voor de volgende conclusies:

- de Noordbrabantse rooms-katholieke landverhuizers hadden niet minder dan andere Nederlandse landverhuizers de eigenschappen en toonden niet minder dan andere Nederlandse landverhuizers de bereidheid om van omgeving te veranderen en in een aantal gevallen in het Verre Westen te pionieren;
- de verplaatsingen werden bevorderd door het bestaan van zeer grote

⁵) Antoons's vrouw was Allegonda School, dochter van Martinus School en Isabella de Beijer uit Nistelrode, vertrokken in 1853 naar Wisconsin. Isabella de Beijer stierf onderweg. Een zus van Allegonda was met haar echtgenoot Jacobus van Loo en haar vier zonen al in het voorjaar van 1876 in Oregon aangekomen. In 1877 arriveerden Antoon's dochter Antonia met haar man, Peter Evers, haar dochttertje Petronella, haar zusje Nellie en twee zussen van haar man. Over Antoon de Klompenmaker en zijn familie en het begin van de kolonie Verboort vindt men uitgebreide informatie in Vandehey, *Wooden Shoes West*, X, 302-325.

⁶) Scott Vandehey, *Wooden Shoes West*, 38-60 en passim.

⁷) Vandehey, *a.w.*, 330, 338. Doodgeboren, adoptief- en stiefkinderen en de vermoedelijk drie kinderen van een kleindochter in Wisconsin zijn hierbij niet inbegrepen.

gezinnen met veel zonen, die in de landbouw verder wilden gaan, de aantrekkelijke voorwaarden waarop men goede grond kon krijgen en de vestiging bij familie en bekenden;

- de binnenlandse migratie in Amerika was een minder riskante stap dan de landverhuizing: men was gewend aan het land, men was redelijk geïnformeerd aan de hand van berichten van anderen en men had geld; bij minder of geen succes kon men ergens anders weer beginnen; begeleiding van buitenaf (formele migratieorganisatie) bleek niet nodig; door dit alles was er minder of geen sprake van misleiding.

§ 3. De aanpassing van de rooms-katholieke Brabanders aan de Amerikaanse samenleving in deze periode volgens de verhalende bronnen

Over de korte periode tot 1880 kan van Amerikanisering, in de zin van echte assimilatie aan of integratie in de Amerikaanse samenleving (hier dan te verstaan als de overheersende Angelsaksische cultuur van de oostelijke staten) nog geen sprake zijn. De acculturatie, het overnemen van Amerikaanse zaken en gewoonten, begon echter onmiddellijk bij aankomst in de Verenigde Staten. Men leerde omgaan met Amerikaans geld, men verplaatste zich op Amerikaanse wijze, met spoortrein en raderboot, men bouwde een blokhut en ontgon op Amerikaanse wijze zijn grond, tussen de boomstompen zaaiend en potend, totdat het eindelijk zover was dat men in de wintertijd de knoestige boomstompen met ossen of paarden uit de grond kon verwijderen. Men zette zijn land af met houten hekken. Hout was er immers aanvankelijk genoeg en dat was overal voor te gebruiken: om te bouwen, te stoken en om de wegen begaanbaar te maken. Minder aangenaam was de kennismaking met de korte zomers en de koude, lange winters. Met de wilde dieren. Met plagen als enorme bosbranden. Men was opgenomen in een soort maalstroom van komenden en gaanden van allerlei nationaliteiten, vooral nieuwgekomen Ieren en Duitsers, maar ook al langer aanwezige Franstalige en Engelstalige Amerikanen en dan nog af en toe (want zij hadden al hun reservaten) Indianen.

Het proces van acculturatie is vergemakkelijkt doordat het in het Westen niet de aanpassing was van een minderheid aan een gelijkvormige, weinig veranderende, gevestigde meerderheid, maar van een gedifferentieerde blanke meerderheid aan een blanke minderheid, die alleen vanwege zijn langere verblijf, grotere rijkdom en zich onderscheidende Amerikaanse civilisatie de toon aangaf. Die civilisatie was West-Europees van oorsprong, net als die der eerste grote groepen landverhuizers

uit de jaren voor de Burgeroorlog, maar had zich onderscheiden door een revolutionair politiek en sociaal gelijkheidsideaal als fundament onder de samenleving en nieuw gestichte staat te leggen. Daaraan kon de werkelijkheid wel niet echt beantwoorden, maar toch zouden de verhoudingen steeds aan dat gelijkheidsideaal getoetst worden. In zekere zin gold dat, ondanks de nog lang bestaande negerslavernij en de hemeltergende behandeling van Indianen, zelfs voor die andersgekleurde mensen. Maar een vergelijking tussen de groepen onderling toont meteen aan, dat de mate van aanvaarding op basis van gelijkheid aanzienlijk kon verschillen.

De rooms-katholieke Brabanders in Wisconsin en de gereformeerde Brabanders in Michigan en Iowa zaten niet alleen temidden van streekgenoten, maar bovendien temidden van geloofsgenoten, hetgeen de aanpassing zowel heeft bevorderd als vertraagd. Bevorderd in de zin dat de opeenvolgende nieuwkomers in het kerkelijk verband werden opgevangen en geholpen. Vertraagd in de zin dat de assimilatie met andere groepen hierdoor minder snel verliep. Hierbij was nog weer een verschil dat de geloofsgenoten van de gereformeerde Nederlanders altijd mensen van Nederlandse afkomst waren, terwijl die van de katholieken, behalve Nederlanders en Vlamingen, Franse Canadezen, Ieren en Duitsers konden zijn. Toen de taalmoeilijkheden in enkele generaties goeddeels waren weggevallen door het gemeenschappelijk gebruik van het Amerikaans zou voor de katholieken niets meer de volledige integratie, althans binnen de katholieke gemeenschap, in de weg staan. Dat had wel tot gevolg dat van de Nederlandse cultuur weinig onder de katholieke Amerikanen van Nederlandse afkomst zou overblijven.

Na deze grove schets van het proces van aanpassing wordt in het volgende nog schematisch het verloop van dat proces nagegaan aan de hand van de gegevens van één familie: de al genoemde stam van Johannes Henricus van de Heij (Vandehey), die met zijn gezin in 1853 uit Uden was vertrokken. Dat deze stam centraal staat komt louter door het verdienstelijke werk van een nakomeling, de priester Scott Vandehey, die door uitgebreid onderzoek van alle takken van deze stam en uitvoerige beschrijving van de lotgevallen een echte familiesaga heeft samengesteld. Hoewel de titel (*Wooden Shoes West*) en het eerste gedeelte, over de Nederlandse achtergrond, een feitenrelaas bijeengesprokkeld gedurende een kortstondig verblijf in Noord-Brabant in 1978, met tal van onjuistheden en oppervlakkigheden, het niet zouden doen vermoeden, biedt ons het tweede gedeelte, van meer dan driehonderd bladzijden over zijn eigen familie in Amerika, grotendeels gebaseerd op interviews met oude-

re familieleden, een schat van informaties over Johannes Henricus van de Heij, zijn tweede vrouw Ardina Boudewijns, zijn twaalf kinderen die in Amerika wortel schoten, gedeeltelijk in Wisconsin, gedeeltelijk uiteindelijk in Oregon en over hun kinderen, die de voornaamste informanten van Scott Vandehey waren.⁸ En doordat de vele nakomelingen zowel in Wisconsin als in Nebraska en Oregon leefden temidden van vroegere streekgenoten, met wie zij zich parenteerden, ontstaat een beeld van aanpassing dat voor verreweg de meeste Oostbrabantse agrarische landverhuizers zal hebben gegolden. Het volgende schematische overzicht beperkt zich tot de tijd van de eerste en tweede generatie en gaat niet verder dan ongeveer 1880.

a. Voeding

De voedingsgewoonten veranderden niet essentieel, omdat deze landverhuizers als landbouwers gewend waren hun eigen voedsel te produceren. Boekweit vormde aanvankelijk meer dan rogge en tarwe de grondstof voor het meel. Aardappelen bleven belangrijk voedsel (al heerste in Amerika de aardappelziekte eveneens), evenals kool en peulvruchten. Nieuw was de verbouw van mais en (in Oregon) hop. Er werd volop gebruik gemaakt van de mogelijkheden van jacht en visvangst. Koffie bleef een normale drank, zoals ook bier. Jenever werd vervangen door brandy en whisky, doch dronkenschap en de daaruit voortkomende vechtpartijen waren zeldzaam. Varkens en hoenders verschaften het vlees: koeien vooral de melk, maar zowel koeien als ossen werden gebruikt als trekdieren.

b. Kleding en schoeisel

De meegebrachte kleding, voorzover 'goede kleding', is nog lang gedragen, zowel door mannen als vrouwen. Men ziet dat op de portretten. Van klederdracht is zo goed als niets te merken. Opvallend is dat de mannen hoeden met brede randen droegen tegen de zon en dat men nog zeer lang op klompen liep, zolang er uit de eerste generatie nog een klompenmaker in de buurt was, zoals de broer van Johannes Henricus, Toon de Klompenmaker genoemd. Die werkklompen werden bij de mannen geleidelijk vervangen door laarzen. Op de portretten draagt men bijna altijd schoenen.

⁸) Vandehey, *a.w.*, 38-347.

c. Behuizing

De blokhutten werden geleidelijk vervangen door planken woningen van enkele verdiepingen hoog ('frame houses') bedekt met houten dakspanen ('shingles'). Een van de merkwaardigheden van Amerika was dat deze huizen en zelfs grote gebouwen als kerken soms over vele honderden meters werden verrold. De schuren en stallen stonden los van de woning.

In Nebraska, waar weinig hout was, woonde men in een plaggenwoning ('sod house') of in een in een heuvel ingegraven holwoning ('dug out').⁹ Het meubilair was schaars en verhuizen kon men om die reden gemakkelijk met eigen vervoer.

d. Werk

Zeer veel energie besteedde men aan het opruimen van de bossen. De boomstammen brachten nog, zij het zeer weinig, geld op. De takken werden verbrand of gebruikt voor hekwerk ('fences'). Overal rookten grote vuren. Na de 'clearing', het verwijderen van stammen en takken, kwam de 'grubbing', het verwijderen van de boomstronken (de Amerikanen hakten de bomen op halvemanshoogte om). Intussen was er tussen die boomstompen geploegd, gezaaid en geëgaliseerd. Geheel anders was het in Nebraska, waar de grond alleen gescheurd hoefde te worden. Het vee moest binnen de hekken blijven, tenzij het gehoed werd.

In de winter, van oktober tot begin mei, gingen de jongens vanaf hun vijftiende jaar bomen rooien in de naaldbossen in het noorden van Wisconsin. Zij namen soms een 'team' (een koppel ossen of paarden met wagen) mee. Werk buiten het eigen bedrijf vond men bij wegeaanleg en de kanalisatie van de Fox River in 1853-1854.¹⁰ Jongens en meisjes, hoewel officieel tot hun vijftiende jaar leerplichtig, gingen al vroeg elders geld verdienen, meisjes uitsluitend als huishoudelijk personeel.

e. Taal

Het meest gezaghebbende werk over de taal der Nederlandse immi-

⁹) In een heuvel werd een holte gegraven, gestut door houten palen, die ook het dak vormden. Het dak stak naar buiten en was daar bedekt met aarde en gras. Aan de zuidelijke kant was de toegangsdeur.

¹⁰) Yda Schreuder vond in het dagboek van Morgan L. Martin een aantal van 110 Nederlanders die in Little Chute aan de kanalisatie gewerkt hebben. Schreuder, *a.w.*, 105.

granten in de Verenigde Staten is ongetwijfeld de studie van Jo Daan: *Ik was te bissie ... Nederlanders en hun taal in de Verenigde Staten*. Enkele belangrijke conclusies wat betreft de taal der landverhuizers gelden evenzeer voor de Noordbrabanders onder hen.

Bijna allen gebruikten de streektaal, maar zullen door het luisteren naar de onderwijzers en priesters het algemene Nederlands hebben leren verstaan. Van de invloed van het onderwijs in die tijd onder de lagere klassen moet men zich een niet te gunstige voorstelling maken. Vooral op het platteland was het schoolverzuim groot. Het onderwijs werd voornamelijk van belang geacht vanwege de godsdienstige vorming. Wat dat betreft veranderde er in Amerika niet veel. De kinderen der eerste en tweede generatie gingen wel naar school, maar leerden er niet Engels schrijven. Bij de volkstellingen werden de meesten als analfabeet genoteerd. Men had daarom de priesters, die het Engels wel beheersten, des te meer nodig.

Een van de eerste redenen om Engelse woorden te gebruiken was dat er geen of een niet gekend equivalent in de eigen taal bestond. Woorden als 'acre' (uitgesproken en geschreven als 'akker'), 'corn' ('mais', uitgesproken en geschreven als 'koren').¹¹ Andere woorden behielden hun Engelse spelling, zoals de namen van bomen: 'maple' ('esdoorn'), ook in 'maple suiker', 'fence' (schuingeplaatste houten omheining), 'swamp' (moeras), 'prairie', 'log' in 'loghuis' (blokhut).

Een woord als 'homestead' voor een stuk land dat de kolonist ter beschikking werd gesteld, de namen voor de geldwaarden, ambten en andere typische Amerikaanse termen moesten wel gauw worden overgenomen, evenals woorden als 'postoffice' of 'lumber' (timmerhout), omdat men die woorden in het contact met anderstaligen nogal eens nodig had.¹² Zo ontstond er een mengtaaltje, het zogenaamde Yankee Dutch, dat vooral bij de tweede generatie in vreemde omgeving, bijvoorbeeld in de houthakkerskampen, sterk ontwikkeld zal zijn. Maar omdat die generaties nog analfabeet waren zijn er geen voorbeelden vanuit de groep Brabantse landverhuizers.

Van taalpolitiek, die het behoud van het Nederlands zou bevorderen (zoals bij de Nederlands-Amerikaanse gereformeerde kerken en de daarbij behorende scholen tot ongeveer 1920 het geval was) is bij de katholieken niets te merken. Wel is door de voortdurende stroom immigranten

¹¹) Daan, *Ik was te bissie* ..., 58. Een voorbeeld uit een brief van Arnold Verstegen van 26 december 1851: "Den rogge en weit is dit jaar hier slegt; dog goed geladen is koren".

¹²) a.w., 58-59.

uit Nederland de streektaal en het algemeen Nederlands in de Fox River Valley tot ongeveer 1920 blijven bestaan. Jo Daan spreekt van 'triglossie' onder katholieke Nederlanders, die in de kerk Latijn, thuis en met streek- en landgenoten (ook Vlamingen) Nederlands (meestal hun streektaal) en met anderstaligen Engels gebruikten.¹³

f. Religie

De voornaamste bindende factor, naast de familieband, was de kerk. Dit gold zowel voor de protestante als voor de katholieke Brabanders. De religie en kerkelijke instellingen werden in de Nieuwe Wereld zo mogelijk nog meer gewaardeerd dan in de Oude Wereld, omdat in de smeltkroes der volkeren het handhaven van een essentieel deel van de eigen identiteit nog belangrijker was. Tot de eerst gevoelde behoeften behoorden dan ook een kerkgebouw en een priester, die onmisbaar was voor het toedienen der sacramenten. Voor het vormsel was de komst van de bisschop eens in de zoveel tijd noodzakelijk. Hoewel de rooms-katholieke kerk in zijn Latijnse liturgie wezenlijk mondiaal was, had elke nationaliteit behoefte aan eigen elementen: preek, biecht, het normale contact met de priester, leidsman niet alleen in geestelijke zaken, maakten een eigen kerk voor elke nationaliteit binnen redelijke afstand onmisbaar. Met het grote priestertekort betekende dat wel dat in meer afgelegen plaatsen de priester zich beperkt kon laten zien, zodat zijn aanwezigheid meer dan in Europa werd gewaardeerd. Bij zijn komst werd massaal gebiecht en daarna tijdens de mis gecommuniceerd (in de negentiende eeuw niet meer dan eenmaal per maand).

Devoties werden gekoesterd. De processie op Sacramentsdag was een hoogtepunt, gevolgd door feestelijk samenzijn. Doop, eerste communie, vormsel, kerkelijk huwelijk en uitvaart waren evenals mis en vespers of lof, kruisweg en de bijeenkomsten der geestelijke verenigingen gelegenheden waarin de kerk vol zat, mannen en vrouwen gescheiden links en rechts van het middenpad.

Vrouwelijke religieuzen, zo noodzakelijk voor het onderwijs en de verpleging en verzorging, ondersteunden het werk van de rondreizende priesters en leken gingen bij afwezigheid van de priester voor in gebed. Thuis werd drie maal per dag het angelus gebeden en 's avonds gezamenlijk de rozenkrans. Rondreizende missionarissen hielden volksmis-

¹³⁾ *a.w.*, 143.

sies. En langzamerhand kwamen er steeds meer priesters en zusters uit eigen kring voort.

Iedereen volgde de groei van de eigen kerk in de Verenigde Staten en de wereld en leefde mee met de paus, in die voor hem benarde tijden.

Gemengde huwelijken waren volstrekt niet toegelaten en wie ondanks verschil van confessie trouwen wilde moest zich eerst bekeren.

In een opzicht was men ruimhartiger dan in het oude Brabant: er werd nogal eens gedanst ('s zomers op een vloer in de open lucht). De grotere vrijheid van de vrouw en de vrijere omgang van de sexen viel iedere Nederlandse bezoeker op. Gereformeerde Nederlandse immigranten hadden strengere opvattingen en keurden niet alleen het dansen, maar ook het bier drinken, kaarten en andere vermakelijkheden der roomse Brabanders en Limburgers ten sterkste af. Van Raalte had de Nederlandse katholieken in Amerika in 1846 al "slecht volk" genoemd.¹⁴

In het algemeen oordeelden de Nederlandse orthodoxe Calvinisten in die tijd nog hard over de rooms-katholieke landgenoten. Van het tonen van verwantschap was geen sprake. Het kerkelijke verband was toen veel belangrijker dan het nationale verband.

§ 4. *De aanpassing volgens de niet-verhalende bronnen*

De gegevens van de Amerikaanse volkstellingen kunnen het antwoord geven op twee belangrijke vragen: hebben de landverhuizers in het algemeen bereikt wat zij wilden, verbetering van hun bestaan, en in welke mate wisten zij zich aan te passen aan de Amerikaanse samenleving?

De federale volkstellingen worden om de tien jaar gehouden. Zij zijn noodzakelijk in verband met het Amerikaanse kiesstelsel en zijn niet te vergelijken met de vroegere Nederlandse volkstellingen die bijvoorbeeld vragen over de religie bevatten, maar in enkele opzichten gaan zij verder. Zo werden althans in de negentiende eeuw vragen gesteld omtrent de waarde van onroerend en roerend goed en omtrent land of gebied van geboorte. Als men de namen van de volkstellingen weet te verbinden met die van de landverhuizingslijsten en scheepslijsten dan heeft men de mogelijkheid om, behalve het beroep, de welstandsklasse in Amerika in verschillende perioden en eventueel de huwelijkspartner, met de nationaliteit van die partner, vast te stellen. In de praktijk is het een moeizaam werk om de vaak verbasterde namen te koppelen.

Swierenga heeft echter een lijst kunnen maken op basis van de volkstel-

¹⁴⁾ Lucas, *Netherlanders in America*, 215.

lingen van 1850, 1860 en 1870, van gezinshoofden van de eerste en tweede generatie immigranten, wier namen in de landverhuizingslijsten voorkomen.¹⁵

Van de rooms-katholieke Noord-Brabanders en Limburgers, die bijna allen naar Wisconsin trokken, heeft Yda Schreuder velen teruggevonden in haar onderzoek in Brown County en Outagamie County in Wisconsin, districten in het gebied van de Fox River Valley. Zij slaagde erin door onderzoek van de manuscripten 64% van de namen van de gezinshoofden of alleenstaanden te koppelen aan namen in de landverhuizingslijsten.¹⁶ Tevens onderzocht Yda Schreuder de gegevens van de volkstellingen van de staat Wisconsin in 1895 en 1905, vooral met het doel voor de eerste en tweede generatie na te gaan in hoeverre buiten de eigen groep werd gehuwd om het tempo van assimilatie vast te stellen.

In beide gevallen van koppeling van namen op landverhuizingslijsten en Amerikaanse volkstellingsgegevens, worden de Noordbrabantse landverhuizers niet apart behandeld. Omdat de Noordbrabanders groten-deels rooms-katholiek waren en een voornaam bestanddeel van de rooms-katholieke Nederlandse landverhuizers uitmaakten, zullen de conclusies op basis van genoemde bronnen, die Swierenga trok over de katholieke in vergelijking met de protestante landverhuizers, ook wel voor hen gelden. En omdat zij de kern vormden van de Nederlandstalige immigranten in Wisconsin geldt waarschijnlijk hetzelfde voor de gevolgtrekkingen van Yda Schreuder. Het lijkt nuttig om de relevant geachte conclusies hier weer te geven.

Swierenga vergelijkt in een artikel in de *Journal of American Ethnic History* de Nederlandse protestante en katholieke landverhuizers tussen 1835 en 1880.¹⁷ Bij gezinshoofden en alleenstaanden ziet hij, zowel bij protestanten als katholieken, binnen negen jaar of minder na hun aankomst in Amerika in die periode, bij 35% vooruitgang, bij 16% achteruitgang en bij 49% geen verandering in hun maatschappelijke positie. Vooral de 'witte boorden' gingen achteruit, maar ook een groot deel der landbouwers in die eerste periode; arbeiders en ambachtslieden daarentegen boekten voor een groot deel vooruitgang.¹⁸

¹⁵) Swierenga, *Dutch Immigrants in U.S. Population Censuses 1850, 1860 and 1870: An Alphabetical Listing by Household Heads of First and Second Generation Immigrants*.

¹⁶) Yda Schreuder, *a.w.*, Appendix, 171-175.

¹⁷) Swierenga, *Religion and Immigration Patterns: A Comparative Analysis of Dutch Protestants and Catholics, 1835-1880*, in: *Journal of American Ethnic History*, Spring 1986, Vol. 5, No. 2, 23-45.

¹⁸) Swierenga, *t.a.p.*, 34 (Table 4).

Blijkt over het geheel genomen de sociale mobiliteit van katholieken en protestanten binnen tien jaar na aankomst ongeveer gelijk, men ziet een groot verschil als het gaat om assimilatie. De katholieken trouwden veel meer buiten de eigen nationale groep: al in 1850 had 32,1% van de in Nederland geboren en na 1835 gearriveerde katholieke immigranten een niet-Nederlandse huwelijkspartner, in 1860 was het 43,7% en in 1870 45,6%. Voor de protestante Nederlandse immigranten waren die percentages respectievelijk 5,2%, 9,9% en 13,2%.¹⁹ Swierenga's eindconclusie is dan ook terecht dat het karakter van de Nederlandse katholieken als een etnische groep, in tegenstelling tot dat van de Calvinisten, snel vervaagde.²⁰

Tot dezelfde conclusie komt Yda Schreuder in *Dutch Catholic Immigrant Settlement in Wisconsin, 1850-1905*, zij het dat het niet louter een vaststelling is, maar een analyse van de ontwikkeling wordt gegeven. De assimilatie in het gebied van de Fox River Valley vond vooral plaats in de periode na 1870, in samenhang met de verstedelijking van de streek.²¹

In tegenstelling tot Turner, wiens voornaamste stelling was dat de Amerikanisatie plaats vond aan de Frontier, in de agrarische kolonies, stelt Yda Schreuder dat in de zich industrialiserende en verstedelijkende gebieden van het Midden Westen dat proces zich afspeelde:²²

"In short, the research suggests that cultural change was related to spatial movements and urban environments and, consequently, socio-economic structural changes were critical to the assimilation process."

Onder die sociaal-economische structurele veranderingen kan men volgens Yda Schreuder in genoemd gebied in Wisconsin rekenen de veranderingen in de landbouw (van gemengd bedrijf via graanverbouw voor de export naar veeteelt), de trek van het platteland naar de steden in de buurt, de vestiging van nieuwe immigranten in die stedelijke gebieden, vooral van de jongeren, de alleenstaanden en de minder gesitueerden. De beter gesitueerden onder de later komende katholieke immigranten sloten zich aan bij de oorspronkelijke nederzettingen (zij hadden geld om de duurder wordende grond te kopen) of verhuisden mee met de oorspronkelijke kolonisten naar Nebraska en Oregon.²³

De migranten in de steden verloren hun band met de overwegend door

¹⁹⁾ *t.a.p.*, 41 (Table 9).

²⁰⁾ *t.a.p.*, 43.

²¹⁾ Yda Schiender, *a.w.*, 161.

²²⁾ *ibidem*

²³⁾ *a.w.*, 161-162.

Nederlandse immigranten bewoonde nederzettingen als Hollandtown en Little Chute. Wel bleef in De Pere een krachtige Nederlandse-Vlaamse katholieke gemeenschap (met onder meer twee eigen kranten) nog lang bestaan, steeds weer versterkt door nieuwe immigranten.²⁴

Volgens Yda Schreuder was de Amerikaanse katholieke kerk stedelijk georiënteerd en werd de assimilatie binnen de kerk daardoor bevorderd. Daarbij vond assimilatie, blijkens het huwelijkspatroon, vooral plaats in de richting van de Duits-katholieke, en niet van de Iers-katholieke of Amerikaans-katholieke groep.²⁵ Huwelijken met Duitse katholieken leken ook aantrekkelijk vanwege verbetering van de maatschappelijke positie. Zo bleven de oude banden met de kerk van grote betekenis in het proces van assimilatie. Individuele immigranten waren later niet langer afhankelijk van eerder gegane familieleden of bekenden, zoals in de Frontier-situatie, maar konden in de steden gemakkelijk werk, onderdak en aansluiting bij anderen vinden.²⁶

Evenals Swierenga is Yda Schreuder van mening dat het kerkelijk verschil cruciaal was bij de ontwikkeling van protestante (bedoeld is gereformeerde) en katholieke Nederlandse immigranten tot twee geheel verschillende sociaal-culturele categorieën.²⁷

§ 5. *Samenvatting*

De Amerikaanse socioloog Milton M. Gordon maakt in zijn toonaangevend werk *Assimilation in American Life* onderscheid tussen verschillende vormen van assimilatie, die hij assimilatie-variabelen noemt. De variabele waar de immigranten het eerst mee te maken krijgen, kan men acculturatie noemen. Het is de aanpassing aan de cultuur en het gedrag van de zogenaamde gastheer-gemeenschap ('host society'). Een tweede fase is de structurele assimilatie, dat wil zeggen dat men op het gebied van primaire relaties (intimi, familie, vriendenkring) op ruime schaal de gastheer-gemeenschap binnentreedt. Leidt dit tot onderlinge huwelijken dan kan men pas spreken van echte assimilatie.²⁸

Van de drie zienswijzen over het ontstaan van de aard van het Amerikaanse volk: de assimilatie aan de overheersende Anglo-Amerikaanse

²⁴) a.w., 162.

²⁵) a.w., 163-164.

²⁶) a.w., 164.

²⁷) a.w., 165.

²⁸) Gordon, *Assimilation in American Life*, 71.

cultuur ('Anglo-conformity'), de smeltkroes van volkeren (de 'melting pot') en het cultureel pluralisme, is er geen absoluut juist of onjuist. De aanpassing aan de Anglo-Amerikaanse cultuur is evident in de acculturatie, maar niet vanzelfsprekend in de verdergaande assimilatie. Alle nieuwkomers, misschien met uitzondering van de Britten, kwamen in de negentiende en twintigste eeuw volgens Gordon in hun eigen omgeving: van begrafenisondernemingen, verzekeringsmaatschappijen, gewoonten enzovoort tot eigen kerk en vrienden uit hun vroegere vaderland. En omdat het voor verreweg het grootste deel weinig ontwikkelde boeren en ambachtslieden waren, was het maar goed dat zij op deze wijze geborgenheid vonden in een land waar de hardste vorm van het kapitalisme hoogtij vierde.²⁹

De eerste generatie accultureerde erg gebrekkig. Hun kinderen slaagden er beter in, vooral via het openbare onderwijs. Daarom stuitte het parochiële schoolsysteem op verzet: het zou on-Amerikaans zijn. Maar het ging toch door.³⁰

Wat men kan constateren is dat de verdere assimilatie voornamelijk binnen de rooms-katholieke gemeenschap plaats vond. Zo verdwenen geleidelijk de katholieke immigranten niet in de ene Amerikaanse smeltkroes, maar in de Amerikaans-katholieke smeltkroes.³¹ Dit proces werd bevorderd, behalve door hun deel uitmaken van een voor alle rooms-katholieken gemeenschappelijke kerk, door de geografische en sociale mobiliteit.

Yda Schreuder heeft aangetoond dat 'intermarriage', vooral met een Amerikaans-Duitse katholieke gastheergroep, eerder plaats vond in het verstedelijkte gebied dan op het platteland en eerder onder zakenlieden, vrije beroepsbeoefenaren en geschoolden dan onder landbouwers en arbeiders.³²

De assimilatie was een dynamisch proces, samengaan met geografische en sociale mobiliteit.

In de geschiedenis van Arnold Verstegen ziet men de geslaagde immigrant die in zijn eerste plaats van vestiging blijft. In de geschiedenissen van de families Verboort en Vandehey ziet men het verder trekken, stellig om economische motieven, maar sociaal-psychologische motieven

²⁹⁾ a.w., 105-106.

³⁰⁾ a.w., 108.

³¹⁾ Volgens Herberg, *Protestant, Catholic, Jew*, was de aard van het Amerikaanse volk bepaald door een drievoudige smeltkroes, naar de drie voornaamste religies.

³²⁾ Yda Schreuder, a.w., 150-155.

(behoud van de eigen gemeenschap en cultuur) mogen niet uitgesloten worden. In beide gevallen (het geval Verstegen enerzijds en het geval Verboort en Vandehey anderzijds) ziet men hoe de eerste generatie niet zozeer op zoek was naar een geheel nieuwe situatie, maar naar de oude situatie in verbeterde omstandigheden. Men wilde zeker niet het oude verwerpen, maar het juist in aangepaste vorm behouden. Men zou kunnen zeggen, dat men op de vlucht was gegaan voor een bedreigd bestaan en als hoogste ideaal had dat bestaan onder betere condities voort te zetten. In die zin was de landverhuizing een reactionaire of althans conservatieve beweging. De latere generaties zouden dit niet meer zo beseffen en gemakkelijk verder assimileren.

Vormden de groepen Nederlandse immigranten in Amerika, verdeeld naar religie, etnische groepen en, zo ja, hoe lang?

Deze vraag is niet eenduidig te beantwoorden omdat er grote verschillen zijn naargelang de religie en het gebied van vestiging. De afgescheidenen op het platteland manifesteerden zich het duidelijkst en het langst als zodanig, de rooms-katholieken in verstedelijkt gebied zeker minder en korter. Daarbij is van belang dat de leiding van de rooms-katholieke kerk in Amerika eind vorige eeuw zich met succes verzet heeft tegen een diocesane bestuursstructuur langs de lijnen van oorspronkelijke nationaliteit. Het grote aandeel van de Ieren in de toenmalige Amerikaanse kerk heeft een bemiddelende rol gespeeld in wat men zou kunnen noemen de Amerikanisering van de katholieke kerk. Toch zullen, zij het niet op juridische basis, nog lang in de Verenigde Staten de facto parochies gebaseerd op nationaliteit bestaan. Voor de geschiedenis van de immigratie en assimilatie zijn die parochies en de met de rooms-katholieke kerk verbonden instituten in het algemeen van het grootste belang geweest. Hun archieven verdienen nader onderzoek.

HOOFDSTUK IX

TOETSING VAN DE BEHANDELDE THEORIEËN TER VERKLARING DER LANDVERHUIZING; SYNTHESE EN CONCLUSIE

§ 1. *De bedoeling van dit hoofdstuk*

In dit laatste hoofdstuk zal, zoals in het tweede hoofdstuk aangekondigd, de Noordbrabantse landverhuizing in de behandelde periode getoetst worden aan een aantal theoretische benaderingen, die aldaar zijn samengevat. Daartoe zijn op het eind van dat tweede hoofdstuk vragen gesteld die nu wellicht kunnen worden beantwoord aan de hand van de beschreven historische situatie. Een eigen, algemeen geldende theorie zou de perken van deze studie te buiten gaan, maar wel lijkt het mogelijk met de bruikbare elementen van de onderzochte theorieën te komen tot een synthese die althans de bestudeerde soort emigratie in een theoretisch kader plaatst, en daaraan conclusies te verbinden.

§ 2. *De economische theorieën*

a. Overbevolking en migratie bij Malthus en Marx

Hoewel de bevolking van Noord-Brabant, in de achttiende eeuw ongeveer gelijkblijvend, in de negentiende eeuw meer dan verdubbelde, kan men niet zonder meer de emigratie vooral aan de bevolkingsdruk toeschrijven. Het lijkt om te beginnen niet verstandig de bevolkingsgroei per eeuw en per provincie als maatstaf te nemen voor zo'n regionaal en temporeel gedifferentieerd verschijnsel, dat zich bovendien slechts zeer beperkt en dan nog vooral in bepaalde leeftijdsgroepen voordeed. Zo steeg de Noordbrabantse bevolking tussen 1815 en 1839 met 32%, tussen 1839 en 1859 met 11% en tussen 1859 en 1879 met 23% en dit zonder relevante invloed van migratiesaldi, dus voornamelijk als gevolg van het geboortenoverschot.¹

Rond 1850 vertoonde Noord-Brabant het laagste geboortecijfer van alle Nederlandse provincies, maar voor de Kempen was het nog lager als gevolg van de extreem hoge huwelijksleeftijd van de vrouwelijke bevol-

¹) Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*, tabel 1, 123, tabel 2, 125 en tabel 14, 140.

king. De migratie uit dat gebied moet eveneens vrij omvangrijk zijn geweest.² Het aantal regionale en plaatselijke demografische studies is nog te gering om genoeg te differentiëren, maar de geboortenbeperking door niet te huwen of later te huwen, de 'moral restraint' van Malthus, werd in Noord-Brabant op grote schaal toegepast, zij het langzamerhand wat minder na 1860. Overigens was dit in het cultuurpatroon al eeuwenlang opgenomen en niet een gevolg van ideologie.

Blijkbaar was de Malthusiaanse geboortenbeperking sterk afhankelijk van de verwachtingen: in betere tijden werd meer, in slechtere tijden minder gehuwd. Daarbij kon men niet anticiperen: eenmaal gehuwd zijnde bepaalde bijna uitsluitend de natuurlijke vruchtbaarheid van de vrouw het aantal kinderen. Wanneer na de Franse tijd enkele tientallen jaren meer huwelijken gesloten worden, zal dat effect hebben gehad voor de arbeidsmarkt in de jaren veertig en vijftig. Maar juist de periode 1845-1855 was een tijd van economische stilstand en achteruitgang, met lage lonen, hoge prijzen, zodat de druk juist in die tijd voelbaar was. Had daarom de Malthusiaanse vorm van geboortenbeperking op lange termijn enig effect, het was onvoldoende om de bevolkingsgrootte in evenredigheid met de bestaansmiddelen te houden en het ging gepaard met spanningen die in bepaalde slechte perioden konden verhevigen.

Waarin kon men nu verder oplossingen zoeken? Ontginningen werden geleidelijk meer aangepakt, maar door gebrek aan kapitaal en schaarste aan meststoffen was ontginning voor de gewone landbouwer in de beschreven periode niet of zeer zelden een oplossing. De kinderen der boeren konden zich als meid en knecht verhuren of als dagloner of dorpsambachtsman een bestaan zien te verwerven. De langzaam opkomende fabrieksnijverheid bood maar heel weinig mogelijkheden voor werk en daartegenover stond de op een aantal plaatsen sterk afnemende rurale nijverheid. Trekarbeid was afhankelijk van de werkgelegenheid elders, die er nauwelijks beter voor stond. De intensivering van de landbouw, vooral door de groeiende aardappelteelt, verschaftte in bepaalde seizoenen meer werk, maar de lonen werden lager. Wanneer dan de prijzen snel en fors stegen door misoogsten, in het bijzonder de aardappelziekte, was er sprake van een ernstige crisis.

Het antwoord op die crisistoestand bestond echter niet uit massale migratie (verhuizen buiten de eigen woonplaats). Elders was de toestand niet beter en binnen de eigen gemeenschap kon men nog de meeste hulp

²) Blankert, De huwelijksstructuur in de Brabantse Kempen in de periode 1830-1859, in Van den Brink, Van der Veen, Van der Woude, *Werk, kerk en bed in Brabant*, 105.

en kans op werk verwachten.³ Niet dat migratie zo weinig voorkwam (vooral mannelijk en vrouwelijk dienstpersoneel en overige vrijgezellen waren mobiel en bij huwelijk kwam de partner nogal eens uit een andere plaats), maar die migratie speelde zich voornamelijk intraregionaal af, binnen een beperkte straal. Migratie buiten de eigen provincie, laat staan naar het buitenland, kwam in de gehele periode zeer weinig voor. De belangrijkste vorm van emigratie was nog die naar Noord-Amerika, maar, zoals gezien, was die zeer regionaal en plaatselijk en dan nog in verhouding gering.

De conclusie kan zijn dat de leer van Malthus enige verheldering schept over de mogelijke achtergrond van de landverhuizing, maar dat die slechts een klein stukje van de achtergrond belicht. De vraag blijft waarom, bij de magnetische kracht van Amerika als verschafter van goed betaald werk en goedkope grond, slechts zo weinigen daar een uitkomst zagen. En waarom juist die weinigen?

De leer van de relatieve overbevolking van Marx, die niet de natuurlijke maar de maatschappelijke ontwikkeling verantwoordelijk stelt voor het probleem van de armoede, zou eveneens enige verheldering in de Brabantse situatie kunnen bieden.

Voor het tijdperk van de moderne industrie was er de zogenaamde proto-industrie: huisnijverheid op het platteland en daarom ook wel rurale industrie genoemd, gericht op de nationale en internationale markt. Deze massale huisindustrie was kapitalistisch georganiseerd: stedelijke kooplui verschaften de grondstoffen, betaalden voor de bewerking en verkochten de eindprodukten.

In Noord-Brabant waren in de negentiende eeuw drie grote bedrijfstakken waarvan de ondernemers massaal gebruik maakten van thuiswerkers. Verreweg de grootste en oudste was de textielnijverheid, maar ook de later opkomende schoenenindustrie en de sigarenindustrie werden niet onaanzienlijke huisindustrieën. De zelfvoorzienende boeren waren vanouds vertrouwd met het bewerken van vlas en wol. Van hun vaardigheden en hun behoefte aan additioneel inkomen werd vanaf het begin van de vroeg-kapitalistische tijd op grote schaal gebruik gemaakt door ondernemers die meer handelaar dan fabrikant waren en die daarom koopman-ondernemer worden genoemd.

Geleidelijk aan, in de negentiende eeuw, verloren de thuiswerkers de

³) Bovendien was het stelsel van bedeling zo ingericht dat vestiging in een andere gemeente alleen werd toegelaten als door middel van een ontlastbrief de gemeente van afkomst of door een akte van borgstelling de borgen verklaarden eventuele ondersteuning te zullen verlenen.

concurrentie van manufactures en fabrieken. Additionele inkomsten uit huisindustrie werden geringer of vielen weg. Diegenen die er hun hoofd bestaan in hadden: beroepswevers, schoenmakers en sigarenmakers, gingen rond 1900 naar de fabriek of kozen een ander beroep, bijvoorbeeld klompenmaker of winkelier. De inkomsten uit huisnijverheid liepen in het algemeen terug door de toenemende concurrentie van de fabrieken, maar er was een grote mate van elasticiteit: door langer te werken en meer mensen, vooral vrouwen en kinderen, in te zetten, hield de rurale industrie zich nog tot in de twintigste eeuw staande. De afhankelijkheid van de ondernemers werd er niet geringer op. De ondernemers hadden het voordeel dat zij de produktie telkens gemakkelijk konden aanpassen aan de vraag die, vooral in de textielhandel, sterk wisselend was. Hun vaste kosten waren minimaal. Zij konden zonder zich te bekommeren om het lot van hun werknemers hun kapitaal naar de zich voordoende mogelijkheden accumuleren.

In die zin past Marx' term van de 'Industriële Reservearmee' ook bij de Noordbrabantse plattelandsnijverheid. Hier speelde niet, zoals in Britse industrie- en mijngebieden, een tijdelijke of blijvende uitstoot van volledig loonafhankelijken uit het moderne produktieproces in het belang van de winst met als gevolg massale verpaupering. Maar wel ziet men dat een ongeregeld deel van het arbeidsleger bij gebrek aan alternatieven gedwongen werd met een maximum aan arbeidstijd voor een minimum aan beloning te blijven werken. Al die slachtoffers van het moderne, kapitalistische produktieproces waren volgens Marx kandidaten voor emigratie. Zou Karl Marx de schepen, afgeladen met landverhuizers, in de Ierse en Britse havens hebben zien vertrekken?

Hoe was in die tijd de situatie in Noord-Brabant? De bestaande gegevens werpen meer licht op de fabriekscentra dan op het echte platteland. Men kan echter aannemen dat het spinnen als huisindustrie in en rond de textielsteden omstreeks 1830 was verdwenen. Het huisweven van linnen ging in die tijd snel achteruit, maar dat van katoen nam toe. In en rond Helmond steeg het aantal huiswevers van 1.600 rond 1838 tot 2.000 in 1853/55. Kwam de mechanisering in Helmond laat, ook in Eindhoven werkten in 1861 nog 2.150 van de 2.600 textielarbeiders thuis. In Tilburg kwamen pas in 1856 de eerste machinale weefstoelen en werkten van de 3.600 actieven in de wollenstoffennijverheid in 1855 2.500 buiten de fabriek, dat is 70%. In 1870 waren er 4.800 werkers, van wie nog slechts ongeveer 40% (1.920) buiten de fabriek. De proto-industrie van schoenen telde in 1860 3.100 en in 1880 6.200 huisindustriële wer-

kers. Daarna gaat de schoennijverheid als huisindustrie snel achteruit.⁴

Uit al deze gebieden van intensieve huisindustrie was echter de landverhuizing miniem. Waar landverhuizing wat meer voorkwam, zoals in het gebied rond de Peel, was de huisindustrie al eerder een kwijnende zaak. Bij een aantal landverhuizers zal dit hebben meegespeeld bij de beslissing om te gaan. Een duidelijke relatie tussen de kapitalistische produktiewijze en de landverhuizing, zoals voor Ierse en Britse industriegebieden, is voor Noord-Brabant moeilijk aan te tonen. Het ontbreken van grote concentraties van proletariaat en het vinden van alternatieven zoals het gaan werken in manufacturen en fabrieken, het verkopen van kalveren, zuivel, eieren, het houden van een slijterij, het uitoefenen van een ander nevenberoep als klompenmaker, vrachtrijder, grondwerker, hebben snelle 'Verelendung' waarschijnlijk voorkomen. Daarvoor had Noord-Brabant nog te veel een plattelandskarakter en op het platteland was er tussen 1850 en 1880 een begin van vernieuwing, de agrarische produktie nam enigszins toe en, gewend aan een sober bestaan, vindingrijk in de armoede, kwam het bij een licht groeiende bevolking niet tot massale verpaupering.

Marx' verklaring voor emigratie als gevolg van de toenemende nadelen van de kapitalistische produktiewijze is voor Noord-Brabant, op basis van de huidige schaarse gegevens, hoogstens heel beperkt van toepassing. De moderne produktie was nog niet zo ontwikkeld dat de nadelen ervan (uitstoot van minder produktieve of duurdere arbeidskrachten) merkbaar invloed hadden op de migratie. Evenmin was er op beduidende schaal sprake van daling van de gemiddelde huwelijksleeftijd door het proces van proletarisering, een andere reden voor migratie op grote schaal. Wel was er een latente vorm van overbevolking op het platteland met nadelige gevolgen voor de landarbeiders. Wel kwam er door de achteruitgang in de huisindustrie in bepaalde gebieden meer armoede. Maar tot massale migratie over grote afstanden heeft dat alles niet geleid.

b. De invloed van de cyclische ontwikkeling van de Atlantische economie volgens Thomas

Thomas en, in navolging van hem, Swierenga voor de Nederlandse situatie, hebben het eerder ontdekte cyclische verloop van de massale transatlantische landverhuizing in de negentiende en begin twintigste

⁴) Klep, Over de achteruitgang van de Noordbrabantse huisnijverheid, 1810-1920, in *Brabants Heem*, 39 (1987), 2, 84-86.

eeuw nader uitgewerkt. Naast de invloed der conjunctuurbeweging was, volgens hen, de seculaire trend merkbaar in de emigratiebeweging.

De gewone internationale conjunctuurgolf, de zogenaamde Juglar-golf (gemiddeld ongeveer tien jaar) vertoonde in de behandelde periode omslagpunten in 1857, 1866 en 1873. In Nederland, dat nog niet volledig in de internationale conjunctuurbeweging was opgenomen, was in zekere mate sprake van een contrair verloop waardoor tegelijk 'push' en 'pull' bij de landverhuizing kunnen zijn versterkt door de conjunctuur. Geleidelijk aan werd Nederland in de tweede helft der eeuw meer gevoelig voor de internationale conjunctuur.⁵

Toppen van emigratie waren na 1847 in 1854, in 1867 en 1873.⁶ Zowel in 1857 als in 1873 begon in de Verenigde Staten een hevige crisis. Tijdens de hausse van 1854-1857 verkeerde de Nederlandse industrie in een baisse, al ging het met de landbouw (in mindere mate op de zandgronden) steeds beter.⁷ Volgens Brugmans hadden de crises van 1857 en 1866 in Nederland een betrekkelijk goedaardig karakter. De gunstige ontwikkeling van de landbouw hielp volgens hem mee de kracht der conjunctuurgolven, in Nederland toch al minder merkbaar door de achterstand in industriële groei, te breken.⁸

Over de volgende periode is voor Nederland geen duidelijk beeld te vormen, maar de Amerikaanse crisis van 1873 moet grote invloed gehad hebben gezien de scherpe terugval in emigratie. De geringe aantallen bleven tot het begin der jaren tachtig.⁹

Heeft de Juglar-golf, die zich in Amerika sterk manifesteerde, duidelijk invloed gehad op de emigratie, moeilijker in zo'n kleine periode na te gaan is de werking van de zogenaamde lange cyclus van Kuznets. Met de door Thomas genoemde hoogtepunten op die cyclus van 1849-1854 en 1869-1873 en het dieptepunt van 1861-1862 sporen de Nederlandse getallen, het dieptepunt in 1861-1862 kan echter evenzeer een gevolg zijn van het uitbreken der Burgeroorlog. De Noordbrabantse emigratiebeweging week, in tegenstelling tot de Limburgse, in dit opzicht niet af van de Nederlandse.

⁵) De Jonge, Nijverheid en conjunctuurbeweging, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XII, 62-67.

⁶) Swierenga, Dutch Immigration Patterns, in Swierenga, ed., *The Dutch in America*, 27-29 en figure 1.3., 31.

⁷) Ridder, *Een conjunctuur-analyse van Nederland, 1848-1860*, 194.

⁸) Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht, 1795-1940*, 273, 275.

⁹) Swierenga, *t.a.p.*, 29.

De conclusie kan zijn dat de berichten over economische crises in Amerika, maar ook over een gebeurtenis als de Burgeroorlog, een krachtige reactie in de landverhuizingsstroom ten gevolge hadden. Voor de periodisering betekent een en ander voor Noord-Brabant twee tijdperken van relatief veel landverhuizing (1847-1857 en 1866-1873) en twee periodes van zeer weinig emigratie (1858-1865 en 1874-1880).

De voor het onderwerp voornaamste conclusie kan echter zijn dat de perspectieven in het vestigingsland een belangrijker drijfveer lijken te zijn dan de toestand in het vertrekland. 'Pull' was belangrijker dan 'push', maar hoe was hun werking?

c. De werking van 'push' en 'pull' volgens Potter

Potter wijst op de complexiteit van 'push' en 'pull'. Het beeld, ontleend aan de mechanica, doet al te gauw veronderstellen dat er aan twee zijden (in vertrekland 'push' en in vestigingsland 'pull') mechanische krachten aan het werk zijn, die de potentiële emigrant in beweging brengen. Potter verkiest de vergelijking met een krachtenveld, waarin de economische factoren voor de keuze niet eens de belangrijkste zijn.

Als men het verschijnsel dan toch economisch wil benaderen kan men, volgens Potter, emigratie op macro-niveau en op micro-niveau zien als investering. Op macro-niveau is vanuit Europa in Amerika in de negentiende eeuw behalve kapitaal op grote schaal arbeid geïnvesteerd met als resultaat dat de Atlantische economie als geheel er van kon profiteren en de Verenigde Staten welvarend genoeg werden om in de twintigste eeuw in Europa kapitaal te investeren. Op micro-niveau ruilde de emigrant zijn bestaande zekerheid in voor een ongewisse toekomst in de verwachting dat hij en zijn nageslacht er voordeel van zouden genieten.

Potter wijst nog op het belang van een belangrijke omstandigheid die massale emigratie mogelijk maakte: de ontwikkeling van het trans-Atlantische vervoer. Hier valt bij op te merken dat omgekeerd het massale emigrantenvervoer het ruilverkeer met Amerika sterk heeft bevorderd. Het maakte immers het scheepsvervoer veel goedkoper in de tijd dat er uit Europa nog weinig retourvracht was. Bremen, Hamburg, Antwerpen en Le Havre hebben de voordelen van het massale emigrantenvervoer volop weten uit te buiten. Rotterdam, de belangrijkste emigratiehaven in de achttiende eeuw, raakte na 1850 als zodanig ver achter en wist de achter-

stand pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw door verschillende verbeteringen weer enigszins in te lopen.¹⁰

Wat is de betekenis van deze bespiegelingen voor de Noordbrabantse landverhuizers? Macro-economische beschouwingen mogen licht werpen op de dynamiek en de economische consequenties der massa-emigratie, waaraan ook Noordbrabanders deel hadden, zij kunnen nooit een verklaring geven voor de beslissende stappen van vele verschillende mensen, die volgens Potter berusten op ontelbare keuzen, lang niet alle van economische aard. Zoals Potter stelt: de economen hebben geen antwoord op de vraag waarom sommigen emigreren en vele anderen, in gelijke omstandigheden, niet. Mogelijk brengen sociologen in deze meer meer duidelijkheid.

§ 3. *De sociologische theorieën*

a. Een demografische benadering: Petersen's typologie

Petersen sluit echte wetmatigheden bij voorbaat uit, omdat de mens niet willoos onderworpen is aan krachten van buitenaf, maar hij vindt wel dat een typologie drijfveren, omstandigheden en effecten met elkaar in verband kan brengen.

Gedwongen emigratie kwam in de negentiende eeuw in Europa niet voor, maar volgens Petersen moet men bij massa-emigratie, in tegenstelling tot individuele of groepsemigratie, denken aan een collectief handelen in een heersend gedragspatroon. Als dit type migratie eenmaal op gang gekomen is, zet het zich bijna automatisch voort en volgen steeds weer nieuwe emigranten met als hoofdreden de emigratie van anderen. Het collectief gedrag weegt zwaarder dan de persoonlijke afweging, de gemeenschap is meer de drijfkracht dan de persoonlijke aspiraties, de reeds bestaande kolonie is belangrijker dan de groep waarin men vertrekt en men is niet uit op pionieren maar op aanpassing aan een ander leefpatroon. In al die opzichten beantwoordt de emigratie aan het patroon van massale trek naar 'nieuw land' of de stad en is er geen wezenlijk verschil tussen emigratie en binnenlandse migratie. Voor de bourgeoisie was deze beweging niet aantrekkelijk, zodat de bourgeoisie er afstand van nam. De echte vrije emigratie is het gevolg van de keuze van

¹⁰⁾ Van der Valk, Landverhuizersvervoer via Rotterdam in de negentiende eeuw, in *Economisch- en Sociaal-historisch Jaarboek*, 39 (1976), V, 148-171.

individuen om in Amerika te gaan pionieren. Zij konden, tijdens of na hun vestiging, ook kolonies vormen.

Deze drie vormen van landverhuizing (individuele- of pioniers-, groeps- en massa-emigratie) toepassend op de Noordbrabantse situatie kunnen de kolonies stichtende afgescheiden predikanten (Van Raalte en Scholte) wel als leiders van groepsemigratie, maar niet als pioniers beschouwd worden. Hetzelfde geldt voor Verwayen.

Van den Broek en de rooms-katholieke missionarissen in het algemeen waren pioniers, zij het van een bepaalde soort. Alleen Van den Broek organiseerde in de bestudeerde periode als pionier een groepsemigratie en dan nog slechts zonder aanvankelijke opzet. Zoals Stokvis terecht stelt was er in de Nederlandse situatie geen duidelijk faseverschil tussen pioniers-, groeps- en massa-emigratie. Het gehele proces voltrok zich haast gelijktijdig in de tweede helft der jaren veertig.¹¹

Eenmaal in gang gezet zou de massa-emigratie (waarbij men in dit geval 'massa' als een kwalitatief begrip moet opvatten) voortduren, bijna uitsluitend in groter of kleiner groepsverband.

Ter verklaring van het zeer regionale, maar vaak langdurige karakter van de trek naar Amerika is deze theorie wel geschikt. Maar er blijft nog een belangrijke vraag over: waarom hebben de leiders juist hier hun volgelingen getroffen? Moge het zo zijn dat de volg-emigratie in een heersend klimaat, soms zelfs 'Amerika-koorts' haar oorsprong vindt, de initiële stroom vraagt om meer verklaring dan het zich voordoen van een leider. Misschien moet men toch ook hier een al bestaande trek buiten het eigen milieu verantwoordelijk stellen (Duitsers en Oost-Nederlanders waren voorgegaan naar dezelfde gebieden). Zeker waren er onderling al veel contacten aan voorafgegaan. Verwantschap en buurtschap hebben grote invloed gehad.

Op deze wijze heeft Petersen een deur geopend ter verklaring van het regionale karakter der emigratie, al ontbreekt nog een analyse van wat men zou kunnen noemen het innerlijk (psychisch) proces. Tussen de uitgesproken motivatie, die volgens Petersen bij massa-emigratie meestal uit algemeenheden of trivialiteiten bestaat (hiermee de waarde der ego-documenten sterk relativerend) en de werkelijke motivatie, ligt nog een spanningsveld.

De pionier in strikte zin, in Amerika het terrein verkennend en voorbereidingen treffend voor een koloniestichting, komt in de Noordbrabantse

¹¹) Stokvis, *De Nederlandse Trek naar Amerika, 1846-1847*, 195.

situatie niet voor. Wel ziet men soms een familielid, vader, zoon, broer, vooruitgaan om als kwartiermaker te fungeren.

Wilde de Noordbrabantse emigrant in de behandelde periode iets nieuws bereiken of iets ouds behouden, eventueel herstellen? Dit is Petersen's vraag naar het innoverend of conserverend karakter der emigratie. Bij de beantwoording lijkt het goed uit te gaan van onderscheid tussen materiële en immateriële aspecten.

In de materiële sfeer wordt dan de aandacht meteen getrokken naar de meest genoteerde reden van vertrek: "ter verbetering van het bestaan". Men zou dat innoverend kunnen noemen. Daarbij had men geen ingrijpende veranderingen op het oog, maar men wilde als landbouwer meer grond, als ambachtsman of winkelier meer opdrachten en klanten, als landarbeider een eigen boerderij, als dagloner meer werk en hoger loon en daarbij als ouders goede vooruitzichten voor de kinderen. Soms verwees de vermelde reden naar het behoud van de status: "wegens achteruitgang van zaken". Van menige dagloner of boerenknecht was de vader nog een zelfstandige boer. Dus toch conserverend?

Van de immateriële factoren zullen sociale gelijkheid en meer vrijheid in Amerika wel aangesproken hebben. Was emigratie daarom innoverend? Wat godsdienst en kerk betreft waren er verschillen tussen gereformeerden (afgescheidenen) en rooms-katholieken. Voor de laatsten veranderde in hun beleving niet veel: zij bleven in een wereldkerk die in Amerika dezelfde trekken vertoonde als in Nederland. Voor de afgescheidenen was er iets van innovatie omdat hun vertrek naar Amerika en vestiging tussen afgescheiden broeders en zusters hen meer mogelijkheid leken te geven hun eigen subcultuur te creëren en zorgvuldig in stand te houden. Zij waren in hun vaderland nogal eens in conflict geraakt met hun omgeving en begonnen wat dat betreft in Amerika een nieuw leven.¹²

Gezien het subjectieve waardeoordeel van de beschouwer en de mogelijkheid om achter de meeste emigratiebeslissingen zowel innoverende als conserverende motieven te zien, is de vraag naar innovering of conservering niet in het algemeen te beantwoorden.

Petersen heeft door zijn onderscheiding in categorieën en motieven

¹²) Prakke, *Drenthe in Michigan*, toont aan dat het deelnemen aan de Afscheiding binnen een hechte Drentse dorpsgemeenschap tot onhoudbare spanning kon leiden, met emigratie als gevolg. Dergelijke spanningen, hoewel waarschijnlijk minder erg, hebben bij enkele afgescheiden Noordbrabantse families, onder andere in Klundert en Zevenbergen, mede tot landverhuizing geleid.

van emigranten een waardevolle typologie geleverd, maar bewust afgezien van een model ter verklaring. Een poging om te komen tot een echte sociologie der emigratie kwam van de Duitse sociaal-historicus Peter Marschalck. Zijn leer diende tot theoretische grondslag voor Pieter Stokvis' dissertatie *De Nederlandse Trek naar Amerika, 1846-1847*.

b. Een sociologische benadering: Marschalck en Stokvis en hun model van verklaringen der negentiende-eeuwse landverhuizing

De structuur en het proces der negentiende-eeuwse landverhuizing vormen een samenhangend geheel. De politieke, religieus-kerkelijke, demografische en sociaal-economische structuur van het vertrekland, zich ongunstig verhoudend tot die van het vestigingsland, zal onder gunstige voorwaarden van informatie en verplaatsingsmogelijkheid emigratie op gang brengen. Daarbij kan het begrip 'ruimte' gebruikt worden om de mate van zowel materiële als immateriële bestaansmogelijkheden aan te geven. Alleen bij verwachting van meer 'ruimte' ontstaat emigratiebereidheid die kan leiden tot een emigratiebesluit.

Meer 'ruimte' wordt niet alleen geschapen door emigratie. Marschalck ziet migratie als een oplossing voor kortere duur, op de lange termijn moet aanpassing volgen.

Hoe een land zich wat 'ruimte' betreft verhoudt tot een ander land kan de onderzoeker alleen achteraf vaststellen, aan de hand van de historische gegevens.¹³

Dit model is door Pieter Stokvis gehanteerd in de Nederlandse en Amerikaanse situatie van de jaren 1846-1847. Oorzaken en motieven (demografisch, politiek, kerkelijk, economisch en sociaal) zijn geanalyseerd. Meer dan de helft van de dissertatie behandelt de condities waaronder in die jaren de massa-emigratie uit Nederland plaats vond. Hoofdstukken zijn gewijd aan het Amerikabeeld, de organisatie van de landverhuizing, de rol van de overheid en de omstandigheden van het vervoer en de reis. Zo is een eigen, afgeleid model ontstaan dat in een schema wordt weergegeven.¹⁴

Het komt er op neer dat de positieve determinanten onderscheiden kunnen worden in causale en voorwaardelijke (voorwaarden-scheppen-

¹³) Marschalck, *Deutsche Überseewanderung im 19. Jahrhundert*, 13.

¹⁴) Stokvis, *a.w.*, 200.

de). De positieve voorwaardelijke determinanten hadden volgens Stokvis een katalyserend karakter.¹⁵

”Het verband tussen voorwaarden en emigratie kan men zien als een voorbeeld van positieve terugkoppeling: de voorwaarden beïnvloedden de emigratie, maar ook omgekeerd! Het verband tussen oorzaken en motieven en emigratie kan gezien worden als een oorzakelijke keten, zij het dat het emigratiebesluit van sommigen een weerslag had op de emigratiebereidheid van anderen.”

Vooraf de aandacht voor de voorwaarden en de wisselwerking tussen factoren en emigratiebereidheid is een belangrijke bijdrage aan de beantwoording van de vraag, hoe het emigratiebesluit tot stand komt. Wat echter in deze dissertatie te weinig aandacht krijgt, is het proces op regionaal en lokaal niveau, terwijl toch te constateren valt dat de verschillen zeer groot zijn. Wel zijn de provincies onderscheiden, maar dit geeft onvoldoende differentiatie.

De reden van dit gemis is het niet voldoende gebruiken van de landverhuizingslijsten en registers. Stokvis' statistiek baseert zich weliswaar op de opgave in de *Nederlandsche Staatscourant* waarin een aantal gegevens over de periode 1831-1847 wordt samengevat, maar daarin vindt men niets over de gemeenten van vertrek.¹⁶ Het onderzoek van Prakke (*Drenthe in Michigan*, 1948) heeft op een voorbeeldige wijze duidelijk gemaakt, welke cruciale rol de plaatselijke en regionale verhoudingen speelden bij zowel vertrek als vestiging, het laatste in dit geval in de plaats Drenthe in Michigan.

In de jaren 1970 en 1980 is dit beeld bevestigd door Swierenga (voor geheel Nederland), Yda Schreuder (voor Noord-Brabant), Anja Koewelden-Wijdevan (voor Limburg), Ligterink en Verena de Bont (voor de Achterhoek) en Annemieke Galema (voor Friesland). Als aan dat gegeven meer aandacht wordt besteed, verandert ook het beeld van oorzakelijke en begeleidende factoren die leidden tot emigratie. Daarvoor is een sociaal-psychologische benadering gewenst.

c. Een sociaal-psychologische benadering: J.E. Ellemers' determinanten van emigratie

Interviews en speciaal diepte-interviews met emigranten en hun thuisblijvende omgeving vormden na de Tweede Wereldoorlog het basismate-

¹⁵⁾ a.w., 199.

¹⁶⁾ a.w., bijlage 1, 208-210.

riaal ter beantwoording van de intrigerende vraag: waarom gaan bij gelijke oorzaken juist deze mensen en niet de anderen in ongeveer gelijke omstandigheden?

Met erkenning van de complexiteit en ondoorgrondelijkheid van de menselijke psyche is het wellicht toch mogelijk algemene sociale en psychische determinanten te vinden die de besluitvorming om tot migratie en emigratie over te gaan voor een groot deel bepalen. Dit ter beantwoording van de ultieme vraag: waarom had de landverhuizing in Noord-Brabant en Nederland in het algemeen een zo regionaal en lokaal karakter?

Ellemers gaat uit van structurele spanning. Het individu dat tot emigratie neigt ervaart, onder invloed van die spanning, een zekere incongruentie tussen hem en zijn sociale en culturele omgeving. Daardoor ontstaat een structurele geneigdheid tot opheffing van die spanning, een soort loswekingsproces van de omgeving. Natuurlijk moet het individu de spanning wel bewust ervaren en ook aspiraties hebben om er iets aan te doen.¹⁷

Zo zijn er drie elementen: spanning, bewuste ervaring met aspiraties om er iets aan te veranderen en losweking, die elkaar onderling versterken. Samen vormen zij het migratiemotief en wanneer dit een collectief karakter heeft kan men spreken van een standaard-migratiemotief.¹⁸ Om niet in herhaling te vallen wordt voor een aantal andere factoren die volgens Ellemers een rol spelen verwezen naar het tweede hoofdstuk.

Tegenover het migratiemotief staat het migratieaanbod: het vertrouwen in verbetering van de eigen situatie in het vestigingsland op grond van ervaringen van voorgangers met wie men zich kan vergelijken en die het net iets beter hebben, de referentiegroep. Als dit vertrouwen collectief aanwezig is in het vertrekland spreekt men van een standaard-migratieaanbod. Daarvan kan een grote zuigkracht uitgaan, vooral als eerder vertrokken relaties (familieleden, kennissen, buurtgenoten) het in het vestigingsland goed maken (relatie-migratie). Invloeden van buiten zijn van groot belang. Zij worden door Ellemers samengevat met de term 'sociale controle'. Hiertoe behoort onder meer de houding van de overheid, die de migratie kan verbieden, toelaten, bevorderen en zelfs afdwingen.

Wat zeggen de conclusies van Ellemers over de negentiende-eeuwse

¹⁷) Ellemers, *The Determinants of Emigration. An Analysis of Dutch Studies on Migration*, in *Sociologia Neerlandica*, II, 2 (Summer 1965), 41-58.

¹⁸) Ellemers steunt voor deze analyse sterk op het werk van H. in 't Veld-Langeveld, *De Trek naar het Westen*. Van haar zijn ook de termen '(standaard-) migratiemotief en '(standaard-) migratieaanbod'.

Noordbrabantse situatie? Een standaard-migratiemotief was op veel plaatsen aanwezig. Een standaard-migratieaanbod met de zuigkracht van relatie-migratie bestond echter slechts in enkele plaatsen en streken. Waarom juist daar? Omdat door invloeden van buiten (groepsemigraties van Scholte en Van Raalte, Verwayen en Van den Broek, op hun beurt weer gestimuleerd door massa-emigratie uit Duitsland en Oost-Nederland) er een begin gemaakt was. Dat begin speelde juist daar, omdat de structurele spanningen er relatief groot waren en de sociale saamhorigheid binnen bepaalde groepen sterk was. Men denke aan de bewoners rond de Peel met hun in economisch en kerkelijk opzicht uitzonderlijke verleden en de afgescheidenen in Klundert en Zevenbergen met hun gedeelde ervaringen, die echter vanaf het begin ook de aantrekking van relaties ondervonden. Dat elders, bijvoorbeeld in het Land van Heusden en Altena, waar een standaard-migratiemotief aanwezig leek, het pas later kwam tot enigszins beduidende emigratie, kan te maken hebben gehad met de sociale controle die binnen de kerkgenootschappen werd uitgeoefend, maar eveneens met een opvallende trek naar de Haarlemmermeer, die in 1853 werd drooggelegd.

Het meest waardevolle van Ellemers' analyse is dat duidelijk gemaakt wordt, dat een complex van factoren nodig is alvorens wordt overgegaan tot de zeer ingrijpende emigratiebeslissing en dat het collectieve element sterk aanwezig is. Mogelijk ligt hierin ook de verklaring voor de gebruikelijke stereotypen rond het verschijnsel emigratie, waaraan de emigranten zelf bijdragen. De thuisblijvers noemen hen arm en maatschappelijk minder geslaagd, avonturiers, rustelozen enzovoort en miskennen hun succes. De emigranten daarentegen overdrijven de nadelen van het oude vaderland, prijzen de vrijheid in het nieuwe land, pochen op hun ondernemingslust en hun succes. Dat zowel gaanders als thuisblijvers zich sterk door hun omgeving hebben laten beïnvloeden, wordt niet herkend.

§ 4. *Synthese en conclusie*

"The nearer we approach districts and individuals, the nearer our study will be to the truth".

De al eerder geciteerde uitspraak van Philip Taylor is zeer toepasselijk voor deze laatste paragraaf waarin getracht wordt een antwoord te formuleren op de vraag naar de ware achtergrond van de landverhuizing.¹⁹

¹⁹⁾ Taylor, *The Distant Magnet*, 27.

Immers te lang heeft men de emigratie, zowel wat betreft het land van vertrek als wat betreft het land van vestiging, voornamelijk bestudeerd als een landelijk verschijnsel. Dat is begrijpelijk, omdat als bronnen vooral landelijke statistieken en rapporten werden gebruikt en in het land van vestiging in het geheel geen onderscheid werd gemaakt naar het gewest van herkomst. Slechts voorzover de Nederlandse centrale regering zelf geïnteresseerd was in de provinciale toestanden, werd althans wat die bestuurseenheden betreft aandacht besteed aan de verschillen. De emigratiebeweging heeft zich echter nooit veel aan de bestuurlijke grenzen gelegen laten liggen.

Pas toen op het eind van de afgelopen jaren zeventig op basis van de door Swierenga gecomputeriseerde landverhuizingslijsten en censuslijsten duidelijk werd hoe regionaal en plaatselijk het verschijnsel was, heeft men, door zich te richten op de streken en plaatsen van vertrek en vestiging, meer inzicht gekregen in de werkelijke achtergrond van zowel vertrek uit de Oude Wereld als aanpassing in de Nieuwe Wereld. Algemene oorzaken, motieven en omstandigheden bieden niet op zichzelf een goede verklaring. Er moet gekeken worden naar de effecten op de bevolking van gebieden waaruit veel emigranten kwamen. Anders gezegd: als men terecht belang hecht aan het verband tussen Afscheiding, economische structuur en conjunctuur, bevolkingsdruk, aardappelziekte enzovoort aan de ene kant en landverhuizing aan de andere kant, moet de werking van die factoren in de streken en plaatsen waar relatief velen emigreerden worden nagegaan.

De algemene theorieën over de achtergrond van transatlantische migratie zijn daarom nuttig als instrumenten waarmee de situaties in het werkelijke vertrekgebied en het werkelijke vestigingsgebied nader bestudeerd kunnen worden.

In dat opzicht is het zinvol:

- dat gedacht wordt aan absolute (Malthus) en relatieve (Marx) overbevolking als mogelijke oorzaak van landverhuizing;
- dat Thomas een zich uitbreidende Atlantische economie met onder andere een gezamenlijke arbeidsmarkt en een gezamenlijke conjunctuurbeweging aanwijst als mede-bepalende factor;
- dat Potter wijst op de ingewikkeldheid van 'push' en 'pull' bij de beslissing te emigreren;
- dat Petersen duidelijk maakt dat het gaat om vrije emigratie en dat er een sterk collectief element aanwezig is in wat hij noemt massa-emigratie;
- dat Marschalck in zijn model veel aandacht besteedt aan veranderen-

de omstandigheden van vervoer, van overheidsbemoeienis, van informatie en communicatie;

- dat wordt gezocht naar het bestaan van een standaard-migratiemotief en een standaard-migratieaanbod en dat begrippen als relatie-migratie, referentie-groep en sociale controle worden gebruikt (Ellemers).

Om te verklaren waarom bij al die omstandigheden werkelijk tot emigratie werd overgegaan, moet men echter de aandacht richten naar de regio, plaats of zelfs wijk waar het gebeuren zich voltrok.

Hoewel emigratie als een gezond verschijnsel moet worden gezien is een vergelijking met het ontstaan van een besmettelijke ziekte wel te maken. Allerlei factoren maken dat de een vatbaarder is dan de ander. Als dan in eigen omgeving de ziekte uitbreekt wordt men geïnfecteerd met het emigratievirus. Dat wil nog niet zeggen dat men ook emigratiekoorts krijgt. Dit hangt af van de verhouding tussen de infectie en de weerstand.

Het begin van de massa-emigratie werd gemaakt door invloed van buitenaf: leiders als de afgescheiden koloniestichters, de Nijmegenaar Verwayen, de Dominicaan van den Broek lieten zich inspireren door vertrekkende groepen uit het grensgebied, op hun beurt aanhakend aan de Duitse emigratie. Zo was het begin van de emigratie vooral een sociaal-psychologisch proces. Het proces zette zich voort doordat een standaard-migratiemotief ("verbetering van het bestaan") gekoppeld werd aan een standaard-migratieaanbod (de magnetische werking van eerder vertrokken familieleden en buurtgenoten die het goed maakten en de helpende hand wilden bieden).

Annemieke Galema publiceerde een studie van massa-emigratie van een streek in Friesland naar een gebied in Massachusetts tussen 1880 en 1914. Zij ziet als bepalend voor het proces van vertrek en vestiging het bestaan van netwerken tussen streek van afkomst en gebied van vestiging. De behandelde homogeen Friese migratie noemt zij, in navolging van Tilly, een "transplanted network", een in elkaar gebreid geheel van netwerken. Interessant is daarbij de constatering dat de werkelijke eenheid van migratie noch uit individuen noch uit huisgezinnen bestond, maar uit groepen met elkaar door verwantschap, bekendheid en werker-
varing verbonden personen.²⁰

Het in tegenstelling tot wat wel eens wordt aangenomen zeer gestructu-

²⁰) Annemieke Galema, *Transplanted Network: A Case Study of Frisian Migration to Whitinsville, Mass., 1880-1914*, in Kroes en Neuschäfer, eds., *The Dutch in North-America*, 174-194.

reerde proces van emigratie verliep via een uitgebreid net van informatie en communicatie. De media waren brieven of bezoeken van personen (familieleden, buurtgenoten, missionarissen, agenten) en, in veel mindere mate, kranten en tijdschriften.

De emigratiebeweging droeg, evenals de toenmalige plattelandssamenleving, een sterk collectief karakter. Toch ziet men in de plattelandsschadjes als Zevenbergen, Oirschot, St. Oedenrode en Oss een meer individuele vorm van emigratie zich ontwikkelen, met een trek naar grote Amerikaanse steden. Dit is wellicht het begin van veranderingen in de richting van minder binding met de traditionele samenleving. Door de bijna autonome werking van de sociale netwerken zal de emigratie zich ook nog lang na 1880 voornamelijk daarbinnen blijven afspelen, al zullen er nieuwe netwerken ontstaan.

Dat er tot 1880 niet meer emigratie uit Noord-Brabant plaats vond was wellicht een gevolg van de begonnen modernisering van de landbouw en de tijdelijke uitbreiding van de proto-industrie in en rond de textielsteden en in de Langstraat.

De nogal radicale oplossing voor spanningen door emigratie naar Noord-Amerika werd maar door een klein deel van de bevolking van Noord-Brabant nagestreefd. Ook dat kleine deel liet zich slechts overhalen door de goede mogelijkheden voor het behoud van eigen relaties en cultuur binnen het eigen netwerk, dat hulp verschaftte bij de aanpassing. Waar geen netwerk was, bleef landverhuizing een grote uitzondering.

§ 5. *Samenvatting*

In dit hoofdstuk wordt teruggegrepen naar de theorieën in hoofdstuk II. In hoeverre zijn zij op de Noordbrabantse situatie toe te passen?

De absolute (Malthus) en relatieve (Marx) overbevolking was een factor, maar zeker niet de voornaamste. Steeds gaat het om de spanning tussen de beroepsbevolking en de middelen van bestaan en stellig nam die spanning in Noord-Brabant in de beschreven periode toe, in sommige gebieden meer dan in andere. Enige modernisering in de landbouw, de toenemende aardappelteelt en de nog tijdelijk toenemende werkgelegenheid in de proto-industrie (textiel en schoenen), maar voornamelijk de beperkingen die de Brabanders zichzelf oplegden, hebben de gevolgen der bevolkingsdruk verzacht. Migratie als oplossing kwam wel voor, maar grotendeels in de naaste omgeving. Emigratie naar de buurlanden was nog zeldzamer dan transatlantische emigratie. Van de massale emigratie als gevolg van de ontwikkeling van het moderne kapitalisme, die Marx in

Engeland en Ierland vaststelde, is in Nederland zeker geen sprake geweest.

Wat de invloed van de ontwikkeling der transatlantische economie op de emigratie betreft (door Thomas onderzocht), volgde de Noordbrabantse emigratie de algemene trend: hoogtepunten rond 1853 en 1867, scherpe daling vanaf 1857 en 1873 in verband met de laagconjunctuur in de Verenigde Staten. Dit is een aanwijzing voor het grote belang van de aantrekkingsfactoren. Dit bewijst tevens hoe goed de communicatie en informatie waren. De gevolgen van de seculaire trend zijn in zo'n kleine periode en in zo'n klein gebied niet goed zichtbaar te maken.

'Pull' en 'push' zijn, zoals Potter heeft geanalyseerd, geen mechanische krachten. De economie geeft volgens hem nooit voldoende verklaringen voor de emigratie. Wel kan men in de macro-economische modellen de emigratiedata opnemen als bijvoorbeeld investering van menselijk kapitaal in het vestigingsland en verlies ervan in het vertrekland. Voor Noord-Brabant is dat verlies zeer beperkt gebleven.

Petersen's in navolging van Zweeds onderzoek vastgestelde achtereenvolgende fasen van pioniers-, groeps- en massa-emigratie hebben zich in Noord-Brabant evenmin als in de rest van Nederland voorgedaan. Zij vielen gelijktijdig. Zijn mening over de massa-emigratie als een collectief gebeuren met een min of meer autonoom karakter is voor de verklaring van de landverhuizing uit Noord-Brabant goed te gebruiken. De vraag of emigratie een innoverend of conserverend karakter had, is in zijn algemeenheid niet te beantwoorden.

Marschalck's model van de 'ruimte', door Stokvis voor Nederland aangepast, heeft het voordeel van een systematische aanpak van het geheel der emigratiefactoren. De waarden der afzonderlijke factoren blijken pas in de concrete historische situatie. Stokvis wijst terecht op het belang rekening te houden met de wisselwerking tussen emigratiebereidheid en werkelijke emigratie binnen de gemeenschap.

De vraag waarom in ongeveer dezelfde situatie bepaalde personen wel, andere niet tot emigratie besluiten, is met dat alles nog niet beantwoord. Behalve verschillen in persoonlijkheid en het in laatste instantie ondoordringelijk karakter van het menselijk handelen spelen hier volgens Ellemers nog andere factoren een rol, namelijk de aansluiting tussen migratiemotief en migratieaanbod. Dat laatste wordt vooral bepaald door de aanwezigheid van relaties in het overzeese gebied, die een referentiekader vormen (gelijksoortigen die het door emigratie beter zijn gaan maken) en op wie men meent te kunnen rekenen in de periode van aanpassing. De aanwezigheid van een standaard-migratiemotief (collectief ervaren

van spanningen en losweking van de eigen omgeving en bereid zijn elders een nieuw bestaan op te bouwen) en een aansluitend standaard-migratieaanbod verklaart de vrijwillige, maar door de omgeving hier en overzee beïnvloede emigratiebeslissing.

De algemene conclusie over de factoren die de Noordbrabantse emigratie in de periode 1820-1880 veroorzaakten is, dat het emigratiemotief op enkele plaatsen en bij enkele groepen rond 1848 sterk aanwezig was, maar dat de invloed van buiten nodig was om de hoge drempel van onbekendheid en onervarenheid te overschrijden. Deze invloed kwam van leiders en formele en informele organisaties. Na het ontstaan van de eerste vestigingen in Noord-Amerika ging daarvan een magnetische werking uit. Waar nu netwerken bestonden tussen aspirant-emigranten en reeds gevestigde relaties (familieleden, buurtgenoten, bekenden) bleef daarbinnen lange tijd een gunstig klimaat voor emigratie. Waar geen netwerken waren ontstaan, was dit soort landverhuizing veel moeilijker. Dit verklaart de regionale verscheidenheid in deelname aan de landverhuizing.

SAMENVATTING

De standaardwerken over Nederlanders in Amerika van Jacob van Hinte en Henry S. Lucas, respectievelijk van 1928 en 1955, bevatten, zoals de titels aangeven, hoofdzakelijk een beschrijving van vestiging en ontwikkeling der immigranten. Een methodisch zelfstandig onderzoek naar de achtergrond van hun vertrek uit Nederland was niet het doel van deze schrijvers, al werden in hun werken ook wel feiten en meningen over die achtergrond gegeven.

De eerste systematische, op een model gegronde studie, die de achtergrond als hoofdzaak koos, was de dissertatie van Pieter Stokvis (1977) over de Nederlandse trek in de jaren 1846 en 1847, het begin van de zogenaamde massa-emigratie.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog was de belangstelling voor de transatlantische emigratie en ook de geschiedenis daarvan sterk toegenomen. Enkele oorzaken liggen voor de hand: de na-oorlogse emigratie vanuit Europa, de toegenomen betekenis van de Verenigde Staten en Canada, maar ook de bloei van de sociale en economische wetenschappen en de nieuwe benaderingswijzen en methodieken in de geschiedvorsing. Opvallend was daarbij dat door toonaangevende historici over dit onderwerp (migratiegeschiedenis) gewezen werd op het belang van regionaal en lokaal onderzoek naar de achtergronden, om zowel het proces van vertrek als het proces van aanpassing beter te leren verstaan.

Van groot belang voor de Nederlandse transatlantische emigratiegeschiedenis in de negentiende en begin twintigste eeuw was het meer recente werk van Robert P. Swierenga. Swierenga computeriseerde een drietal verzamelingen in archieven opgeslagen lijsten. De eerste verzameling bestond uit de zogenaamde Staten van Landverhuizingen, jaarlijkse registraties vanuit de Nederlandse gemeenten met in principe alle landverhuizers met een aantal bijzonderheden. Deze lijsten zijn grotendeels behouden gebleven uit de jaren 1848-1877. Het tweede bestand van Swierenga bestond uit de Amerikaanse scheepspassagierslijsten (voorzover nog aanwezig) met de namen van Nederlanders die in Amerikaanse havens debarkeerden, over de periode 1820-1880. In de aanwezigheid en toegankelijkheid van dit materiaal ligt tevens de voornaamste verklaring van de tijdafbakening in deze studie. Swierenga publiceerde nog een lijst van Nederlandse immigranten in Amerikaanse volkstellingsgegevens, waarvan hier geen gebruik is gemaakt.

Nu lag de weg open voor tal van analyses op basis van dit materiaal,

door Swierenga en anderen, om de aard van de Nederlandse overzeese emigratie nauwkeuriger te doorgronden. Opvallend waren daarbij de vergelijkingen: tussen mannen en vrouwen, gezinnen en alleenstaanden, leeftijdsgroepen, beroepen, godsdienstige denominaties, vermogens- en belastingklassen, plaatsen van vertrek, aankomst en vestiging en de genoemde redenen van vertrek. Ook werd nauwkeurige differentiatie mogelijk tussen provincies, regio's en gemeenten.

De behoefte aan generalisering, begrijpelijk vanuit het streven der sociale en economische wetenschappen, maakte echter dat de analyses zich voornamelijk beperkten tot grotere territoriale verbanden als provincies, geografische eenheden als stad en platteland, klei- en zandgebieden, godsdienstig-kerkelijke categorieën als protestant en rooms-katholiek. Aanvankelijk werd, binnen het wetenschappelijk bedrijf, slechts in een aantal doctoraalscripties uitgegaan van een regionale benadering op basis van genoemd materiaal.

In 1982 promoveerde echter Yda Schreuder aan de universiteit van Wisconsin op het onderwerp emigratie, vestiging en assimilatie van rooms-katholieke immigranten in Wisconsin (1850-1905). Het uitgangspunt voor haar proefschrift (in 1989 in bewerkte vorm in druk uitgekomen) waren de Oostbrabantse landverhuizers, vooral die uit Uden, Zeeland en Boekel. Hoewel haar studie gericht is op de aanpassing en speciaal die van rooms-katholieken in het vestigingsgebied en meer historisch-geografisch dan puur historisch van karakter is, werd hier dankbaar gebruik gemaakt van haar bevindingen en zijn haar conclusies, vooral wat betreft de assimilatie, in veel gevallen overgenomen, in andere gevallen kritisch getoetst.

Aan onderhavige studie over landverhuizing uit Noord-Brabant, bezien als een regionaal verschijnsel, liggen drie hoofdmotieven ten grondslag. Allereerst het geven van een kritische samenvatting van wat er aan onderzoek al is verricht en bekend geworden. Bekend in wellicht te kleine kring, wegens de verborgenheid en verspreidheid van een deel der publikaties. Het tweede hoofdmotief is uitbreiding van het historisch materiaal en inpassing in het al bestaande beeld. Bij dat laatste moet een kritische afweging plaats hebben. Niet alles wat geschreven is berust op voldoende gronden. Het voornaamste en verbindende motief van deze studie is echter een onderzoek naar en een ordening van de determinanten, de drijfveren achter de landverhuizing, een analyse van het proces, waarbij het niet gaat om een opsomming van factoren, maar om een vaststelling van hun betekenis in onderling verband, om een bepaling van hun waarden in het proces dat leidde tot transatlantische emigratie. Te veel is

in de emigratieliteratuur uitgegaan van onbewezen stellingen als het gaat om de causaliteit. Soms werd zelfs volstaan met het noemen van slechts een enkele algemene oorzaak.

Waarom is de periode 1820-1880 gekozen? In eerste instantie, zoals hierboven al aangegeven, vanwege de bestaande computerlijsten. Tussen 1820 en 1847 bestond, naar kan worden aangenomen, de emigratie uit Noord-Brabant bijna uitsluitend uit missionarissen. Pas in 1847 begint daar de zogenaamde massa-emigratie. De bewaard gebleven Staten van Landverhuizing reiken niet verder dan 1877. Men zou echter daarnaast kunnen stellen dat rond 1880 de modernisering in Noord-Brabant ging doorzetten met onder andere als gevolg dat de emigratie naar Noord-Amerika niet meer de enige betekenisvolle vorm van buitenlandse emigratie was. De geografische mobiliteit van de bevolking van Noord-Brabant nam met de modernisering rond 1880 duidelijk toe.

De keuze van de provincie Noord-Brabant als gebied van onderzoek is pragmatisch. De provinciale grenzen zijn in ieder geval van geen belang als het gaat om de emigrantenbeweging. Als de ongeveer 3.300 emigranten (inclusief kinderen) in de bestudeerde periode min of meer gelijkelijk over de provincie verdeeld zouden zijn geweest, zou deze studie nooit geschreven zijn. Het bleek echter, op grond van de Staten van Landverhuizing, dat slechts enkele regio's verreweg het grootste deel der emigranten telden: in volgorde van numeriek gewicht Oost-Brabant, vooral het noordelijk gedeelte; Noordwest-Brabant, vooral Klundert en Zevenbergen en de Kempen, vooral Vessem en Oirschot. Alle andere gebieden, inbegrepen de grotere steden, telden slechts zeer weinig landverhuizers. Dit op zichzelf is al een reden de achtergrond van de emigratie regionaal en lokaal te onderzoeken. Bovendien bleken de landverhuizers bijna zonder uitzondering slechts naar enkele plaatsen te zijn vertrokken: de rooms-katholieken uit Oost-Brabant voor verreweg het grootste deel naar het gebied van de Fox River in Wisconsin, voor een kleiner deel naar steden als Detroit (Michigan), Cleveland en Cincinnati (Ohio) in het Midden Westen. De protestanten naar de kolonies der afgescheidenen (gereformeerden) in de staten Michigan en Iowa, eveneens in het Midden Westen. Niet alleen het vertrek, maar ook de vestiging werd regionaal en lokaal bepaald.

De keuze voor het gebied van de Fox River in Wisconsin van zoveel Noordbrabantse emigranten is te verklaren door de groepsemigratie in 1848 onder leiding van de Dominicaanse missionaris Theodorus van den Broek en de daarop volgende kettingmigratie of volgmigratie. Aan de persoon van Van den Broek en zijn min of meer toevallige leiderschap

over ongeveer driehonderd Nederlandse emigranten, van wie ongeveer twee derde uit Oost-Brabant, is een apart hoofdstuk gewijd. De laatste tijd zijn ontdekkingen gedaan die de onderneming van Van den Broek, die zichzelf als stichter van een kolonie presenteerde, wat verklaarbaarder maakt. Ongetwijfeld heeft zijn leiderschap grote betekenis gehad voor uiteindelijk duizenden die zich, vooral vanuit Noord-Brabant en Limburg, in de omgeving van Little Chute en Green Bay (Wisconsin) gevestigd hebben, tot ver in de twintigste eeuw. Missionarissen zoals Van den Broek hebben in de bestudeerde periode zich zeer zelden met de emigratie van leken bezig gehouden. Het met de vestiging van Noordbrabanters in de Nieuwe Wereld gedeeltelijk wel, in de meeste gevallen niet samenhangende vertrek van Noordbrabantse missionarissen naar Noord-Amerika is, met de achtergrond van dat vertrek en de betekenis van hun werk in de Amerikaanse katholieke kerk, in een afzonderlijk hoofdstuk samengevat.

Twee hoofdstukken bevatten het verhaal van de gewone landverhuizers (voorzover zij niet behoorden tot de al eerder beschreven groep van Van den Broek), het eerste gebaseerd op verhalende, het tweede op niet-verhalende bronnen. De hier gebruikte verhalende bronnen zijn grotendeels gevonden in tijdschriften en kranten. Voor onderzoek van de niet-verhalende bronnen zijn de gemeentelijke en notariële archieven van achttien Noordbrabantse gemeenten onderzocht. Deze gemeenten zijn geselecteerd op grond van het aantal landverhuizers (vijftig of meer in de gehele periode) en geven een representatief beeld, zowel van rooms-katholieken als protestanten onder de emigranten. Bovendien zijn zij verdeeld over de bovengenoemde drie regio's, die relatief in ruime mate aan de emigratiebeweging deel hadden.

De resultaten van het onderzoek der literatuur en bronnen moeten volgens de opzet van deze studie tevens dienen om het proces van de emigratie beter te begrijpen. Daartoe vormen drie hoofdstukken een theoretisch kader.

Allereerst is bij drie economische en drie sociologische theoretici over emigratie nagegaan welke vragen gesteld zouden kunnen worden naar aanleiding van het onderzoek der feiten. Op het eind van dit boek wordt op die theorieën teruggekomen en wordt getracht de eerder gestelde vragen te beantwoorden.

Verder is bij drie contemporaine beoefenaars van de Nederlandse emigratiegeschiedenis, Pieter Stokvis, Robert Swierenga en Yda Schreuder, kritisch nagegaan wat hun voornaamste conclusies waren over de causaliteit der landverhuizing vanuit Nederland en in het bijzonder Noord-Bra-

bant. Stokvis hecht voor de verklaring van het begin der massa-emigratie in 1846-1847 veel waarde aan de algemene malaise, versterkt door de agrarische crisis en natuurlijk de kerkelijk-godsdiensig emigratiebeweging onder de zogenaamde anti-synodale afgescheidenen. Voor het verdere verloop ziet hij als belangrijke oorzaak de groei van de bevolking bij een teruglopende huisindustrie en onvoldoende moderne industrialisatie. Swierenga legt het accent op de achterblijvende modernisering, vergeleken met andere landen. Yda Schreuder ziet in het verdwijnen van de proto-industrie in Oost-Brabant, haar onderzoeksterrein, een belangrijke reden. Volgens de drie schrijvers spelen echter ook ideële motieven een voorname rol. Ondanks de schijn van het tegendeel moet echter het motief van de onderdrukking der rooms-katholieken als oorzaak van emigratie worden afgewezen. Evenals het in de liberale pers zwaar overdreven fiscale motief.

Het cyclische verloop van de emigratie wijst op de goede informatie over de omstandigheden in Amerika: bij slechte omstandigheden zoals de conjuncturele crises van 1857 en 1873 en tijdens de Burgeroorlog, verminderde de stroom vrijwel onmiddellijk. Alles wijst op een gestructureerd karakter van de emigratie. Van groot belang was dat de meeste landverhuizers zich bij elkaar vestigden. Daardoor hadden zij steun aan elkaar en schiepen zij goede condities voor de later komenden. Yda Schreuder heeft het belang van de kettingmigratie voor Oost-Brabant vastgesteld en het proces van gewinning en aanpassing geanalyseerd. Dat zij bij dat laatste de nadruk legt op de invloed van de rooms-katholieke kerk en haar dienaren en instellingen is zeer terecht.

Een apart hoofdstuk gaat over die aanpassing. Het is niet meer te reconstrueren hoe het de Brabantse landverhuizers en hun nageslacht in Amerika is gegaan, op enkele uitzonderingen na. Bekend waren al de zogenaamde brieven van Arnold Verstegen, uit het dorp Zeeland afkomstig, vertrokken in 1850. Zogenaamde brieven, omdat zij in de publicatie heel vrij vertaald en aangevuld zijn. In onderhavige studie wordt gebruik gemaakt van een aantal teruggevonden originele brieven van Verstegen. Verder zijn er familiegeschiedenissen, met interessant materiaal, onder andere uit interviews van afstammelingen van de families van Jan Verboort en Jan van de Heij. Beide families trokken in 1870 vanuit Wisconsin naar het Verre Westen.

Een al aangekondigd hoofdstuk over de toepasbaarheid van de theorieën van de drie economen en de drie sociologen tracht tenslotte antwoord te geven op de daar gestelde vragen en eindigt met een slotconclusie over de aard van de Noordbrabantse emigratie.

Karl Marx' interessante analyse van de relatieve overbevolking door het karakter van de kapitalistische produktie moge opgaan voor de Britse eilanden, in Noord-Brabant was geen sprake van massale uitstoot uit de industrie of landbouw. Regionaal, zoals in Oost-Brabant, waar de migratie niet onbelangrijk was, kan het overschot van landarbeiders en het teruglopen der proto-industrie enige invloed uitgeoefend hebben, maar deze factoren hadden geen massale emigratie van arbeiders tot gevolg.

Jim Potter's scepticisme ten aanzien van het belang der economische determinanten lijkt op zijn plaats. Verder moet de ingewikkeldheid van het krachtenveld van afstotings- en aantrekkingsfactoren in het oog gehouden worden. Het zien van emigratie als een vorm van investering, met offers op korte termijn voor gewin op lange termijn, is belangwekkend, maar geeft geen afdoende verklaring. Daarvoor verwijst Potter naar regionaal en lokaal onderzoek.

Brian Thomas heeft de fluctuatie van de migratie nader onderzocht. Hij ziet niet alleen een korte golfbeweging als gevolg van het conjunctuurverloop (de Juglar-golf), maar ook een langere opgaande en dalende beweging rond de seculaire trend (de Kuznets-golf). De invloed van de laatste is voor Noord-Brabant in die korte periode moeilijk vast te stellen. Die van de eerste lijkt evident.

William Petersen wijst onder andere op de in Zweeds onderzoek gebleken drie fasen in het emigratieproces: de pioniersfase, de groepsfase en de fase van de massa-emigratie. Dat bij de laatste 'massa' gezien moet worden als een kwalitatief begrip, waardoor een emigratiegolf ontstaat, waarbij collectivistisch gedrag een rol speelt, is een belangrijke constatering. Overigens vielen de drie fasen, zoals Stokvis al geconstateerd heeft, in Nederland samen.

Peter Marschalck's 'ruimte'-model heeft het voordeel dat alle historische determinanten er systematisch in onder gebracht kunnen worden. Marschalck ontkent verder te kunnen gaan dan het vermelden van de feitelijke gegevens, omdat geen sociologisch of psychologisch onderzoek onder emigranten in dat verleden heeft plaats gevonden.

Waardevol voor de synthese van de determinanten is een artikel van J.E. Ellemers, gebaseerd op een aantal sociologische en psychologische studies over migranten na de Tweede Wereldoorlog. Daarbij is de vergelijking van migranten en non-migrantten van het grootste belang. Volgens Ellemers liggen aan de basis der migratie structurele spanningen. De spanningen (gevolg van structurele veranderingen), indien bewust ervaren en indien men zich er niet bij wil neerleggen, kunnen leiden tot een onbevredigende verhouding met de omgeving en tot een loswekingspro-

ces. Om de spanningen te elimineren of te verminderen zijn meer oplossingen mogelijk, bijvoorbeeld omscholing, maar de respons kan bestaan uit migratie. De persoonlijkheid is bij die keuze van belang. Verreweg de meesten die voor migratie kiezen, blijken wat betreft hun persoonlijkheidsstructuur en hun behoefte aan sociaal contact niet af te wijken van de non-migranten. In een studie over binnenlandse migratie uit Oost-Groningen zijn de termen migratiemotief en migratieaanbod gebruikt. In beide elementen kan een collectief element aanwezig zijn en dan kan men spreken van standaard-migratiemotief en standaard-migratieaanbod. Waar beide elementen aansluiting bij elkaar vinden ontstaat massamigratie. Daarbij speelt de sociale controle in ruime zin een belangrijke rol. Waar het erkende gezag of de omgeving migratie afwijst zal die niet massaal voorkomen en omgekeerd: waar een emigratieklimaat heerst is het gemakkelijk te vertrekken. Dat klimaat wordt beïnvloed door de houding van de wereldlijke en kerkelijke overheid.

Wat is het waardevolle van deze benadering voor het begrijpen van de negentiende eeuwse Noord-Brabantse emigratie?

Men kan aannemen dat door invloeden van buiten in bepaalde regio's en plaatsen een emigratieaanbod werd geschapen. Personen die er gevoelig voor waren, door het ervaren van structurele spanningen en om persoonlijke redenen, ervoeren een emigratiemotief. Dat werd beantwoord door het van buiten komende emigratieaanbod. Na de eerste vestiging overzee werd het aanbod de thuisblijvers voortdurend in hun omgeving voorgehouden. Er was dan ter plaatse een blijvend standaard-migratieaanbod. Een collectieve drang kon gemakkelijk omgezet worden in een groepsemigratie.

De sociale controle was waarschijnlijk in de streken en plaatsen waar standaard-emigratiemotief en standaard-emigratieaanbod bij elkaar bestonden van de grootste betekenis. Die werd binnen het toen maatschappelijk gezien zeer sterke kerkelijk verband voor een belangrijk deel uitgemaakt door de geestelijken. Waar, in aansluiting op een missionaire beweging, geestelijken zelf het initiatief tot emigratie namen of er met sympathie tegenover stonden, zullen de belemmeringen geringer zijn geweest dan in andere gebieden, met misschien tegengestelde invloed van geestelijken. *Mutatis mutandis* gold hetzelfde voor de orthodoxe protestanten.

Het gehele proces van landverhuizing uit Noord-Brabant was duidelijk meer afhankelijk van de 'pull'-factoren, die het standaard-migratieaanbod bepaalden, dan van de 'push'-factoren, die het standaard-migratiemotief veroorzaakten. Waar beide aanwezig waren en de sociale controle

emigratie toeliet, werd, zij het nog altijd zeer beperkt en bijna altijd in familieverband, de riskante onderneming betrekkelijk gemakkelijk gewaagd.

De uitdrukking "transplantatie van een gemeenschap" geeft het beste weer dat het proces bevorderd werd doordat een deel van het organisme, de eigen cultuur, tijdelijk in stand bleef. Dit duurde zolang de communicatie met het vertrekgebied bleef bestaan en werd bevorderd door nieuwe generaties landverhuizers. Familiebanden blijven niet eeuwig. De mobiliteit heeft zich in Amerika nog sterker ontwikkeld dan in Europa. De taalverschillen maakten de communicatie lastiger.

Bestaat er bij enkele groepen gereformeerde Amerikanen van Nederlandse afkomst nog een subcultuur, de sporen van een ooit bestaand hebbende rooms-katholieke Nederlandse subcultuur zijn bijna uitsluitend na historisch onderzoek terug te vinden. Het hangt van het subjectieve oordeel over de Amerikaanse cultuur af of men dat een nadeel moet noemen. Een nadeel is echter wel dat er onder de afstammelingen van rooms-katholieke emigranten weinig gedaan wordt aan bestudering van het gezamenlijke erfgoed. Daaraan hoopt deze studie een bijdrage te hebben geleverd.

SUMMARY

This dissertation deals with the history of emigrants to North America from the province of Noord-Brabant during the period 1820-1880. This emigration was almost exclusively to the United States of America. Noord-Brabant lies in the southern part of the Netherlands, bordering on Belgium. Between 1814 and 1830 the Kingdom of the Netherlands was a much larger state than later and included both Belgium and Luxemburg. But that did not make any difference for the borders of the province of Noord-Brabant.

The reasons for studying the period 1820-1880 are more practical than principal. They lay mainly in the existence of good sources, i.e. computerized lists of Dutch immigrants in United States Ship Passenger Manifests from 1820-1880 and of the official Netherlands Emigrant Records from 1835-1880, both edited by Robert P. Swierenga. Moreover, around 1880 there was a starting modernization in the Netherlands, making a caesura desirable.

Most (85 percent) of the emigrants from Noord-Brabant were Roman Catholics and the rest were Calvinistic Protestants. A large part of the Noord Brabant Calvinists belonged to the so-called Seceders, who had in 1834 left the official Dutch Reformed Church. The big majority of the Roman Catholic emigrants settled in the rural Fox River Valley in Wisconsin, but a relatively small minority went to the cities in the Midwest: Detroit, Cleveland, Cincinnati and St. Louis. Nearly all of the Protestant emigrants went to the Dutch Seceder colonies in Michigan (the area of Holland and Grand Rapids) and Iowa (the areas of Pella and Sioux County).

The highest estimate of the total of Dutch emigrants to the United States in the period 1820-1880 is 87.000, which was a small contribution to the stream of millions of European emigrants to the United States, most of whom were Irish, British, German, and Scandinavian. Of the relatively small Dutch group the share of Noord-Brabant emigrants is not more than about 3.300 persons.

If the emigrants originated from numerous communities scattered throughout the province, this study would never have been made. But of the 185 then existing municipalities, 127 had no (or practically no) emigrants during the sixty years and the remaining 58, with a certain emigrant tradition, were, with very few exceptions, situated in just three regions. Moreover nearly all of the emigrants settled in the few mid-western cities and regions noted above, from where they stayed for

decades in close contact with their former compatriots, mostly via the church institutions. That makes the study of the gradual assimilation of the immigrants in the Fox River Valley of Wisconsin sufficiently interesting to devote a chapter to that process.

The concentrated settlement near the Fox River was the result of a more or less accidental enterprise by a Dominican missionary, Father Theodore van den Broek (1784-1851). He had since 1834 been working in Wisconsin among the Menominee Indians and the French Canadian, Irish and German Roman Catholic pioneers. His goal was to found a Dutch Dominican community in his dwelling place of Little Chute, where he had erected a church and a school for the Indians. He had also bought a large quantity of land. But in his later years Van den Broek had several set-backs. The Dutch Dominican superior could not miss the companionship of fellow Dominican fathers and brothers, his Menominees moved away to a reservation, and he got into a conflict with these Indians because he could not serve them any longer in the way they wished. As a result he lost his income given by the Bureau of Indian Affairs. He opposed that decision, but the bishop did not support him in this conflict. He also faced financial difficulties due to the heavy mortgages on his frontier lands. Therefore, in the summer of 1847 he made a journey to Amsterdam to get the last part of his inheritance (his mother had died in 1844), but the money had been wasted by the solicitor. Then his Amsterdam friends suggested that he organize a group-migration like some Seceder parsons had done in 1846 and 1847. A Catholic Colonization Committee in Nijmegen had also succeeded in assembling nearly 200 Roman Catholics to go to America in February of 1847. That group included some persons from the northeastern part of Noord- Brabant, which became the center of the emigration in the following decades. The group had gone to New Orleans, but the colonization had failed, and a second proposed enterprise had not been undertaken.

Thus, during the time Father Van den Broek was in Amsterdam, there were reasons to believe that an organized group emigration would attract Roman Catholics. In the Netherlands, there was a general feeling of decline in the second half of the 1840s and that, coupled with the belief in the possibilities of the United States, was the main reason for the beginning of the Dutch mass emigration, which followed the much wider stream of German emigration.

Father Van den Broek recruited emigrants by an advertising campaign, a brochure promoting his colony, and an open letter to the Dutch Roman Catholics. In this way he gathered more than 300 emigrants, 190 of them

coming from the northeastern part of Noord-Brabant. They sailed in March 1848 in three ships from Rotterdam to Boston, New York, and Philadelphia, respectively, and arrived in May of that year in Little Chute. Some of them founded the only real forest colony of Dutch Roman Catholics, in a place called Hollandtown, nine miles from Little Chute. Their leader during the first years was the Dutch Franciscan Father Adrianus Dominicus Godthardt (Friar Pacificus Maria), who turned out to be a rival of the Dominican Father Van den Broek. But Father van den Broek was satisfied: his community would go on and priests from the former dwelling places of the emigrants in Noord-Brabant came to succeed him.

Chain migration was the main factor in the arrival of new groups of emigrants. In 1850, 200 persons came from the same northeastern region of Noord-Brabant, led again by a priest, Father van den Heuvel, who emigrated with the intention to assist Father van den Broek. But this young priest died within a year after his arrival. In 1853 another group of 200 persons arrived. This was the last of the bigger groups, but other emigrants followed and the emigration from northeastern Noord-Brabant continued long after 1880.

In addition to describing the process of emigration and un-eathering new facts, the main purpose of this study is to find the determinants of the decision to leave the homeland. The regional division of the emigrants suggests that, in opposition to the opinions of many contemporary writers and later historians, general causes and motives were not the definitive incentives for the emigration. There must have been specific factors that prompted some to emigrate, while others, in similar circumstances stayed at home. This question has made necessary a theoretical chapter, which exposes some theories of emigration, one by Karl Marx and another five by modern economists and sociologists. A final chapter tests the theories on the actual historical situation of Noord-Brabant emigrants.

The structure of this dissertation is as follows: chapter I provides an introduction, including an evaluation of the state of current research; chapter II is a summary of six theories of emigration; chapter III describes the missionary movement; chapter IV focuses on Father van den Broek and his followers; chapters V and VI follow the other emigrants, the first based on the narrative sources and the second on the non-narrative sources; chapter VII deals with 'push' and 'pull' factors; chapter VIII measures the process of assimilation; and chapter IX tests the theories and provides the synthesis.

As far as is known, only one book similarly deals with the Noord-Brabant emigration. It is an historical-geographic study by Yda Schreuder, *Dutch Catholic Immigrant Settlement in Wisconsin, 1850-1905*, completed as a dissertation at the University of Wisconsin, Madison in 1982 and published in slightly revised form in 1989. Schreuder's work focuses on the assimilation process in Wisconsin and is based on the emigrants to Wisconsin from the primary field in northeastern Noord-Brabant, especially the municipalities Uden, Zeeland and Boekel. Where it is possible, Schreuder's conclusions have been borrowed but this new study has neither the same subject nor the same approach.

The main question of this study is this: what determinants and what processes made some few persons go, but all the others stay behind? Were the few more adventurous, more enterprising, more freedom loving? Or more irresponsible, restless, the type that burn their bridges behind them? Before trying to respond to that question, more attention must be given to the categories of emigrants and the circumstances.

There are quite different categories of emigrants. During the period under review some ninety missionaries emigrated from Noord-Brabant to the United States (priests or theological students) plus a few religious brothers and sisters.

The missionary movement, which was led since the fifteenth century by the 'Congregatio de Propaganda Fide' in Rome, had in the eighteenth century a period of decay, but inflamed by the influences of Romanticism and Restoration. From France, which had a leading role, the missionary spirit spread over Belgium and the Netherlands. The Flemish pastor Charles Nerinckx fled to the United States during the Napoleonic period and he was the first to propagandize in the Low Countries the North American Roman Catholic mission. He was the founder of the first American congregation of religious sisters, the so-called Sisters of Loretto. Later on, men like the missionary of the Rocky Mountains, the Flemish Jesuit Father Peter de Smet, became an example of religious heroïsm. He made nine tours to Europe to give lectures and to recruit young men for the American mission.

Not only the clergy, but the Roman Catholic laity too was willing to make great sacrifices for the American mission. Peter John de Nef from Turnhout (Belgium), who was a well-to-do businessman and politician, had erected a college solely for the education of future priests and missionaries. An estimated 500 of his students became priests and some of them had come from Noord-Brabant. Between 1832 and 1840 De Nef organized eight expeditions to bring missionaries, money, and goods to

the Jesuits in Missouri. The higher clergy in the dioceses of Noord-Brabant supported his work. Of the 46 from Noord-Brabant who became Jesuit missionaries in the United States, 35 had studied at the diocesan seminaries. There was always much enthusiasm among the students when American prelates visited the seminaries. Of the total of 88 known missionaries who went to the United States from Noord-Brabant, 61 had studied at the diocesan seminaries there. Among Roman Catholics North America had at this time the highest attraction as a missionary field.

What was the impact of this mission zeal on the ordinary emigration? No missionary except Father Van den Broek, and that by accident, had taken the initiative to organize a group emigration in the years before 1880. However, the missionary movement that was directed to North America certainly awakened the interest of the common people in the New World. Moreover, the common emigrants influenced the decision of at least one secular priest (Van den Heuvel), one Franciscan Friar (Godthardt), five Crosier Fathers, four Crosier Brothers and eight (ex-) Capuchin Fathers to follow to Wisconsin their fellow citizens and to put themselves in the service of the local bishop. In this way they helped him to solve the problem of the lack of priests in a fast growing church. Some of them even took the risk of a conflict with their Order, like the Capuchins (all but one secularized) and the Crosier Father Edward Daems. Daems, who became a Vicar-General of the Bishop of Green Bay, and replaced the Bishop when he attended the Vatican Council (1869-1870), took special care of the French-speaking Belgians who settled north of Green Bay. He founded the congregation of the Sisters of Saint Francis of the Holy Cross at Bay Settlement.

Therefore, the missionary movement is interwoven with the common emigration to Wisconsin and other places where the emigrants met the missionaries. The Priests, Brothers and Sisters were themselves emigrants from Noord-Brabant and therefore they receive attention in this study.

What were the general characteristics of the other emigrants? Analysing the studies on Dutch emigration it is clear, that the rural-to-rural type pattern is as much typical as the family oriented kind of emigration.

At least three ambushes must be avoided when using the Emigrant Records. The first is missing a part of the familial or clannish character of the emigration, due to the distinction that is made in the Dutch records between emigrating family households (as units of one or two married or widowed adults with or without their minor children) and emigrating individuals or single persons. Most of the latter were actually part of family

households, as can be made clear by using Population Registers and the registers of the Civil Registration (birth, marriage and death registers).

The second ambush is to attach too much or a wrong value to the occupational designations. Nearly all of the emigrants were registered as laborers, but this did not mean factory workers, at least not in the period of this study in Noord-Brabant. Most of the older laborers owned some land and the younger ones were often sons or daughters of farmers, offering their labor as farm-hands. A comparison of Noord-Brabant occupational statistics with other provinces and other countries in the aspect of professions cannot be made without a lot of study of the regional social structure. That as late as 1880 the Dutch immigration in the United States had not yet shifted from a 'folk' to a 'labor' type of migration, unlike the remainder of Northern Europe, as Swierenga discovered, is an important conclusion in the case of the Noord-Brabant emigrants.

The third ambush is to attach too much importance to the definitions 'well-to-do', 'less well-to-do' and 'needy'. These qualifications are rather arbitrary and they are based on local tax rates. Every municipality had its own Head Tax, based on its own budget, which varied from year to year. The municipal assessments were also inaccurate. Nevertheless, in general, the 'less-well-to-do' and not the 'needy' formed the bulk of the emigrants.

Despite the family character of the emigration as a whole, it is possible, especially during the 1860s and 1870s, to observe the rise of a more modern kind of transatlantic emigration. It seems that it involved more young individuals, coming from the somewhat bigger municipalities like Uden, Oss, St.Oedenrode, Oirschot and Zevenbergen. They chose as their destination mainly the cities in the Midwest of the United States. Migration to the Noord-Brabant regional market centers for some of the laborers obviously was the first step toward overseas emigration. Partly this change in the character of the emigration seems to be due to the work of the agents of the shipping-companies of Antwerp and Rotterdam, whose advertisements appeared regularly in the local newspapers.

Although the flow of emigrants from Noord-Brabant never exceeded a few hundred per year, it is remarkable that before 1880 the highest number of emigrants did not go to nearby Belgium or Germany, but to the United States. That fact, combined with the minimal out-migration to other provinces of the Netherlands, makes clear that the phenomenon of an uprooted population in Noord-Brabant had hardly started.

After the characterization of the emigrants, it is necessary to give some attention to the process and dynamics of the emigration. The dynamics

are not essentially different from those in nearly all other provinces. The only exception is the province of Limburg, which had a high emigration in the beginning of the 1860s. The general trend was a high number in the period 1846- 1856, a low total afterwards until 1865, and then a new flow in the period 1865-1872, and a very low tide afterwards until 1880. There must have been a close connection between this movement and the business cycles in the United States. This is another demonstration of the major importance of the 'pull' over the 'push' factors and of the working of the communication network that informed in a timely way about economic conditions in America.

The process was highly structural. Emigrants seldom went alone. They let themselves be guided by earlier emigrants and their informative letters. They seldom went headlong, but arranged their affairs long before the departure. Many of them sailed in the springtime, the best season to go. They knew the least expensive and most comfortable way of journeying. Nearly all of them had enough money to come to the Midwest and to survive for some time or even to buy land at once.

The main purpose of this dissertation is to uncover the determinants of emigration. Why did one small part of the population emigrate with this regional and local distribution? This necessitates an analysis of some points of view and theories of migration.

For dealing with the causes of the Dutch and more particularly the Noord-Brabant emigration, a selection had to be made in the literature. The three most distinguished modern historians on Dutch emigration in the nineteenth century have been consulted: Robert Swierenga, Pieter Stokvis, and Yda Schreuder. Their statements either address Dutch emigration generally or Noord-Brabant emigration specifically. The determinants can be divided into 'push' and 'pull' factors.

Economic factors

The three authors agree with each other that economic factors were the main reasons to leave the homeland. The lagging pace of modernization in agriculture as well as industry lasted until the 1880s. In the countryside, where 80 percent of the emigrants to the United States originated, the farmers suffered from a lack of land for their sons, the artisans had insufficient income, and the laborers earned low wages. These 'push' factors found their counterparts in the situation in the United States: plenty of land for the farmers, plenty of well-paid work for the artisans, and high wages for the laborers.

The beginning of mass-emigration from the Netherlands during the 1840s was directly connected with the agrarian crisis, especially the

potato disease, which raised foodprices and led to increased poverty. In Noord-Brabant the start of the so-called mass emigration in the north-eastern region in 1848 was directly related to the decline of rural industry there.

The criticism of these generalizations is that they do not make clear why the relatively small emigrant movement had such a regional and local character. Moreover, regions more directly hit by the potato disease had little or no emigrants. Schreuder stresses the indirect impact, but the farmers and agricultural laborers could easily switch to other foods they had produced themselves. For instance, they slaughtered pigs to save the rye for themselves and they sold the rest of the rye for higher prices.

There was certainly a decline in rural industry in the north-eastern part of the province, in contrast to other parts from which few emigrants came. But from the villages that had still more home industry, only a few emigrants were professional weavers. Spinning and weaving for extra earnings on the farms was not such an important endeavour by the 1840s.

The conclusion is that economic factors in Noord-Brabant had a certain impact on the emigration, but the 'pull' factors were more important than the 'push' factors.

Social factors

The fear of social decline is in the view of the three authors a real cause of emigration for the lower middle class people. Another reason is the impact of population pressure. For centuries there was a kind of Malthusian birth control: many never married and those who did marry were older than 25 years. In Noord-Brabant this system limited the growth of the population, but nevertheless the number of adults was growing during the same time that the crisis was at its peak, after 1845. People increasingly migrated to nearby places, but this did not give enough relief. Emigration overseas offered a solution for this strain. Another social factor among the 'push' forces was the social inequality.

Criticism: population pressure certainly was a factor in the area of Noord-Brabant where a lot of migration took place. But out-migration to other provinces, or emigration abroad, was uncommon.

In the rural northeastern part of the province, there was not such a sharp division into classes.

Conclusion: unconsciously (population pressure) or consciously (inequality), the social factors might have played a role in the decision to emigrate, but again the 'pull' of American space and the assumed absence of a class system was stronger.

Church and religion

Stokvis makes clear that only a small part of the Seceders went to the United States, and most of them who did go belonged to a sectarian group. For the Seceders who emigrated for religious reasons, actual persecution was seldom the case. For some of them an important motivation was the chance to flee from a more or less hostile environment and to emancipate their group by following their religious leaders. The number of Seceders emigrating from Noord-Brabant before 1880 is 152, or about 5 percent of the Seceders living in Noord-Brabant. It was far from a mass movement for the sake of religious freedom.

Swierenga and Schreuder give some importance to the lack of freedom for Roman Catholics in the largely protestant Netherlands. In the Roman Catholic magazines and newspapers and even in contemporary writings about emigration, there is some allusion to the lack of freedom for Roman Catholics in the Netherlands. However, nearly all of the emigrants were simple people who were not so much interested in politics (except in village-politics) and the prospects for the Roman Catholics were far better than in an earlier time. Moreover, the bulk of Roman Catholic emigrants came from a part of Noord-Brabant where the Roman Catholics had been free or tolerated even before the proclamation of freedom of religion in 1796. A different and important fact, stressed by both authors, is the strong bond with the church and the clergy. The role of the church certainly was important in the processes of emigration and assimilation. The priests had a stimulating function (some of them were the leaders-designate) and also a restraining function (moralizing on the risks of loosing the true faith and of immoral behaviour).

Circumstances

The three authors paid much attention to the circumstances of the emigration. It is clear that most emigrants would not have departed if the circumstances had not been favorable. The most decisive circumstances were the urgings of close relatives, but others, such as neighbours, emigrant leaders, or shipping agents certainly had an enormous influence. Moreover, there was the impact of the information network: letters, visits in the homeland by former emigrants, and for Noord-Brabant specifically, the emotive stories of missionaries. But there were many counterforces as well: bad news, family ties binding one to the homeland, the negative attitude of the ruling classes, et cetera.

General conclusion

If the 'push' factors and the 'pull' factors were exercising their combined forces in one direction, in this case emigration, there was a better chance

for a positive decision. But it depended on the choice of the emigrating person or of the unit (e.g. family) to which that person belonged. Given the regional and even local character of the Dutch emigration, the so-called causes and motives were not as important as the immediate circumstances of the emigrants, especially the influence of trusted persons. That influence could be positive and negative. For just a small part of the total population it was positive, and that outcome was highly dependent on the place in which they lived.

To understand better the character of emigration, especially the background, the theories of three economists and three sociologists on emigration have been studied and tested on the results of this Noord-Brabant history of emigration.

Karl Marx and the theory of relative overpopulation

The fast growth of the population since the middle of the eighteenth century was according to Robert Malthus a fatal development. Natural and moral restraints could finally not prevent a general impoverishment. For Karl Marx the Malthusian curse was not acceptable. He believed in a better future for mankind. The only reason for the worsening situation of the poor masses in Europe was the detrimental working of the capitalistic system. Emigration is one of the results of that system. For Marx there were three kinds of processes which caused emigration in the capitalistic system. The first was the temporary or permanent push-out of workers in the industrial centers. Marx calls it the fluctuating form. A latent form is the diminishing need of labor for farm production because of mechanization which caused a surplus of labor on the countryside. It is latent because it is not clear until more possibilities of migration are offered. The third form concerns the more irregular part of the rural population, those who try to survive with the declining home industry. The poorest class, the 'Lumpenproletariat', is another supplier of emigrants.

Comment and test

The Noord-Brabant situation at the time was unlike that of the British Isles. For Noord-Brabant the most prevalent form is the latent form. Opportunities to find work elsewhere, if offered, could lead to migration. But out-migration seldom took place.

The declining home industry in parts of Noord-Brabant certainly was a cause of migration, but this did not provoke high emigration rates. Marx was the first to analyse the connection between modernization and emigration.

Brinley Thomas and the dynamics of the Atlantic economy

The economist Thomas analysed the interaction between the European and American economies and its influence on the European emigration to the United States. He was especially interested in the so-called secular trend, the growth of the Atlantic economy in the long run. What has emigration to do with that secular trend? Thomas observed that the irregular flow of immigrants into the United States was in its upward movements a 'push' factor for the economy. The irregularity had a direct connection with the business cycles (Juglar-waves), but Thomas discovered another cyclical movement related to the secular trend, the so-called Kuznets-wave, or long wave, of around twenty years. According to Swierenga the latter undulation is present in the Dutch situation, e.g. in the period studied the low tides were 1836-1843, 1857-1864, and 1873-1878; the high tides 1846-1856 and 1865-1872.

Comment and test

The short business cycles had a clear influence on the emigration from the Netherlands and Noord-Brabant. The influence of the Kuznets-wave for the Noord-Brabant situation in this period is less clear. Thomas made clear that the Dutch and North-Brabant emigration had been subjected to the forces of a rapidly changing Atlantic economy.

Jim Potter and the complexity of 'push' and 'pull'

Jim Potter is very sceptical about the possibility of detecting some economic factors in the background of emigration. There are myriads of individual decisions and they are certainly not exclusively economic. Potter stresses the complicated character of 'push' and 'pull'. The metaphor should not be that of two locomotives, one pulling and the other pushing in the same direction. On both sides there are counter-forces as well. Better than a metaphor borrowed from mechanics is one borrowed from electricity: that of potential difference, because it is potential and it may occur at any point on the scale, and it is applicable to the social top as well as to the social bottom.

Jim Potter asks attention for the transport factor: what had been the contribution of shipping? Emigration is a form of investment in the future on a micro level. On the macro level it is an investment in the receiving country and dis-investment in the country of origin.

Comment and test

The complex character of the repelling and attracting forces should be taken into account. On the micro level, emigration is more a study in decision-making than in economics. On the macro level the question of invest-

ment, the impact of cheap labor, the influence of changes in transport, the cyclical development, et cetera, are interesting items, but they cannot explain the individual decision to emigrate.

William Petersen and his typology of emigration

Petersen's contribution to this study is his ability to make distinctions. He does not believe in regularity in emigration, nor in the purely mechanical forces of 'push' and 'pull' in the case of free emigration. But he has a keen insight into the free emigration as an individual or collective event. He believes in a sequence of individual emigration, group emigration, and mass emigration, as had been the case in Sweden. The mass emigration (here 'mass' is more a quality than a quantity) is very collective and partly irrational. It is a dominant pattern of behavior. Once started this type of migration nearly automatically continues because of the 'pull' of earlier migrants. Individual motivation is not really relevant any more. The so-called motives are very general or trivial. Often the main factor is the existence of a community in the Old World that is intensively communicating with relatives and friends who went before. Such colonies form the right environment for the newcomers to accommodate to the receiving country. In short, a tradition has grown, inherited by the new generations, even sometimes causing an American-fever. It is a common phenomenon in rural-town migration and it is not essentially different from that kind of internal migration. To summarize: in the case of mass emigration collective behavior overrules individual deliberation; the momentum lies more in the community itself than in higher individual aspirations; the already-founded settlement is more important than the departing group; the goal is not pioneering but preservation in a strange environment.

Comment and test

Petersen's opinions on mass emigration are most relevant for understanding the Noord-Brabant emigration. They give an explanation for the local and regional character of that rural movement in the period 1820-1880. The start of the movement in the 1840s was only partially a matter of pioneers. Perhaps Father Van den Broek can be called a pioneer, but as such he is an exception. As Stokvis rightly stated: the three stages (pioneer, group, and mass emigration) are only faintly distinguished in Dutch emigration.

Peter Marschalck's space theory and classification of determinants

In the view of Marschalck and Stokvis the metaphor of space is very

useful to explain the migration movements. Emigration may be the result of a disequilibrium between people and space, between people and their material and spiritual means of existence. A perceived difference in level between the sending and receiving countries is the cause and motivation for emigration. In that line of argument, differences of level can be ordered in demographic, politic, economic, social, and ecclesiastic aspects, as Stokvis did for the Dutch emigration of 1846 and 1847.

Marschalck and Stokvis both stress the conditions that may have an accelerating or retarding effect.

Comment and test

The metaphor of space in its widest sense is of a very general character, like the 'push and pull' metaphor. After sytematizing the factors, it might be clear that some persons had more reasons to emigrate than others. But it does not answer the question of why exactly these persons went. A better understanding is gained by noting the conditions: information, communication, organization, and freedom of movement. A second interesting point in Stokvis' framework is the establishment of positive feedback between the conditions and the emigration and between the willingness to emigrate of some people and the decisions of other people.

J.E.Ellemers' psychological and sociological model of determinants

After the Second World War there was more overseas emigration from the Netherlands than in all the years before. This post-war emigration was not only oriented to more countries than before (like Australia and New Zealand, next to Canada, the United States, Brazil, and southern Africa), but the Dutch government for the first time propagated and organized the emigration on the basis of an emigration policy and an emigration law. The general and official interest in migration gave birth to a series of sociological and psychological studies, partly based on interviews. The sociologist Ellemers made an analysis of Dutch studies on migration, including two studies on internal migration.

According to this analysis, there is an underlying structural strain in a somewhat substantial case of emigration. The cause of the strain might be different, the personality structure plays a role, but the prospective migrant feels an incongruity between himself and his social and/or cultural environment. It is apparent that not every feeling of incongruity leads to emigration. The first condition is the awareness of the strain and then it has to be converted into a motive for migration. A standard motive is present when a collective awareness of strain is converted into a motive for migration. The strain must not be too heavy. And, of course, emigration

is only one way to react to strains. One can resign or aim at other sorts of mobility like job retraining.

Another condition is the awareness of chances to realize one's aspirations elsewhere and to weigh these chances against the experiences of the so-called reference group. That reference group is the next highest group that made the choice before. That weighed cluster of chances is called the migration offer. Sometimes the migration offer is so strong that it acts as a kind of 'draw', attracting many who otherwise would not have gone. In this connection 'relation migration' (migration of related persons) is most relevant. In the case of such a 'draw' one might call the offer a 'standard offer'.

Apart from all these environmental and personal circumstances, social control plays an important role in almost all cases of emigration, especially the attitude of the government and the church leaders. 'Buffer effects' and 'precipitating factors' can be responsible for much of the response. All in all, it is a complicated and essentially unpredictable process of various interacting determinants. It is a value-added process. As in economic production, earlier stages must combine in a certain pattern before the next stage can contribute its value to the finished product, which in this case is the decision to emigrate. For instance, a standard offer without the awareness of strain does not lead to emigration.

Comment and test

The analysis by Ellemers is suited for the Noord-Brabant emigration in the nineteenth century. Having no sources like interviews nor any outcomes of sociological and psychological research from that period, one might yet conclude by analogy that in essence the process is the same in every free emigration movement. Essentially different in the two periods was the role of the government, both in the sending and the receiving countries.

A standard motive was present in many places, but a standard offer with the draw of relative migration was limited to only a few areas and villages. Why was it restricted to these regions and places? Most probably by the appearance of precipitating factors, in this case the influence of organizers of the initial movement like Van Raalte and Scholte for some Seceders in the northwestern part of the province and Verwayen and Van den Broek for the Roman Catholics in the eastern part of the province. For the emigration from the larger villages in Noord-Brabant to cities like Detroit, Cleveland, Cincinnati, St. Louis, and Chicago, both the influences of Flemish and Noord-Brabant missionaries might have been important. Heavier strains, a positive social control, and more aspirations

might have resulted in an emigration climate. Where this climate had been created, relation emigration was the main factor in a sometimes temporarily interrupted but continuing flow. In one region, de Kempen, the flow ended quickly, possibly because people there found other solutions to strains, possibly because social control exerted a negative influence. Ellemers' analysis makes a valuable contribution to the solving of the determinants problem by suggesting that many factors, working in combination in a value-added process, are decisive, and that there is a strong collective element in the emigration movement. Both the emigrants and the stay-at-home's had little or no awareness of that collective character and uttered all kinds of unjust verdicts to give an explanation of their different responses to the standard motive. The emigrants justified their decision by giving a very positive impression of their new existence. The stay-at-homes, with the exception of the close relatives, seldom had a favorable judgment on the emigrants and their reasons for leaving the Old World. Both the positive and the negative approach, being a part of the social control, formed the main factors in the decision process.

A synthesis and conclusion on determinants

For too long a time nearly all views on Dutch nineteenth century emigration to the United States had been fixated to the national and sometimes provincial borders. An excuse for that fact is that the official sources come from the national or provincial administrations. However, emigration as a movement is not limited by official borders. In this respect the choice of this province, Noord-Brabant, as a field of study is rather arbitrary and it has to be understood as merely a point of departure.

The Dutch nineteenth century emigration was in fact a very regional, sometimes even local, phenomenon, as well in the sending as in the receiving areas. Since the publications of Swierenga in the late 1970s, based on the Emigration Records, that fact of a regional origin and destiny, at least in the period 1820-1880, has become increasingly clear. But still there was a lot of generalizing in answering the question of causes and motives of that emigration. Some classification has been made on the basis of urban and rural areas, clay and sand regions, Protestants and Roman Catholics, individuals and families, and men and women participating in the emigration movement. These studies are interesting in comparing the Dutch emigration with that from other countries, in the discussion with other migration students, in trying to detect general tendencies in the movement, and in explaining the differences in the

assimilation process in the United States. But if the general tendencies of emigration are analysed, and assumed causes, motives and conditions are enumerated and evaluated, there is still the unanswered question why only these persons in only these relatively few regions accepted the challenge.

In other words, when the emigrants had been motivated by population pressure, agrarian crises, decay of rural industry, the growth of an Atlantic economy with its ups and downs, changes in transport and communication, et cetera, what was the impact of these 'causes' in the regions the emigrants came from?

The general theories or assessments are therefore good instruments to study the situation in both the area of departure and that of settlement.

In this way it makes sense:

- that Petersen gave a definition of mass emigration as a collective, more or less irrational, movement, leading to a continuous flow of 'relatives';
- that Thomas and Swierenga draw attention to the impact of the Atlantic economy with its booms and crises;
- that Potter and Stokvis stressed the feedback mechanism in the movement and pointed out (like Marschalck) the importance of conditions, e.g. transport facilities, information, and communication;
- that terms like (standard) migration-motive and (standard) migration-offer and relative migration were given their place in a whole scheme of determinants (Ellemers).

But to explain why and how in all these circumstances emigration really happened, the focus must be on the region where the phenomenon substantially took place.

The theory of Ellemers, based on the research and analyses by others after the Second World War, offers a clue for explaining the regional character of the nineteenth century emigration. Even if there were all kinds of strains and the right personalities for emigration, no substantial emigration took place unless there was a process of added-value. That means that above strains and favorable personal circumstances as motives there must be social control that stimulates or at least does not hinder emigration, and above all, there must be an emigration offer. All these factors are part of a social-psychological process. Seldom was the step to emigration taken without the influences of others at home and overseas. In the case of the Roman Catholics the acceptance of emigration by the trusted clergy and the leadership by some of the priests made it much easier to go. Relatives who left before did the rest. The communication between the sending and the receiving area must have been

intensive and often the clergy functioned as intermediaries.

Only in regions where all the favoring circumstances were present did the mass emigration begin at all and continue for a long time. In that case there was a transplantation of a part of the community, conserving the traditional culture in the immigration region for quite a long time. The Roman Catholic church differed from the Seceder churches in its principally international character. The Roman Catholic Dutch subculture in the United States gradually faded away and now only the historian can make that influence clear.

Hopefully this study can contribute to a better understanding of a general process that is still going on: the mobility of people in a modernizing world, seeking new living places with more opportunities. However, the author's intention was only to do justice to history to the best of his ability.

INDEX

VAN GEOGRAFISCHE NAMEN*

A

Aalst: 79*.
 Abdera (Griekse stad in de oudheid): 117, 119.
 Achterhoek: 243.
 Albany (N.Y.): 100, 101, 211.
 Alkmaar: 62, 83, 84, 109.
 Allouez (Wisc.): 125.
 Almkerk: 20*.
 Amerika: passim.
 Ammerzoden: 70.
 Amsterdam: 46, 65, 83, 90, 92, 109, 128, 128*, 138, 167.
 Ann Arbor (Mich.): 172*.
 Antwerpen: 51, 54, 69, 93*, 119, 120, 138, 139, 139*, 155*, 169, 170*, 174, 176, 178, 216, 238.
 Arkansas (rivier): 59.
 Arnhem: 97.
 Asten: 74.
 Atkinson (Nebr.): 219.
 Atlantische Oceaan: 24, 73.
 Australië: 32*, 66, 71*.

B

Baarle-Nassau: 50.
 Baltic (Conn.): 74.
 Baltimore (aartsbisdom): 44, 57, 78*.
 Baltimore (Md.): 44*, 114, 120.
 Bardstown (bisdom): 44.
 Bardstown (Ky.): 59.
 Baronie van Breda: 187.
 Bataafse Republiek: 63.
 Batavia (N.O.-I.): 66.
 Bay Settlement (Wisc.): 72, 125.
 België: 40, 52, 54, 66, 80, 110, 197, 200.
 Berchem: 7.
 Bergeijk: 7, 53, 73.
 Bergen op Zoom: 74.
 Berlicum en Middelrode: 7, 123, 124, 128, 141, 153-155.
 Best: 77.

Beugen en Rijkevoort: 7, 96, 98*, 114*, 141, 159, 160, 162-164.
 Bladel en Netersel: 7.
 Boekel: 5, 7, 14, 77*, 94, 96, 97, 112*, 122-124, 122*, 125*, 129, 141-143, 143*, 145, 152, 159, 160, 164, 182, 196.
 Bommelerwaard: 188.
 Bordeaux (aartsbisdom): 44.
 Bornhem (België): 61.
 Bosch (Franciscus Bosch) Zie Holland en Hollandtown (Wisc.)
 Boston (bisdom): 44.
 Boston (Mass.): 45, 95, 97, 99-102, 139.
 Bowling Green (Ky.): 148*.
 Boxmeer: 7, 71*, 127, 130, 163, 163*, 193.
 Boxmeer (baronie): 63, 160.
 Boxtel: 57, 160.
 Brazilië: 155, 155*.
 Breda: 7, 53, 54, 70.
 Breda (vicariaat, bisdom): 9, 50-52, 54, 74.
 Bremen: 113, 138, 238.
 Breugel: 53.
 Brits Honduras: 58*.
 Britse Imperium: 20, 61.
 Brown County (Wisc.): 227.
 Brugge: 43.
 Brussel: 38, 47, 61, 65.
 Buffalo (N.Y.): 100, 101.
 Butler County (Nebr.): 219.

C

Calumet: 103.
 Canada: 19, 20, 32*, 42, 80, 251.
 Center (Nebr.): 219.
 Chicago (bisdom): 78, 79*.
 Chicago (Ill.): 54, 59, 75, 76, 156, 174*, 215.
 Chillicothe (Ohio): 84.

De cijfers met een * verwijzen naar de in de voetnoten genoemde namen.

Cincinnati (bisdom): 84.
 Cincinnati (Ohio): 59, 61, 76, 78*, 152, 253.
 Cleveland (Ohio): 69, 156, 156*, 253.
 Columbus (Ohio): 84.
 Connecticut: 74.
 Covington (bisdom): 78, 78*.
 Cuijk (heerlijkheid): zie Land van Cuijk.
 Cuijk en St. Agatha: 7, 63, 77*, 94, 193.
 Curacao (N.W.-I.): 38, 45.

D

De Pere (Wisc.): 70, 95, 160, 211, 217, 218, 229.
 Delft: 70.
 Den Bosch: zie 's-Hertogenbosch.
 Den Dungen: 7, 128, 153, 154.
 Den Haag: zie 's-Gravenhage.
 Dendermonde (België): 48.
 Denemarken: 38.
 Dennenburg: 57.
 Detroit (bisdom): 76, 77, 77*, 85, 172*.
 Detroit (Mich.): 76, 77*, 84, 170-177, 170*, 172*, 174*, 253.
 Deurne: 160.
 Dexter (Ill.): 174*.
 Diest (België): 72.
 Dinther: 159.
 Disabdera (naam voor geplande maar nooit gestichte kolonie): 117, 119, 120.
 Doeveren: 115.
 Druten: 78, 79*.
 Duitsland: 80, 186, 200.
 Duizel: 58.
 Dussen, Munster en Muilkerk: 7, 114.

E

East de Pere (Wisc.): 210.
 Eersel: 7.
 Eindhoven: 54, 55, 57, 60, 146, 160, 178, 183, 235.
 Emmikhoven en Waardhuizen: 7, 20*.
 Engeland (zie ook Verenigd Koninkrijk): 38, 42, 46, 54, 71*, 128*, 129, 139, 249.
 Eriekanaal (N.Y.): 100, 101.
 Eriemeer: zie Lake Erie.
 Erp: 7, 112*, 123, 124, 210, 211, 214-216.

Escharen: 64.
 Etten: 58.
 Europa: passim.
 Everberg (België): 47.

F

Far West: zie Verre Westen.
 Fijnaart en Heijningen: 7, 77.
 Florissant (Mo.): 9, 50, 50*, 52, 74, 79*.
 Fond du Lac (Wisc.): 68.
 Fort Lee (N.J.): 69.
 Fox River (Wisc.): 9, 85, 88-90, 98*, 100-102, 106, 109, 183, 206, 212, 213, 223, 253.
 Fox River Valley (Wisc.): 9, 12, 15, 41, 76, 77*, 89, 110, 145, 225, 227, 228.
 Franciscus Bosch: zie Holland (Wisc.).
 Frankrijk: 13, 39, 40, 42-45, 61, 63, 73, 80, 197.
 Frans-Vlaanderen: 47.
 Freedom (Wisc.): 69, 215.
 Friesland: 243, 247.

G

Galena (Ill.): 114.
 Gansoyen: 115.
 Gelderland: 74, 200.
 Geldrop: 7, 57, 58, 78, 146, 147, 178, 183.
 Gemert: 7, 123, 124, 141, 146, 147, 149, 150, 151, 155, 158, 159, 164, 196.
 Genderen: 115.
 Gent: 62, 84.
 Georgetown (eerst Md., later Washington D.C.): 48, 50, 51.
 Gerwen: zie Nuenen.
 Gibbsville (Wisc.): 115*, 169.
 Gierle (België): 49.
 Ginneken: 58.
 Glasgow: 138.
 Golf van Mexico: 44.
 Gorinchem (Gorkum): 119.
 Grand Rapids (Mich.): 3, 172*.
 Grave: 7, 64, 68, 94, 96, 127, 193, 204.
 Grave (heerlijkheid): zie Land van Grave.
 Grave (kerkelijk district/vicariaat): 63, 64.
 's-Gravenhage: 57, 66.
 Green Bay (bisdom): 69-72.

Green Bay (Wisc.): 65, 68, 70, 72, 84, 87,
93, 100, 101, 104, 107, 125, 211, 215,
254.
Groenland: 20.
Groesbeek: 58*.
Groningen (stad): 83.
Guatemala: 113.

H

Haaren (groot-seminarie): 9, 48, 56, 57, 58*,
74, 77-79, 77*, 78*, 79*, 123, 172*.
Haarlem: 65.
Haarlemmermeer: 116*, 170, 192, 245.
Halder (in St. Michielsgestel; groot-seminarie):
51, 56.
Halsteren: 58.
Hamburg: 238.
Handel: 68, 69.
Hanover (Ill.): 114.
Haps: 7, 123, 124.
Hasselt (buurtschap in Berlicum; zie
Berlicum).
Heeswijk: 159.
Heeze: 77.
Hellevoetsluis: 95, 97.
Helmond: 146, 147, 178, 183, 235.
Herentals (België): 49.
Herfelingen (België): 47.
Herpen: 7, 94.
Herpen (heerlijkheid): zie Land van Herpen.
's-Hertogenbosch: 7, 54, 55, 57, 60, 62, 78,
95, 127, 129, 166, 178, 212.
's-Hertogenbosch (vicariaat/bisdom): 9, 40,
48, 51, 52, 54, 56, 58, 63, 74, 77, 107.
Heusden: 115.
Hoeven (groot-seminarie): 9, 51, 58, 74, 77-
79, 172*.
Holland (gewest/provincie): 59, 169.
Holland (Mich.): 3, 166, 167, 169, 170, 178.
Holland (Wisc.): 65, 67-69, 99, 104, 107,
110, 122, 125, 217, 218, 229.
Hollandse Missie: 38.
Hollandtown: zie Holland (Wisc.).
Hontenisse: 172*.
Hooge- en Lage Zwaluwe: 7, 115*, 169,
169*.
Hoogeloon, Hapert en Casteren: 7.
Horst: 130.

Hudson (Mich.): 172*.
Hudson (rivier): 101.
Huisseling: 93*.
Huisseling (groot-seminarie): 63.
Hull (Engeland): 139, 212.
Huronmeer: zie Lake Huron.
Hurwenen: 58*.

I

Ierland: 38, 42, 69, 80, 184, 191, 212, 249.
Illinois: 70.
Indian Territory: 54.
Indiana: 156.
Iowa: 9, 93*, 105, 106, 115, 192, 221, 253.
Italië: 65, 80.

K

Kaapstad: 66.
Kaathoven (buurtschap in Berlicum; zie
Berlicum).
Kanaän: 205.
Kansas: 55.
Kaukauna (Wisc.): 85, 100, 101.
Kempen, de (België): 49.
Kempen, de (Noord-Brabant): 7, 141, 173,
177, 193, 198, 199*, 202, 232, 253.
Kentucky: 44, 47, 61, 62.
Keulen: 46.
Klundert: 7, 115*, 141, 165, 167-171, 178,
241*, 245, 253.
Knegsel: zie Vessem.

L

La Petite Chute: zie Little Chute.
Lake Erie: 67, 100.
Lake Huron: 100, 101.
Lake Michigan: 90, 100, 101.
Lake Poygan (Wisc.): 86, 87.
Lake Superior: 213.
Lancaster (Ohio): 84.
Land van Cuijk: 63, 159, 161, 162, 164,
165, 206.
Land van Grave: 63.
Land van Herpen: 143.

Land van Heusden en Altena: 115, 116*,
189, 192, 205, 245.
Land van Kleef en Bergh: 159, 160, 164.
Land van Ravenstein: 63, 142*, 143,
143*, 159, 162, 206, 207*.
Langenboom: 64.
Langstraat, de: 248.
Latijns-Amerika: 80.
Lawrence (Wisc.): 217.
Le Havre: 127, 138, 238.
Leende: 7, 78.
Leur: 54.
Leuven: 9, 40, 46, 47, 49, 56, 76, 77*, 78*,
79*, 81, 172.
Lieshout: 7.
Limburg: 14, 126, 126*, 162, 164, 195,
198, 243, 254.
Limburg (België): 113.
Lith: 58.
Little Chute (Wisc.): 9, 42, 64, 68, 69, 82*,
85, 86, 100, 101, 103, 105, 107-110,
125, 129, 160, 201, 210, 211, 218,
223*, 229, 254.
Liverpool: 138, 139, 212, 214.
Londen: 138.
Loretto (Ky.): 47, 59.
Lottum (Limburg): 164.
Louisiana en de Twee Floridas (bisdom): 44.
Louisville (bisdom): 44, 57, 76, 78, 78*,
79*, 148.
Louisville (Ky.): 78.
Luik (bisdom): 63.
Luxemburg (groothertogdom): 47.
Lyon: 51, 52.

M

Maas (rivier): 109, 165.
Maaseijk (België): 122.
Maashees en Overloon: 7, 97, 98*, 141, 159-
164.
Maastricht: 46.
Mackinac Island (Mich.): 101.
Madison (Wisc.): 14.
Maine: 44.
Marken, de (Marche, Italië): 65.
Maryland: 42, 43, 46, 50, 61.
Maryland (provincie der Jezuïeten): 52.
Massachusetts: 247.

Mechelen: 46, 170*.
Mechelen (aartsbisdom): 52.
Meerveldhoven: zie Veldhoven.
Meeuwen: 114.
Megen: 193.
Megen (heerlijkheid): 63.
Megen (kerkelijk district/vicariaat): 63, 64.
Megen, Ravenstein en Grave (vicariaat): 52,
63, 107.
Meerij, de: 62, 204.
Michigan: 9, 84, 105, 106, 166-168, 170,
173, 192, 221, 253.
Michiganmeer: zie Lake Michigan.
Mid West: zie Midden Westen.
Midden Westen: 12, 15, 55, 156*, 217, 228,
253.
Midden-Limburg: 126*.
Mierlo: 123, 124.
Milaan: 105.
Mill en St. Hubert: 7, 93*, 94, 96, 97, 123,
124, 129, 141, 159-164, 163*, 186.
Milwaukee (bisdom): 71, 77, 86, 107, 122,
123.
Milwaukee (Wisc.): 211.
Minnesota: 86*, 122, 168.
Mississippi (rivier): 43, 50, 91, 121.
Missouri: 50, 59, 60.
Missouri (provincie der Jezuïeten): 47,
52-54, 57, 58, 75, 78*, 80.
Missouri (rivier): 50, 118.
Moerdijk: zie Klundert.
Mohawk Valley (N.Y.): 42.
Molukken (N.O.-I.): 66.
Montana: 122.
Montauban (bisdom in Frankrijk): 44.
Montreal: 43, 139.
Mount Calvary (Wisc.): 68, 71.
Munster (Ind.): 156.

N

Namen: 74.
Nashville (Tenn.) (bisdom): 64.
Natchez (La.) (bisdom): 79*.
Nebraska: 217, 219, 222, 223, 228.
Nederland: passim.
Nederlanden (Noordelijke en Zuidelijke): 37,
44, 45, 47-49.
Nederlands Oost-Indië: 39, 65, 66.

New England: 42, 44, 80.
 Newfoundland: 211.
 New Orleans (aartsbisdom): 44, 45, 48.
 New Orleans (La.): 79*, 91, 93*, 120.
 New York (bisdom): 46.
 New York (kolonie/staat): 42, 67.
 New York (N.Y.): 91, 93*, 97, 101, 123,
 124, 128*, 139, 155, 158, 174, 214,
 216.
 Newark (bisdom): 69.
 Nieuw-Engeland: zie New England.
 Nieuw-Zeeland: 32*.
 Nijmegen: 64, 93, 93*, 117-119, 164.
 Niosho (rivier): 59.
 Nispen: 77.
 Nistelrode: 7, 141, 146, 157-159, 158*,
 219*.
 Noord-Amerika: passim.
 Noord-Brabant: passim.
 Noord-Duitsland: 38.
 Noord-Frankrijk: 43.
 Noord-Limburg: 145, 159, 160.
 Noord-Nederland: 40.
 Noordelijke Nederlanden: 37, 39, 45, 48, 74,
 80.
 Noordwest-Brabant: 7, 141, 165, 192, 253.
 Noorwegen: 38.
 Nuenen, Gerwen en Nederwetten: 7, 56, 78,
 141, 146-149, 148*, 151, 158, 158*,
 159.
 Nuland: 130.

O

Oconto (Wisc.): 68, 69.
 Oeffelt: 7, 96, 113, 160.
 Ohio (rivier): 78*.
 Oirschot: 7, 55, 58, 141, 153, 173-175, 178,
 196, 248, 253.
 Oisterwijk: 77.
 Ooltgensplaat (Zeeland): 170, 170*.
 Oost-Brabant: 7, 9, 12, 64, 94, 120, 141,
 142, 146, 155, 160, 172, 173, 176, 181,
 183, 184, 193, 253-256.
 Oost-Groningen: 257.
 Oostel-, Westel- en Middelbeers: 7.
 Oostenrijk-Hongarije: 42, 80.
 Oostenrijkse Nederlanden: 42, 43, 45, 61.
 Oosterhout: 54, 58, 114.

Oploo, St.Anthonis en Ledeacker: 7, 97, 123,
 124, 128*, 130, 141, 159, 160-164.
 Oregon: 70, 217-219, 218*, 219*, 222,
 228.
 Oss: 7, 54, 60, 73, 77, 96, 122, 141,
 155-157, 156*, 157*, 159, 178, 248.
 Outagamie County (Wisc.): 227.
 Overflakkee: 170.
 Overijssel: 200.
 Overloon: zie Maashees.

P

Pajottenland (België): 47.
 Palts: 47.
 Paraguay: 56.
 Peel, de: 143-145, 159, 160, 162, 162*,
 165, 176-178, 182, 183, 193, 202, 236,
 245.
 Pella (Iowa): 115, 121, 168, 169, 178, 192.
 Pennsylvania: 42, 45.
 Peshtigo (Wisc.): 215.
 Philadelphia (Penn.): 45, 95, 97, 100, 155.
 Polen: 80.
 Portland (Oreg.): 217.
 Portugal: 37.
 Princenhage: 204, 204*.
 Pulaski (Ill.): 67.

Q

Quebec: 139.
 Queenstown (Ierland): 212.

R

Raamsdonk: 78.
 Ravenstein: 7, 73, 123, 124, 193.
 Ravenstein (heerlijkheid): zie Land van Raven-
 stein.
 Ravenstein (kerkelijk district/vicariaat): 63,
 64.
 Reek: 7, 97.
 Republiek der Verenigde Nederlanden: 15,
 63, 195.
 Rhode Island: 42.
 Richmond (Va.) (bisdom): 78, 79*.
 Rochester (N.Y.): 152, 152*.
 Rocky Mountains: 48, 59.

Roermond (bisdom/vicariaat): 159.
 Rome: 37, 38, 40, 47, 48, 61, 64, 66, 67,
 77*, 78*.
 Roosendaal: 77.
 Rosmalen: 7, 58.
 Rotsgebergte: zie Rocky Mountains.
 Rotterdam: 9, 45, 70, 98, 119, 123,
 127-130, 128*, 135, 138, 139, 152, 158,
 178, 211, 212, 238.
 Rusland: 46.

S

Sambeek: 7, 123, 124, 141, 159-161, 163,
 164.
 San Francisco: 218.
 Savannah (bisdom): 69.
 Schaijk: 7, 64, 64*.
 Scherpenheuvel (België): 51.
 Schijndel: 7, 78, 128*, 130.
 Schotland: 38.
 Sheboygan County (Wisc.): 169, 186.
 Sinsinawa (Wisc.): 105.
 Sleeuwijk: zie Werken, de.
 Soerabaja (N.O.-I.): 66.
 Soerendonk: 54.
 Someren: 57.
 Somerset (Ohio): 61, 84.
 Spanje: 37, 80.
 Sprang: 7.
 Springfield (Ky.): 61, 84.
 St. Agatha: zie Cuijk en St. Agatha.
 St. Anthonis: zie Oploo.
 St. Bonaventure (N.Y.): 67, 67*.
 St. Louis (bisdom): 45, 48, 50, 78.
 St. Louis (Mo.): 53, 56, 59, 60, 93*, 155,
 156.
 St. Michielsgestel (klein-seminarie): 58*.
 St. Oedenrode: 7, 57, 78, 97, 128*, 130,
 141, 151-153, 151*, 155, 178, 248.
 St. Omer (Frankrijk): 43.
 St. Petersburg: 46.
 Steenbergen: 120.
 Stille Oceaan: 44.
 Stratum: 79*.
 Suriname: 38.
 Susteren: 58*.

T

Terheijden: 50.
 Texas: 67.
 Tiel: 62, 84, 119.
 Tielerwaard: 188.
 Tilburg: 7, 42, 47*, 53, 54, 57-59, 74, 77,
 78, 107, 178, 183, 235.
 Toledo (Ohio): 156.
 Trenton (bisdom): 69.
 Turnhout (België): 49, 49*, 55, 68.

U

Uden (Volkel inbegrepen): 5, 7, 8*, 14, 42,
 62-64, 64*, 68, 70, 73, 77, 77*, 93*,
 94-96, 99, 109, 112*, 122-124, 122*,
 125*, 129, 131, 141-145, 142*, 143*,
 152, 155, 160, 164, 182, 193, 206, 207,
 215, 218, 221, 252.
 Udenhout: 77, 78.
 Urbino (Italië): 65.
 Utrecht (stad): 117.

V

Valkenswaard: 7.
 Vancouver (Wash.) (bisdom): 62.
 Veghel: 7, 57, 95, 123, 124, 129, 212.
 Veldhoven en Meerveldhoven: 7, 54, 57.
 Velp (Noord-Brabant): 68, 193.
 Veluwe (buurtschap in Erp): zie Erp.
 Venlo: 160.
 Venray: 70, 128*, 130, 160, 164.
 Verboort (Oreg.): 218, 219.
 Verenigd Koninkrijk: zie Engeland.
 Verenigd Koninkrijk der Nederlanden: 13,
 83.
 Verenigde Staten: passim.
 Verre Westen: 12, 55, 56, 217, 219.
 Vessem, Wintelre en Kneysel: 7, 141, 176,
 177, 253.
 Vierlingsbeek: 7, 163, 163*.
 Virginia: 79*.
 Vlaanderen: 40, 61.
 Vlijmen: 57.
 Volkel: kerkdorp in Uden; zie aldaar.
 Vught: 57, 166.

W

Waalre: 7.
 Waalwijk: 77.
 Wanroy: 7.
 Wansum (Limburg): 164.
 Wapello (Iowa): 121.
 Washington (D.C.): 10, 86*.
 Washington County (Oreg.): 217, 218.
 Waspik: 53.
 Weltevreden (N.-O.I.): 66.
 Wenen (aartsbisdom): 86.
 Werken, de, en Sleeuwijk: 7, 116*, 128.
 Werkendam: 7, 128.
 Wesel (Duitsland): 160.
 West-Brabant: 115.
 Westmoreland County (Pa.): 45.
 Westphalia (provincie van de Franciscanen):
 67.
 White Marsh (Md.): 48.
 Wight (eiland): 99.
 Wijler (bij Groesbeek): 53, 58*.
 Willemstad: 7.
 Willimantic (Conn.): 74.
 Winnebago (Wisc.): 67, 104.

Wintelre: zie Vessem.

Wisconsin (territorium/staat): passim.

Wisconsin (rivier): 90.

Wit-Rusland: 46.

Woensel: 58, 77, 78.

Wouw: 62.

Wrightstown (Wisc.): 69.

Z

Zanesville (Ohio): 84.

Zeeland (Noord-Brabant): 5, 7, 14, 93*,
 95-97, 112*, 122, 122*, 123, 141-143,
 145, 152, 160, 164, 182, 196, 210, 216,
 218, 252, 255.

Zeeland (provincie): 74.

Zeeuws-Vlaanderen: 195.

Zevenbergen: 7, 57, 115*, 141, 153,
 168-172, 169*, 170*, 176, 178, 200,
 241*, 245, 248, 253.

Zuid-Afrika: 32*.

Zuidelijke Nederlanden: 37, 40, 45, 61, 80.

Zundert: 7.

Zweden: 38.

INDEX

VAN PERSOONSNAMEN

A

Aa, C. van der: 214, 214*.
 Aar, A. van: 120.
 Aarle, familie van: 156.
 Aarts, M.: 57.
 Adriaans, J.: 97.
 Adriaansen, C.: 94.
 Aelen, H.: 54.
 Aerden, J.: 62, 62*.
 Agt, M. van: 57.
 Arco, M. d': 103.
 Ardon, J.: 166*.
 Arts Krol, A.: 113, 114.
 Arts, A.: 73.
 Arts, G., wed. Van Bree;
 eerder wed. Van den Berg: 95, 96.
 Arts, J.: 96.
 Auwerda, C.: 121.

B

Baekers, A.: 55.
 Baijma: 168.
 Barel, C.: 171.
 Baselmans, H.: 57.
 Bavel, J. van: 115*.
 Bax, L.: 78, 78*.
 Beckers, A.: 46, 50*.
 Beek, J. van: 124.
 Beijer, G.: 33*.
 Beijer, A. de: 158.
 Beijer, I. de: 219*.
 Beijer, Th. de: 158.
 Beijster-Mathee, familie: 171.
 Bekkers, J.: 78, 78*, 79*.
 Berg, A. van den: 94.
 Berg, E. van den: 96.
 Berg, H. van den: 96.
 Berg, Johanna van den: 96.
 Berg, Johannes van den: 154, 154*.

Berg, J. van der: 94.
 Bergh, P. van den: 57.
 Bertens, J.: 78.
 Beschter, J.: 47.
 Bever, W. de: 77, 130.
 Biemans, A.M.: 210, 213.
 Biemans, D.: 210.
 Biemans, J.J.: 216.
 Blink, H.: 1, 1*.
 Blox, J.: 53, 55.
 Bismarck, O. von: 73.
 Boekhorst, F.: 120.
 Boex, G.: 54.
 Boex, W.: 57.
 Bogaarts, F.: 170.
 Bonduel, F.: 87.
 Bongers, C.: 93*, 120.
 Bont, V. de: 243.
 Boom, J. van den: 215.
 Boomkamp: 97, 98*.
 Borret, A.J.L.: 186.
 Bosch, J. van den: 21*.
 Boudewijns, A.: 129*, 218, 219.
 Bree, P. van: 95, 96.
 Breuker, Th.: 128*.
 Britt, A.: 47.
 Broek, Antoon van den: 124.
 Broek, Arnold van den: 124, 150*.
 Broek, Andries van den: 177.
 Broek, Th. J. van den: 9, 11, 13, 15, 40, 41,
 61, 62, 62*, 64, 72, 82-94, 93*, 94,
 97-110, 116, 120, 125, 127, 131, 151,
 155, 165, 184, 190, 205, 206, 211, 212,
 240, 245, 247, 253, 254.
 Bronsgeest, H.: 57.
 Bronsgeest, M.: 58.
 Brouwers, Th.: 45.
 Bruggmans, I.J.: 237.
 Brummelkamp, A.: 21.
 Brussel, H. van; zie Hoffen, E.L.
 Burgt, A. van den: 96, 155.
 Burgt, van den, familie: 155.

* De cijfers met een* verwijzen naar de in de voetnoten genoemde namen.

C

Calhoun, J. C.: 50.
 Canters, M.: 77.
 Carroll, Ch.: 43.
 Carroll, J.: 42-44, 47, 49, 61.
 Clemens XIV, paus: 38, 42.
 Coenen, J.: 97.
 Coevering, D. van de: 156*.
 Coevering, van de, familie: 156.
 Columbus, Chr.: 12.
 Constant, G.: 124.
 Corstens, J.: 151*.
 Cuyten, J.: 40, 48, 51, 56, 56*, 78*, 79*,
 148*, 174*.

D

Daan, Jo: 224, 225.
 Daems, E.: 12, 12*, 42, 72, 73, 107, 108,
 125.
 Damen, A.: 54, 55, 59, 60.
 Damme, familie: 49.
 Deboutte, G.: 12*.
 Denissen, J.: 77.
 Denissen, N.: 94, 101.
 Denkboom, familie: 94.
 Derks, H.: 98*.
 Deutekom, F. van: 78.
 Diels, W.: 97.
 Dijck, A. van: 51.
 Dikmans, A.: 70.
 Dingeman, P.: 170*.
 Dingemans, P.; zie Dingeman, P.
 Dinther, E. van: 157*.
 Dirks, M.: 214.
 Dis, van: 168.
 Dodge, H.: 87.
 Does de Willebois, Th. van der: 55, 55*.
 Donk, J. van der: 159.
 Donzel, J. van: 159.
 Doornik, W. van: 150*.
 Doppen, F.H.: 85, 87*.
 Doren, M. van: 97.
 Driessen, J.: 57.
 Dubbelman, C.: 171.
 Dubbelman, J.: 171.
 Dubourg (Du Bourg), G.: 44, 48, 50.
 Duijnhoven, M. van: 96.

Dzierzynski, F.: 51.

E

Ebben, Arnoldus: 94.
 Ebben, Arnoldus: 96, 114*.
 Ebbbers, H.: 96.
 Ebbbers, J.: 96.
 Edison, T.A.: 170.
 Eerden, A. van der: 57.
 Eerenbeemt, A.J.J.M. van den: 12, 38, 58*.
 Eerenbeemt, H.F.J.M. van den: 21*.
 Eert, J. van: 124.
 Egelmeers, A.: 78.
 Ellemers, J.E.: 28, 32, 33, 35, 36, 243-245,
 244*, 245, 247, 249, 256.
 Elsen, A.M. van den: 210.
 Elsen, G. van den: 105, 125*, 150, 150*.
 Elsen, Matthias van den: 112*, 211*.
 Elsen, Maria van der: 94.
 Elzen, van den H.: 158.
 Emers, J.: 96.
 Emstede, F. van: 78, 78*.
 Endevoets, A.: 159.
 Ermers, J.: 97.
 Erp, C. van: 174.
 Erp, F. van: 77, 172*.
 Evers, P.: 219*.
 Evers, gezusters: 219*.
 Eysvogels, A.: 54, 60.

F

Fenwick, B.: 44.
 Fenwick, E.D.: 61, 84.
 Fenwick, J.C.: 61.
 Flaget, B.J.: 44.
 Fonteijne, H.: 46.
 Franklin, B.: 43.
 Frel, A. de: 168.
 Frel, B. de: 166.
 Frel, C. de: 166.
 Frel, Jacoba de: 168.
 Frel, J.M. de: 167.
 Frel, Th. de: 167.
 Frenken: 148*.
 Frijda, N.H.: 33, 33*.

G

Galema, A.: 243, 247.
 Gast, C. de: 116*.
 Geldrop, C. van; zie Louw, J. de.
 Gennip, J. van: 77.
 Gernes, J.: 124.
 Gerrits, E.: 97.
 Gerrits, G.: 94.
 Gerrits, J.: 97.
 Gerven, C. van: 154*.
 Gerven, J.M. van: 93*, 120.
 Geurwerk, S.: 94.
 Gils A. van: 40, 48, 49, 51, 57.
 Gisbers, J.: 97.
 Claudemans, M.: 124, 154.
 Goch, J. van: 57, 59, 60.
 Godthardt, A.D.: 45, 64-67, 67*, 83, 92, 94, 95, 95*, 97, 101-104, 102*, 107, 110, 122, 205.
 Godthardt, F.D.: 65.
 Goey, J. de: 69.
 Gordon, M. M.: 15, 229, 230.
 Graaf, D. de: 114.
 Graat, W.: 113, 114.
 Grave, B. van; zie Goey, J. de.
 Grinsven, J. van: 94.
 Groens, H.: 94.
 Grooff, J.: 66.
 Grootel, A. van: 70.

H

Haandel, A. van: 176.
 Haandel, J. van: 176.
 Haas, F.: 68.
 Hageman, A.: 167.
 Hagen, J. van der: 123.
 Hagen, W. van der: 58, 58*.
 Hamont, A. van: 176.
 Haps, A.: 120.
 Has, familie van: 49.
 Havermans, P.: 50, 51*, 58*.
 Hees, L. van: 124.
 Heesackers, A.: 124.
 Heesackers, H.: 124.
 Heesackers, Johanna: 124.
 Heesackers, Johannes: 124.
 Heesackers, M.: 124.

Heesackers, P.: 124.
 Heesackers, Th.: 124.
 Heij, Antonia van de: 219*.
 Heij, Antonius van de: 218, 219*.
 Heij, Antonius van de: 219.
 Heij, Ardina van de: 95.
 Heij, Cornelius van de: 92-96, 218.
 Heij, Cornelius van de: 219.
 Heij, Henrica van de: 96.
 Heij, Henricus (Driek) van de: 95, 96, 129*, 218.
 Heij, Henricus van de: 218.
 Heij, Johannes Henricus van de: 129*, 218, 219*, 221.
 Heij, Maria Catharina van de: 96.
 Heij, Martinus van de: 218.
 Heij, van de, familie: 219, 255.
 Heij, Petronella van de: 219*.
 Heijden, A. van der: 57.
 Heijden, C.W.G.P. van der: 147, 199*.
 Heijden, J. van der: 158.
 Heijden, M. van der: 158, 159.
 Heijden, R. van der: 77.
 Heijden, van der, gebrs.: 158.
 Heijden, W. van der: 57.
 Heijster, H.: 70.
 Hendrickx, A.: 77.
 Hendriks, H.: 124.
 Hendriks, H.: 151*.
 Hendriks, A.: 54.
 Henni, M.: 86, 86*, 87, 107.
 Henri, J.: 47.
 Hens, M.: 68, 71.
 Herberg, W.: 230*.
 Hermens, C.: 218.
 Hermens, familie: 218.
 Hermens, H.: 97.
 Hermens, M.: 218.
 Heuvel, A.: 71*.
 Heuvel, Antonius van den: 58.
 Heuvel, Antonius van den: 122.
 Heuvel, Arnold van den: 55.
 Heuvel, Arnoud van den: 122.
 Heuvel, Gerardus van den: 67, 77, 77*, 106, 107, 107*, 121-125, 123*, 127, 129, 148, 149, 205, 206, 210, 211.
 Heuvel, Gerardus van den: 94.
 Heuvel, Gerardus van den: 97.
 Heuvel, Hein van den: 122.

Heuvel, Hendrik van den: 97.
 Heuvel, Herman van den: 97.
 Heuvel, J. van den: 122.
 Heuvel, P. van den: 122.
 Heuvelmans, F.: 57.
 Heyden, J. van der: 76.
 Hil, H. van den: 168.
 Hil, J. van den: 168.
 Hildebrand P.: 70.
 Hinte, J. van: 1, 1*, 2-4, 64, 251.
 Hoeck, F. van: 57, 58*.
 Hoecken, A.: 54, 55, 59.
 Hoecken, Chr.: 53-55, 53*, 55*, 59.
 Hoek, H. van den: 96.
 Hoevenaars, H.: 96.
 Hoevenaars, P.: 70.
 Hoffen, E.L.: 70.
 Hofstee, E.W.: 33, 33*, 198, 199*.
 Hofwegen, D. van: 171.
 Hofwegen, gezusters: 168, 171.
 Hoogen, M.E. van den: 120.
 Hoogstraten, Adriaan van: 170, 170*.
 Hoogstraten, Adamina van: 170, 170*.
 Hoogstraten, C. van: 170, 170*.
 Hooydonk, J. van: 50, 51.
 Houschild, M.: 95.
 Hout, C. van: 120.
 Howard, Ph.Th.: 61.
 Hudig & Blokhuyzen: 98.
 Huijskens, erven: 175.
 Huijskens, L.: 175.
 Huisseling, H. van: 120.
 Huisseling, J. van: 120.
 Hulst, A. van: 59.
 Huygens, P.: 73.

I

I-au-me-tah: 85*.
 Iterson, W.J.D. van: 204.

J

Jacobs, C.: 97.
 Jacobs, M.: 96.
 Jansen, J.: 98*.
 Jansen, familie: 218.
 Jansen, H.: 96, 114*.

Janssen, familie: 156.
 Janssen, J.: 97.
 Janssens, F.: 78, 79*.
 Jellinghaus, G.M.W.: 194*.
 Jones, M.A.: 5.
 Jong, F.J. de: 25.
 Jong, G.M. de: 3.
 Jong, M.A.Corry de: 11, 11*, 82.
 Jonge, W. de: 106, 125, 210.
 Jongen, L.: 78.
 Joosten, gebrs.: 148, 148*.
 Joosten, J.: 148*.
 Joosten, K.: 149.
 Joosten, W.: 148.

K

Kamp, A. , wed.Dubbelman: 171.
 Kempen, A.: 94.
 Kempen, M. van: 97.
 Kerkers, I.: 74.
 Ketelaars, C.: 148.
 Killewinger, J.: 116*.
 Kindekens, P.: 77*.
 Klaassen, J.: 94, 101.
 Klaassen, J.: 94, 101.
 Klep, P.M.M.: 187.
 Kock, F. de: 58, 62.
 Koedijk, familie: 49.
 Koenen, H.: 96, 97.
 Koenen, J.: 97.
 Koeweiden-Wijdeven, A.: 243.
 Kohlmann, A.: 46.
 Kolk, H. van der: 114.
 Koopmans, P.: 58, 58*.
 Korteweg: 168.
 Kremers, J.: 96.
 Krevel, J. van: 58*.
 Krieger, familie: 218.
 Krijnen, B.: 54, 59.
 Kroes, P.: 53, 53*.
 Kruus, A. van der: 94.
 Kuijpers, A.: 96.
 Kuijpers, Chr.: 159.
 Kuijpers, J.: 96.
 Kuyper, J.: 6.
 Kuyten, H.: 149.
 Kuznets, S.: 26, 237.

L

Laar, A. van: 74.
 Laar, M. van de : 78, 79*.
 Laarschot, P. van de: 159.
 Leent, J. van: 58.
 Leest, C. van de: 159.
 Leest, J. van de: 159.
 Leeuw, Th. de: 54, 59.
 Lefebvre de Cheverus, J.: 44.
 Lefeveré, P.P.: 76, 77*, 85, 172.
 Lehnkering, familie: 152*.
 Levisse, A.: 57, 59.
 Lieshout, A. van: 94.
 Ligterink, G.H.: 243.
 Loman, G.J.: 171.
 Lommel, J. van: 50, 51*, 59.
 Loo, J. van: 219.
 Loon, J. van: 176.
 Loop, A. van der: 210.
 Louw, J. de: 69.
 Loyer, G. de: 148*.
 Loyer, J. de: 148*.
 Loyer, P. de: 148*.
 Lucas, H.S.: 2-4, 64, 65, 111, 112*, 130, 251.
 Lucassen, J.: 204.
 Luijtelaar, J. van: 78, 78*.
 Luijtelaar, Th. van: 78.

M

Maas, gebrs.: 148.
 Maas, J.: 148.
 Maasen, A., wed. Giesbers: 97.
 Malevé, F.: 47.
 Malsen, Cornelia van: 115*.
 Malsen, Cornelis van: 115*.
 Malthus, R.: 22, 23, 35, 36, 232-234, 246, 248.
 Manders, H.: 124.
 Manders, J.: 124.
 Marschalck, P.: 13, 28, 31, 35, 242, 246, 249, 256.
 Martin, M.L.: 87-90, 184, 223*.
 Marx, K.: 20-24, 35, 36, 232, 234, 235, 246, 248, 256.
 Mazzuchelli, S.: 84, 105.
 McGill: 79*.

Meijers, H.: 174.
 Messing, F.L.: 174.
 Meuffels, J.: 58*.
 Mierlo, A. van; zie Grootel, A. van.
 Mierlo, Chr. van: 176.
 Mierlo, H. van: 54, 60.
 Mijs, A.: 176.
 Miles, R.P.: 64, 64*.
 Monroe, J.: 50.
 Morselaar, J. van der: 97.
 Moutart, C.: 77.

N

Napoleon I : 38, 39, 49.
 Nef, P.J. de: 49-57, 74.
 Nerinckx, C.: 47-49, 73, 74.
 Niel, J.C. van: 92, 94.
 Nieuwenhuizen, M. van der: 97.
 Nooyen, N.: 124.
 Nuys, H.: 73, 106, 125, 210.

O

Opsten, M.: 94.
 Osch, A. van: 153*, 154.
 Otten, A.: 150*.
 Otten, C.: 58.
 Ottens, P.: 124.

P

Pacificus Maria (Pacificus d'Arlem), zie Godthardt A.D.
 Pals, Chr.: 115*, 169.
 Panken, J.: 58, 60.
 Pape, C.W.: 115, 192.
 Peemans, J.: 47, 49.
 Peeters, F.: 77.
 Pennings, Chr.: 151*.
 Petersen, W.: 28-31, 35, 239, 240, 246, 249, 256.
 Pius VII: 39, 46.
 Plas, G. van der: 78, 79*.
 Ploeg, B.H.: 166, 166*.
 Plugge, A.: 115*.
 Plugger, A.: 167.
 Poel, Th. van de: 97.
 Poele, K. van de: 170, 170*.

Pol, J. van der: 58, 58*.
 Potter, J.: 21, 26-28, 35, 238, 239, 246,
 249, 256.
 Prakke, H.J.: 241*, 243.
 Prinsen, M.: 96.
 Pulsers, J.: 74, 77, 77*, 172*, 174, 174*.
 Put, H. van der: 171.
 Putten, V. van der: 57.

Q

Quickenborne, C. van: 48, 50.

R

Raalte, A.C. van: 21, 105, 110, 131, 169,
 192, 205, 226, 240, 245.
 Rajimaecker, J.B. de: 62.
 Raken, R.: 64, 88, 89, 89*.
 Rausch, J.W.: 12.
 Rees, O. van: 194*.
 Reijt, Th. van de: 94.
 Rieselman, H.: ook geschreven Reiselman:
 50, 58*.
 Rijdt, J. van der: 218.
 Rijnen, M.: 94.
 Rijsingen, J. van: 215.
 Roche, C.: 77.
 Rooij, A. van: 97.
 Roosen, H.: 176.
 Roosen, N.: 176.
 Roosen, W.: 176.
 Roothaan, familie: 49.
 Roothaan, J.: 46, 50*, 52.
 Rooy, L. de: 114.
 Ruedisueli-Mathee, familie: 171.
 Ruedisueli-van der Smissen, familie: 171.

S

Sage ten Broek, J.G. le: 48, 51, 116, 117,
 123.
 Sanders, M.: 53, 53*.
 Saueressig-Schreuder, Y.: zie Schreuder, Y.
 Scheerder, J.: 12, 72, 72*.
 Schijndel, J. van: 159.
 Schijndel-van Donzel: 159.
 Schoenmakers, H.: 73.
 Schoenmakers, J.: 53, 53*, 55, 59.

Scholte, H.P.: 105, 110, 115-117, 121, 131,
 169, 192, 205, 240, 245.
 School, A.: 219*.
 School, M.: 158, 159*, 219*.
 School, Th.: 159.
 Schreuder, Y.: 5, 14-16, 89, 135*, 142,
 142*, 143, 145, 146, 160, 164, 165,
 183, 184, 227-230, 243, 252, 254, 255.
 Schriek, J. van der: 74.
 Schutjes, H.: 77.
 Schutjes, L.: 57.
 Schuts, J.M., wed. de Loyer: 148*.
 Sille, W.: 168.
 Sloet tot Oldhuis, B.W.: 194*.
 Sloots, J.: 175.
 Sluijters, J.: 142*, 143*, 207*.
 Smarius, C.: 58-60, 75*.
 Smarius, J.: 74.
 Smet, P. de: 48-50, 53, 54, 56, 56*, 58, 59,
 74.
 Smit, D.: 97.
 Smit, H.: 96.
 Smith & Comp.: 127.
 Smits, A.: 124.
 Smits, C.: 165, 166, 166*.
 Smits, H.: 124.
 Smits, J.: 124.
 Smulders, A., wed. Walraven: 149.
 Spaeth, P.J.: 67*.
 Spalding, M.J.: 76, 77*, 78*.
 Spierings, A.: 69.
 Spierings, E.: 68, 69.
 Sprangers, J.: 115*, 169.
 Sprangers, M.: 115*, 169.
 Sprangers, P.: 169.
 Stavel, J. van, Frzn.: 128*.
 Steenwijk, Ph.N. van: 70.
 Steinmann: 139*.
 Steinmetz, S.R.: 1*.
 Stokvis, P.R.D.: 13, 33, 98, 116, 180, 181,
 192, 203, 240, 242, 243, 249, 251,
 254-256.
 Strauss: 139*.
 Swagemakers, D.: 58, 59, 79*.
 Sweere, A.: 57.
 Swierenga, R.P.: 4, 5, 8, 13, 14, 24, 25, 135,
 137-140, 137*, 181-183, 194, 194*,
 226-228, 236, 243, 246, 251, 252, 254.

T

Taylor, Ph.: 5, 245.
 Teurlinx, C.: 173, 174.
 Teurlinx, P.: 174, 174*.
 Thistlethwaite, F.: 5.
 Thomas, B.: 21, 24-26, 29, 35, 236, 237, 246, 249, 256.
 Thorbecke, J.R.: 21*.
 Tielemans, J.: 94.
 Tijn, Th. van: 21, 186.
 Tilly, Ch.: 247.
 Timmermans, A., wed. de Bruijn: 176.
 Toonen, J.: 97.
 Tour, C. la: 65.
 Trienekens, G.: 204.
 Trip, U.H.: 95.
 Turner, F.J.: 15, 228.

U

Uden, E. van; zie Wilt, M. de.
 Uden, M. van: 154*.

V

Vandehey, familie: 230, 231.
 Vandehey, Scott: 129*, 217, 218, 221.
 Veerdonk, H. van de: 154.
 Veld-Langeveld, H.M. in 't: 33, 244*
 Velden, A. van der: 218.
 Velden, A. van der: 58.
 Velden, van der, familie: 218.
 Ven, Ph. van de: 51, 53, 57.
 Verberk, A.: 68.
 Verboort, A.: 218, 218*.
 Verboort, familie: 217-219, 230, 231, 255.
 Verboort, J.: 65, 94, 95, 95*, 102*, 217.
 Verboort, J.A.H.: 217.
 Verboort, W.: 218.
 Verbruggen, M.: 96.
 Verdijk, M.: 96.
 Verhagen, G.: 148.
 Verhagen, H.: 148.
 Verhagen, M.: 148.
 Verhoeven, M.: 122.
 Verhofstad, R., wed. de Wit: 159.
 Verkampen, A.: 94, 97, 99.
 Verkampen, H.: 95.
 Verkuijlen, M.: 94.

Vermeulen, A.: 114.
 Verstegen, Adrianus: 210.
 Verstegen, Arnold: 112*, 130, 184, 201, 205, 210-216, 214*, 230, 255.
 Verstegen, E.: 210, 214, 214*.
 Verstegen, familie: 210, 231.
 Verstegen, H.: 210.
 Verstegen, J.: 210.
 Verstegen, J.: 210.
 Verstegen, J.: 210.
 Verstegen, J.: 210, 215.
 Verwayen, Chr.: 92, 93*, 108, 116, 117, 120, 121, 127, 131, 165, 190, 240, 245, 247.
 Verweijen, J.M.: 120.
 Verwijst, A.: 65.
 Verwijst, Chr.A.: 95, 99.
 Verwijst, R.: 94, 99.
 Vlijmen, W. van: 73.
 Vogelzang, J.: 97.
 Vollebregt, A.: 70.
 Vollebregt, S.: 70.
 Vries, J. de: 78, 78*, 148.
 Vries, J.W. de: 12, 83, 98*, 211*.

W

Waal, M. de: 116*.
 Walters, C.: 53, 59.
 Walters, C.W.: 58*.
 Wambersie & Zn.: 128*.
 Waterschoot, J. van: 172*.
 Weele, J. van: 120.
 Weijer, A. van de: 62.
 Wentholt, R.: 33, 33*.
 Wiel, J. van de: 79*.
 Wigman, J.H.: 92, 99, 100.
 Wijmelenberg, H. van den: 107.
 Wijnants, W.W.: 143*.
 Willem I: 39, 49, 63.
 Willem II: 39, 63.
 Willems, J.: 124.
 Willemsen, Th.: 98*.
 Wilt, M. de: 68, 69.
 Witvens, P.: 107.
 Wolters, H.: 58.
 Woud, A. van der: 162*.
 Wouters, C.: 47.

Z

Zeeland, C. van: 57, 60.

Zeeland, J. van: 57, 60.

Zegers, M., wed. Verdijk: 96.

Zuidmuller, A.M.: 158.

Zwijssen, J.: 74, 77*, 107.

CURRICULUM VITAE

Henri A.V.M. van Stekelenburg is geboren te Voorburg op 18 november 1929. Na zijn gymnasiumtijd (Gymnasium A), studeerde hij aan de Katholieke Universiteit in Nijmegen. In 1956 slaagde hij voor het doctoraal examen geschiedenis met als hoofdvak nieuwste geschiedenis en als bijvakken staatsinrichting en staathuishoudkunde.

Van 1956 tot 1988 was hij leraar, de laatste 25 jaar aan het Maurick-college in Vught en daarnaast tien jaar aan het Avondcollege 's-Hertogenbosch.

Verder hield hij zich onder meer bezig met studies en publikaties over fiscale geschiedenis en plaatselijke geschiedenis.

Belangstelling voor de emigratie-geschiedenis was al aanwezig in de studententijd (kandidaatsscriptie). Die interesse bleef daarna sluimeren tot 1976, toen zij weer ontwaakte door een weekbladartikel, waarop hij met een ingezonden stuk reageerde. Dit leidde tot een bijdrage aan *'Spiegel Historiae'* (1977) over Nederlandse rooms-katholieke landverhuizers en, als gevolg daarvan, tot deelname aan conferenties over migratie-geschiedenis in Toronto (1980) en Philadelphia (1982). Zijn bijdragen aan die conferenties over rooms-katholieke Nederlandse emigranten naar Noord-Amerika verschenen in Herman Ganzevoort & Mark Boekelman eds. *'Dutch Immigration to North America'* (Toronto, 1983) en Robert P. Swierenga ed. *'The Dutch in America'* (New Brunswick, 1985).

De eerste contacten met de promotor dateren van 1983, maar pas in 1988 werd door het verkrijgen van de VUT-status voldoende tijd verkregen om intensief aan de dissertatie te werken en die in de loop van 1991 af te ronden.

Henk van Stekelenburg is getrouwd met Christel Hamer en zij hebben drie dochters: Oda (1961), Laetitia (1963) en Boukje (1970).

Bibliotheek K. U. Brabant

17 000 01039844 5